

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXIV, BROJ 94
LJETO 2023

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2023

7 fokus

7 Budućnost Evropske federacije
Bojan Jovanović

41 trezor

41 Crnogorci pod asimilacionim
maljem
Danilo Radojević

63 spomenici

63 Svetilišta gdje mrtvi živima oči
otvaraju (II)
Velizar Radonjić

77 mediji

77 Paradigma medijsko-političkih
odnosa
Radenko Šćekić

105 istorija

105 Đurđe Crnojević i Crna Gora u dva
turska dokumenta s kraja XV v.
Luka Lopičić

113 Za pravo, čast i slobodu Crne
Gore (1918–1926)
Novak Adžić

155 Princ Milo Petrović-Njegoš u
Irskoj od 1940. do 1978.
Alek Barović

185 Saradnja Crne Gore sa zemljama
u razvoju do početka 80-ih godi-
na XX v.
Dragutin Papović

Uvođenje trgovačkih propisa u **199**
Crnoj Gori nakon Berlinskog
kongresa 1878.
Jovan Muhadinović

antropologija 215

Običaj krsnog imena (krsne slave) **215**
kod katolika u Baru i okolini
Ivo Mišur

Antroponimi nahija Bjelopavlići i **237**
Piperi u defteru za Sandžak
Skadar 1485. godine
Draško Došljak

nasljeđe 247

Komska crkva **247**
Petar Lekić

terorizam 261

Avganistanski rat – rađanje **261**
globalne terorističke mreže
Marko Kusovac

filozofija 273

U potrazi za balansom iz **273**
antičkog poimanja slobode i
odgovornosti
Vlado Jovanović

teatar 285

Everyman Đilas **285**
– sjećanje na socijalizam
Janko Ljumović

3
2
0
2
0
T
E
J
L

297 film

297 Filmske adaptacije romana
*Ženska francuskog poručnika i
Engleski pacijent*
Žarko Martinović

331 likovna umjetnost

331 Karavađo – proleterski slikarski
genije
Mladen Zadrima

341 portret

341 Crnogorski kraljevski ministar
dr Pero Đurov Šoć
Marina Šoć

357 memoari

357 Ratni dnevnik komandira Marka
Milova Martinovića 1914–1916.
godine
(priredio: Srđa Martinović)

485 arhiv

485 Zapisano je (16)
Branislav Borilović

BUDUĆNOST EVROPSKE FEDERACIJE

Bojan Jovanović

The European Union is facing large institutional reforms. First of all, planned changes primarily relate to the mode of decision-making, so instead of unanimity, decisions in the field of EU foreign policy will be made by some kind of majority vote. How would these transformations affect present and future Member States? Is this actually centralization? Or further centralization?

Povod ili jedan od povoda za ovaj tekst su nedavna predlaganja njemačkog kancelara Šolca da se u Evropsku uniju prime sve zemlje Zapadnog Balkana i Gruzija, Ukrajina i Moldavija i članstvo ukupno poveća za još devet zemalja tako da bi u relativno skorjoj budućnosti ova organizacija imala 36 država članica.

Naime, „govoreći na kongresu partije evropskih socijalista u Berlinu, založio se za ekspanziju članstva EU, rekavši ‘ujedinjena EU od 27, 30, 36 država sa više od 500 miliona slobodnih i ravnopravnih građana može još snažnije djelovati u ovome svijetu’“.

Takođe, „podržao je ideju više vojne autonomije za EU i bolju koordinaciju vojnih napora između država članica“.¹

¹ Scholz advocates for a future 36-member European Union ‘of free and equal people’,

<https://www.euronews.com/2022/10/16/scholz-advocates-for-a-future-36-member-european-union-of-free-and-equal-people>

Iako nosi u sebi nešto možda i previše artificijelno i naprosto zavodljivo, ovakvoga je predloga kao takvoga značajnost prvenstveno u konstitucionalnom i konstitutivnom pogledu, budući da isti ima ishodišnu konekciju sa ciljem integracija i da za sobom povlači razmjernu institucionalnu reformu, čineći naime *in fact* takvu jednu reformu nužnošću: pošto, članstvo se ne može povećati, pogotovo ne u toj mjeri kako je predloženo, ukoliko se prethodno ne naprave preinake u onome što je sadašnji i dosadašnji *set-up* Unije. Odnosno, „EU se mora podvrći velikim reformama sada kako bi bila spremna da izađe na kraj sa imanjem 30 do 36 članova u budućnosti“.²

Institucionalne reforme

Ali to je kardinalno pitanje, naime ne vidi se koje bi to drugo pitanje, kada su u pitanju integracije, sada i od sada bilo važnije od ovoga. Koje su to velike reforme? One zapravo, sada već mogu ići samo u jednom pravcu. Barem kako bi da izgleda po prirodi stvari, preinake o kojima je riječ, daleko od toga da budu frivolne, bile bi (i planirano je tako i to doista odavno da budu) supstantivne, tičuće se, dakle, i tangirajuće onoga što je od primarne važnosti. U predstojećoj analizi promjene o kojima je riječ se tumače korespondentno, konkretno u jednom referentnom okviru komparativnog federalizma i shvataju se kao *in praxi* daljnji nastavak *evropeizacije kao federalizacije*.

Iste bi se prije svega odnosile na oblik odlučivanja, *decision making* u nekima od ključnih institucija a u vezi sa nekima od ključnih javnih politika, prije svega u oblasti spoljne politike. Naravno, centralno je ono isto što bješe centralno još (najmanje) od vremena tzv. Lige naroda – koja je liga, uostalom, bila viđena

² Olaf Scholz says EU must reform to cope with enlarging to 30–36 members, <https://www.euronews.com/my-europe/2022/08/29/olaf-scholz-says-eu-must-reform-to-cope-with-enlarging-to-30-to-36-members>

i predviđena da bude preludijum upravo za Evropsku uniju³ – ukidanje procedure i kulture konsensusa i, dodali bismo, *after all* abrogiranje onoga što je (bio) tako nazvani Luksemburški konsensus.

Ili riječima pomenutoga predlagača, „reformе u državama pristupnicama idu ruku pod ruku sa institucionalnim reformama unutar EU... Pozvani smo na brzu i pragmatičnu akciju u Savjetu EU, na ministarskom nivou. To mora biti osigurano u budućnosti. Gdje se danas zahtijeva jednoglasnost, rizik da će neka pojedinačna država koristiti njezin veto sprečavajući sve druge da napreduju uvećava se sa svakom novom državom članicom. Bilo ko ko smatra bilo kako drugačije poriče realnost Evrope“.⁴

Kako izgleda, prije svega daljnje ukidanje modaliteta jednoglasnosti kada je u pitanju *decision making* nije ništa drugo nego oblik centralizacije, nastavak onoga trenda centralizacije što ga identifikuje američki politikolog Endrju Moravčik... ili potrebe za centralizacijom. Kako tačno predviđa, „tenzija između potrebe za centralizacijom i realnosti fragmentacije će diktirati institucionalni razvoj u EU tokom narednih decenija“.⁵ Upravo je o tome riječ i o onome što opisuje kao „decision making centralizacija u Briselu“ a koja se ogleda u onome što je „zajednički *policymaking*, uvećanje većinskoga glasanja, i delegiranje supranacionalnim institucijama“.⁶

³ Tačnije: Evropsku federalnu uniju. Tadašnji francuski ministar inostranih poslova Aristid Briand je 1929. g. predložio na sjedinici Lige naroda da zemlje članice Lige iz Evrope uspostave jednu federalnu organizaciju.

⁴ Speech by Federal Chancellor Olaf Scholz at the Charles University in Prague on Monday, 29 August 2022, <https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/scholz-speech-prague-charles-university-2080752>

⁵ Andrew Moravcsik(ed.), *CENTRALIZATION OR FRAGMENTATION Europe Facing the Challenges of Deepening, Diversity, and Democracy, Council on Foreign Relations*, 1998, p. 6.

⁶ *Ibid*, p. 6.

Dalje, Moravčik objašnjava da je potreba za centralizacijom prirodna u federalnim sistemima i federacijama, pošto je u njima težnja ka fragmentaciji ili opasnost od fragmentacije uvijek, barem latentno, prisutna. Tako, tenzija između centralizacije i fragmentacije prisutna je i karakteristična takođe i kada je u pitanju EU. Kako još navodi, „1950-ih, mnogi proučavatelji i evropski aktivisti su predvidjeli da će ekonomska kooperacija neminovno voditi ka centralizaciji i internacionalizaciji političkog *decisionmaking*-a u federalnom sistemu baziranom u Briselu“.⁷

Onda... hoće li Evropska unija (po pretpostavci) 2030. godine imati 36 država članica? Hoće li štaviše većina evropskih država – izuzimajući vjerovatno tek Vatikan, Rusiju, Bjelorusiju, naravno Švajcarsku i moguće državice poput Andore i Monaka – u narednih dvadeset godina biti dio ovoga saveza država?

Da li će do tada (i time) ovaj savez država prerasti u saveznu državu? Da li, štaviše, već prerasta? Drugim riječima, hoće li u budućnosti koja se već daje opservirati, iako daleko na horizontu, biti ostvaren cilj *founding fathers* i stvarnih osnivača a koji cilj deklariše Šumanova deklaracija, naime kako se tamo izvorno veli – „Evropska federacija“?

Paralelno s tim, kakva je u tom i takvom kontekstu budućnost Crne Gore? Hoće li članstvo u toj novoj, reformisanoj EU – dakle, preciznije: promjene koje imaju realni konstitucionalni efekat i ekvivalent onoga što su u kakvoj državi ustavne reforme – povlačiti za sobom formalno ili faktički promjenu državno-pravnoga statusa Crne Gore? Ili do koje tačke, pogotovo sada a i inače, koincidiraju a od koje tačke kolidiraju (realni ili u realnosti) interesi Brisela i Cetinja?

Jasno je ili bi trebalo, moralo da bude, kako je ovdje riječ o nečemu što je kako se to kaže *watershed moment* i da je od sada potrebna izvjesna re-evaluacija, korespondentne normativne

⁷ *Ibid*, p. 11.

konsideracije, jedan novi okvir za debatu kada je u pitanju problem i problematika tako nazvanih evropskih integracija.

Uvijek uoči velikih promjena kada je u pitanju Evropska unija, zahtijevalo se da se te promjene pripreme ili omoguće tako što će se izvršiti strukturne reforme, koje su reforme izgledale, prikazivane kao, ili doista bivale, nužne, te ciljale na prvome mjestu na zamjenu modaliteta jednoglasnosti u donošenju odluka nekom vrstom većinskog odlučivanja, onime što pravnici proučavaoci integracija nazivaju *decizionalni supranacionalizam*.⁸

Recimo, „kako bi se poboljšalo funkcionisanje Savjeta zajednice, smatraju da je nužno da se odustane od prakse koja se sastoji u tome da je dolaženje do sporazuma o svim pitanjima uslovljeno jednoglasnom saglasnošću država članica, koje god njihove odnosne pozicije mogle biti u pogledu zaključaka postignutih u Luksemburgu 28. januara 1966. g.“⁹

Posmatrane najedno, ocjenjivane cjelovito, promjene o kojima je riječ su uvijek *de facto* ili *de jure* značile nesumnjivu evropeizaciju – možemo reći i evropeizaciju Evrope – evropeizaciju ovdje shvaćenu onako, ili u osnovi onako, kako je shvataju autori kao što je i Johan Olsen i koje, mislimo, može biti od važnosti jer može pomoći da se bolje razumije „dinamika evoluirajuće evropske *polity*“ i „pojava, razvoj i impakti evropskog, institucionalno uređenog sistema vladavine“.¹⁰

⁸ Na primjer: Robert Schütze, *FROM DUAL TO COOPERATIVE FEDERALISM* The Changing Structure of European Law, *Oxford University Press*, 2009, p. 43.

⁹ (Final communiqué of the Paris Summit (9 and 10 December 1974), https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/2acd8532-b271-49ed-bf63-bd8131180d6b/publishable_en.pdf

¹⁰ Johan P. Olsen, “The Many Faces of Europeanization”, *Journal of Common Market Studies*, Volume 40, No. 5, str. 922.

Prema mišljenju pomenutoga autora, može se identifikovati pet različitih fenomena na koje upućuje termin „evropeizacija“: 1) promjene u spoljnim granicama, 2) razvijanje institucija na evropskom nivou, 3) centralna penetracija nacionalnih sistema vladavine, 4) eksportovanje formi političke organizacije i 5) projekat političkog ujedinjenja.

Ovdje je od važnosti i konspekt evropeizacije pod brojem 2. Razvoj institucija na evropskom nivou „označava *centre-building* sa kapacitetom za kolektivnu akciju, obezbjeđujući neki stepen koordinacije i koherencije. Formalno-pravne vladavinske institucije i normativni poredak zasnovan na obuhvatnim konstitucionalnim principima, strukturama i praksama, omogućavaju i ograničavaju sposobnost da se donose i nameću obavezujuće odluke i sankcioniše nepovino vanje (non-compliance)“.¹¹

Takođe, riječ je o projektu političkog ujedinjenja i kada govorimo o projektu političkog ujedinjenja, „evropeizacija se odnosi na stepen do kojega Evropa postaje ujedinjeniji i čvršći politički entitet“.¹²

No prije svega, prije svega po perimetrima ove analize makar, interesuje nas ono što Olsen naziva centralna penetracija nacionalnih sistema vladavine. Interesuje nas s obzirom na to da do centralne penetracije nacionalnih sistema vladavine dolazi u kontekstu „podjele odgovornosti i vlasti između različitih nivoa vladavine. Svi višerazinski sistemi vladavine moraju da iznađu balans između jedinstva i različitosti, centralne koordinacije i lokalne autonomije. Evropeizacija, onda, implicira adaptiranje nacionalnih i sub-nacionalnih sistema vladavine evropskom političkom centru i evropskim normama“.¹³

Ali ovako shvaćena evropeizacija, najprije u smislu podjele odgovornosti i vlasti između različitih nivoa vladavine, nije

¹¹ *Ibid*, p. 923.

¹² *Ibid*, p. 924.

¹³ *Ibid*, pp. 923–924.

ništa drugo doli u terminološkom i pojmovnom smislu alotropska modifikacija elaboracije realnosti federalizacije. Ne vidi se ovdje, naime, nikakva stvarna razlika. Štaviše, kada se ukazuje na potrebu da se (u sklopu evropeizacije, odnosno evropskih integracija) iznađe balans između jedinstva i različitosti, između centralne koordinacije i lokalne autonomije. Faktički i pravnički, ovdje je u okviru elaboracije onoga što je teorija i praksa evropeizacije predočavajuće iznijeta ključna dilema, gordijev čvor svakog federalnog sistema, federalne države ili federacije.

The Multilevel governance

Ili govoreći o istome samo analognom terminologijom, riječ je o tome da su institucije država članica EU pred-videne da budu poput institucija u državama članicama federacija, dakle, poput institucija kakve federalne jedinice. Ukupno, Evropska unija, iako više neobjavljeno nego objavljeno, realno dugo već tako funkcioniše, naime funkcioniše kao federacija.

Recimo, kada je u pitanju EEZ/EZ/EU kao (pravna) federacija, kako se na tu temu relevantno primjećuje:

„Počevši od 1963. godine pa sve do ranih 1970-ih i kasnije Evropski sud pravde je u seriji ključnih odluka ustanovio četiri principa kojima su uspostavljeni odnosi između prava Evropske zajednice i prava država članica na način da se taj odnos ne razlikuje od sličnih pravnih relacija u ustavnim federalnim državama.“¹⁴

Isto tako, nije li termin „evropeizacija“ oznaka i za to da se iznad nivoa države članice, neka bi i to bilo objašnjeno vrlo popularno, izgrađuje još jedan „sprat“, nadnacionalni i pankontinentalni? Tako se dobija jedna „višespratnica“ i višestruke lojalnosti, jedna potpuno nova situacija¹⁵, takva kakvu je tačno anticipirao doajen evropskih studija Ernst B. Haas.

¹⁴ Džozef Vajler, *Ustav Evrope*, Biblioteka Evropa, Beograd, 2002, str. 39.

¹⁵ Doduše, ukoliko kada kažemo: „potpuno nova situacija“... ne uzumamo u obzir nešto što se naziva Srednji vijek.

U tom smislu, Italija je takođe, kroz upliv višedecenijske, rekli bismo što voljne što nevoljne, evropeizacije, „nadograđena“, tako da se stanovnik Italije danas nalazi u jednoj realnoj federalnoj situaciji, koje, možda, pritom još uvijek nije dovoljno svjestan. I ne samo stanovnik, nego i političar, uključujući i one na vrhu, kao što je recimo premijer Italije.

Pored toga, zbog svega toga, građani država članica više ne očekuju ono što očekuju samo od svojih vlada, nego se njihov očekivalački pogled sve češće i sve više podiže gore, tamo gdje je pozicionirana i stalno jača neka vrsta vlade iznad vlade. Ovo se prije svega odnosi na ekonomske subjekte, preduzeća i biznismene i „građani imaju više upliva u Briselu kada lobiraju kao organizovani interesi nego kada glasaju ili protestuju u nacionalnim glavnim gradovima“.¹⁶ Ukratko, „evropeizacija je donijela radikalne promjene u odnosu na nacionalne prakse vladavine“.¹⁷

Nije li recimo pogled usmjeren ka „gore“, gornjem ili federalnom nivou vlasti (doduše: *in making*), upućivao građanin Italije Flaminio Kosta kada je Evropski sud pravde 1962/63. godine odlučivao o njegovoj tužbi protiv nacionalne kompanije za snabdijevanje električnom energijom ENEL? I isto tako, nije li takav bio i pogled mirovnog sudije iz Milana, onog koji je ovaj predmet po osnovu člana 177 Rimskog ugovora uputio na adresu ESP radi dodatnog tumačenja i preliminarne odluke?

Organi i organizacije koji se pozicioniraju iznad nivoa države pokazuju jasnu tendenciju ne samo da oduzmu ili otkinu sve više i više od suvereniteta jedne države, nego i da organe i organizacije te države potpuno instrumentalizuju. Znači, teže da ih preinače, dadu im nove ciljeve i usmjerenja, znači sve u svemu – ukoliko im to bude dozvoljeno – da ih srozaju na puke konduktore nadnacionalnih i postnacionalnih politika.

¹⁶ Vivien A. Schmidt, *DEMOCRACY IN EUROPE: The EU and National Politics*, Oxford University Press, 2006, p. 1.

¹⁷ *Ibid*, p. 1.

A ako se događa pojavljivanje nivoa vladavine ispod i osobito iznad moderne države – a to je upravo ono što se događa, štaviše, nije riječ samo o pojavljivanju nego o etabliranju i etabliranosti tih nivoa – iako se suverenost prenosi tamo, prije svega na *supra* nivo, tako da se *supra* nivo vlasti suverenizuje, postaje suveren, ili da tako kažemo, sve suvereniji, tada se kao samo od sebe postavlja pitanje „kako ove novopojavljjuće se strukture višerazinskog upravljanja (*the multilevel governance*) utiču na suverenitet zemalja članica EU?“¹⁸

I naravno, „time se otvara pitanje kakav je uticaj koji pojava ovih struktura višerazinskog upravljanja ima na suverenitet država članica EU... Možemo se pitati da li države članice mogu i dalje biti smatrane suverenima ako se mjesto političke kontrole premjestilo i nije više ekskluzivno na nivou države. Ako je tako, šta nam to govori o principu suvereniteta?“¹⁹

Tako, „nacionalne egzekutive sada u EU vijećaju kao dvadeset pet, uskoro dvadeset sedam, onda trideset tri (i koliko još?) – o pitanjima o kojima su ranije odlučivale jedino one unutar nacionalnog konteksta“.²⁰ A pošto „evropske integracije znače izgradnju EU nivoa vladavine... nacionalne vlade su transferisale zamašne iznose moći i vlasti na EU“.²¹

Dakle, analiza institucija EU u ovom smislu pokazuje dvije strukturne tendencije: a) da se ove institucije prošire heterotrofno, koristeći institucije država članica otprilike kao što kakvo čeljade koristi hranu da bi se razvijalo i raslo, i b) da institucije država članica pretvore u vlastitu dopunu ili, kako se to još kaže, produženu ruku, sustavni i sastavni, neautonomni, sudio i dio tog istog sistema.

¹⁸ Tanja E. Aalberts, “The Future of Sovereignty in Multilevel Governance Europe – a Constructivist Reading”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 42, No. 1, p. 25.

¹⁹ *Ibid*, p. 25.

²⁰ *Democracy in Europe: the Eu and National Politics*, p. 2.

²¹ *Ibid*, p. 2.

Federalno i supranacionalno

Ukoliko EU prepoznamo kao neku vrstu federacije, tada ona prva tendencija može da se dopunski opiše apozicijom federalna. Takva tendencija je u stvari uobičajena u federalnim državama. „Federalna vlada teži da maksimizira raspon njene vlasti... Federalna vlada ima institucionalni samo-interes u uvećavanju opsega politika koje kontroliše“.²²

Ali kao kakva tačno federaciju?

To pitanje je sada i ovdje nezaobilazno. U političkoj i pravnoj teoriji nalaze se distinkcije, razlikovanja različitih tipova federalnih država ili federacija. Znači, nakon što se ustanovi da je jedna država federacija (a ne recimo unitarna država) onda treba da se ustanovi o kakvom je tipu federacije tu dalje riječ. Tako i kada je u pitanju evropska federacija ili EU. Nakon što smo ustanovili da je u slučaju EU riječ o federaciji, sada se pitamo o kakvom je tipu federacije zapravo riječ.

Proučavaoci teorije i prakse federalizma su uočili važne, nesvodive razlike između država koje su organizovane kao federacije, različita shvatanja suverenosti, tako da su otuda izvedene odgovarajuće distinkcije. Na primjer – i Švajcarska i SAD i Njemačka su federacije. Dočim, nije tu riječ o istom tipu federalne organizacije, niti je suverenitet – iako je u sva tri slučaja naravno riječ o konstitucionalnoj podjeli suvereniteta između centra i federalnih jedinica – podijeljen, dodijeljen ili razdijeljen na isti način.²³

²² Daniel Keleman, “The Structure and Dynamics of EU Federalism”, *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. ½, February/March 2003, p. 186.

²³ Ključno u federalnoj situaciji uopšte i ovoj o kojoj je riječ je *gist* onoga što je suverenitet, suverenitet u smislu nelimitirane nadležnosti da se odredi sopstveni rang nadležnosti.

No prije toga, kako bismo shvatili da u ovu grupu federacija, formalno i faktički, spada i EU, kako bismo dakle spazili to da Evropska unija – po nečemu već sada a po nečemu za sada, samo trajektorijalno – pripada grupi federacija kakve su SAD, Njemačka i Švajcarska – ili recimo i Indija – potrebno je da se napravi terminološko preciziranje.

Najprije, relevantna je distinkcija koju pravi poznati proučavalac federacija Viliyam Riker, koji federacije dijeli na *intradržavne* (*intrastate federation*) i *inter-državne* ili *internacionalne* (*interstate federation*). I zatim, treba i da se (još jednom) objasni i razjasni u kakvom su međusobnom odnosu pravno-politikološke odrednice *federalno* i *supranacionalno*.

Ima li neke razlike? Kako objašnjava ustavni pravnik Robert Šitce, „u nedostatku teorije federalizma s one strane države, evropska misao je izumjela novu riječ – supranacionalizam“.²⁴

U najkraćem, poenta je u tome da je to u osnovi jedno te isto. Svakako, kako je to jedno te isto naročito kada su ovi termini posmatrani i razmatrani u konkretnom kontekstu tako nazvanih evropskih integracija – nema nikakve sumnje tako da se ta identifikovana identičnost može izricati izričito.

Otuda, bilo da upravljačke institucije locirane u Briselu, Strazburu, Frankfurtu i Luksemburgu opisujemo kao supranacionalne, bilo da ih opisujemo kao federalne, nećemo pogriješiti. Tako, kada hoće da shvati realitet koncepta Evropske unije, Šitce preduzima „konstytucionalu komparaciju sa još jednom Unijom: Sjedinjene Američke Države“. Pritom napominje da je zamjerka da su Evropska i Američka unija neuporedive, istorijski kratkovida.

Naprotiv, „američko konstytucionalno iskustvo može nam dati ključ da ‘mislimo’ federalizam s one strane države“.²⁵

²⁴ *From Dual to Cooperative Federalism The Changing Structure of European Law*, p. 3.

²⁵ *Ibid*, p. 4.

Podsjetimo se uz ovo i toga da je upoređivanje Evropskog suda pravde sa američkim Vrhovnim ili Federalnim sudom postalo opšte mjesto u brojnim radovima o evropskom pravu, evropskom federalizmu i evropskim integracijama uopšte.

Zaključak koji iz ovoga možemo i treba da izvučemo ovdje je značajan: fenomeni federalizma i federacije nijesu ekskluzivno vezani za teoriju i praksu države – ovdje u smislu nacionalno-teritorijalne države – kao što to zorno pokazuje primjer EU koja je zapravo u najmanju ruku nešto što je federacija država; i da dodamo i to da je ista u slučaju federativno ustrojenih država članica naravno nešto što bi bilo federacija federacija. Ukoliko, ipak, kakva škola mišljenja drži do onog stereotipa ili ukoliko biva, štaviše, kako je takav mentalitet u pitanju, onda je politikološka i pravna analiza evropskih integracija ne samo u nemoćnosti da razumije ono što je protoplazma istih ili štostvo Evropske unije, nego je bivajući takva, kako je s pravom primijećeno, nasuprot tome, dovela sebe u ćorsokak.

Naravno da iz takvog ćorsokaka valja užurbano izaći u pravcu onoga što je početno saznanje a onda odatle i dalje ka onome što je stvarno saznanje. U ovom dijelu ovoga rada ide se baš u pravcu i smjeru onoga što je stvarno saznanje kada je u pitanju Evropska unija, koje konkretno znači da se teoretisanje o federaciji i federalizmu oslobađa vezanosti za državu, proširuje za nadnacionalnu dimenziju, smješta u kontekst postnacionalnih i nadnacionalnih konstelacija, prepoznatih kao najkarakterističnijih za evropski kontinent danas. Jednostavno kazano, Evropska unija može da bude federacija, nema u tom prosedu nikakvog apriornog razloga da to nije ili ne može ili nije moguće da bude i s tim u vezi, odbaciti saznajne inhibicije, nešto što će omogućiti da se „analizira Evropska unija u federalnom smislu“.²⁶

²⁶ *Ibid*, p. 4.

Štaviše, pitanje nije više (samo) – da li je EU federacija? Nije, pošto je ova tematika, kako je u prethodnim redovima i radovima nagoviješteno, nejednodimenzionalna i slojevita, i zahtijeva se preciziranja, od analize koja treba da ima fenomenološki predznak. Pošto je tematika slojevita, onda je i pitanje koje se s njom u vezi dalje postavlja isto takvo i može se formulisati i na sljedeći način: „Trebalo li da analiziramo Evropsku uniju kroz federalna sočiva; i ako treba, kroz koja?”²⁷

No kako bilo, izvan svakog upetljavanja i s one strane distinkcije/ekvipolencije: federativno-supranacionalno, te drugih srodnih uopšte, nema nikakve sumnje da je pred nama kao predmet ili ono pred-metnuto vlast koja se uzdiže iznad vlasti, duplicitet ili dualitet vlasti ili ono što recentni autori opisuju kao *Authority beyond the State*. Drugim riječima, kako to opisuju poznavaoци i proučavaoci teorije federalizma – *prepoznatljiv federalni princip*.

Ugovor iz Mاستrihta

Kada je zapravo Evropska unija faktički i formalno postala federativna ili federacija, kada je ova tačno počela da se federalizuje ili federativizuje?

Tražeci odgovor na to pitanje, britanski autor Dejvid Mek Kej retrospektivno ukazuje na Ugovor iz Mاستrihta. Kod njega o tome čitamo:

„Kada su zemlje Evropske zajednice 7. februara 1992. godine potpisale ugovor iz Mاستrihta one su započinjale izuzetan politički eksperiment. Dvanaest zemalja su se udružile i dobrovoljno saglasile da odgovornost za glavna područja vladavine prepuste supranacionalnim vlastima. Štaviše, dodjeljujući kontrolu nad makroekonomskom politikom na federalni nivo one su stvorile jednu uniju koja je veoma mnogo više od labave kon-

²⁷ *Ibid*, p. 14.

federacije zemalja. Makroekonomska politika je jedna od najvitalnijih funkcija moderne države (moguće i najvitalnija funkcija) tako da je Mاستriht potencijalno involvirao stvaranje *genuine* političke unije ili federacije. Implicitno, najmanje toliko, dvanaest tadašnjih država članica su kretale niz put koji je vodio ka Sjedinjenim evropskim državama.“²⁸

Ovaj autor nije usamljen u ovome uvjerenju, dakle, kako je proizilazeće, kako su integracije, kako ih nazivamo, faktička federalizacija, te da je ta federalizacija otpočela sa Mاستrihtom. Tako, isto čitamo i kod autora koji se smatra nekom vrstom neoklasika kada je u pitanju proučavanje teorije i prakse federativnih država i koncept federalizma kao takav:

„1992. je podjednako jubilej jednog bitnog datuma u svetskoj istoriji i jednog bitnog datuma samog po sebi. 500 godina nakon što je Kolumbo efektivno otkrio Ameriku i otvorio Doba otkrića, koje je vodilo ka naseljavanjima novih svjetova na zapadu i jugu i transformisalo Globus, zemlje Zapadne Evrope preduzimaju bitan korak naprijed u pravcu federalnog ujedinjavanja.“²⁹

A imajući na umu da je već „Mاستriht vodio ka usvajanju *federal-like* ustava i involvirao prihvatanje zajedničkih politika“³⁰, postavlja se pitanje, takvo koje više nije ni problematično, dokle je daljnja, politička i pravna, federalizacija/federativizacija EU.

A upravo u tom pravcu – dakle pravcu daljnje pravne i političke federalizacije – konsekvantno i konkretno ide i predlog sadašnje „evropske premijerke“ fon Lajenove, kada ova u svom *State of the Union* obraćanju iz 2022. g. veli „vjerujem da je došao trenutak za Evropsku konvenciju“.³¹

²⁸ David McKay, *Rush to Union*, Clarendon Press Oxford, 1996, p. 3.

²⁹ Daniel J. Elazar, *Federalism and the way to peace*, Institute of Intergovernmental Relations, Queen's University Kingston, Ontario Canada, 1994, p. 53.

³⁰ *Rush to Union*, p. 8.

³¹ *A Union That Stands Strong Together*,

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_22_5493

Njezine federalističke aspiracije su više nego jasne. Tako, recimo, čitamo: „Moj cilj je Sjedinjene evropske države – oblikovane prema modelu federalnih država kao što su Švajcarska, Njemačka ili SAD“. ³² Ovo je izjavila 2011. godine u intervjuu za *Der Spiegel*.

Naravno, kada je kasnije ušla u trku za predsjednika Komisije, pokušala je da baš ovu izjavu relativizuje i na neki način demantuje. Naravno, takva verbalna retencija, njezin demanti, ipak, nije uvjerljiv. Pošto, njezina recentna agenda konkretno je zapravo veoma federalna i federativna, znači, potpuno korespondentna onome što je za *Der Spiegel* izjavila.

Na primjer, važno mjesto (i) u njenom programu ima zalaganje da se ukine obaveza jednoglasnosti kada se donose odluke u oblasti spoljnje politike. „Vjerujem da Evropa treba da ima snažniji i jedinstveniji glas u svijetu – i treba da djeluje brzo. Zato moramo imati hrabrosti da donosimo odluke iz oblasti spoljne politike kvalifikovanom većinom“, kako je izjavila i najavila u svom predizbornom obraćanju Evropskom parlamentu. ³³

Ovdje je skladno i važno podsjetiti se kako je uticani proučavalac integracija Džozef Vajler, inače pravnik po obrazovanju, opisao gradualno jačanje nadnacionalnih evropskih institucija – kako kaže: transformaciju Evrope – i nastajanje svojevrsnog ustava Evrope ali *at the expence* nacionalnih legislatora.

³² Zia Weise, “Ursula von der Leyen: In her own words ‘My aim is the United States of Europe’, the nominee for Commission president once said”, *Politico*, 7/4/19, <https://www.politico.eu/article/in-her-own-words-ursula-von-der-leyen-european-commission-president-angela-merkel-cabinet-german-defense-minister/>

³³ *Opening Statement in the European Parliament Plenary Session by Ursula von der Leyen, Candidate for President of the European Commission*, Strasbourg, 16 July 2019,

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_4230

EEZ/EZ/EU je vremenom postajala sve supranacionalnija, odnosno sve federativnija. Međutim, kada je riječ o ovome što nam je ovdje najvažnije, treba razlikovati dvije linije federalizacije – političku i pravnu.

U pravnom smislu, EEZ/EZ/EU je postala, faktička i formalna, federacija, 1960-ih i 1970-ih godina već i to nakon vododjelničnih odluka Evropskoga suda pravde u slučajevima Van Gend i Kosta – ENEL. Vajler to naziva transformacija Evrope i konstitucionalizacija.

Kako o tome čitamo,

„ako bismo u toku osnivačkog perioda upitali pravnika da uporedi evoluciju Evropske zajednice sa američkim iskustvom, pravnik bi odgovorio da je Zajednica postajala ‘sve više federalna (ili bar prefederalna) država’“.³⁴

Kako dalje čitamo,

„Nacionalni zakonodavac koji nije zadovoljan nekom međunarodnom normom iz ugovora može jednostavno da usvoji suprotnu nacionalnu meru što će u praksi prouzrokovati prestanak bilo kakvog delovanja međunarodne norme u unutrašnjem pravu. Nasuprot tome, u Zajednici, na osnovu načela nadređenosti, norma EZ, koja se prema pravilu o direktnom dejstvu mora smatrati nacionalnim propisom, ima prvenstvo čak i u takvim okolnostima. Kombinacija ova dva načela znači da norme Zajednice koje imaju direktno dejstvo, nisu samo nacionalne norme, nego i da su nacionalne norme ‘višeg nivoa’. Paralela ovom sistemu ustavne arhitekture može se naći, uz vrlo mali broj izuzetaka, samo unutar ustavnih poredaka federalnih država.“³⁵

To nas još jednom vraća na tematizaciju institucije EU koja se smatra, sada već ustaljeno, motorom integracija i ključnim federalizatorom. Tako iz razloga što se tačno ovaj Sud ima smatrati ključnim – a ne recimo države članice ili države osnivačice, bješe arhitekta takvog jednog ustavnog i federalnog poretka.

³⁴ *Ustav Evrope*, str. 37.

³⁵ *Isto*, str. 42.

A to je inkomparabilno, budući da je takvo djelovanje dovelo do toga da se „nikakva osnovna aktivnost funkcionisanja države više ne može održati kao još uvijek imuna od akcija Zajednice“ i da je „Zajednica u drugoj fazi svoje systemske evolucije zabeležila kretanje nadležnosti podjednako snažno kao u federalnim državama“. ³⁶

Obratimo pažnju da se ovdje ukazuje na osnivački period. Kako stvari stoje danas?

Znači li to, onda, da kada pojedinci, insajderi, kao što je Koen Lenaerts, holandski sudija i u prošlom mandatu prvi čovjek Suda pravde Evropske unije, kazuju i ukazuju da zapravo više ne postoji nekakav „nukleus suvereniteta“ na koji bi države članice faktički mogle da se pozovu u odnosu na ukupnu ekspanziju Unije, isti nije kriv zato što je u krivu, nego obratno, zbog – u kontekstu ustaljenog modusa integracija ili u kontekstu tzv. moneovske metode neprihvatljive – izvjesne preotvorenosti ili izvjesne preistinitosti. Kako bilo, prema ovom sudiji, „jednostavno ne postoji nukleus suverenosti na koji se države članice mogu kao takve pozvati protiv Zajednice“. ³⁷ Ipak, njegova izjava se ne može razumjeti ukoliko se ne zna da je ovaj sudija po uvjerenju ili po teleologiji njegovoj evropski federalista.

Evropski sud pravde

Ne mali paradoks karakterističan za sudsku granu vlasti i, sljedstveno, politički sistem EU u cjelini, upada u oči i nameće se kao tema istraživanju koje bi da ide izvan i dalje od tako čestog *rubrikovanja percepcije*.

³⁶ Isto, str. 76, 77.

³⁷ Koen Lenaerts, Constitutionalism and the Many Faces of Federalism, *American Journal of Comparative Law* 38 (1990), 205, 220, citirano prema: Džozef Vajler, nav. djelo, str. 325 (u fusnoti).

Naime, najmanje još od Montesjkjeovog spisa *Duh zakona*, podjela vlasti, odnosno, na zakonu zasnovana odvojenost i razdvojenost sudske od ostalih grana vlasti, smatra se uslovom ne samo nezavisnosti sudstva, već i slobode građanina i društvenog progresa. Kada jedno društvo – kao kada su u pitanju zemlje poražene u Hladnom ratu – hoće da se transformiše u liberalno-demokratsko, zahtjev koji se postavlja ili koji je postavljen pred to društvo je i odvajanje politike i pravosuđa. Svakom je poznat taj zahtjev za depolitizacijom sudstva, postao je frazeološki.

Međutim, kada je u pitanju tzv. evropsko pravosuđe, konkretno ESP/SPEU, shvatamo da je situacija upravo obrnuta – čitav politički sistem trpi vrlo veliki impakt sudske grane vlasti.

To je bilo pogotovo izraženo u nekim periodima integracija, kada je motor integracija bio Sud, što će kasnije biti prepoznato i detaljno elaborirano kako od strane pravnika, proučavalaca integracija, tako i od strane politikologa. Takođe, biće elaboriran i *diagnosis* da su ostale grane vlasti u sistemu EU – legislativna i izvršna – ovo važi najmanje jednim dijelom ili okazionalno – bivale apsorbovane od strane ESP/SPEU. Recimo, „ESP je vršio značajnu *law-making* vlast“.³⁸ Početkom 1960-ih godina, svjestan situacije ovdje postavljene u fokus analize, general De Gol se interesovao o raspoloživim opcijama da se ukupni uticaj ESP redukuje ili normalizuje.

Jedna od najboljih poznavalaca ove institucije EU primjećuje da je ESP neuobičajeno uticajan međunarodni sud. „Evropski sud može oboriti EU zakone i nacionalne zakone koji krše Ugovor iz Rima u oblastima tradicionalno smatranim da su čisti prerogativi nacionalnih vlada uključujući socijalnu politiku, jednakost polova, industrijske relacije i politiku kompeticije, i njegove odluke se poštuju“.³⁹

³⁸ Renaud Dehousse, *The European Court of Justice*, Macmillan Press Ltd, 1998, str. 71.

³⁹ Karen J. Alter, “Who Are ‘the Masters of the Treaty’?: European

Kakva čudnovata inverzija one situacije na koju smo navikli! Namjesto politizacije sudstva imamo juridifikaciju politike, te bi stoga bilo potrebno napraviti, ne depolitizaciju sudstva, nego dejuridifikaciju politike.

Pomišljanje da je iznijeta konstatacija i konkluzija ništa drugo do pretjerivanje, pretjerivanje koje dolazi ili od nepoznavanja ili, recimo, od pristrasnosti, očekivano je sve dok se ne poveže sa činjenicama i na njima zasnovanim argumentima. Na argumente, pak, dovoljne i dovoljno nosive da se na neprijeporan način i čvrsto zasniju *problematizacija juridifikacije i problematika dejuridifikacije*, kako izgleda, nabasavamo gotovo na svakom koraku krećući se kroz literaturu o ESP, toliko i do te mjere, da čak i panegirici nude mogućnost za zasnivanje o kojemu je riječ.

Ono, pak, što je *gist* argumentacije do koje je ovdje stalo, podjednako eksplicitno i emfatično, donosi jedan tekst koji je *EUobserver* objavio u septembru 2008. godine. Zapravo, taj *gist* je zgusnut već u naslovu tog teksta. Naime, naslov teksta je: *Zaustavite Evropski sud pravde*. Dodatnu relevantnost ovome tekstu i iznijetim argumentima daje ta činjenica što je jedan od autora Roman Herczog, bivši predsjednik SR Njemačke.

U tekstu koji je manje publicistički, a više akribičan, ukazuje se na to da je „pravosudno donošenje odluka u Evropi u velikim problemima“ usljed djelovanja Evropskog suda pravde. U tom kontekstu se ukazuje i na „lišavanje država članica njihovih vrlo vlastitih fundamentalnih nadležnosti i teško miješanje u njihove pravne sisteme“.⁴⁰

Navodeći najprije nekoliko primjera iz onoga što je *case law* ESP-a, autori zaključuju da „Evropski sud pravde smišljeno i sistematski ignoriše temeljne principe na kojima je zasnovana

Governments and the European Court of Justice”, in: Alter Karen, *The Europeans Court's Political Power*, Oxford University Press, 2009, p. 109.

⁴⁰ Roman Herzog and Lüder Gerken, “Stop the European Court of Justice”, *EUobserver*, 10 September 2008, <https://euobserver.com/opinion/26714>

interpretacija prava na Zapadu, da su odluke ovoga suda zasnovane na nehajnoj argumentaciji, kako isti ignoriše volju zakonodavca, ili je čak preokreće u njenu suprotnost, i izmišlja pravne principe koji služe kao osnova za presude koje će uslijediti“.⁴¹

Poznavaoocima ove problematike dobro je poznato da se ESP na neki način politizovao. Tako, recimo, nije li možda i najverziranija među njima, Karen Alter, svojoj studiji o ovome sudu dala naslov *Politička moć Evropskog suda*, tako da jedan naslov govori više od hiljadu riječi (ovo utoliko prije ukoliko znamo da je riječ o *main stream* autorki)? I ne čitamo li odmah na početku njenog eseja *Objašnjavanje prihvatanja jurisprudencije Evropskog suda od strane nacionalnog suda: Kriitička evaluacija teorija pravnih integracija* i ovu rečenicu: „Evropski sud pravde je jedna od najuticajnijih pravnih i političkih institucija u Evropi“.⁴²

Doista, upada u oči da neki od jurista, autora proučavalaca ESP i evropskih integracija, eksplicitno označavaju ESP kao (i) političku instituciju. Pritom, važno je napomenuti, riječ je o etabliranim autorima. Primjera radi, eksplicitno se ukazuje da je „Sud pravde (takođe) politički akter“.⁴³ Isti autori ukazuju i na „ovu političku ulogu Suda pravde“.⁴⁴

Osim toga, citirani autori kritikuju ESP i sa stanovišta stručnosti ili legalnosti, naime pravnosti, njegovih presuda,

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Karen Alter, Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: a Critical Evaluation of Theories of Legal Integration, in: Anne Marie Slaughter, Alec Stone Sweet and J. H. H. Weiler (eds.), *The European Court and National Courts – doctrine and Jurisprudence*, Hurt Publishing Oxford, 1998, p. 227.

⁴³ Elise Muir, Mark Dawson and Bruno de Witte, “Introduction: the European Court of Justice as a Political Actor”, in: *Judicial Activism at the European Court of Justice*, Edward Elgar, 2013, p. 1.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 1.

ukazujući da „utoliko ukoliko je riječ o radu Suda, problem – na koji se ukazuje u brojnim poglavljima ovdje – je taj da ovaj sud ne daje uvijek dobro rezonovanje u svojim presudama. Kvalitet rezonovanja Suda je postao, u očima mnogih posmatrača, nepravedniji i nepredvidiviji“.⁴⁵

Kao u fusnoti, neka bi bilo dodato i to da ukoliko bi se ipak, pretpostavimo, govorilo u terminima depolitizacije sudstva na nivou EU, onda bi to imalo značenje drugačije od onoga na koje se značenje naviklo. Naime, značilo bi to najprije da jedna institucija koja se politizovala i samopolitizovala – u smislu: postala realan politički činilac – treba da napravi *roll back* i vrati se njezinoj osnovnoj funkciji.

A kako bi se potpuno i pravilno razumjela ova situacija i integracije poznale u potpunosti, treba najprije znati zašto je *in the first place* ESP bio osnovan i kakva mu je tada bila ugovorom dodijeljena uloga.

U početku, ovaj sud je bio formiran da bi mu bila dodijeljena tri limitirana zadatka. Prije svega, da kontroliše Visoku upravu, odnosno Komisiju, te Savjet ministara, kako ne bi prekoračili ovlašćenja. „Sud Pravde je bio stvoren kao dio Evropske zajednice za uglj i čelik kako bi štutio države-članice i firme osiguravajući da supranacionalni *high-authority* ne prekorači njegove ovlasti“.⁴⁶

Kada konstatujemo da je ESP/SPEU imao, makar na neki način, zapravo i najveći značaj u izgradnji onoga što je sadašnja evropska *politeia*, sigurni smo u to da konstatujući tako dijelimo stav sa većinom... pa čak možda i sa svim autorima proučavaocima procesa/projekta evropskih integracija. Pritom, kako je već elaborirano, ovaj je sud toliko prekoračivao limite onoga što se smatra tradicionalnom i konstitucionalnom ulogom suda da je s obzirom na to

⁴⁵ *Ibid*, str. 2.

⁴⁶ *Who Are 'The Masters of the Treaty'?: European Governments and the European Court of Justice*, p. 112.

ova institucija već stavljana pod signature kao što je čak i „vlada sudija“. Kako jedan relevantan autor zaključuje, „jedna od udarnih karakteristika evropskih integracija i upravljanja tokom prošlih pedeset godina bio je centralitet Evropskog suda pravde“.⁴⁷

Htjeli bismo da u ovome dijelu ovoga rada ukažemo na jednu činjenicu, vrlo značajnu, karakterističnu kada je u pitanju ova institucija EEZ/EZ/EU, toliko i takoreći previđenu, onako kao što se previđa nešto što je nekome ispred očiju ali to nešto oči ne registruju.

U elaboraciji, pošli bismo od jednog jednostavnog pitanja, naime, pitanja ko su ljudi koji sjede i sude u ESP/SPEU?

Prema Ugovoru iz Rima za sudije ESP biralo se „iz reda lica čija je nezavisnost nesumnjiva i koja imaju kvalifikacije potrebne za imenovanje na najviše pravosudne funkcije u svojim zemljama ili koji su priznati pravnici“ (čl. 166).

Prema Ugovoru iz Lisabona, takođe, sudije ESP „biraju se iz reda lica čija je nezavisnost nesumnjiva i koja imaju kvalifikacije potrebne za imenovanje na najviše pravosudne funkcije u svojim zemljama ili koji su priznati pravnici“ (čl. 253, UFEU).

Međutim, manje je poznato da su neki priznati pravnici koji su izabrani da budu sudije ovog suda – tako je zapravo od početka – bili i ostali prononsirani *evropski federalisti*.

Ovakvo stanje stvari lako se može ilustrovati pukim uvidom u izjave većeg broja sudija ili negdašnjih sudija ovoga suda. Tako, recimo, čitamo: „Napravio sam malo pokušaja da sakrijem činjenicu da su moje nade i snovi u vezi sa evropskim integracijama federalističke prirode“.⁴⁸

⁴⁷ Alec Stone Sweet, “The European Court of Justice and the Judicialization of EU Governance”, *Living Reviews in European Governance*, Vol. 5, 2010, No. 2, p. 5, <http://www.livingreviews.org/lreg-2010-2>

⁴⁸ Federico Mancini, *Democracy and Constitutionalism and the European Union*, Collected Essays, Hart Publishing, Offord – Portland Oregon, 2000, str. 26.

Ovo je u svojoj zbirci eseja pod nazivom *Demokratija i konstitucionalizam i Evropska unija* napisao priznao nekadašnji ugledni član i predsjednik Suda pravde Federiko Mancini.⁴⁹

Štaviše, Mancini, koji se inače smatra legendom suda o kojemu je riječ, zalagao se otvoreno za izgradnju i uspostavu jedne evropske države (dakle: države Evrope), takve države koja bi bila ustrojena na federativnim (i kako je smatrao demokratskim) postulatima.

Zalagao se za dodjeljivanje državnosti Evropskoj zajednici/Uniji i njegov cilj i zapravo *desideratum* bio je do kraja života „evropska federalna država sposobna da kormilari jasno i bez ekscesa i zloupotreba koje su obilježile istoriju njezinih konstitutivnih jedinica“.⁵⁰

Pomalo je čak i nevjerovatno da se ovaj sudija za ovakav jedan cilj zalagao otvoreno i to u vrijeme njegovoga mandata u ESP.

Danas, pak, među najeminentnije federaliste među sudijama Suda pravde EU spada pomenuti Koen Lenaerts, spomenusmo, u prošlom mandatu na funkciji predsjednika ovog suda.

Primjer sudije Mancinija je osobito interesantan i indikativan i zato što se ovaj Italijan zalagao za transformaciju Evropske zajednice i Evropske unije u federativnu državu. Ali ne treba shvatiti da je bio jedini ili vrlo usamljen u onome što mu je bio (paralelni) angažman ili *desideratum*. Ovaj renomirani sudija ESP bio jedan od onih brojnih federalista angažovanih u luksemburškom sudu koji je – kako vidimo i iz vlastitih, privatnih ubjeđenja – direktno doprinio onome što je realna federalizacija EEZ/EZ/EU.

⁴⁹ Mancini nije jedini federalista među sudijama ESP/SPEU. Pored njega, pronosirani evropski federalista bio je recimo i Pjer Peskatore.

⁵⁰ F. G. Mancini, Europe: The Case for Statehood, in: Judge F. G. Mancini, *Democracy and Constitutionalism in the European Union*, Collected Essays, Hart Publishing, 2000, p. 62.

A ta je federalizacija započela davno i rano. Kako se o tome slažu eminentni pravnici proučavaoci integracija, čim su integracije bile zapale u neku vrstu slijepe ulice, ESP je nastupio kao motor integracija i donio u nizu nekoliko prekretničkih odluka/presuda kojih je presuda/odluka najznačajnija kumulativna konsekvencija to što je EZ iz temelja transformisana... ali dakle bez prethodne političke odluke i bez konsenzusa država članica; odnosno, bez formalnog donošenja novog ugovora ili formalne revizije postojećeg.

Federalno/supranacionalno pravo

A u zavisnosti od analitičkog aspekta, velika promjena o kojoj je riječ i koju je proizveo ESP, promjena koja se s pravom opisuje i kao revolucionarna, može da se opiše ili kao transformacija internacionalne u nadnacionalnu organizaciju... ili kao transformacija konfederacije u federaciju... ili kao transformacija međunarodnog u jedno posve novo, drugačije, originalno – supranacionalno pravo.

Recimo, introdukcija principa direktnog efekta jednovremeno povlači za sobom oboje: s jedne strane, pravo EZ/EU na osnovu rečenog principa prestaje da bude internacionalno i postaje nadnacionalno; s druge strane, rečeno pravo postaje federalno, pored ostaloga i zato što je inherentna implikacija introdukcije onog principa i to da se države članice budući, takoreći, intrudirane ne shvataju (više) sa negdašnjim respektom, dakle kao države obučene u neprobojni oklop suvereniteta, nego radije i sada sve više kao permisivne i submisivne federalne jedinice.

Razumije se da je tome tako, kada se govori o uticaju federalnih ideja na razvoj EEZ/EZ/EU misli se na uticaj pojedinaca i grupa, nosilaca federalnih ideja ili evropskog federalizma, koji su neposredno ili iz drugog plana oblikovali integracioni projekat, vođeni bez prekida ciljem koji 1951. godine deklarirše

Šumanova deklaracija. S tim u vezi, ukupno, prošlost, sadašnjost i budućnost EU se ne mogu razumjeti ukoliko se ne uzme u obzir uticaj (i to nesumnjivo presudan) koji su na pravac, sadržinu i karakter evropskih integracija imale tzv. federalističke elite, sve od samog početka i prije toga: „Rani federalisti poput Žana Monea, Valtera Halštajna ili Altijera Spinelija nijesu predvidjeli ‘višerazinski’ sistem kao krajnji cilj evropskih integracija. Oni su znali šta hoće, a to je dovršena evropska federalna država – Sjedinjene evropske države“.

Zatim se konstatuje: „Uspjeh dinamike Evropske zajednice u spajanju nacionalnih suvereniteta je ono što uzbuđuje imaginiciju. Njene oduševljene pristalice sada nude realnu nadu za Sjedinjene evropske države. Federacija Evropa je, ipak, udaljen cilj (...) Tako, napor za evropsko poratno ujedinjavanje sugeriše da će pokušaj da se ‘skoči’ u federaciju vjerovatno propasti i da je gradualan pristup uspješniji“.⁵¹

Dakle, evropske integracije predstavljaju realizaciju stare ideje o Evropi kao jednoj federaciji... pri čemu treba imati na umu da je modus koji je izabran i implementiran različiti, te koliko različiti toliko i uspjeliji naspram svih drugih i dotadašnjih, takav da prednost daje sporom „uspinjanju“, a ne jednom velikom „skoku“.

Ali potrebno je sada i podvući da aktuelni predlog njemačkoga kancelara kojim smo i otpočeli ne dolazi i ne pojavljuje se *ex nihilo*... Svakako, izolovana egzaminacija bi propala ne uspjevši da shvati niti da pokaže kako je tu riječ najviše o pukom nastavljanju, građenju na onome što su ranije raniji izgrađivači izgradili. Predlog treba posmatrati i procjenjivati u odgovarajućem kontekstu a to je zapravo ne samo ovih trideset godina od stupanja na snagu ugovora iz Mاستrihta nego manje ili

⁵¹ Giandomenico Majone, *Dilemmas of European Integration*, The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth, Oxford, Oxford University Press, 2005, pp. 502–505.

više ovih 73 godine od obnarodovanja takozvane Šumanove deklaracije.

Riječ je o nastavku neke vrste, tako da kažemo, tradicije, vidljiva je duga linija prethodnika, kontinucija koja otpočinje od prvih početaka i prapočetaka onoga što se nazivlje integracije ili federalizacija ili ujedinjenje evropskoga kontinenta. S jedne strane, takav je bio – federalist ili evropski federalist – i Valter Holštajn, prvi predsjednik Evropske komisije.

Zatim, kako se ukazuje, „federalne ideje su prodrle u svaku centralnu instituciju EU, bilo supranacionalnu ili intergavernalnu, značajno utičući na interinstitucionalne relacije i tekući kroz širok spektar kanala kako unutar tako i van formalnih institucionalnih i političkih okvira EU. Postoji prava mreža evropskih organizacija, uključujući političke partije, bezbroj interesnih grupa i različita profesionalna tijela. Oni promovišu federalnu stvar na mnogo načina, koristeći različite strategije i taktike, koje im omogućuje da efektno mijenjaju političko okruženje čineći ga prijemčivijim za njihove ambiciozne ciljeve. Naš analitički pregled povijesnog perioda 1950–2000 je pokazao kako kombinacija političkog liderstva, proceduralnog konsensusa i institucionalni kontekst mogu biti upregnuti sa velikim efektima u postizanju federalne Evrope“.⁵²

Dalje, kako smo već o tome i pisali, njemački povijesničar integracija Volter Lipgens je istraživao i skupio 176 manifesta i izjava koje su objavili italijanske, francuske, belgijske, holandske, britanske, njemačke i druge organizacije otpora protiv nacističke okupacije. Ove ideje i planovi se bazično svode na jedno – „zalaganje za osnivanje integrisane, federalne Evrope“.⁵³

⁵² Michael Burgess, *Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950–2000*, Routledge, 2000, p. 273.

⁵³ Ivan T. Berend, *The History of European Integration a New Perspective*, Routledge, 2016, p. 63.

Kada se posmatra i pretražuje prošlost evropskih integracija, tačnije porijeklo ili ako se hoće uzrok njihov, valja to pomenuti, takve ideje su od značaja, mogu se propulzivno proučavati kao uzroci u vezi sa pitanjem, tematikom porijekla Evropske unije.

Riječ je o kontinentalnim planovima za evropsko ujedinjenje, dokumentima koji se odnose na period od 1939. do 1945. godine.

Od tada, preko Šumanove deklaracije, uzmimo do govora Žaka Delora na Evropskom koledžu u Brižu od 17. oktobra 1990. g. u kojem o Evropi govori kao o federaciji, zatim obraćanja nekadašnjeg ministra inostranih poslova Njemačke Joške Fišera⁵⁴ – jedan takav krupni federalni proboj, kada je govorio o krajnjim ciljevima evropskih integracija, kada se založio i za raspisivanje izbora za predsjednika Evrope, kojega bi predsjednika direktno biralo glasačko tijelo sastojeće od svih pojedinaca s pravom glasa, stanovnika država članica EU – u govoru na berlinskom Humboltovom univerzitetu 12. maja 2000. godine... i sve do Barozoovog *State of the Union* obraćanja 2012. godine u kojem se zalaže za neku vrstu federalizacije EU i poslije i kako vidimo do danas, iscertava se jedna jasna federalistička ili federacijska linija, vidi se jasno istost ili kontinuitet – kontinuitet ili istost cilja.

Kako danas stoje stvari kada je taj i takav cilj u pitanju?

Nerijetko, EU se opisuje kao sistem *sui generis*, konkretnije i kao sistem sastojeći se jednovremeno i od federalnih i

⁵⁴ Speech by Joschka Fischer on the ultimate objective of European integration (Berlin, 12 May 2000),

Speech by Joschka Fischer at the Humboldt University: *From Confederacy to Federation – Thoughts on the finality of European integration* (Berlin, 12 May 2000),

https://www.cvce.eu/en/obj/speech_by_joschka_fischer_on_the_ultimate_objective_of_european_integration_berlin_12_may_2000-en-4cd02fa7-d9d0-4cd2-91c9-2746a3297773.html

konfederalnih elemenata. U tom smislu sagledavana, EU nije ili barem još uvijek nije, federacija. Međutim, nije na mjestu previdjeti kako se takvo stanje stvari mijenja, kako se stalno i kontinuirano mijenja. O tome i takvome mijenjanju se tačno evidentira i sljedeće: „U EU dominira dinamika razvoja koja mijenja status Unije korak po korak. Tendencija ovoga razvoja je evidentna: Od Rimskog ugovora 1957, Unija jača njene federalne elemente korak po korak – ali bez postajanja tradicionalnom federacijom.“⁵⁵

Kako smo to i ranije objasnili, svaka faza integracija (ili svaki od ugovora) ima zaseban značaj, kako kao takva, tako i kada je uzeto u smislu onoga što je operativnost, specifičnost dinamike, možemo reći *praxis* i *poiesis* tako nazvanih integracija. Možemo kazati, kada je u pitanju „dugoročna logika u integracionom procesu“. Riječ je o tome da sve faze integracija, uzeto od Šumana, Pariza i Rima, preko Mاستrihta, Amsterdama i Nice, tako sve do Lisabona, imaju jednu logiku, operativne u sklopu inače jednoga te istoga projekta, povezane su ciljem toga projekta, podređene su tome cilju u svakom pogledu. Ili kako o tome zainteresovano čitamo: „Svaki od ugovora – koji mogu biti nazvani ustavni amandmani – bio je korak naprijed u pravcu federacije. Pogotovo Ugovor iz Mاستrihta sa uspostavljanjem Monetarne unije i konceptom evropske spoljne i bezbjednosne politike EU i Ugovor iz Lisabona sa pojednostavljanjem procesa donošenja odluka unutar Savjeta ministara i uspostavljanjem funkcija stalnog predsjednika Savjeta i (nezvaničnog) ministra inostranih poslova. I skoro svaki ugovor je jačao ulogu Evropskog parlamenta, institucije koja je najvidljivije obećanje buduće federalne strukture Evropske unije.“⁵⁶

⁵⁵ Anton Pelinka, *The European Union as an Alternative to the Nation-state*, 2001,

http://apps.eui.eu/Personal/Researchers/pblokker/Week%202_Pelinka.pdf, pp. 24–25.

⁵⁶ *Ibid*, p. 25.

Treba obratiti interesovanje i na to kako, recimo, Arnold Curher, profesor političkih nauka iz SAD i nekada član Savjeta za inostrane odnose (*Council on Foreign Affairs*) inače, smatraše i posmatraše tako da su evropska zajednica i evropske integracije upravo oblik federalnih integracija, kako glasi i naslov njegove studije iz 1964. g.⁵⁷ Takođe, interesantno je pomenuti da je 1943. g. objavio knjigu pod naslovom *Poslijeratna evropska federacija*.⁵⁸

S druge strane, onaj predlog njemačkoga kancelara dolazi kao očekivan i zato što je programski. Naime, program njegove Socijaldemokratske partije je eksplicitan i u tome izričit da EU treba dalje da se (do)federalizuje. Premda, riječ je ovdje, kako to formuliše, autor uticajan u federalističkim krugovima, o „tražanju za evropskim federalizmom bez presedana“⁵⁹ i još o – kako je i proizlazeće – onome što politikolog Karl Fridrih opisuje kao *long drawn-out federalizing process of european unification*.⁶⁰

Recentno, vlast u Njemačkoj vrši tročlana koalicija – Socijaldemokratska partija (SPD), Zeleni (Die grünen) i Slobodne demokrate (FDP) – čija se evropska i proevropska politika u osnovi užičuje u tome da se Evropskoj uniji daju veće federativne nadležnosti i analogna institucionalna proširenja. U njihovom koalicionom sporazumu čitamo i: „Mi ćemo formirati vladu koja definiše interese Njemačke u svijetlu interesa

⁵⁷ Arnold Zurcher, *The European Community-an Approach to Federal Integration*, 1963.

⁵⁸ Dodajmo da je jedan od koautora pomenute knjige grof Kudenhof-Kalergi, osnivač pokreta Pan-Evropa.

⁵⁹ Dusan Sidjanski, *The Federal Approach to the European Union or the Quest for an Unprecedented European Federalism*, *Research and Policy Paper* n° 14 July 2001,

<https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2020/08/etud14-en-1.pdf>

⁶⁰ p. 159.

Evrope. Kao najveća država članica, preuzimamo našu posebnu odgovornost u služenju Evropskoj uniji ukupno“.

Zatim se saopštava⁶¹: „Mi koristimo Konferenciju o budućnosti Evrope za reforme. Podržavamo neophodne promjene Ugovora. Konferencija treba da vodi ka ustavnoj konvenciji i ka daljem razvoju federalne evropske države“...⁶²

Reference:

- Aalberts Tanja, E., The Future of Sovereignty in Multilevel Governance Europe – a Constructivist Reading, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 42, No. 1.

- Alec Stone Sweet, “The European Court of Justice and the Judicialization of EU Governance”, *Living Reviews in European Governance*, Vol. 5, 2010, No. 2, <http://www.livingreviews.org/lreg-2010-2>

⁶¹ Coalition Agreement 2021–2025 between the Social Democratic Party of Germany (SPD), Alliance 90/The Greens and the Free Democrats (FDP), *Dare More Progress*, p. 124,

https://italia.fes.de/fileadmin/user_upload/German_Coalition_Treaty_2021-2025.pdf

⁶² Izvorno: Föderalen europäischen Bundesstaat; Up: *Mehr Fortschritt Wagen* Bündnis für freiheit, gerechtigkeit und nachhaltigkeit koalitionsvertrag 2021— 2025 zwischen der sozialdemokratischen partei deutschlands (spd), bündnis 90/die grünen und den freien demokraten (fdp),

https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf

- Alter Karen, J., “Who Are ‘the Masters of the Treaty’?: European Governments and the European Court of Justice”, in: Alter Karen, *The Europeans Court’s Political Power*, Oxford University Press, 2009.

- Alter Karen, Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: a Critical Evaluation of Theories of Legal Integration, in: Anne Marie Slaughter, Alec Stone Sweet and J. H. H. Weiler (eds.), *The European Court and National Courts – Doctrine and Jurisprudence*, Hart Publishing Oxford, 1998.

- Berend Ivan, T., *The History of European Integration A New Perspective*, Routledge, 2016.

- Herzog Roman and Gerken Lüder, “Stop the European Court of Justice”, *EUobserver*, 10 September 2008, <https://euobserver.com/opinion/26714>

- *A Union That Stands Strong Together*, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_22_5493

- Coalition Agreement 2021–2025 between the Social Democratic Party of Germany (SPD), Alliance 90/The Greens and the Free Democrats (FDP), *Dare More Progress*, https://italia.fes.de/fileadmin/user_upload/German_Coalition_Treaty_2021-2025.pdf

- Dehousse Renaud, *The European Court of Justice*, Macmillan Press Ltd, 1998.

- Elazar Daniel, J., *Federalism and the way to peace*, Institute of Intergovernmental Relations, Queen’s University Kingston, Ontario Canada, 1994.

- Final communiqué of the Paris Summit (9 and 10 December 1974), https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/2acd8532-b271-49ed-bf63-bd8131180d6b/publishable_en.pdf

- Keleman Daniel, “The Structure and Dynamics of EU Federalism”, *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. ½, February/March 2003.

- Mancini Federico, *Democracy and Constitutionalism and the*

European Union, Collected Essays, Hart Publishing, Offord – Portland Oregon, 2000.

- Mancini F. G., Europe: The Case for Statehood, in: Judge F. G. Mancini, *Democracy and Constitutionalism in the European Union*, Collected Essays, Hart Publishing, 2000.

- Majone Giandomenico, *Dilemmas of European Integration The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

- McKay David, *Rush to Union*, Clarendon Press Oxford, 1996.

- *Mehr Fortschritt Wagen Bündnis für freiheit, gerechtigkeit und nachhaltigkeit koalitionsvertrag 2021— 2025 zwischen der sozialdemokratischen partei deutschlands (spd), bündnis 90/die grünen und den freien demokratern (fdp)*,

https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf

- Muir Elise, Dawson Mark and de Witte Bruno, “Introduction: the European Court of Justice as a Political Actor”, in: Muir Elise, Dawson Mark and de Witte Bruno (eds.), *Judicial Activism at the European Court of Justice*, Edward Elgar, 2013.

- Michael Burgess, *Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950–2000*, Routledge, 2000.

- Moravcsik Andrew (ed.), *Centralization or Fragmentation Europe Facing the Challenges of Deepening, Diversity, and Democracy*, Council on Foreign Relations, 1998.

- Olaf Scholz says EU must reform to cope with enlarging to 30-36 members, <https://www.euronews.com/my-europe/2022/08/29/olaf-scholz-says-eu-must-reform-to-cope-with-enlarging-to-30-to-36-members>

- Olsen Johan, P., “The Many Faces of Europeanization”, *Journal of Common Market Studies*, Volume 40, No. 5.

- *Opening Statement in the European Parliament Plenary Session by Ursula von der Leyen, Candidate for President of the European*

Commission, Strasbourg, 16 July 2019, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_4230

- Pelinka Anton, *The European Union as an Alternative to the Nation-state*, 2001, http://apps.eui.eu/Personal/Researchers/pblokker/Week%20_Peli - nka.pdf

- Schmidt Vivien, A., *Democracy in Europe: The EU and National Politics*, Oxford University Press, 2006.

- Scholz advocates for a future 36-member European Union ‘of free and equal people’,

<https://www.euronews.com/2022/10/16/scholz-advocates-for-a-future-36-member-european-union-of-free-and-equal-people>

- Schütze Robert, *From Dual to Cooperative Federalism: The Changing Structure of European Law*, Oxford University Press, 2009.

- Sidjanski Dusan, *The Federal Approach to the European Union or the Quest for an Unprecedented European Federalism*, *Research and Policy Paper* n° 14 July 2001,

<https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2020/08/etud14-en-1.pdf>

- Speech by Federal Chancellor Olaf Scholz at the Charles University in Prague on Monday, 29 August 2022, <https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/scholz-speech-prague-charles-university-2080752>

- Speech by Joschka Fischer on the ultimate objective of European integration (Berlin, 12 May 2000), Speech by Joschka Fischer at the Humboldt University: „From Confederacy to Federation – Thoughts on the finality of European integration“ (Berlin, 12 May 2000),

https://www.cvce.eu/en/obj/speech_by_joschka_fischer_on_the_ultimate_objective_of_european_integration_berlin_12_may_2000-en-4cd02fa7-d9d0-4cd2-91c9-2746a3297773.html

- Zurcher Arnold, *The European Community – an Approach to Federal Integration*, 1963.

- Vajler Džozef, *Ustav Evrope*, biblioteka Evropa, Beograd, 2002.

- Weise Zia, “Ursula von der Leyen: In her own words ‘My aim is the United States of Europe’, the nominee for Commission president once said”, *Politico*, 7/4/19, <https://www.politico.eu/article/in-her-own-words-ursula-von-der-leyen-european-commission-president-angela-merkel-cabinet-german-defense-minister/>

CRNOGORCI POD ASIMILACIONIM MALJEM

Danilo Radojević

In a conversation with Ljube Labović in 1994, Radojević pointed out that for Montenegrins the experiment called Yugoslavia was still ongoing. He further elaborated: “In the first Yugoslavia, they were left without their sovereign state. In the second, we could say, there was an illusion of Montenegrin statehood. Even today, in this reduced, so-called third Yugoslavia, which was created in wartime, we have a similar situation, an illusion persists and it could cost Montenegrins dearly”.

Eksperiment pod nazivom „Jugoslavija“ za Crnogorce još uvijek traje. U prvoj Jugoslaviji oni su ostali bez svoje suverene države. U drugoj je, mogli bismo tako reći, trajao privid crnogorske državnosti. I danas, u ovoj skraćenoj, trećoj tzv. Jugoslaviji, nastaloj u ratnim uslovima, slična je situacija, traje privid koji bi sada Crnogorce mogao skupo da košta.

Privid državnosti je očigledan, bilo da se radi o tzv. ekološkoj državi, kao nekakvom mamcu, šarenoj laži, bilo da je to igra koja je danas prisutna. Mi svi znamo da je crnogorski narod hegemonističkom politikom Beograda lišen toga pitanja. Za odbačanje crnogorskog suvereniteta koristi se i stara matrica da je to njemačko-vatikanska ideja. Velikosrpski propagatori kažu da bi, u slučaju vraćanja suvereniteta Crnoj Gori, u slijedećoj fazi došlo

do latiniziranja i katoličenja Crnogoraca od čega su ih, po ovoj tezi, do sada čuvali Srbi. Ta tanka agitaciona nit zasniva se na neutemeljenoj tvrdnji da crnogorski narod ne pripada slavenskoj grani direktno, već kroz širi srpski etnos. Iz ove cinične postavke, po kojoj su Crnogorci koji traže suverenitet riješeni da se liše i svoje slavenske orijentacije, izlazi da je za Crnogorce „bolje“ da nestanu u obliku srbizacije. Propagirajući ovakve asimilatorske teze, oni se, naravno, suprotstavljaju borbi Crnogoraca za očuvanje svoga autohtonog narodnog bića, svoga jezika, kulture, svoje crkve i za afirmaciju svih svojih duhovnih vrijednosti.

Kao rezultat jedne takve hegemonističke politike i neprekidnog negiranja Crnogoraca događaju se i takvi nonsensi da su Crnogorci, pod uticajem takve jedne politike tj. „nauke“, isključeni iz nekih naučnih publikacija, kao što je na primjer Enciklopedija Jugoslavije u izdanju Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, našto ste vi prvi ukazali još 1967. godine u beogradskim „Književnim novinama“, đe ukazujete na činjenicu da je u prvom izdanju ove Enciklopedije bila izostavljena odrednica o Crnogorcima.

Tačno ste rekli. To je rezultat nametanog stava o Crnogorcima koji su u srpskoj „nauci“ bili tretirani na plemenskom nivou, kao jedna fluktantna masa koju, kako je Cvijić smatrao, treba asimilirati i učiniti je srpskom preko kulture. Naravno, nakon 1918. godine, došlo je na red i vojno-policijsko nasilje kao sredstvo asimilacije pa je sazrelo uvjerenje da je „crnogorsko pitanje“ konačno riješeno. Ako to imamo u vidu, nije ništa čudno što je Crna Gora u prvom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* zastupljena veoma siromašno, a najbitnija jedinica – *Crnogorci* bila je izostavljena. To je bio jedini slučaj da se prema jednom narodu u socijalističkoj Jugoslaviji tako postupi. Svi narodi su bili prisutni, dobili su adekvatan tretman, a Crnogoraca tamo nije bilo jer su oni tretirani u sklopu srpskog naroda, što je samo nas-

tavak asimilatorske politike Beograda. To je mene izazvalo, te sam napisao tekst u kome sam ukazao na sve nedosljednosti u tom enciklopedijskom izdanju koje su rezultat političkog, a ne naučnog stava Srpske akademije i srpskih naučnih krugova kad su u pitanju Crnogorci. U drugom izdanju te *Enciklopedije* stanje je popravljeno i obrađena je jedinica *Crnogorci*, može se reći da su prvi put potpuni prikazani njihova kultura i istorija.

U drugom izdanju Enciklopedije Jugoslavije objavljen je i vaš tekst o Crnogorsko-primorskoj mitropoliji koji je izazvao burna reagovanja u javnosti.

Taj tekst, koji se kao jedinica pojavio u *Enciklopediji Jugoslavije*, 1984. godine, izazvao je veliku buru u beogradskoj i ostaloj štampi. Napadan sam, naravno ne sa pozicija naučnih, nego je uvijek bila prisutna prosta negacija. Tu se javilo i mnogo crnogorskih potuđenika koji su videli u tome šansu da dokazuju svoju privrženost velikosrpskoj ideji, a oni su znali, jer im je dat mig iz srpske patrijaršije, da je to osobito značajno pitanje kad je riječ o crnogorskom narodu i njegovom identitetu. Alarm je uključen jer su sa najuglednijeg mjesta, dakle kroz *Enciklopediju Jugoslavije*, izbile u javnost činjenice koje je trebalo potpuno predati zaboravu, prekriti šutnjom podatak da je postojala crnogorska autokefalna crkva i da je ona do 1920. godine opštila sa svim priznatim autokefalnim crkvama u svijetu. Kroz crnogorsku autokefalnu crkvu i njenu duhovnost iskazivana je crnogorska istorija jer je crnogorska crkva imala osobit karakter, ona je odražavala borbenu etiku Crnogoraca, njeni mitropoliti i sveštenstvo išli su u borbu zajedno sa narodom, a često su bili i komandanti, čak do ministara vojnih, što sve govori o dubokoj utemeljenosti crnogorske pravoslavne crkve i njenoj neodvojivosti od bića crnogorskog naroda i njegove istorije. Gašenje CPC značilo je u stvari poništavanje najznačajnijih stranica crnogorske istorije i sigurniji put Crnogoraca u asimilaciju i nestanak.

Obnova Crnogorske pravoslavne crkve upravo se oživljava u ovim vremenima, prvo kroz Odbor za obnovu autokefalnosti, a sada kroz Vjersku zajednicu pravoslavnih Crnogoraca.

Vama je poznato koliko svi mi koji se bavimo tim problemima doživljavamo otpora i negiranja jer je u Crnoj Gori instalirana crkva iz Srbije sa klerom srpskim i oni vide tu svoju šansu da preko crkve vrše posrbljavanje Crnogoraca onoliko koliko god to mogu. Oni se ne libe da budu praćeni i zaštitom razbojnika, oni se ne libe laži i raznih krivotvorenja, oni proglašavaju turske zidine iznad Ribnice u Podgorici Nemanjinim gradom i osveštavaju ih iako je u nauci poznato da tu ništa nije bilo prije turskoga utvrđenja. Ovaj lokalitet pretražen je i od strane Srpske akademije nauka kada je ta činjenica potvrđena, ali svejedno, SPC podziđuje propagandnu laž. Njeni jurišnici osveštavaju već osveštane crkve, iako su to crkve koje je podzao crnogorski narod. Tu povijesnu realnost meni je u pismu potvrdio i mitropolit Danilo Dajković, da je takoreći svako crnogorsko selo željelo imati svoju crkvu, da su ih Crnogorci sâmi zidali i branili. Međutim, danas one nijesu u pošedu crnogorskog naroda. SPC svu tu imovinu prisvaja, crnogorske manastire spomenički devastira i pretvara u svoje ljetnjikovce, u svoja boravišta, u svoje propagandne centre, crnogorska kulturna mjesta koristi za pribiranje velikih sredstava, zemlju crnogorsku pretvara u svoja poljoprivredna dobra, srpski kaluđeri imaju tezge po crnogorskim pjacama, kao što je ona u Kotoru, itd. U pomenu-
tom pismu mitropolit Dajković istakao je, očigledno osuđujući za to komunistički režim, da u Crnoj Gori nema žive crkve, a to znači da nema ni vjernika, ni sveštenika ni monaha, nego, kako kaže, moramo se poslužiti iz drugih sredina, iz drugih krajeva. Međutim, on nije htio da vidi još jedan bitan razlog zašto u crnogorskim hramovima nema vjernika, a nema ih jer oni bježe od crkve koja ih negira, ne prilaze amvonu s kojega se stalno

ponavlja da crnogorski narod nije crnogorski nego srpski, oni tom amvonu ne vjeruju i zato ih u hramovima nema. A da u Crnoj Gori ima vjernika, najbolje je pokazalo djelovanje, u posljednje vrijeme, Odbora za obnovu autokefalne CPC, koji je hiljade Crnogoraca okupio oko svoga novog mitropolita Antonija Abramovića, izabranog na Zboru crnogorskog naroda. Međutim, težnja je i današnje vlasti u Crnoj Gori da ospori sve to. Oni su u jakoj sprezi sa crkvom iz Srbije i njima to odgovara jer su im izgleda ciljevi isti.

U svemu tome crkva Srbije je glavna ispostava velikosrpskog nacionalizma u Crnoj Gori i služi prije svega za asimilaciju i otimanje kulturnoistorijskog identiteta crnogorskom narodu?

Novoinstalirani mitropolit beogradske patrijaršije na Cetinju, Amfilohije Radović, čini i činiće sve da se suprotstavi nacionalnom osvješćivanju Crnogoraca i obnovi autokefalne CPC. Velikosrpski orijentisana „opozicija“ sada traži vraćanje imovine srpskoj crkvi, dakle ne crnogorskoj nego srpskoj crkvi, da ona ojača ekonomski i da osnaži svoje pozicije, da joj se pokloni zemlja i čitavo sakralno kulturno-istorijsko blago crnogorsko. Dakle opet se sve radi protivu crnogorskog naroda. Oni kroz takvo djelovanje hoće da oduzmu Crnogorcima oko 650 crkava i manastira koje je crnogorski narod s mukom podizao i branio kroz stoljeća. Te objekte ukrašavali su domaći umjetnici, prepisivači su pisali i iluminirali crkvene knjige po manastirskim skriptorijumima, narod je njegovao svoje svece, čuvao i branio njihove mošti, prenosio ih na sigurna mjesta prilikom invazija, uvijek se starao o svim tim svojim vrijednostima koje je sâm odnjegovao. Još možemo dodati jednu činjenicu koja je nesumnjiva, da te velikosrpske snage, djelujući i kroz instaliranu Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori, nastoje da zavade crnogorski narod sa katoličkim svijetom i sa islamskim. Oni identifikuju religiju sa narodnošću, pa tako poistovjećuju

katolike sa Hrvatima, huškajući Crnogorce na mržnju prema ovom bliskom narodu. U svakom slučaju oni žele da ponište onaj veliki duhovni kapital iz prošlosti koji je povezivao Crnogorce bez obzira koje su vjere. To je ono staro nasljeđe vjerske tolerancije koja je objedinjavala narod pa su svi zajedno išli u bojeve protivu neprijatelja, zajedno njegovali tradicije i imali čak zajedničke oltare u nekim crkvama. Najstariji živi trag te tradicije je zajedničko iznošenje krsta sv. Vladimira Dukljanskog na vrh planine Rumije. Sva ta tradicija smeta onima koji hoće da Crnogorce zavade između sebe i sa drugim narodima jer Crnogorci ne smiju, po toj propagandi, imati bilo kakve vanjske kulturne kontakte bez kontrole srpske, svaki kontakt mora da ide preko Beograda.

U historiografiji Crnogorcima se stalno oduzima dublja prošlost, skraćuje se njihova istorija, a negatori tvrde da je crnogorska nacija najnovija izmišljotina?

Mnogo je uglova i načina negiranja postojanja crnogorskog naroda. Kad je u pitanju skraćivanje njegove istorije, mogao bih dati neke naznake koje mi se čini da su bitne. Komunistička partija vodila je politiku koja nije do kraja bila u interesu crnogorskog naroda. Takvoj je politici, u stvari, smjer odredio Milovan Đilas. On se bavio i crnogorskim nacionalnim pitanjem i sa nivoa svojih saznanja izveo zaključak da je crnogorska nacija izašla iz krila srpskog naroda. Po toj tezi onda nije trebalo prepoznavati ni kulturu crnogorsku, ni jezik, ni crkvu, ni sve ostalo što jedan narod konstituše i čini ga posebnim u porodici svjetskih naroda. Prisutna je i teza da Crnogorci postoje kao narod tek od 15. stoljeća, od doba Crnojevića, a javlja se i radikalno anti-crnogorska teza da su Crnogorce izmislili komunisti. Srpski historičar Milorad Ekmečić, u jednom svome tekstu kaže da je crnogorsku naciju „stvorila Gaeta“ i „otpor ujedinjenju“ koji je uslijedio poslije 1918. godine. Sve su te teze polovične, netačne

i ne baziraju se na naučnim istraživanjima. Sa druge strane, novija saznanja, koja su rezultat kritičkog pristupa povijesnim činjenicama, pokazuju da su Crnogorci autohton narod čiji su slavenski preci došli iz Polablja i donijeli otud mnoge toponime u svojoj svijesti i po njima dali imena novim mjestima koja su naselili u rimskoj provinciji Prevalis, kasnije Duklji. Mi danas i preko tih toponomastičkih relikata u jeziku, jer jezik je osobita konzerva, znamo da su Crnogorci autohton narod nastao asimilacijom doseljenih Slavena sa zatečenim stanovništvom, romaniziranim Ilirima, Romanima, i dr. Dakle, na tlu današnje Crne Gore stvoren je novi dukljanski etnički amalgam i on je uspio da se uspostavi kao narod i kao suverena država još 1042. godine, nakon barske, odnosno Tuđemilske bitke, kada su Dukljani, preci Crnogoraca, uspjeli da poraze veliku bizantijsku vojsku, o čemu govore sami bizantijski izvori. Dakle, ta naša dukljanska povijest mnogima smeta, a da bi ukinuli jedan narod vi treba prvo da mu ukinete feudalnu istoriju, da mu otmete ili zaboravom prekrijete postojanje te starije istorije koja je u temeljima njegovog bića. Negatori zato nastoje da crnogorsku povijest skrate za cijelu feudalnu epohu da bi Crnogorci postali lak plijen, ali to naravno ne može poći nikome do kraja za rukom jer mlade generacije sve više saznaju, sve više uče o svojoj prošlosti.

Pomenuli ste Komunističku partiju koja je sa pozicije vlasti diktirala ideološki smjer. Izgleda da je njena odgovornost presudna što je takav odnos prema Crnoj Gori i Crnogorcima u istoriografiji ostao dominantan?

Kad je u pitanju djelovanje Komunističke partije u odnosu na crnogorsko nacionalno pitanje, treba reći ponešto osnovno što, čini mi se, osvjetljava taj politički kurs. KP Crne Gore bila je u svemu internacionalistička između dva rata. Ona se zanosila tim krupnim zadacima što je nekako odgovalaralo i mentalitetu

crnogorskom. Jadni položaj pokorenog crnogorskog naroda u to vrijeme sigurno je podsticao na borbu za socijalne promjene i komunisti su težili da crnogorski narod oslobode tih okova. Međutim, činjenica je da je u Komunističkoj partiji u Crnoj Gori, pa naravno i među komunistima van Crne Gore, bilo mnogo onih koji su u suštini bili unitarno i prosrpski opredijeljeni. Nije čudno što u svojim *Memoarima* Milovan Đilas na jednom mjestu kaže da su komunisti dobro učinili 1942. godine u Crnoj Gori kad su na sve odgovorne funkcije postavili one Crnogorce koji su završili škole u Beogradu. Preko toga se osećao jedan prosrpski kurs u politici KP Crne Gore. To je, paralelno, bio i onaj proruski kurs u SSSR-u: ići na to da sva glavna mjesta i pozicije imaju Rusi, odnosno ovamo da imaju Srbi ili prosrpski kadrovi, pa je u neku ruku po toj šemi stvorena i Jugoslavija. Srbija je dobila i dvije autonomne pokrajine što ni jedna druga republika nije dobila, isto kao što je Ruska federacija dobila mnoštvo onih oblasti i republika koje su u njenome sastavu.

U vrijeme kad je Crnoj Gori to bilo najpotrebnije, da se počnu razvijati njene kulturne i naučne institucije, vi ste bili inkriminirani od strane tadašnjih komunističkih struktura i bili ste, između ostalog, zabranjivani u časopisima i publikacijama, imali ste puno problema, jednom riječju bili ste pod represijom. Da li su tome bili uzroci samo ovi o kojima govorite ili je tu bilo i nekih konkretnih povoda?

U stvari sa Crnom Gorom i crnogorskim narodom vođena je jedna dvolična politika. Podsetio bih na riječi Šekspirove u *Magbetu*, đe jedan pijani vojnik kaže: „Alkohol sa ljubavlju igra dvoličnika, izazove želju a ne da da se izvrši“. Isto tako crnogorski narod dobio je formalno svoja nacionalna prava, ali je zapravo priječeno svako suštinsko nacionalno ispoljavanje i konstituisanje crnogorske kulture. Tako je došlo do gašenja, pedesetih godina

20. vijeka, svih institucija koje su već bile osnovane poslije rata. To razidičivanje Crne Gore trajalo je dvije decenije pa je konstituisanje ponovo počelo 70-tih godina. Ali otpori su bili jaki, neprekidno je trajala pojačana pažnja iz Beograda kako se to kreće u Crnoj Gori, do koje mjere je formirana crnogorska nacionalna svijest, pa su vlasti počele obuzdavati ili stavljati na indeks sve one koji su, radeći na afirmaciji crnogorske kulture i tradicije, po njihovom sudu izlazili izvan ideoloških okvira. Najzad, 1989. godine, objavljena je tzv. *Bijela knjiga* Centralnog komiteta SK Crne Gore, lista proskribovanih djelatnika u kulturi koja je nastala 1972. godine. Na njoj su se, u prvoj grupi kažnjenih, našla imena osmorice ljudi kojima treba strogo zabraniti svako objavljivanje i javno istupanje, a to su: Pavle Mijović, Matija Bečković, Radoje Radojević, Miodrag Bulatović, Vojislav Nikčević, Vasilije Kalezić, Danilo Radojević i Pavle Ivić. Kao što vidite tu su pomiješani autori koji su na potpuno suprotnim pozicijama. Uz one koji se bore za afirmaciju crnogorske kulture, na spisku su se našli i njeni negatori sa velikosrpskih pozicija. Na istome spisku su Pavle Ivić i Pavle Mijović. To je tipično za metode Saveza komunista koji je udarao političke šamare i jednima i drugima, ostajući u lažnoj sredini iz koje treba „suzbijati ekstreme“, a zapravo iz te „sredine“ suzbijan je razvoj crnogorske kulture i buđenje nacionalne svijesti. Ko je sa te liste zaista bio proskribovan pokazalo je vrijeme jer su nosioci velikosrpske ideje nagrađivani i postajali akademici. Anticrnogorsko djelovanje najbolje se pokazalo kada je rađeno na podizanju mauzoleja Njegošu. Ta provokacija, koju je nehotično učinjela crnogorska vlast, izazvala je snažne otpore, posebno Srpske pravoslavne crkve, koji su jasno pokazali do kojih dimenzija je Crna Gora trebalo da bude pod prismotrom Beograda, da ne smije podići ni spomenik svome velikanu. Ironija je htjela da je Njegoševa nagrada data u ruke Dobrici Ćosiću, kreatoru *Memoranduma* SANU, čovjeku koji je novčani

iznos nagrade javno namijenio za rušenje mauzoleja. Takav cinični nonsens nepoznat je u kulturnoj istoriji svijeta, da dobitnik nagrade daje svoju nagradu da se sruši spomenik pjesniku čiju nagradu dobija.

Da li pučistička promjena vlasti u Crnoj Gori, 1989. godine, nosi sa sobom i neke nama nepoznate smjerove. Pod novim režimom, koji sebe deklarise da je demokratski, odmah je publikovana ta „Bijela knjiga“ bivšeg režima o kojoj govorite?

Nova garnitura, koja je na vlast u Crnoj Gori dovedena s ulice, 1989. godine, po instrukcijama iz Beograda, zapravo je instalirana po planu i sa ciljem da smisao avnojske republike Crne Gore tiho neutralizira i poništi. Zato se počela odmah igrati demokratije, a da bi ocrnila predašnju vlast dala je da se objavi ta *Bijela knjiga*. Međutim, danas, u ovim ratnim uslovima, faktički postoji još bjelja knjiga za sve one koji se bore za suverenu Crnu Goru i crnogorski nacionalni identitet. Imate u Crnoj Gori jedno do kraja teško stanje, sve kulturne institucije u rukama su velikosrpski orijentisanih ljudi, kod angažovanja novih kadrova nije se išlo po znanju i kvalifikacijama nego po ideološkoj orijentaciji, itd.

Kako Crnogoci svoju prebogatiju istoriju pokušavaju da pretvore u jednu iluziju o praznini?

To je prava tema kad su u pitanju ne samo ove generacije Crnogoraca, nego i prošle generacije, jer šćććanje nikada nije sigurno, nikada nije potpuno, blijedi i išććezava, vrijeme ga odnosi. A da bi bila praćććena istorija jednog naroda, taj narod treba da ima svoje institucije koje rade na tome, koje savremenim kritićććkim metodama sabiraju i valorizuju podatke o kulturnom razvitku, o istorijskom putu. Međutim, crnogorska historiografija u 19. vijeku bila je još pod jakim uticajem romantićććarske historiografije ispunjene mitskim sadržajima, nije se otrgla kao što se

to počela otrzati historiografija zapadnog svijeta. Kao primjer tih legendarija koje potiru ono što je stvarno, bacaju ga u šenku i dovode u sumnju ono istinito, možemo navesti jednu legendu koju je neki duhoviti, vjerovatno Cetinjanin, ispričao u kavani, tako da je ona dospjela i do crnogorskog historičara Đorđija Popovića koji je prije sto godina zabilježio u vrlo ozbiljnom tonu. U toj legendi se kaže da je grupa Crnogoraca, Njeguša, dospjela u tursku vojsku i da je, kad je trebalo ratovati protivu Abisinaca, odustala od boja i predala se Abisincima, te da je od tih Njeguša postala dinastija, inače stara nekolika milenijuma, abisinska dinastija Negusi. Zamislite, ta legenda je čak poslužila između dva rata jednome crnogorskome historičaru da javno podupre italijanski imperijalni fašizam, kada je Musolini napao Abisiniju. On se pozvao na legendu tvrdeći da Italija ima pravo na Abisiniju jer je italijanska kraljica Jelena od Njeguša, a ta njeguška loza je, dakle, tvorac i dinastije abisinske Negusi, pa da ona preko toga ima pravo da bude abisinska carica.

Neprekidna borba Crnogoraca za slobodu i pravdu nije bila moguća bez razvijenih etičkih postulata.

Tačno tako. Tokom svoje istorije Crnogorci su bili prisiljeni da vode neprekidnu borbu za opstanak, „da liju svoju krv za svoju slobodu“, što nam govore izvori iz ranijih stoljeća, pa razumije se, da bi mogli voditi tu borbu, ona je bila nezamisliva bez odgovarajućih čvrstih etičkih postulata. I Crnogorci su, u svojoj dugoj viševjekovnoj borbi, stvarali visoke etičke principe kojih su se pridržavali. Oni koji ih se nijesu pridržavali jednostavno su izopštavani iz društva, ili su tretirani na način kako su zasluživali. Bilo je jako teško braniti dostojanstvo svakog pojedinca i društva u cjelini, to je značilo biti stalno uspravan i vječito spreman na lična lišavanja, često na lišavanja od svih zadovoljstava zbog nekakvih viših principa. Razumije se, ta borba za ljudsko dostojanstvo i slobodan kolektiv bila je praćena i poetskom

riječju. Talentovani stvaraoci znali su da tu borbu uobliče u adekvatne poetske redove, bilo da se radi o primorskim crnogorskim piscima, bilo da se radi o našim stvaraocima u deseteračkoj formi, često su to bili visoki uzleti. Najljepšu riječ, koja spaja crnogorsku etiku i crnogorsku borbu, nalazimo u djelu Petra I Petrovića Njegoša, ili Svetoga Petra Cetinjskoga, koji je u svojim *Poslanicama* (pismima) umio da osobitim stilom, na uzvišen način i podignutim tonom, uspostavi uvijek kontakt sa svojim narodom, da ga uputi šta da čini, da mu ukaže na slabosti i da mu, kada je to nužno, pokaže put borbe kao jedini izlaz. Tražio je slogu i jedinstvo i unutrašnje prečišćavanje, on je Crnogorce gonio na stalnu katarsu. To je najviši domet koji može postići jedan vladar, a to je postizao Petar I svojim poetskim uzletima. On je svoje riječi odmjeravao prema slušaocima, trudio se da budu što prijemčivije, da dođu do srca svakog Crnogorca. Zato je i birao metafore, da ih najsnažnije uzbudi i povede. I bio je svjestan da se njegov glas čuje, jer da oni nijesu mogli primati te njegove visoke riječi, on ih ne bi ni izgovarao, sigurno ne bi htio da ostanu nijeme, da završe u prazno.

Čini mi se da u ovom trenutku, u stvari, mogu da primijetim da je ponekad istorija zahvaljujući zaboravu tamna. Ali ponekad i naša stvarnost može biti još tamnija pa bih predložio da iz ovog finog hoda kroz nabore crnogorske istorije i etike pronađemo odgovor da li su Crnogorci, gajeći te principe o kojima govorite, potvrdili sebe kao jedinstven narod ili ostaju trajno podijeljeni do nepostojanja, po želji hegemonog centra?

Crnogorci su nje govali etičke principe što ih je jedino i moglo održati, to je bila i duhovna hrana. Prema tome, oni ne bi ni opstali na tome turbulentnom tlu da nijesu uspostavljali tu duhovnu vertikalnu i gajili međusobne odnose koji su ih objedinjavali u borbi. U pokušaju da negiraju tu činjenicu, neki istoričari, robujući ideološkom konceptu, vrlo tendenciozno uvi-

jek ističu međusobne čarke crnogorskih plemena i na taj način hoće da istaknu ono što građanska srpska historiografija želi, da Crnogorci kao cjelina i ne postoje, da su isparcelizirani na zavađena plemena, te da su zato nekonstituisan narod. Naprotiv, crnogorsko pleme bilo je jedna vrsta administrativne jedinice u tradicionalnom društvenom uređenju koju je forsirao i turski osvajač na okupiranim dijelovima zemlje da bi izazivao podjele, a Crnogorci su se uvijek duhovno prožimali i ostvarivali kao cjelina koliko je to u određenim istorijskim okolnostima bilo moguće. Pjesme koje su pjevali u jednom kraju pjevane su i u drugome, leleci koji su se čuli u jednom kraju, čuli su se u drugome, dakle, spajala ih je zajednička kultura, zajedničke bitke, zajednički interesi na tome tlu. Jednom riječju, Crnogorci postoje kao konstituisan narod još od vremena Duklje. Otuda i njihov izvanredni odnos sa svojim katoličkim sunarodnicima iz Primorja jer ih je vezivala zajednička istorija, zajednička borba protivu Turaka, zajednički otpor.

Međutim, neprijatelji egzistencije crnogorskog naroda ne miruju?

I danas, kao i ranije, te negatorske snage uporno rade. One su institucionalno organizovane, plaća ih država da tako rade. To su naročito instituti Srpske akademije nauka i umjetnosti. Dobar primjer njihovog odnosa prema Crnogorcima i njihovom nacionalnom biću je tretman crnogorskog jezika. Oni su iscrpno i veoma dobro obradili taj jezik jer im je potreban kao bogat izvor iz koga leksički i semantički dograđuju srpski jezik, ali to su učinili po govorima. U tijem projektima Crnogorci su iscijepani na „plemena“, posebno su obrađeni crnogorski krajevi, uz detaljan prikaz jezičke strukture, vokabulara i lokalnih govornih odlika. Međutim, oni nikada ne dopuštaju da postoji crnogorski jezik, smišljeno odbijaju da ga prepoznaju kao cjelinu. Postoje govori, ali ne i jedinstveni jezik, iako se govori gotovo potpuno

preklapaju. To oni uporno čine jer u njihovom imperijalnom projektu Crnogorca nema, pa tako nema ni jezika crnogorskog koji mora ostati nepriznat, a bez priznatoga jezika ni jedan narod nema budućnosti. Svaki narod kome uzmete jezik, uzmete mu dušu. Crnogorski jezik razdvajati, komadati na uskočki govor, na drobnjački govor i ne znam kakav drugi, a ne dopuštati da se tretira kao cjelina, kao jedan korpus, kao jedan organizam koji je živio i stvaran kroz milenijume, to je naravno vannaučni pristup koji zapravo nema nikakve veze sa naukom. Adekvatan odgovor na asimilaciju i kulturocid koji se sprovodi nad Crnogorcima kroz tzv. „nauku“, mogu dati samo razvijene crnogorske institucije koje bi se kritički bavile ovim pitanjima.

Nedavno je Skupština Crnogorskog PEN centra usvojila Promemoriju o ugroženosti crnogorske kulture, naroda i države, a na principima Povelje i Rezolucije Međunarodnog PEN-a? Da li znate kakva je reakcija?

Nije mi poznato da li je bilo reakcije. U svakom slučaju *Promemorija* će doći u ruke svih PEN centara u svijetu i međunarodnih institucija koje će iz nje čuti jedan glas u veoma tragičnom trenutku crnogorske povijesti, u trenutku kada je crnogorska kultura i crnogorsko biće na najperfidniji način ugroženo jer treba smišljeno i mirnijem putem izvršiti eutanaziju nad crnogorskim narodom. Mirnijem putem, da se ne bi ponovila 1918. godina i krvoproliće, jer velikosrpski ideolozi znadu da bi tako Crnu Goru konačno izgubili, sila bi izazvala otpor koji bi postao novi putokaz Crnogorcima, kapital za stvaranje novog jedinstva. Zato oni hoće mirnijem putem da utope crnogorski narod u srpski, crnogorski jezik, crnogorsku kulturu u srpsku, istoriju crnogorsku u srpsku istoriju, kao što je to već učinjeno i u posljednjem izdanju tzv. *Istorije Srba*. Sve ovo što se sada zbiva, sva ova izmanipulisanost i povijesno posrnuće Crne Gore, dugo je pripremano iz imperijalnog centra

i kroz tzv. „naučne“ publikacije, bilo da se radi o jeziku, istoriji i svim segmentima kulture i života crnogorskog naroda koji je ovaj novi udar na svoje postojanje dočekaao potpuno nespreman.

Rekao bih da je taj pritisak koji ste istakli sada veoma usavršen kad je u pitanju asimilacija crnogorskog naroda. Hegemoni centar razvio je sofisticirane metode kojima uspješno vara i manipuliše, tako da jedan dio Crnogoraca pristaje na sopstveni nestanak kao da je to neki uzvišen i plemenit cilj.

Metode su raznovrsne i taj centar ih stalno usavršava. Jednim dijelom one se sastoje od kreiranja i plasiranja raznih vrsta istorijskih falsifikata. Počnimo recimo od toga da i najistaknutiji srpski istoričari, svaki put kada interpretiraju izvore u kojima se pominju *Slaveni* ili *Sklavi*, taj etnonim prevode sa – *Srbi*, pa i kad se on odnosi na Crnogorce i crnogorski populus u prošlosti, oni ga zamjenjuju sa – *Srbi*, što je povijesna neistina i nedopustiv akt u nauci jer tako nastaje kriva slika koja zavodi generacije. Falsifikata toga tipa ima mnoštvo i o tome bi mogli da pišemo tomove iz raznih oblasti i raznih domena. Osim što ih stalno smišljaju, asimilacione metode Srbi i preuzimaju od drugih, recimo od Rusa, pa čak i od Grka s kojima su sada navodno veliki prijatelji. Mi znamo da je oslobođilački pokret Grčke s početka 19. vijeka, tzv. „Heterija“ sebi postavilo za cilj da obnovi veliku grčku državu, da vrati široke granice nekadašnjeg Bizanta ili imperije Aleksandra Makedonskog. Grci su isto tako propagirali da će je jedan grčki grob, tu je i grčka zemlja. Oni su forsirali i sintagmu „Velika Grčka“ (*Megale Ellas*), što je bio naziv za antičke grčke kolnije u južnoj Italiji, kao što ovi forsiraju sintagmu „Velika Srbija“. Sa tom parolom o „Velikoj Grčkoj“ Grci su pošli u rat i 1920. godine pritivu Turske, da bi maloazijski dio kooptirali. Međutim, poslije četiri godine ratovanja, 1924. godine, Grci su bili poraženi i morali su da se vrate u svoje granice. Posljedica toga rata bila je da su se stotine hiljada Grka

iz Male Azije preselile u Grčku. To je bio rezultat. Isto tako Srbi se napajaju od Rusa, čija je politika imala značajnog uticaja i u formiranju imperijalne terminologije. Rusi su, na primjer, Ukrajince nazvali *Malorusima*, a Ukrajinu *Malorusijom*. Varijantu toga termina možemo prepoznati i u Vojvodini đe ukrajinska manjina ima naziv *Rusini*. Velikoruski ideolozi variraju etnonim *Rus*, pa je tako nastao i etnonim *Rosijanjin*, koji u stvari znači – Rus. Međutim, oni su smislili i riječ *Rusak* koja znači najšire Rus, zapravo odnosi se na one što postaju Rusi ili hoće da budu Rusi. Adekvatno tome, Srbi forsiraju termine *Srbijanci* i *Srbi*, na čemu je između dva rata naročito insistirao Dušan Nedeljković. Po ovome modelu etnonim *Srbi* pokriva sve one za koje se smatra da su Srbi po pravoslavlju ili po kojoj drugoj osnovi bez obzira đe živjeli, dok je za građane Srbije smišljen termin *Srbijanci*. Zato danas neki srpski historičari prebačaju Karađorđu što je stvorio usku, malu državu Srbiju, a nije težio da granicama pokrije tzv. „srpstvo“. U svojoj propagandi velikosrpski planeri su najprije u zamišljenu veliku srpsku državu uključivali Bugare i Bugarsku. Međutim, poslije Berlinskog kongresa Bugarska je morala otpasti, ali je zato ostala Makedonija i drugi krajevi. Oni su čak i kartirali svoje imperijalne aspiracije pa su u mape, koje su korišćene i u srpskim školama, unosili novu montiranu etno-terminologiju, dodajući etnonimima južnoslavenskih naroda etnonim *Srbi*: *Srbobugari*, *Srbohrvati*, *Srbomaćedonci*. Za sve pravoslavne južne Slavene montiran je i naziv *Slavenosrbi*. Dakle ti su termini bili sastavljeni od po dva etnonima, od kojih je jedan uvijek bio – *Srbi*. Na sličan način oni prisvajaju crnogorsko jezičko nasljeđe kroz montirani naziv *srpsko-slovenski jezik*, koji se odnosi na tzv. „srpsku“ redakciju crkveno-slovenskog jezika. Tijem nazivom obuhvatili su, kao najstariju, zetsku (crnogorsku), redakciju, itd. To su te megalomanske ideje i imperijalni prohtjevi koji i danas u raznim oblicima traju.

Očigledno da metode asimilacije i širenje velikosrpske ideje imaju duboke korijene u istorijskim procesima i to ne samo prema Crnoj Gori, nego i prema drugim područjima na Balkanu?

To se naročito vidi u ovom ratu u Bosni. Velikosrpski propagatori od 19. vijeka forsirali su u Bosni vjersku pripadnost kao etnički identitet, da bi podijelili bosanski narod i onemogućili njegovo konstituisanje. Na taj način oni su tamo uspjeli stvoriti „srpski“ politički narod. Tako su izazvali veliko krvoproliće koje nema granica. Kad su u pitanju Crnogorci i Crna Gora, ta velikodržavna imperijalna politika uvijek je imala posebne metode i pokušavala je na razne načine da Crnu Goru dezintegriše i da je kooptira u zamišljenu „veliku Srbiju“. Jedan od tih metoda je i model primijenjen u Bosni. Treba iskoristiti okupaciono prisustvo Srpske pravoslavne crkve na crnogorskom tlu da ona, kao asimilacioni malj, konačno formira „srpski“ politički narod od dijela Crnogoraca iz pravoslavnog kruga. Počeci te politike prema Crnoj Gori su takođe u 19. vijeku, kada je to rađeno vrlo vješto preko srpskih agenata koji su upućivani na Cetinje. Oni su tamo primani u službu, uređivali su listove, organizovali prosvjetu, bili čak i ministri u velikom broju. Ti tzv. *izvanjci* djelovali su po zadatku na forsiranju tzv. „srpstva“ i na pripremi kooptiranja Crne Gore, radeći tako na realizaciji srpskog političkog programa *Načertanija*. Infiltracija „srpstva“ u svijesti Crnogoraca obavljena je perfidno, podilazilo im se, poturana im je epska opsesija da su „cvijet srpstva“, da su „nad-Srbi“, da su „srpski Spartanci“. To, naravno, tijekom izvanjcima nije bilo teško činjeti, nijesu se ošjećali uniženima što su Crnogorcima laskali nudeći im rasno prvijenstvo u „srpstvu“, jer su tom propagandom stvarali osnovu za njihovu asimilaciju. U toj opsesiji i danas mnogi Crnogorci žive, ponavljaju iluziju da oni vladaju Srbima, a zapravo pristaju na asimilaciju. Oni nabrajaju sve one Crnogorce koji

su djelovali u srpskome miljeu i koji su tu postigli nekakav uspjeh kao primjer da tijem putem treba i drugi da pođu. To propagiranje odlazaka iz svoje zemlje u „metropolu“, da se tamo dokazuje „superiornost“ u „srpstvu“, u stvari je jedan oblik zrele provincijalne svijesti koja od Crnogoraca pravi sluge za račun srpske imperijalne politike. Te propagandne metode su mogle da prođu u Crnoj Gori zahvaljujući aspiracijama kralja Nikole koji je Crnogorce, zbog njihove tradicije, u jednom smislu smatrao nadnarodom, ali on nije mogao predvidjeti da će ta njegova politika imati katastrofalne posljedice i po njegov tron i po crnogorski narod. Živio je u zabludi da radi za dobro svoga naroda, za njegovu budućnost, a praktično je radio protivu njegovih interesa i protivu interesa dinastije Petrović-Njegoš. Tako da su ti izvanjci i ta njihova propaganda nalazili oslonac kod kralja Nikole, on je tu propagandu odobravao, finansirao i u njoj učestvovao i tako postao i danas uporište potuđenih Crnogoraca koji ponavljaju njegove izgovorene riječi, uzimajući ih kao dokument da su Crnogorci dio srpskog naroda.

Tu bi se mogla dodati i jedna srpska ideologizacija Njegoša.

U tom smislu Srbi su i Njegoševo literarno djelo svodili na politički manifest, svodili su ga na najnižu vrstu literature koja ispoljava samo mržnju prema Turcima. Dakle Njegoševo djelo bilo je u političkoj upotrebi neprekidno. Tako recimo, za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1917. godine, oni štampaju *Gorski vijenac* u Ženevi, kao djelo koje treba da posluži za ratnu propagandu. Kao primjer ovog degradiranja Njegoševe misli do agitacionog štiva može poslužiti „tumačenje“ dva stiha koji su stalno korišćeni u političke svrhe: *Što se ne hće u lance vezati, / to se zbježa u ove planine*. Njegoš je ovđe mislio na sklanjanje Crnogoraca iz Zetske ravnice ispred turske invazije jer se ti stihovi odnose na period Crnojevića, tako da je riječ o povlačenju naroda put Lovćena i Cetinja. To dokumentuje i Stefan Mitrov

Ljubiša u svojoj jednoj noveli. Međutim, tim stihovima se u „tumačenju“ agitatora daje sasvim drugo značenje, ono mitsko i romantičarsko o preseljavanju s Kosova u Crnu Goru srpskih vitezova. To je negirao i jedan velikosrbin, iguman Cetinjskog manastira Ničifor Dučić koji je docnije postao jedan od glavnih propagatora Garašaninova *Načertanija*, u svojoj knjizi o Crnoj Gori. On je valjano objasnio da se ti Njegoševi stihovi ne mogu odnositi na drugo osim na preseljavanje naroda ispred Turaka iz Zetske ravnice. Ali politička propaganda ne vidi činjenice, ona vidi samo svoj cilj.

Kao rezultat svih tih metoda i te propagande je i ovo do čega je u stvari danas stigao srpski narod.

Da, položaj srpskog naroda danas je ponižavajući jer se u njegovu ime i pod parolom „svi Srbi u jednoj državi“, vodi brutalan osvajački rat koji traje, rat koji ima iracionalni cilj – stvaranje etnički čiste „velike Srbije“. Planeri i izvođači ovog prljavog rata pokušavaju taj cilj pravdati „objašnjenjem“ da je Srbija trijumfovala vojnički 1918. godine, ali da je istovremeno poražena idejom *jugoslavenstva*, što, kako kažu, potvrđuje i činjenica da tadašnja nova država nije nazvana *Srbija*. To isto ponovilo se i nakon 1945. godine, kada je ponovo formirana Jugoslavija u čije su granice ušli i narodi koje oni nijesu mogli asimilirati. Misao o povijesnoj nepravdi i zakirutosti srpskog naroda začeta je u krilu Srpske pravoslavne crkve, kada je vladika Nikolaj Velimirović, 1935. godine, osuđivao Dušana Nemanjića što je stvorio imperiju i time pripremio propast otadžbini, tj. narodnoj državi. Jer, ako se, kako on kaže, stvori država dokle mač može dosegnuti, onda ona prestaje biti narodna i postaje imperija koja mora propasti. To je mišljenje Nikolaj iznio nakon one velike prevare koju su učinili srpski delegati na Pariškoj konferenciji 1919, kada su svijetu obznanili da u nastajućoj državi, Kraljevstvu Srba, Hrvata i

Slovenaca, živi samo jedan troimeni narod. Dakle, Nikolaj je, u stvari, iznio sumnju u opstojnost te države ako ona nije formirana kao narodna, a nju nije stvorio ni srpski mač, nego prevara i smiješani interesi velikih sila. Kada se govori o izjednačavanju pravoslavlja, odnosno od tridesetih godina 20. vijeka „svetosavlja“, sa srpskim narodom, ne treba gubiti iz vida da u srži velikosrpskog imperijalnog programa stoji širi etnički koncept Dositeja Obradovića, koji je docnije naročito populariziran kroz tekst Vuka Karadžića „Srbi svi i svuda“, a prema kome su pripadnici sva tri zakona, kako je on govorio, odnosno sve tri vjere – Srbi. Međutim, kada se taj koncept pokazao kao nerealan, Karadžić je predložio da pravoslavlje bude osnova za idenifikaciju srpskog naroda. Tu je i odgovor zašto oni danas vode rat za granice dokle doseže pravoslavlje, jer misle da one tako mogu trajno biti osigurane srpskoj državi, a to su granice jurisdikcije Pečke patrijaršije iz vremena najdubljeg prodora Turske imperije na Balkan. Dakle, ne od Knina do Vladivostoka, ali makar od Knina do Vidina. Potrebno je uočiti i smisao ciničnog žaljenja, koje se sada može čuti iz njihovih krugova, što je 1918. godine silom poništena crnogorska država, kultura i tradicija. Tim žaljenjem želi se umanjiti sve snažnija osuda barbarskoga akta iz 1918, ali ono ide samo do mjere da je trebalo ostaviti privid crnogorske države i kulture u okviru „saborne“, „svesrpske“ i „svetosavske“ države. Riječ je dakle o „lukavstvu uma“ koji kritikuje brutalne metode jer su kontraproduktivne i traži da se, zbog trajanja procesa asimilacije, privremeno ostave da traju jedno vrijeme „varijante“ „srpske“ kulture, a i države dok se „prirodno“ i „demokratski“ ne pogase ujedinjenjem.

Crna Gora je u svojoj teškoj, ali hrabroj i blistavoj istoriji doživljavala stalno uspone i padove na putu borbe za poredak pravde. Međutim danas je u Crnoj Gori crnogorski narod uni-

žen i obespravljen. Moglo bi se reći da je jedan istorijski krug na ovim prostorima tragično zatvoren. Kako sada, na početku jednog novog istorijskog ciklusa, vidite sudbinu Crne Gore?

Sadašnje stanje u Crnoj Gori možemo zaista označiti kao duboko tragično. Crnogorski narod je doveden pred katastrofu potpunog iščeznuća, tako da nije lako govoriti o budućnosti. Agresivnom propagandom koja ne prestaje, Crnogorce su uspeli da zavade sa drugim narodima, svrstali su ih u svoje frontove, načinili su od mnogih Crnogoraca svoje poslušnike. Ako tako gledamo Crnu Goru, onda nam se čini da ona nema budućnosti. Ali nije to tako, nikad nije tako i neće biti tako. U Crnoj Gori se podiže jedna mlada Crna Gora, svjesna Crna Gora. U Crnoj Gori se podiže jedna Crna Gora koja će opet biti na ponos ovih prostora, ona će se povezati sa svijetom i svoje duhovne vrijednosti pokazati i ona će opet izaći na široke svjetske prostore. Taj put će sigurno biti težak, pun iskušenja i dug jer te snage koje su do sada radile protiv interesa Crne Gore i dovodile je u teške situacije kao što je ova, one ne miruju i uvijek će biti spremne da obuzdavaju svaki pokušaj konstituisanja suverene Crne Gore kao i nacionalno osvješćenje crnogorskog naroda. Ali to je nezaustavljiv proces, dio Crnogoraca već je došao do saznanja o svome biću i svojim vrijednostima, tako da su oni duboko povrijeđeni što im se osporava i kultura i jezik i crkva, što se svrstavaju u tuđe frontove. To je onaj agens koji će Crnogorce siliti da traže put koji će ih opet svrstati u jedan korpus, bez obzira na ma kakve unutrašnje podjele. Dakle mnogi će se vratiti svome biću, mnogi će doći do saznanja da je jedini put opstanka na svome tlu – afirmacija svojih vrijednosti, uvažavajući i akceptirajući vrijednosti drugih. Pitanje opstanka jednog naroda ne možemo svoditi na trenutne odnose. Na kraju krajeva, ni jedan narod nije moguće potpuno uništiti. On će, ako nikako drukčije, egzistirati arheološki. Vi ne možete danas poništiti činjenicu da su Etrurci postojali i da su elementi njihove kulture

ugrađeni u evropsko nasljeđe. Prema tome, svi oni koji se zanose da mogu potpuno poništiti jedan narod, oni sami sebe zavaravaju i prave od sebe zločince, prave od sebe istorijske monstrume. Crnogorski narod će imati jedan svoj put razvoja koji neće moći više niko prešći bez obzira na sve prepreke, zas-toje ili nazadovanja. Primjera radi, srpski imperijalisti smatrali su, tokom tzv. bijelog terora nakon 1918, da će kroz zločin, nasilničkim metodom, uspjeti da ponište u Crnogorcima svaki ošćaj dostojanstva i da će ih tako poništiti kao narod. Oni su se tada čak i uvjerali da su posao posvršavali. Međutim, godine 1941, ustanak crnogorskog naroda njih je zaprepastio. I ne samo njih, već i čitavu porobljenu Evropu.

* * *

Razgovor sa dr Danilom Radojevićem vodio je crnogorski pjesnik i novinar **Ljubeta Labović**, u Danilovom stanu u Beogradu, decembra 1994. godine.

SVETILIŠTA GDJE MRTVI ŽIVIMA OČI OTVARAJU (II)

Velizar Radonjić

This is a reminder of some of the monuments erected to celebrate the victory of life over death and to remind us of those who earned them by their sacrifice and their work. This is a story about shrines where the dead open the eyes of the living, where the dead speak and only the stones are silent.

Crna Gora je uvijek imala višak istorije. Iz pijeteta prema onima koji su je stvarali, dio nje je ovjekovječen spomenicima, podignutim najvažnijim događajima iz njene novije istorije i najvažnijim ličnostima koje su je određivale. Podignuti kao spomenici ljudima i vremenima koja su prošla. Namijenjeni generacijama i vremenu što će tek doći. Kao simbol sjećanja i poštovanja prema onima u čiju čast su podignuti, predstavljaju simbol njihovog i našeg dostojanstva. Simbol pobjede života nad smrću.

„...Spomenik nosi jednu jaku ideju bratstva, vrlo snažnu ideju bratstva ... nosi je u samom razlogu građenja i načinu građenja...“, kazala je svojevremeno arhitektica Svetlana Kana Radević, autor Spomen parka na Barutani blizu Podgorice dodajući: „... Spomenik doprinosi nekom budućem sistemu vrijednosti, nekim budućim generacijama i time postaje naš testament... Bez obzira na likovnu vrijednost, na umjetničku vrijednost jednog spomenika, smatram da nikada nije dovoljan, da nikada

ne odgovara ljepoti čina smrti za slobodu. Isto tako smatram da ni jedno umjetničko djelo nije dostojno nečijeg života...“¹

Podsjećaju i opominju

Crna Gora je u Drugom svjetskom ratu ispisala neke od naj-sjajnijih stranica svoje i savremene svjetske istorije. Samo tri mjeseca nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, crnogorski narod, prvi u porobljenoj Evropi, 13. jula 1941. godine diže oružani ustanak protiv okupatora koji je prerastao u narodnooslobodilačku borbu. Malena Crna Gora je ličnim činom pokazala Evropi kojim putem treba da krene. Istorija je zabilježila da je više od deset posto stanovništva sposobnog da nosi pušku, učestvovalo u NOB-u, a više od 37.000 je položilo svoj život na oltar slobode. Od 1.322 narodna heroja u Jugoslaviji, Crna Gora je (i ako sa nešto malo iznad 2% ukupnog stanovništva) dala 248 narodnih heroja. Skoro svaki peti.

Crna Gora je, radi podsjećanja na njihovu žrtvu, kao testament generacijama koje dolaze i opomenu da se rat nikada ne ponovi, u svim gradovima i mjestima stradanja, podigla spomenike – simbole njihove veličanstvene borbe za slobodu. Pomenuću samo neke uz izvinjenje onima u čiju slavu su podignuti što mi prostor ne dozvoljava da ih sve nabrojim.

Da počnem od Prijestonice Cetinje. Cetinje je Grad heroj. Viševjekovni simbol crnogorske slobode. Svaki šesti stanovnik cetinjskog sreza učestvovao je u NOB-u, a svaki četvrti borac je poginuo. Cetinje je dalo 49 narodnih heroja. Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito, odlikovao je, 9. maja 1975. godine, Cetinje Ordenom narodnog heroja. Zato sam nabranje spomenika počeo sa Cetinjem jer je sâm Cetinje jedan veliki spomenik

¹ *TV Arhiv: Život jedini čovjeka ...Svetlana Kana Radević, Proizvodnja TV Titograd 1980. godine, Scenarista Vasko Ivanović, reditelj Branislav Mićunović.*

slobodne Crne Gore, spomenik borbe i stradanja u svim minulim bitkama i ratovima. Da pomenem i spomen obilježja: Spomen kosturnica u Cetinju sa Mažuranićevim stihovima „NITI PISNU NITI ZUBOM ŠKRINU ZATOČNICI MRIJET NAVIKNUTI“ i skulpturom koju je uradio vajar **Vanja Radauš**, Spomen grobnica u Majstorima kod Cetinja, Spomenik na Rijeci Crnojevića, spomen biste narodnim herojima Gojku Kruški i Musi – Butu Hodžiću na Bašića pazaru...

Spomenik stradanja –
Spomen kosturnica na Cetinju,
foto V. Radonjić

Centralni spomenik, u Glavnom gradu podignut je na brdu Gorica kao Spomenik Partizanu-borcu. Spomenik je zapravo mauzolej, izrađen od bijelog crnogorskog mermera. Projektovao ga je arhitekta **Vojislav Đokić**. Karijatide – monumentalne skulpture boraca od bijelog mermera, uradio je vajar **Drago Đurović**. U kripti se nalaze posmrtni ostaci 97 boraca poginulih u NOB-u. Među njima je 16 narodnih heroja. U centralnom dijelu kripe, između pločica sa imenima sahranjenih boraca, stoji natpis: „Oni su voljeli slobodu više od života.“ Spomenik je, kako mu i priliči, svečano otvoren 13. jula 1957. godine – na dan ustanka crnogorskog naroda. Spomenik Partizanu-borcu predstavlja jedan od simbola Glavnog grada, mjesto „hodočašća“ svih generacija stasalih u Podgorici. Ovdje se

polažu vijenci povodom najznačajnijih praznika crnogorske državnosti, a nedaleko od njega ispaljuju počasne salve.

Na široj teritoriji Podgorice podignut je čitav niz većih i manjih spomen-obilježja: u Golubovcima, Brskutu, na Marezi, Koniku, ispod Ljubovića, Farmacima, Čepurcima, na Bioču, Trijebču... brojne spomen-ploče, spomen-biste i druga spomen-obilježja.

Spomenik na Gorici (lijevo) i spomenik na Stražici (desno)

Na listi spomenika – spomen-kosturnica visoko mjesto zauzima Spomenik na Stražici kod Pljevalja. Podignut je kao Spomenik palim borcima u Pljevaljskoj bici. Spomenik je zajedničko djelo: arhitekta **Mirka Đukića**, vajara Draga Đurovića i slikara **Aleksandra Prijića** i **Fila Filipovića**. Podignut je 1961. godine u znak sjećanja na borce koji su pali u čuvenoj Pljevaljskoj bici koja se odigrala 1. decembra 1941. godine i u kojoj je poginulo 218 boraca. Stražica je i spomenik svim palim borcima Narodnooslobodilačkog rata pljevaljskog kraja. Peti je po veličini spomenik u Crnoj Gori. Izgrađen na brdu Stražica, dominira Pljevljima, podsjeća i opominje. Centralni stub spomenika visok 27 metara izrasta iz kripe u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci palih boraca. Na području Pljevalja, pored memorijalnog centra na Stražici podignuto je još oko 70 spomen obilježja posvećenih NOB-u od 1941. do 1945. godine: spomen-kosturnice, spomenici, spomen-česme, spomen-piramide, spomen-ploče...

Spomenik na Lazinama kod Danilovgrada podignut je na „strašnu mjestu“ – na kojem su četnici Jakova N. Jovovića, 23. jula 1944. godine strijeljali 52 rodoljuba iz Bjelopavlića. Spomenik podsjeća da su četnici J. Jovovića u Bjelopavlićima otkrili skojevsku organizaciju. Skojevcima, omladinci i drugi rodoljubi su pohapšeni. Suđeno im je pred četničkim Prijekim vojnim sudom u sastavu: dr Ilija Vujović, predsjednik i članovi: generalštabni kapetan Vladimir Đukić, kapetan Mašan Adžić, pravnik Milovan Labović i kapetan Miloš Marijanović. Prijeki sud ih je osudio na smrt strijeljanjem. Presuda je izvršena istog dana.²

Mjesto gdje mrtvi govore –
Spomenik na Lazinama

Spomenik na Lazinama je podignut 1959. godine. Uradio ga je vajar Drago Đurović. Na postamentu, iznad grobnice u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci strijeljane omladine, stoji bronzana figura djevojke. Jedna u ime svih koje su strijeljane. Kao da je čujem kako šalje posljednju poruku „Nema pobjede bez žrtava, nema slobode bez krvi“ koja je uklesana na mermernoj ploči, zajedno sa imenima žrtava.

² Dr Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori Četnički i Federalistički pokret 1941–1945*, Obod, Cetinje 1977, str. 483.

Spomenici ustanku i rađanju države

Trinaestojulski ustanak crnogorskog naroda bio je više od ustanka, a njegova narodnooslobodilačka borba više od borbe za slobodu. Ustanak je bio embrion antifašističkog pokreta koji je zahvatio čitavu Evropu, narodnooslobodilačka borba je istovremeno bila revolucija iz koje je rođena nova država.

Na ustanak i Revoluciju podsjeća i Spomen park Ustanka i Revolucije na Grahovu, podignut 1978. godine. Podignut na uzvišenju Umac, iznad varošice Grahovo, na mjestu na kojem je narodni heroj Sava Kovačević 13. jula 1941. godine sa grahovskim partizanima napao i razoružao neprijateljsku kolonu.

Spomen park na
Grahovu³

U podnožju su, na proplanku, postrojani njegovi junaci, koje simbolišu 272 kamene kocke sa upisanim imenima palih boraca ovog kraja. Kompleksom dominira bronzana skulptura visoka 7 metara, rad vajara **Miodraga Živkovića**, na kojoj Sava Mizara predvodi partizansku diviziju u proboj obruča na Sutjesci.

Teško da postoji grad koji je imao toliko istorije kao što je tokom Drugog svjetskog rata imao Kolašin. Osvajali su ga

³ Snimio V. Radonjić 2012. g.

Njemci, Italijani i četnici. Oslobođali partizani. Za četiri godine 23 puta je prelazio iz ruke u ruku, Njemci i Italijani su ga bombardovali 18 puta. Kolašin je jedno vrijeme bio „ratna prijestonica“ Crne Gore. U njemu je 15. novembra 1943. godine na Prvom zasijedanju ZAVNO-a Crna Gora obnovila svoju državnost. Na Trećem zasijedanju je odlučeno da Crna Gora uđe u sastav Federativne Demokratske Jugoslavije kao ravnopravna federalna jedinica....

Istorija pamti i zloglasni Kolašinski zatvor u kome su bili zatočeni zarobljeni rodoljubi ovoga kraja. O zatvoru i teroru koji je sproveden prema crnogorskim rodoljubima svjedoči i Mihailo Lalić u svojim romanima. Podsjeća kako su ih u zoru okovane odvodili na Brezu i strijeljali. Na mjestu njihovog stradanja uređeno je Partizansko groblje sa humkama i spomenikom koji je uradio vajar **Momčilo Vujisić**.

Partizansko groblje na Brezi⁴ i Spomen dom u Kolašinu⁵

Na glavnom gradskom trgu podignut je Spomenik žrtvama fašističkog terora, rad vajara Vojina Bakića. Na trgu je i Spomen dom ZAVNO-a, podignut da podsjeća na ratnu prijestonicu i rađanje nove slobodne države Crne Gore. Spomen dom je rad slovenačkog arhitekta Marka Mušiča i ubraja se među najljepše spomenike poslijeratne arhitekture.

⁴ <http://upoznajcrnogoru.com/partizansko-spomen-groblje-kolasin/>

⁵ <https://forum.cdm.me/showthread.php?203141-Spomenici-Narodnooslobodila%C4%8Dke-borbe>

Da predstavim sve spomenike koji su podignuti u slavu onih koji su stvarali Crnu Goru i ginuli sa njenim imenom na usnama morao bih da napišem posebnu knjigu. Zato ću pomenuti samo neke od njih.

Spomenik pod Trebjesom u Nikšiću⁶

Spomenik palim borcima u Drugom svjetskom ratu u Nikšiću. Spomenik je rad Ljuba Vojvodića. Podignut je 1987. godine pod Trebjesom na mjestu gdje su Italijani strijeljali 32 zarobljena partizana.

Spomenici u Virpazaru i na Bijeloj Gori⁷

Posebno mjesto zaslužuje Spomenik revolucije u Virpazaru, rad Mirka Ostoje, zatim Spomenik slobodi na Bijeloj Gori kod Ulcinja, rad Miodraga Živkovića. Spomenici na Žabljaku, u

⁶ <https://forum.cdm.me/showthread.php?203141-Spomenici-Narodnooslobodila%C4%8Dke-borbe>

⁷ <https://forum.cdm.me/showthread.php?203141-Spomenici-Narodnooslobodila%C4%8Dke-borbe>

Bijelom Polju, Petrovcu, Kotoru... i dalje, diljem Crne Gore.

Priču o spomenicima završavam Bezmetkovićem. Spomenik je podignut 1954. godine. Djelo vajara Luke Tomanovića i arhitekta Nikole Dobrovića. Podignut je kao spomenik palim borcima i žrtvama fašizma, na Savini u Herceg Novom.

Bezmetković⁸

Bezmetković je više od spomenika i više od simbola. U njemu je sva istorija ovog naroda, milenijum njegove borbe za slobodu i sva njegova žrtva. Bezmetković je prkos i hrabrost, put do pobjede i stradanje na tom putu.

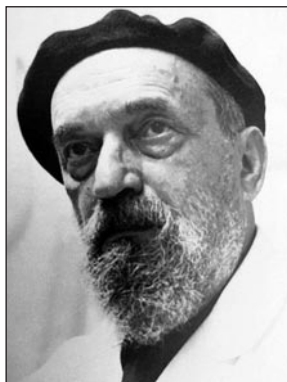
Meštri od spomenika

Spomenike ljudima i vremenu podignute širom Crne Gore radili su poznati vajari i arhitekti. Poznati daleko izvan granica Crne Gore. Svjesni „da ni jedno umjetničko djelo nije dostojno nečijeg života“⁹ stvorili su spomen obilježja koja predstavljaju

⁸ <https://forum.cdm.me/showthread.php?203141-Spomenici-Narodnooslobodila%C4%8Dke-borbe>

⁹ Svetlana Kana Radević, autor Spomen parka na Barutani kod Podgorice.

simbol sjećanja i poštovanja prema onima u čiju čast su podignuti, simbol njihovog i našeg dostojanstva. Simbol pobjede života nad smrću. Njihov spisak je impozantan.

Ivan Meštrović

Predvodi ga hrvatski vajar i arhitekta **Ivan Meštrović**, najveći među meštrima od spomenika, autor najvećeg spomenika koji imamo, podignut u slavu Najvećeg kojeg smo imali.

Meštrović je rođen 15. avgusta 1883. godine u slavonskoj varošici Vrpolje. Vajarstvo je počeo da uči kao šegrt kod poznatog klesara Pavla Bilinića u Splitu, a nastavio u Beču. Školovao se kod Otta Königa, a zatim na Akademiji (1901–1906), gdje su mu profesori bili Edmund Hellmer i Hans Bitterlich, a poslije i arhitekt O. Wagner

Nakon Prvog svjetskog rata koji je proveo u emigraciji, vratio se u domovinu gdje započinje dug plodonosan period vajarstva i pedagoškog rada. Od 1923. do 1942. godine bio je rektor Akademije u Zagrebu, od 1934. akademik JAZU...

Emigrirao je 1942. godine, prvo u Italiju, pa Švajcarsku, a 1947. godine u Sjedinjene Američke Države. Predavao je vajarstvo na američkim univerzitetima u Sirakuzi i Saut Bendu.¹⁰

Nemam prostora da nabrajam sve skulpture koje je napravio i sve spomenike i mauzoleje. Pomenuću samo par najpoznatijih: Njegošev mauzolej na Lovćenu, Spomenik neznanom junaku na Avali kod Beograda, Spomenik zahvalnosti Francuskoj u Beogradu (beogradski Pobjednik), Grgur od Nina u Splitu, Josip Juraj Štrossmayer u Zagrebu, Svetozar Miletić u Novom Sadu...

Umro je u Saut Bendu 16. januara 1962. godine.

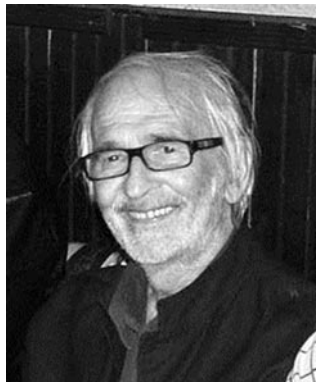
¹⁰ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40326>

Lovćenska Vila na Cetinju, djelo je jednog od velikana crnogorskog vajarstva, Rista Stijovića. Vojislav Vujisić je autor spomenika podignutog na Knjaževcu u Andrijevici, a arhitekta Bogdan Bogdanović, Spomen-parka na Jasikovcu kod Berana. Spomen-obilježja u Kolašinu su radovi poznatih vajara i arhitekata: vajar Momčilo Vujisić Spomen-parka „Partizansko groblje“ na Brezi; arhitekta Marko Mušić, Spomen-doma ZAVNO-a, spomenik Veljku Vlahoviću uradio je vajar Oto Logo, a vajar Vojin Bakić Spomenik žrtvama fašizma. Spomenik Revolucije u Virpazaru, rad je vajara Mirka Ostoje, a Spomenik pod Trebjesom u Nikšiću vajara Ljuba Vojvodića. Arhitekta Branko Bon i vajar Rade Stanković autori su spomenika na Žabljaku, a vajari Vojin Stojić i Anton Kraljić spomenika u Petrovcu. Spomenik u Kotoru je djelo vajara Luke Tomanovića i Vojislava Đukića. Luka Tomanović je sa arhitektom Nikolom Dobrovićem napravio spomenik Bezmetković na Savini u Herceg Novom. Ante Gržetić je autor spomenika Ivanu Crnojeviću na Cetinju, Sreten Stojanović Njegoševog spomenika u Podgorici, Nenad Šoškić Svetog Petra Cetinjskog u Podgorici, a Risto Radmilović spomenika Kralju Nikoli u Podgorici...

Brojni spomenici revolucije, kako u Crnoj Gori tako i na prostoru bivše Jugoslavije, djelo su vajara **Miodraga Živkovića**.

Živković je rođen 1928. godine u Leskovcu, Srbija. Diplomirao je na vajarskom odsjeku Škole za primijenjenu umjetnost u Beogradu.

Od 1954. do 1957. godine radio je kao nastavnik likovnog obrazovanja u gimnaziji u Mladenovcu i osnovnoj školi „Žikica Jovanović Španac“ u

Miodrag Živković

Beogradu. Za docenta na Akademiji za primenjene umetnosti u Beogradu izabran je 1968 godine na predmetu Primijenjena plastika. Dva puta je biran za dekana Fakulteta primenjenih umetnosti u Beogradu (od 1974. do 1977. i od 1991. do 1996. godine). Dobitnik je brojnih priznanja i odlikovanja.

Živković je autor čitavog niza monumentalnih spomen-obilježja, od kojih posebno izdvajam monumentalni Spomenik Bitka na Sutjesci podignut na Tjentištu, Spomen-park na Grahovu, Spomenik na Bijeloj Gori u Ulcinju, Spomenik strijeljanim đacima u Kragujevcu, na Kadinjači... do onog skorašnjeg spomenika Kralju Nikoli u Nikšiću. Umro je 2020. godine.

Nijesu samo vajari stvarali spomenike ljudima i vremenu. Nepravedno bi bilo još jednom ne pomenuti arhitekta: Svetlanu Kanu Radević, Bogdana Bogdanovića, Nikolu Dobrovića, Branka Bona, Mirka Đukića, Harolda Bilinića, Marka Mušića... Spomen-obilježja su projektovali i Vukota Tupa Vukotić, Radosav Zeković, Andrija Markuš, Ranko Radović, Ilija Šćepanović, Vasilije Knežević... i mnogi drugi.

Drago Đurović
autoportret

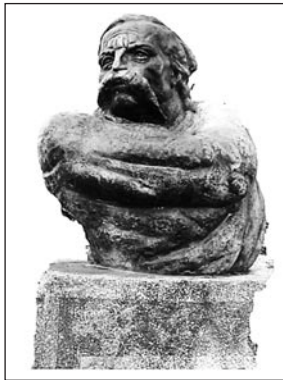
Priču o spomenicima i onima koji su ih gradili završavam sa jednim od najvećih, autorom najznačajnijih spomen-obilježja u Crnoj Gori, vajarom **Drago Đurovićem**.

Drago Đurović, jedan od najvećih crnogorskih vajara, rođen je 1923. godine u Danilovgradu. Njegov otac je bio oficir u vojsci Kraljevine Jugoslavije pa je osnovnu i srednju školu učio na Cetinju, Osijeku i Nikšiću. Akademiju likovnih umjetnosti je studirao u klasi Sretena Stojanovića i Alojza Dolinara u Beogradu. Diplomirao je 1951. godine.

Bila je to prva poratna generacija akademskih vajara.

Čitav život je posvetio pedagoškom radu. Od 1951. do 1966. godine radi kao profesor u čuvenoj hercegnovskoj umjetničkoj školi. Po prestanku rada škole u Herceg Novom, nastavlja rad kao profesor na novoosnovanoj Pedagoškoj akademiji u Nikšiću i tu ostaje od 1967. do 1981. godine. Naredne, 1982. godine biran je za redovnog profesora novoosnovanog Kulturološkog fakulteta na Cetinju, a 1985. godine za njegovog dekana. Umro je 30. marta 1986. godine u Titogradu.

Pored 35 generacija učenika i studenata kojima je prenosio svoje bogato znanje, crnogorskoj kulturnoj baštini je ostavio djela neprocjenjive vrijednosti: skulpture, spomen-biste i spomen-obilježja. Neka od tih djela stvorio je u saradnji sa arhitektima Vojislavom Đukićem, autorom Somenika Partizanu borcu na Gorici i Mirkom Đukićem na izradi spomenika na Stražici i u Mojkovcu.

Nikac od Rovina Tomanović, foto: V. Radonjić

Đurović je autor i spomenika na Lazinama, u Vuksanlekićima, u Danilovgradu, na Rijeci Crnojevića... Radio je spomen biste Save Kovačevića, dr Nika Miljanića, Baja Sekulića... Najupečatljivija od svih je, bez sumnje, spomen bista Nikcu od Rovina Tomanoviću, na Cetinju. Ovo je spomenik najvećem

crnogorskom junaku svih vremena i, po mišljenju mnogih historičara, jednom od 50 najvećih junaka svijeta za koje historija zna. Bista koja, kao i Tomanovićev Bezmetković, simbolizuje sveukupnu hiljadugodišnju istoriju Crne Gore.

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021. godine.
- Stamatović Slavica, *WWII-MONUMENTSEE* – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/kulturna ruta, EXPEDITIO, Podgorica 2019. godine
- *TV Arhiv: Život jedini čovjeka ...* Svetlana Kana Radević, Proizvodnja TV Titograd 1980. godine, Scenarista Vasko Ivanović, Reditelj Branislav Mićunović.
- František Šistek, Njegoševa grobnica na Lovćenu, *Matica*, jesen/zima 2012, Matica crnogorska, Podgorica
- Malbaša Predrag, Spomenici Petru II Petroviću Njegošu, *Matica*, jesen 2013, Matica crnogorska, Podgorica
- Arhiv, Opštinska skupština Cetinja, Njegošev mauzolej, *Matica*, ljeto 2012, Matica crnogorska, Podgorica

PARADIGMA MEDIJSKO-POLITIČKIH INTERESA

Radenko Šćekić

The ultimate goal of media propaganda is to indirectly or directly induce individuals to participate in the political activities of a certain political entity, in a manner and to an extent determined by the political entity itself. The multidecade combination of interests (political, military, media) created a powerful, elaborate and integrated system of making profit, maintenance of power and entertainment industry. The military-entertainment complex, integration of military and commercial interests, manipulation of stereotypes, spectacles, "selling war or certain policies" has been functioning for decades as a very effective model.

Konstrukcija političkog problema

Za razliku od nestabilnih državnih uređenja, autokratija, diktatura, etnički i vjerski podijeljenih država, savremene, naizgled stabilne demokratske države rijetko propadaju zbog revolucija, pobuna i državnih udara, a mnogo češće putem unutrašnje erozije, postepeno. Teško je jasno razgraničiti gdje prestaje informisanje, a gdje počinje ubjeđivačko djelovanje. Jer, informativna i propagandna djelatnost se u savremenom svijetu često nalaze u svojevrsnoj simbiozi – propagandne poruke na taj način mogu da dobiju informativnu formu, a informacije

političku ili ekonomsku podršku. Masovni mediji nikako nisu pasivni učesnici političkih igara niti da nevoljno učestvuju u njima. Jer je medijsko društvo današnjice fokusirano na spektakularnost, bombastične naslove, iritirajuće izjave, tvitove, marginalizujući nekadašnje vrijednosne obrasce i teorijske postulate o medijskoj etici.¹ Najvažnije je proslijediti oblikovanu informaciju, jer politička moć više nego ikada je u dijalektičkoj sprezi sa medijskim resursima, koji komunikacionim značenjem preoblikuju javni prostor stvarajući obrasce političkog mišljenja, životnih stilova, navika i potreba.

Medije pored tehnologije čine ljudi, a njih je moguće demokratizovati (Z. Jevtović, 2008). Krajnji cilj medijske propagande jeste da posredno ili neposredno navede pojedince da učestvuju u političkim aktivnostima određenog političkog subjekta, i to na način i u mjeri koje određuje sam politički subjekt. Formalna mogućnost slobodnog izražavanja trebalo bi da znači i pravo svakog čovjeka da stvori svoj publicitet² ali je

¹ Hana Arent, kritiku tzv masovnog društva razumije kao „sociološku osnovu za kritiku totalitarizma, smatrajući da je uspon masovne demokratije, vodio slomu tradicionalnih institucija i elita, čime je ostavljen slobodan prostor za pojavu harizmatiskog vođe. Dok atomizacija društva koja je započela u liberalizmu, rezultira stvaranjem mase. Upravo u slomu klasnog društva i odsustva svake društvene strukturiranosti, ona vidi porijeklo totalitarizma, koji predstavlja ekstremnu varijantu masovnog društva. Funkcionisanje takve, totalitarne države je obezbijedeno snažnom propagandom, kontrolom medija, sistemom ideološke naddeterminacije svih segmenata društva uz kontrolu i teror bezbjednosnog aparata koji preuzima ulogu nove državne elite.“ *The Origins of Totalitarism*, Meridian books, Cleveland 1963.

² U nekim područjima politike usredsređivanje na događaj koji obećava više nego što u stvari pruža postalo je često korišćena praksa. Zvanična medijska pažnja javnosti spram nekog političkog problema nije u srazmjeri spram njegove realne ozbiljnosti i značaja, već se više fokusira na samu dramatičnost i publicitet same teme i događaja (Edelman, 2003).

ograničavanjem pristupa masovnim medijima to pravo kontrolisano. „Zato razlikujemo primaran (prave ga mediji na osnovu važnosti događaja ili uticaja ličnosti koja je u centru dešavanja) i negativan publicitet (naručuju ga skriveni centri moći, grupe za pritisak, važni pojedinci i sl), dok mediji dobijaju zadatak „proizvodnje vijesti“.³ Tada se pojavljuju specijalni novinarski timovi obučeni za privlačenje pažnje publike, koji djeluju u dva pravca: kreiraju pseudodogađaj⁴ dajući mu značajne društvene dimenzije koje uzrokuju političke reakcije ili tragaju za javnosti nepoznatim, pikantnim, zanimljivim i kompromitujućim podacima objekta izvještavanja. Porijeklo

³ L. Markel, urednik *New York Times*-a, braneći interpretativnost od „objektivnosti“ navodi: „Uzmite ‘najobjektivnijeg’ među reporterima. On sakuplja 50 činjenica, od tih 50 bira 12 za koje on smatra da treba da ih uključi u tekst, ostavljajući 38 izvan. To je prvi zadatak suđenja. Potom reporter odlučuje koji će od tih 12 fakata činiti lid priče. Određeni fakat, koji on bira, naglašava ono što je bitno imajući na umu činjenicu da čitalac često ne ide dalje od prvog paragrafa. To je drugi zadatak suđenja. Potom urednik čita taj ‘objektivni’ tekst i odlučuje da li će biti plasiran na prvoj ili 29-oj strani novina. Ako je na prvoj, može imati značajan uticaj na mnjenje. Ako je na 29-oj nema takav naglasak. To je treći zadatak suđenja. Ukratko, ta ‘objektivna’ vijest je vrlo neobjektivna (MacDougal, 1963: 17).

⁴ Pseudodogađaji se svrsishodno stvaraju samo da bi se osigurao publicitet za vladu, stranku, organizaciju, korporaciju, javnu osobu na svim područjima javnog života. Često se kao sinonim za pseudodogađaj upotrebljava sintagma „medijski događaj“ jer se ti događaji i organizuju samo da bi ih mediji zabilježili. Stoga se uobličuju tako da bi bili medijski atraktivni. Medijski inicirani događaji su oni koje sami mediji izdvoje i postave na društvenu ljestvicu prioriteta. Takvi događaji se s margina društvenog interesa postavljaju u njegovo središte. Uglavnom su to zbivanja za koja pojedini centri moći ne bi željela da se nađu u medijima. Pseudodogađaj je dizajniran i kreiran isključivo da privuče medijsku pažnju. – više kod: Dubravka Valić Nedeljković, Pseudodogađaj ili dvosmislena istina, *Medianali*, Dubrovnik 2007.

takvih reportera, tzv. *makrejker* (kopača društvenog đubreta) je sa početka prošlog vijeka, a zadatak im je da publici prenesu „kompletno“ značenje događaja“ (Z. Jevtović, 2008). Višedecenijska sprega interesa: politike – vojske – medija, stvorila je jedan moćan, razrađen i uigran sistem kreiranja profita, održavanja na vlasti i industrije zabave. Vojno-zabavilački kompleks, integracija vojnih i komercijalnih interesa,⁵ manipulisanje stereotipima, spektaklima, „prodaje rata ili određene politike“ decenijama funkcioniše kao veoma efikasan način.⁶ Mediji su fokusirali našu pažnju na spektakl, na fenomen koji možemo razumjeti samo u stepenu koji nam dozvoljavaju naša čula, shvatanje i trenutne impresije. Svako drugo, kritičko sagledavanje medijskih proizvoda kroz racionalno filtriranje – nije poželjno ni „politički korektno“.

Konstrukcija političkog problema je privilegija političkih elita jednog društva, koje koristeći moć masovnih medija, kreiraju strategiju u cilju pobude javnog mnjenja na određene akcije. To

⁵ U knjizi N. Čomskog i E. Hermana *Proizvodnja saglasnosti: Politička ekonomija masovnih medija*, ukazano je da je „korporativni sistem zasnovan na interesima nevidljivih dominantnih snaga. Korporativni finansijski interes rukovodi i diktira politiku velikih sila, dominira u SAD-u i diktira njenu unutrašnju i spoljnu politiku. Sve to demonstrira savršeno uklapanje javnosti sa visoko ispolitizovanim sistemom definicija. Tako su vrijedne žrtve samo one koje su ubili naši neprijatelji. Kao jedan od ideoloških aparata države, prema Luju Altiseru, mediji utiču na učutkivanje kritičke svijesti, čime se politički ciljevi lakše realizuju.“ – više na: <http://www.novimagazin.rs/> 10. 5. 2019.

⁶ Pukovnik vojske SAD, Douglas MacGregor u intervjuu za *Fox News*, ističe: „Vladajuća klasa prima novac od grupa koje imaju specijalne interese. Postojeći lobiji raspoložu ogromnim iznosima novca i plaćaju velike sume ljudima na Kapitolu za podršku svih projekata, koji uključuju raspoređivanje vojnih kontingenata u inostranstvo. Vojno prisustvo u inostranstvu je njihova kasa“ – <https://www.logicno.com/vijesti/pukovnk-mcgregor> 11. 5. 2019.

često korespondira sa interesima uredništva medija za većim publicitetom i profitom, koje onda ciljanu publiku navode ka određenim pravcima i sadržajima razmišljanja. „Dramatizacija, simplifikacija i personifikacija (uključujući personifikaciju istorijskih trendova i socijalnih institucija u vođe i neprijatelje) uobičajeno su sredstvo, posebno u podnaslovima i naslovima“ (Edelman, 1988: 104). Otuda dolazi do svojevrstnog paradoksa: „političke elite u velikoj mjeri egzistiraju kao izvori novinarskih informacija, da bi se u određenom trenutku pojavile i kao kreatori agende dnevnog reda, oblikujući gabarite političkog uticaja. Tako da masovni mediji u novom milenijumu nisu protivteža državnoj politici, već njen pokretač, *spiritus movens* koji utiče i djelimično kreira novi poredak“ (Z. Jevtović, 2008). *Političko tržište je slično ekonomskom, a svako tržište funkcioniše na bazi interesa, što je jedna od osnovnih premisa tzv. public-choice teorija.* Tendencioznim i namjernim iskrivljivanjem medijskih izvještaja o (geo)političkim temama nastoji se skrenuti fokus publike na „arhi-neprijatelja“, stvaranjem atmosfere permanentnih tenzija i opasnosti.⁷ Ratovi i permanentne tenzije bezbjednosnog tipa su sa stanovišta real-politike poželjno sredstvo pri ostvarivanju ekonomsko-političkih ciljeva, iz više razloga. Pojačavaju koheziju „kod kuće“, povjerenje u

⁷ Mediji služe „kao sastavni dio vojnih operacija: bitno je uzastopnim ponavljanjem priča, uz tempiranu dozu senzacionalizma, stvoriti utisak da se ne napada država, režim ili stanovništvo – već neka vrsta ‘čistog zla’ (Sadam Husein, npr.) koje pobuđuje averziju kod širokih narodnih masa. U slučaju Libije, Gadafi, koji je naredio napada iz vazduha na mirne demonstrante – kasnije su Amnesty International i Human Rights Watch opovrgnuli da se tako nešto ikada desilo, no tada uvijek već biva kasno, a i sam stručni demant dolazi do izuzetno malog broja ljudi. Pri demonizovanju Iraka novinari su intenzivno pisali o ‘zvjerskim’ postupanjima iračkih vojnika“ – B. Omorac, „*Pristanak*“ *umesto konsenzusa*

https://www.academia.edu/Pristanak_umesto_konsenzusa 22. 3. 2019.

vlast ali i omogućavaju jačanje strožijih bezbjednosnih uredbi. Sa državnog stanovišta, kreiraju se i različita istraživanja, analize, izvještaji, u cilju uticaja na javnost u opravdanosti rata i vojnih intervencija kao norme međunarodnog poretka.⁸

Profit je postao jedino mjerilo „uspjeha i kvaliteta“ savremene medijske industrije. Vodeći, mejnstrim mediji su prije svega komercijalni mediji, među kojima vlada žestoka konkurencija u pogledu gledanosti i profita. Posledica toga je da ovi mediji ne žele da odbiju/izgube konzumente/potrošače, zbog čega su izuzetno oprezni u izražavanju mišljenja koje je suprotno mišljenju javnosti i zvanične vlasti. Oni takođe daju prednost zvaničnim izvorima vlasti u pogledu informacija, naročito u doba krize, i

⁸ Tako je u SAD, u jeku Hladnog rata, angažovana grupa intelektualaca početkom 60-ih godina 20. vijeka, na istraživanju fenomena rata i mira. Prema izvještaju ove grupe, nazvanom Izvještaj sa Gvozdene planine iz 1967. ističe se da: „Rat sam po sebi predstavlja osnovni društveni sistem“. Autori Izveštaja sagledavaju rat kao nužnu i poželjnu „glavnu organizacionu silu“ i kao „suštinski ekonomski stabilizator modernih društava“. Ovakve i slične analize bi se mogle podvesti pod stvaranje naučno-političke postavke kao osnove američkog mesijanizma, stvarajući temelj za vlastitu geopolitičku izuzetnost. Dok naučno-tehnološki napredak postaje svojevrsni *casus belli*, uzrok i sredstvo vojnih intervencija. Istoričar, V. Bandi, nekadašnji savjetnik američkih predsjednika Kenedija i Džonsona, isticao je, kako vojni sistem omogućava stabilno regulisanje društva, te moramo istaći potrebu za stalnim iznalaženjem neprijatelja, ubjedljivog po kvalitetu i obimu“. Takvog neprijatelja treba etiketirati izrazima, kao što su „islamski terorizam“, „imperija zla“ (Rusija), „osovina zla“ (Iran – Sirija – Sjeverna Koreja), „kineska hegemonija“, „islamski fašizam“ i sl. „Američke elite brinu, ne toliko o zaštiti demokratije, koliko o neometanoj kontroli naših resursa i tržišta“ i privrženosti zaštiti „kritičnih regiona u svijetu“. – više na: <http://www.ninicninic.com/vesti/2012/01/03/>, i u: Leonard Lewin, „Report From Iron Mountain, ‘The Guest Word’“, *The New York Times Book* 1972;

na taj način oni postaju prenosioci politike i stavova vlade.⁹ Iako vodeći mediji često služe kao propagandno sredstvo vlade, oni ipak nisu isključivo propagandni instrument države. Prije bi se moglo reći da najveće komercijalne mreže treba prvenstveno smatrati finansijskim mašinerijama, koje žele gledanost, a time i profit. Ako je rat popularan, onda će u potrazi za visokom gledanošću TV kuće emitovati pozitivnu sliku rata, eliminišući pri tom kritičke stavove. U savremenim demokratskim zemljama masovni mediji pravno nisu pod neposrednom kontrolom vlasti. To stvara utisak potpuno slobodnih i nezavisnih medija. Kao i svaki sistem koji se birokratizuje i masovni mediji pokazuju tendenciju da štite i i ostvaruju prevashodno svoj poseban interes. U tom smislu stavovi medija mogu dolaziti u sukob sa politikom aktuelne vlasti. Ali je krajnje naivno vjerovati u imanentnu nepristrasnost i objektivnost masovnih medija¹⁰ i to iz više razloga. Jer su mediji dio sistema bilo da ostvaruju simbiozu sa vladajućom elitom i ostvaruju uzajamne interese, bilo da većinski kapital u njima imaju pojedine korporacije i

⁹ „Pod mejnstrim medijima u SAD podrazumijevaju se glavne nacionalne televizijske mreže, među kojima su ABC, CBS, CNN, i NBC, nacionalni nedjeljni časopisi – *Time*, *Newsweek*, i *U.S. News and World Report*, i nacionalne dnevne novine – *New York Times*, *The Wall Street Journal*, *USA Today* i *Washington Post*“ – (D. Kelner, 2004: 331).

¹⁰ Istraživanje mreže *Network for professionalisation of Media* u postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope pokazalo je da političari i pozicije i opozicije nijesu imuni na zblizavanje sa vlasnicima i urednicima medija, koji onda instrumentalizuju novinare i profesiju. Ima i primjera gdje su vlasnici i urednici tajni suosnivači političkih partija, što je posljedica činjenice da su ovo i dalje pretpolitička društva, a prva žrtva takvog stanja stvari je profesionalizam u medijima. Mreža je na tome zasnovala novinarsko istraživanje o oblicima političke instrumentalizacije i kljentelizma u medijima.– <http://seenpm.org/about-us/> 13. 4. 2018.

pojedninci.¹¹ Stvaranje i oblikovanje informacija u smislu dramatičnosti događaja, uslovljeno je često ekonomskim razlozima, jer gledanost programa, i čitanost štampe zavisi od zanimljivosti, uzbudljivosti, neobičnosti i ekskluzivnosti objavljenih informacija. Gledanost i čitanost sa druge strane povećava tiraž i broj gledalaca i privlači profitabilne sponzore. Ako se tako važni događaji ne dešavaju zašto se ne bi već postojeći učinili važnim ili čak izrežirali – važno je da se nešto veliko za javnost i publiku dešava. Kao vid uticaja koji vlada može da ima na medije, svoj razlog nalazi u obostranoj koristi. Vojno-industrijski kompleks u Ruskoj Federaciji je pod strogom državnom upravom, tako da uz kontrolisane i efektne medije, izvoz naoružanja i vojne opreme dostiže rekordan nivo. Uz efektnu medijsku sliku pouzdanosti i efikasnosti ruskog oružja, rat se „dobro prodaje“ kako domaćoj, tako i inostranoj javnosti.

Kelner¹² u motive za „pravovjerno“ izvještavanje medija u prvi plan stavlja finansijske i komercijalne interese, pa kaže: „ako je rat popularan, onda će u potrazi za visokom gledanošću, televizijska kuća emitovati pozitivnu sliku rata, eliminišući kritičke glasove, kao što se desilo u ratu u Persijskom zalivu. Štaviše, *General Electric* i *RCA*, vlasnici *NBC*-ja, vojni su preduzetnici, koji od uspješno vođenog rata, ostvaruju ogroman profit, a televizija *NBC* je odano služila kao propagandna mašina Pentagona od početka do kraja rata“ (Kelner, 2004: 354).

¹¹ To je bio slučaj sa Rupertom Mardokom koji je imao kontrolu nad lancem televizijskih stanica i novinskih izdanja u Velikoj Britaniji, Australiji i SAD. Silvijom Berlusconiem, većinskim vlasnikom u nekoliko TV stanica u Italiji, kao i Bertelsmanom u Njemačkoj.

¹² „Kako je Zalivski rat 1991. nastavio da se odvija, mnoge korporacije prilagodile su svoje reklame rastućem patriotizmu, ubacujući u njih zastavice, pohvale američkim trupama i patriotske slogane“ (Kelner, 2004: 356). Čak se prodavao i kondom „Sadam“ sa uputstvom: „upotrijebi ovaj kondom da bi spriječio nastajanje neželjenih grešaka kao što je Saddam Husein“ (Kelner, 2004: 357).

Pored toga, autor spominje i termin „popularni konsenzus“, jer tvrdi da se „elektronski mediji plaše suprotstavljanja ustaljenom popularnom konsenzusu, jer bi tako izgubili gledaoce“ (355). Po M. Vebsteru, termin „lažne vijesti“ – u upotrebi je još od posljednje decenije 19. vijeka. Danas postistine, poluistine, alternativne istine, lažne vijesti i hibridni rat¹³, čine sumarni postmedijski univerzum u kojem se čovjek teško snalazi u čitanju medija kao proizvođača informacija. Lažne vijesti su podijeljene na nekoliko „nivoa“: lažna vijest može biti obična dezinformacija koja, sama po sebi, nije istinita ali nije ni štetna; postoje lažne vijesti koje manipulišu i čine ciljanu štetu; i one koje nijesu lažne ali čine štetu, jer se radi o privatnim materijalima koji su „pušteni“ u javnost bez dopuštenja aktera.¹⁴ Lažne vijesti (*fake news*) kao pojam kojim se označavaju namjerno širene neistine koje treba da ostvare određeno dejstvo su pojam koji je prvobitno označavao dezinformacije koje je ciljano širila neka država, a potom se transformisao u borbeni pojam koji se koristi u sukobima između država partija i mišljenja. Dezinformacija po

¹³ Kako se ističe: „Prekomjerno smo ‘bombardovani’ informacijama sa svih strana: iz znanih i provjerenih, ali i posve nepouzdanih izvora. Uostalom, došlo je doba kada nam vijesti dobijene iz neimenovanih izvora pišu anonimni novinari, čitaju digitalni spikeri, a komentarišu botovi. Nije ni to najgore. Najednom su nam, kao apgrejdana verzija hladnoratovske i prije toga gebelsovske propagande, u medijski prostor i svakodnevni govor ušli pojmovi ‘fake news’, ‘alternativne činjenice’, ‘hibridni rat’“, *Doba lažnih vijesti* – više na: <http://www.vijesti.me/forum/doba-laznih-vijesti-balkans.aljazeera.net> 1. 6. 2019.

¹⁴ Diseminacija (sijanje, rasijavanje) lažnih vijesti je veća nego ikada, a brzina hiperprodukcije informacija svaku ispravku čini suvišnom. Savremena postmoderna civilizacija je period kada lažne vijesti vladaju medijskim prostorom. Kolinson rječnik je za 2017. izraz lažne vijesti proglasio za riječ godine uz opasku da je od 2016. upotreba tog termina porasla za 365%. Ž. Rutović, „Lažne vijesti – evolucija manipulacije ili posledica digitalizacije?“, *Medijski dijalozi* 33, 2019.

nalogu države, koju šire specijalne službe, stara je pojava. Tokom hladnoratovskog perioda, komunističke specijalne službe su imale odjeljenja čiji je zadatak bio fabrikovanje i širenje dezinformacija.

Kreiranje „kontrolisanog haosa“

Proizvodnja dezinformacija i njihovo plasiranje kroz medije je jedan od glavnih zadataka analitičkih centara i specijalnih službi (uz naravno pribavljanje i analizu informacija). Medijsko „falsifikovanje“ stvarnosti je postao unosan i popularan posao i odvija se i po širini i po dubini društva. Kako je isticao F. Niče: „Vrijednost svijeta leži u našoj interpretaciji“. Cenzura predstavlja organizovanu kontrolu protoka informacija. Društvena mreža *Facebook* je uoči glasanja za Evropski parlament 2019. oformila štab u Irskoj iz koga pokušava da spriječi dezinformisanje građana i nedozvoljeno miješanje u izbore. Tim od 40 ljudi neprekidno dežura ispred monitora i prati objave i komentare kako bi otkrio i izbrisao lažne vijesti, manipulacije i govor mržnje. Popularna društvena mreža našla se u ulozi regulatora političke kampanje, ne samo za izbore za Evropski parlament, već ranije i za američki Kongres.¹⁵ Mnoge zemlje već su prijetile da će zakonom ograničiti šta smije da se objavljuje, ako sama kompanija ne preduzme nešto da spriječi manipulacije

¹⁵ Ne bave se samo države operacijama dezinformisanja. Već nekoliko godina manja grupa američkih milijardera, koji finansiraju desno krilo Republikanske partije, podržava kampanju širenja lažnih informacija u nekoliko država EU, piše novinar francuskog lista *Mond D. Lelu*. Finansiraju manje grupe aktivista i kampanje specijalizovane za političku komunikaciju, čije se djelovanje potom dodatno aktivira kupovinom reklama na društvenim mrežama kako bi se prenijela poruka. Oni finansiraju Gejstoun institut, neokonzervativni analitički centar, orijentisan na Evropu, koji analize objavljuje na više jezika. <https://www.lemonde.fr/> 15. 4. 2019.

biračima. *Facebook* je uložio milione dolara u nove tehnologije kako bi sačuvao „integritet izbora“ i prigušio govor mržnje, a počeli su da nestaju nalozi¹⁶ „korisnika koji propagiraju netrpeljivost i mržnju na osnovu rase, religije i nacionalnosti“. I pored napora *Facebook* da izbriše lažne vijesti, američka firma za sajber bezbjednost tvrdi „da je do sada više od polovine evropskih birača vidjelo neki oblik predizborne političke manipulacije na društvenim mrežama“. Oni tvrde da „iza svega stoje ruski hakeri, koji, šireći poruke ekstremnih njemačkih desničara i pristalica tvrdog Bregzita, žele da podriju demokratske institucije EU i stvore podjele koje bi išle na ruku Rusiji“.

Kako određene fondacije kombinuju filantropiju, politiku i medijsku propagandu, pokazuje primjer iz EU: godinu dana prije izbora za Evropski parlament, (koji su održani u maju 2019), Evropska Komisija (Vlada EU) je udružila snage sa jednom od najmoćnijih fondacija u Evropi kako bi usmjeravala evropsku predizbornu debatu. Radi se o „Bertelsman Štifung“ koja je pod

¹⁶ Između ostalih, obrisan je profil i desničara Aleksa Džonsa, koji širi „teorije zavjere“, da je napade 11. Septembra 2001. i pokolj u školi „Sendi Huk“ (kada je 2012. stradalo 27 osoba) režirala američka vlada. Prema nekim analitičarima ova kampanja ima jedinstvenu poruku koja kaže „ne desničarima“. Tako je i sam predsjednik Evropske komisije Žan Klod Juncker izjavio da se treba mobilisati kako od 23. maja 2019. u novom sazivu desnica ne bi bila ta koja će imati većinu. C. Milivojević smatra da je priča sa Fejsbukom i Instagramom zapravo dio velike kampanje „zastrašivanja u kojoj vlade zemalja članica EU – zapravo vode kampanju širenja panike među građanima koji ne bi smjeli i da pomisle da kod njih pobijedi desnica. Ova kampanja koja se tiče Fejsbuka je dio mnogo šire kampanje koja se zove kampanja indoktrinacije, a ona je mnogo dugoročnija i efikasnija od klasične gole propagande. Od malih nogu, kroz obrazovni sistem, kroz prosvjetu, kulturu, državne institucije, pa na kraju i kroz medije i nove medije kao što je internet, vodite kampanju protiv nečeg.“ <https://rs.sputniknews.com/analize/Izbori-EUparlament-Fejsbuk-cenzura> 20. 5. 2019.

kontrolom bogate njemačke porodice koja stoji iza kompanije *Bertelsmann SE & Co*, gigantske medijske grupe. U trenutku kada je Evropa „bila u opasnosti sa svih strana, imperija Bertelsman je priskočila u pomoć“ sa njenim čvrstim proevropskim idealima, dubokim džepovima i čvrstim vezama na političkoj sceni. Specijalnost kompanije Bertelsman u posljednjih dva vijeka upravo je širenje informacija. Sa brojnim podružnicama i liberalnim idejama, Bertelsman predstavlja „globalističke vrijednosti“ koje hrane populističko nezadovoljstvo širom Zapada. Između ostalog u njenom vlasništvu su i najveći evropski komercijalni emiter RTL, sa desetinama televizija i radiostanica širom kontinenta. Takođe, kontroliše *Penguin random haus*, najvećeg svjetskog izdavača knjiga. Kompanija, koja zapošljava preko 100.000 ljudi, takođe je prisutna u muzici, štampi i obrazovanju. Prošle godine (2018.) su imali prihode od skoro 18 milijardi eura i profit od preko milijardu, čime su samo potvrdili da su najveći evropski medijski koncern. Tokom protekle godine Stiftung, kako su kazali izvori za *Politiko*, tiho je pomogao Evropskoj komisiji da dopre do većeg broja građana i da se bolje „pozicionira“. Među tim inicijativama je i niz interaktivnih događaja poput „Dijaloga građana EU“, koji okuplja obične Evropljane u pograničnim regionima i spaja ih za visokim evropskim zvaničnicima. Još jedan projekat nazvan „Popravi i pripremi“ ima za cilj da osmisli načine popravljavanja eurozone i jačanja ekonomije regiona. Još jedna od inicijativa je promovisanje demokratije i „reformi tržišne ekonomije“ u takozvanom susjedstvu EU – državama u regionu koje nijesu članice bloka.¹⁷

¹⁷ Djeluje da od zajedničkih projekata obje strane imaju koristi: Komisija dobija priliku da se direktnije obrati Evropljanima, Stiftung ispunjava svoju misiju da promoviše „slobodu, solidarnost i dobru volju“; a Evropa dobija građanstvo koje je bolje informisano o dnevnim dešavanjima. Pored unapređivanja imidža, najveća korist koju Bertelsman ima od povezanosti sa Stiftungom je zapravo pristup cijeloj mreži uticajnih zvaničnika i političara.

Živimo u 21 vijeku, u epohi medijski kreirane stvarnosti. Vlast, novac, mediji – čine zapravo trijadu u čijem se središtu nalazi društvena i svaka druga moć.¹⁸ Ova ideološka matrica mišljenja čvrsto je i neprimjetno utkana u razvoj Zapadnih društava koja su odnjegovala „demokratiju“ zasnovanu na proizvodnji pristanka kao doktrini potčinjavanja gospodarima privatnog profita i onome što se naziva privatnim preduzetništvom. „Narod se, tako, radi svog dobra, mora držati u potpunom neznanju, sveden na neumorno ponavljanje istih melodija“ (Čomski, 2000: 560). Uspostavljanje propagandnog modela, kako smatraju Herman i Čomski, u skladu je sa „tradicionalnim otporom moćnih elita prema demokratiji i njihovim strahom da će edukovane i u demokratskom smislu osveščene mase kad-tad zahtevati ravnomernu raspodelu bogatstva i preispitati prirodu ratova, intervencija i sukoba koji se vode u njeno ime, kako bi se generisali uslovi za neograničenu eksploataciju“. „Drugi“ se

Zahvaljujući Štiftungu, Bertelsman već decenijama ima bliske odnose sa liderima širom Evrope, a veliki broj direktora kompanije ima pristup do najviših nivoa evropske politike. Angela Merkel, Toni Bler, i španski kralj Felipe VI su bliski sa fondacijom. Ovakve veze i uticaj su od izuzetnog značaja za kompaniju u vrijeme kada se Bertelsman suočava sa tektonskim pomjeranjima u srcu medijskog poslovanja i intenzivnim pritiskom konkurencije poput Netfliksa i Fejsbuka. Kompanije Bertelsman je osnovana još 1835. godine kao lokalni izdavač vjerskih tekstova da bi narednih decenija prerasla u najvećeg njemačkog izdavača knjiga do Drugog svjetskog rata. Tokom rata Bertelsman je saradivao sa nacističkim režimom, i dobro poslovao štampajući pronacističku literaturu. Više na: <https://www.politico.eu/article/europe-inc-bertelsmann-business-philanthropy-politics/> 02. 6. 2019.

¹⁸ „U Vladi se pojavila moć veća od naroda koja se sastoji od brojnih različitih i moćnih interesa koje zajedno drže profiti banaka“ – Džon K. Kalhun, 7. predsjednik SAD. – više na: https://www.senate.gov/John_Calhoun.htm I u: Von Holst, Hermann E. (1883), John C. Calhoun, *Boston: Houghton Mifflin and Company.*

putem medija konstruišu i predstavljaju kao emancipacija zla. Mediji igraju ogromnu ulogu u banalizaciji zla i normalizaciji nezamislivog. Normalizacija onoga što rade njihove vlade u savršenoj je saglasnosti sa demonizacijom mete i njihovog političkog establišmenta: to je uloga medija u sistemu koji savršeno funkcioniše decenijama. Kako ističe Čomski: nauka je sluškinja naručene istine, biznis kao sistem moći i opasnost od neprekidnih ratova koji su korisni za vojno-industrijske komplekse vodećih globalnih sila ali i trans-nacionalnih korporacija. Umjesto da budu osjetljivi za situacije u kojima se „svi slaže-mo“ i posluže kao servis građana u pravom smislu te riječi, masovni mediji postaju sredstvo stvaranja konsentusa (pristan-ka), često arbitrarno i senzacionalistički izvještavajući o aktuel-nim društvenim i globalnim pitanjima.

Manipulacija predstavlja oblik uticaja na mišljenje i ponašanje ljudi, često u formi u kojoj onaj koji je izmanipulisan vjeruje da je samostalno donio određenu odluku ili da je potpuno slobodno formirao mišljenje o nekoj temi, ličnosti, pitanju. Ovdje stavl-jamo fokus na manipulaciju koja se najčešće sprovodi kroz medije: bilo da ona dolazi svjesno od strane medija ili se medij iskoristi kao sredstvo za plasiranje manipulacije. U kontrolisan-im medijima se uočava prisutnost tzv. zagovaračkog novinarstva kao posljedica političkog klijentelizma.¹⁹ To bismo mogli pod-vesti pod neki vid manipulacije publikom. U nastavku ćemo predstaviti jedan od modela za otkrivanje manipulacije u medi-jima. Uz određene modifikacije i prilagođavanja, smatramo da se model F. Bretona može koristiti u sljedećim elementima: analiza debatnih i *talk show* emisija na televiziji, analiza političkog intervjua u svim medijima, analiza izvora u medi-jskim tekstovima, analiza uloge novinara i drugo: „Afektivna

¹⁹ Zagovaračko novinarstvo je onaj oblik novinarstva u kojem se informa-cije i sadržaji tendenciozno plasiraju, izostavljaju se činjenice, a ističu se samo pozitivni aspekti priče po jednu stranu dok se neistomišljenici negativno pro-movišu (Vučetić, 2013: 359).

manipulacija se zasniva na činjenici da ljudi ne funkcionišu samo na racionalnoj osnovi, već i na emotivnoj i konativnoj (voljnoj). Kada je u pitanju formalni aspekt, metode su: demagogija, zavođenje stilom, manipulacija jasnoćom i estetizacija.²⁰ Prilozi u centralnim informativnim emisijama traju kratko, što omogućava kreatoru da poruku pojednostavi do te mjere koja će zbuniti publiku. Dakle, ovaj metod se zasniva na redukcionizmu i ‘kratkoći’ poruke, jer su društveni procesi često složeni i nemoguće ih je objasniti u nekoliko rečenica. Argument straha – je oblik manipulacije koji se zasniva na upotrebi emotivno obojenih riječi, za koje se očekuje da budu prihvaćene samo zato što dolaze od nekog autoriteta. Afektivni spoj (amalgam) – se jako rijetko može primjetiti u svakodnevnom novinarstvu, jer se najčešće koristi u reklamnoj industriji. Ova tehnika manipulacije se zasniva na bihejvoriističkoj psihološkoj teoriji o uslovnim refleksima, koju je razvio ruski naučnik Pavlov (eksperiment sa psima i hranom). Odgovorno novinarstvo ne dozvoljava izvoru slobodu da manipuliše publikom: svako vještačko uslovljavanje na emotivnoj osnovi se prati dodatnim pitanjima, ili se objasni kontekst prije izjave. Na primjer, konstantno ponavljanje u medijima kako je „neko sličan

²⁰ Demagogija predstavlja oblik govora čije su karakteristike: neodređenost, nedostatak argumentacije i laskanje tuđem mišljenju. Ova tehnika je često zastupljena u debatnim političkim emisijama. Neodređenost se ogleda u zamagljivanju smisla poruke, tako što publika ne može znati sa sigurnošću o čemu izvor govori. *Zavođenje stilom* – je oblik manipulacije u kojem se manjak argumentacije nadoknađuje formalnim ukrašavanjem poruke. *Manipulacija jasnoćom* – je tehnika manipulacije koja ima poseban značaj od onog trenutka kada je televizija preuzela primat nad slobodnim vremenom publike. *Estetizacija* – je slična prethodnoj, samo što se manipulacija ne ostvaruje jasnoćom i redukcionizmom, već specifičnim rasporedom činjenica i njihovim određivanjem. U prvom slučaju je riječ o situaciji u kojoj se koriste tačne činjenice, ali se koriste takvim redoslijedom da čine netačnu tvrdnju – B. Vukojević, 2014.

Hitleru“ može dovesti do toga da publika na samo spominjanje neke ličnosti dobije negativnu reakciju zbog povezivanja sa čovjekom koji je asocijacija za zlo. Dakle, radi se o uslovnom refleksu, a ne o logičnoj asocijaciji. Ponavljanje – se vodi izrekom: ‘hiljadu puta ponovljena laž, prije ili kasnije postaje istina’. Reklamna industrija je davno uočila da je najbolji način uticaja na publiku ponavljanje, pa se zbog toga najviše novca ulaže u broj ponavljanja reklame. Kognitivna manipulacija iskorišćava urođene i stečene mane racionalnog dijela ličnosti, tako što koristi argumente koji samo na prvu izgledaju uvjerljivo i neoborivo. Breton navodi čitav niz tehnika: kadriranje i amalgami. Kadriranje je jedna od teorija koja je u komunikologiji razvijena sedamdesetih godina 20. vijeka, tj. onda kada je postalo jasno da mediji nisu svemogući i da ne mogu lako mijenjati stavove. Pored toga što mogu postavljati dnevni red, mediji mogu ‘uokviriti’ određene teme tako što će koristiti poseban ugao gledanja na događaj“.²¹

²¹ Dezinformacije su relativno čest oblik manipulacije, zato što izvor može iskoristiti određene dokaze koji su neupitno tačni, ali onda zamaskirati istinu u zaključku. Kadriranje dovođenjem u zabludu – je tehnika slična dezinformisanju, ali sa mnogo suptilnijim nijansiranjem poruke. Zabluda se kreira tako što se ispravne činjenice koriste na način koji je novinaru i publici nedovoljno jasan: koriste se retorička pitanja, jezičke smicalice i rečenične konstrukcije koje sakrivaju pravi smisao. Dakle, ne može se reći da je poruka netačna, ali je iznesena na takav zbunjujući način. Misaoni kolosjerci – su tehnika manipulacije koju najčešće koriste zvanični predstavnici vlasti, pogotovo u slučajevima kada moraju opravdati potez koji nije najbolje prihvaćen u javnosti. Misaoni kolosjerci su eufemizmi koji zataškavaju stvarnost na način da je previše pojednostave i umanje značaj nekog postupka. Iskrivljena slika – se zasniva na lažnim logičkim vezama, odnosno, dešava se onda kada dvije stvari nisu uslovljene jedna drugom, ali se predstavlja da jesu. Najčešće se upotrebljava u pretjeranim uopštavanjima, tako da se stvori lažna uslovljenost između etničkog porijekla i počinjenog djela – F. Breton, *Izmanipulisana reč*, Clío.

Sa terminom *spektakl* se susrećemo gotovo svakodnevno. Često u medijima čujemo kako je neki događaj spektakularan, ili kako je neka ličnost spektakularna. Iako su veoma slični, između termina „politički“ i „medijski spektakl“ ipak postoje određene razlike. Suštinska razlika je da „medijski spektakl stvaraju mediji, dok je politički spektakl (uglavnom) proizvod političkih PR službi pri čemu su mediji ‘samo’ posrednici prema krajnjim korisnicima – publici/biračima. U tom smislu politički spektakl možemo posmatrati i kao dio političkog komuniciranja onih koji vladaju i onih kojima se vlada u cilju ostvarivanja političkih poena“.²² Dublje naučno proučavanje spektakla razlikuje: koncentrovani, difuzni i integrisani.²³ Zastupljenost spektakla na dnevnom redu dodatno je obezbijedena tehnikama dvostepene komunikacije prilikom čega vjerske vođe, političari i (kvazi) intelektualci, *fast thinker*-i (termin P. Burdijea) razvijaju (bez)potrebne rasprave oko problema koji ne postoje. Na taj način se dodatno pojačava efekat spektakularizacija običnih događaja. Jednom formirano javno mnjenje se efektima spirale

²² Ovakva politička komunikacija manifestuje se kroz tri značajna procesa: agenda setting, dvostepeno komuniciranje i spirala tišine. Služenje interesima političkih elita od strane medija, za posljedicu ima sve veću zastupljenost spektakla na dnevnom redu medija, čiji je cilj skrenuti pažnju javnosti sa značajnih društvenih problema – Vuk Vučetić, *Politički spektakl kao forma političke manipulacije*, FF, Pale 2013.

²³ O koncentrovanom i difuznom obliku spektakla pisao je Gi Debor (Guy Debord) 1967. u knjizi pod nazivom *Društvo spektakla*, (Anarhija/Blok 45, 2004). Usljed podjele koja je u tom vremenu funkcionisala kroz Hladni rat, Debor je koncentrovani spektakl vezivao za državno uređenje totalitarnih sistema istočnog bloka, dok je difuzni spektakl bio manifestacija kvazi-demokratskog državnog uređenja zapadnog svijeta. Neposredno pred pad Berlinskog zida (1989) čvrsta granica između navedena dva spektakla postaje sve labavija i da uviđa jedan novi oblik spektakla a to je integrisani spektakl. – više u Vladislav Šćepanović, *Medijski spektakl i destrukcija*, Službeni glasnik, Beograd 2010.

tišine još više učvršćuje do nivoa jednonmlja (Vučetić, 2013: 107). Spektakl je postao sveobuhvatan vid komunikacije i izražavanja, a tržište usluga i informacija postale su njegov obrazac djelovanja. Funkcija političkog spektakla je: „stvariti privid konkretne političke aktivnosti koja je u funkciji kupovine vremena za duži ostanak na vlasti“. S tim u vezi je i cilj političkog spektakla „koji se ogleda u održavanju *statusa quo*“ na način da se građanin stalno drži u strahu (od neprijatelja) i neizvjesnosti od budućnosti, i pri tome skreće pažnju od socijalnih i ekonomskih problema. „Na ideološkom planu – spektakl pomoću događaja manipuliše javnost“ (Lukić – Krstanović, 2010: 57). Spektakl je sve ono što izaziva vizuelnu pažnju.²⁴ To se prije svega odnosi na svaki javni događaj, ali i na svaku osobu ili stvar koja izaziva javnu pažnju, bilo kao stvar radoznalosti, prezira, divljenja ili čuđenja.

Posmatrano sa aspekta medija možemo zaključiti da bez vizualnih medija, pogotovo televizije ne bi bilo ni spektakla. Postojati u medijima znači postojati i u stvarnosti i obrnuto, ukoliko o nečemu nisu izvijestili mediji, može se konstatovati da se to nije ni desilo. Medijske informacije, iako često nepouzdanе, i u mnogim slučajevima ishitrene, konstituišu diskurs korporativnih medija. Medijske slike se kontekstualizuju i prezentuju po modelima popularnih medijskih žanrova, kako bi poruke bila prepoznatljivije i brzo usvojene kao istina. Medijska kultura već pripremljenog gledaoca preko takvih popularnih narativa lako uvodi u stanje koje odgovara interesima sistema (Šćepanović, 2010). Prema M. Edelmanu, politički spektakl predstavlja: „1) konstantno vještačko stvaranje društvenih problema i 2) spoljnih/unutrašnjih neprijatelja u cilju stvaranja 3) kulta

²⁴ *Spectaculum* (lat) znači predstava, prikaz, prizor i izveden je od glagola *spectare* što znači vidjeti ili gledati. Matrica „biti znači biti primijećen“ (*esse est percipi*) je u najkraćem matrica spektakla. – Vuk Vučetić, *Kako prepoznati politički spektakl*, više na: <http://medijskaslika.org/kako-prepoznati-politicki-spektakl-u-medijima-rs/>

ličnosti određenog političkog lidera“. Stvaranje neprijatelja (unutrašnjih/spoljnih) u funkciji je generisanja straha – čime se obezbjeđuje lakša manipulacija javnosti. Isto tako, praktikovanjem *placebo* (simboličke) politike, političari nastoje stvoriti utisak konkretne političke aktivnosti.²⁵ Spektakularizovana stvarnost nije više vezana samo za medije, već za mnoge aspekte života koji se razvijaju pod medijskim uticajem.²⁶ Osim tri navedena elementa strukture političkog spektakla (stvaranje društvenih problema, proizvodnja unutrašnjih/spoljnih neprijatelja, građenje kulta ličnosti političara), „koji predstavljaju široku ideološku matricu funkcionisanja političkog sistema uopšte, potrebno je pobliže i konkretnije objasniti još neke detalje vezane za fenomen političkog spektakla i njegove povezanosti sa medijskim izvještavanjem. Odnosno, potrebno je prepoznati kriterijume koji nam mogu poslužiti u prepoznavanju političkog spektakla u medijskim izvještavanjima. Svaki novinski izvještaj se po pravilu sastoji iz tri dijela: događaj, akter i, naravno, medij koji to prenosi. Slično, ali ipak nešto drugačije je sa političkim spektaklom, odnosno sa spektakularnim događajima i akterima. Prva i osnovna karakteristika spektakularnih događaja je da to u stvari nisu događaji koji imaju informativnu vrijednost već su

²⁵ „Tako je, recimo, otvaranje vodenog parka u sredini u kojoj je više od 50% mladih nezaposleno samo paravan konkretne političke aktivnosti. Takav vodeni park neće riješiti problem nezaposlenosti, ali će dobro poslužiti da se promovise politička aktivnost. Ili recimo simuliranje radne akcije čišćenja zelenih površina političara i studenata sa ciljem razvoja svijesti o tom problemu je primjer placebo politike. Niti će se razviti svijest, niti će se na bilo koji način unaprijediti saradnja studenata i vlasti, a pogotovo ne studentski standard. Upravo su medijske promocije ovakvih i sličnih pseudo događaja zapravo pravi primjer političkog spektakla“ – Vuk Vučetić, *Kako prepoznati politički spektakl*, više na: <http://medijskaslika.org/> 25.4.2019.

²⁶ „Spektakl je vidljivi oblik vladajućeg društvenog poretka a moderno je društvo suštinski spektakularno. Sve je okrenuto prema profitu, a ljude je lako podrediti sebi, jer ih je ekonomija već podredila“ (Šćepanović, 2010).

to, kako ih D. Borstin naziva, pseudo događaji – to su svi događaji koji jednostavno nemaju objektivnu događajnost, već je ona stvorena vještačkom medijskom promocijom²⁷ Politički spektakl je neprekinuto izvještavanje o određenom događaju, dešavanjima, određenim ličnostima, odnosno: kontinuirano „konstruisanje i rekonstruiranje društvenih problema, kriza, (kreiranje) neprijatelja i novih vođa, i time stvaranje uzastopnog niza prijetnji i nada u spasioce, otelotvorene u liku vođe ili političke grupe, partije“ (Edelman). Ti konstruisani problemi i osobe sadržaj su u cilj političkog novinarstva u produženom trajanju, spin doktoringa, političkog marketinga i propagande a politički spektakli su korisni u cilju kohezije i objedinjavanja javnosti u pridobijanju podrške za političke programe, ciljeve i politike, odnosno u njihovom odbacivanju.

Spektakli u pogledu javnosti moglo bi se reći da predstavljaju „moćne simbole za skretanje pažnje javnosti sa zaokupljenosti blagostanjem na konstruisanje događaja“. Upravo tako, lobotomizirana ili hipnotisana masa se, umjesto na krucijalne i goruće probleme društva, poput akutnog siromaštva,

²⁷ V. Vučetić u tom kontekstu ističe da: „konferencija za novinare neke nevladine organizacije koja promoviše početak svojih aktivnosti je pseudodogađaj koji nema širi društveni značaj. Zatim, sastanak ili još bolje beskonačni sastanci političara na kojima ništa nije dogovoreno su pseudodogađaji. Zatim, kvazipolitičke TV debate sa ‘serviranim’ novinarskim pitanjima i naručenim telefonskim pozivima su klasični primjeri pseudodogađaja koji su u funkciji političke promocije, i nemaju nikakvu informativnu vrijednost. Može se zaključiti kako su pseudodogađaji inscenirani, svrsishodno kreirani događaji koji imaju medijsku atraktivnost radi obezbjeđenja publiciteta. Pseudodogađaji mogu, ali i ne moraju nužno da imaju informativnu vrijednost za javnost. U teoriji se navodi da su intervjui i konferencija za novinare klasični primjeri pseudodogađaja, jer su unaprijed planirani i u službi su publiciteta.“ Vuk Vučetić, *Kako prepoznati politički spektakl*, više na: <http://medijskaslika.org/> 25. 4. 2019.

nezaposlenosti, ekonomskog kolapsa – usmjerava i fokusira na kreirane, iskonstruisane događaje čija važnost uglavnom ne prelazi prag simboličkog. U tom kontekstu treba tumačiti većinu političkih (kreiranih) „događaja“. Jer, tako stvoreni simboli i pitanja, koji se namjerno stavljaju u fokus i žižu javnosti – iscrpljuju smisao daljeg politiziranja, a rješavanje konkretnih životnih problema ostavljeno je pojedincima i prepušteno individualnoj inicijativi bez nekog značajnijeg efekta. Jer, kako ističe Z. Jevtović (2008): „u političkoj areni cilj je nametnuti agendu društvenih problema, prioriteta i načina rješavanja. Time političke vođe i elite sopstvene interese nameću kao opšte, konstruišući dominantnu komunikacionu paradigmu kojom promovišu sebe i svoje političke programe kao neizbežnu i apsolutnu društvenu moć. Interesno raslojeno društvo zavedeno narkotičkim čarima medijskih spektakala sporo uviđa kako postaje objekt manipulacijskih vještina, sve udaljenije od istinskih problema zajednice. Suština modernog političkog vladanja sve više je u medijskom predviđanju, kontrolisanju i upravljanju društvenim krizama, odnosno njihovom prisustvu i odsustvu iz javnog prostora“.²⁸ Narod danas vjeruje da je dobro obaviješten, ali ono što većina ne razumije jeste da su mišljenja

²⁸ „Manipulacija idejama i simbolima teži da uspostavi dominacije nad mišljenjem (nad dušom a zatim nad tijelom). Pošto ponašanje ljudi zavisi od spoljnih uslova (okruženja), to menjanjem precepcije tih uslova manipulacijom menja se i predstava i doživljavanje stvarnosti. Manipulacija se može odrediti kao smišljen, sistematski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima, odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, s namerom da se utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni, u stvarima u kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora“, Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša* (1995), Čigoja, Beograd, str. 29;

za koja vjeruje da su njegova sopstvena, u stvari stvorena u istraživačkim institucijama i timovima stručnjaka. „Mediji su fabrike koje proizvode fikciju uverljiviju od realnosti, dok se sofisticiranim obmanama pogledi javnosti skreću ka smeru suprotnom od istine“ (Jevtović, 2008). Zahvaljujući medijskim sredstvima i propagandi, kreirani su ili uništavani mnogi društveni pokreti, opravdavani su ratovi, stvarane su finansijske krize. Još u počecima kapitalizma, slobodna štampa je smatrana „četvrtim stubom demokratije“, uz parlament, vladu i nezavisni sud. Kako se uslovi mijenjaju, sloboda postaje luksuz i smetnja.²⁹ Ono što su Hegel i Dejvid Rikardo govorili kao cinizam – „ukoliko se stvarnost ne slaže s teorijom, utoliko gore po stvarnost“ – opredmetilo se u novom dobu.

Društva manipulacije i spektakla

Noam Čomski, profesor na MIT, sastavio je listu najefikasnijih strategija koje se koriste kroz medije, kako bi se uspostavila manipulacija nad populacijom: Kvalitet obrazovanja nižih društvenih slojeva treba da bude što slabiji ili ispod prosjeka, da bi ponor između obrazovanja viših i nižih slojeva ostao nepremostiv. Sa druge strane, nastoji se izvrgnuti javnom ruglu i ismijavanju svako potencijalno naučno istraživanje, kritika i priča o eventualnoj manipulaciji, diskreditovanje takvih autora i stavljanje u koš „teoretičara zavjere“. Izrazom „teorija zavjere“ se označava tumačenje društvenih, političkih, ekonomskih ili

²⁹ Još između dva Svjetska rata, tzv. Liberterijnski model koji podrazumijeva slobodnu štampu i nezavisne novinare, bio je ugrožen. Kada je nakon Drugog svjetskog rata taj model formalno postao dio svih ustava u svijetu, N. Čomski je mogao da objavi paradoks da je na djelu – propagandni model u kome je glavni protok informacija pod potpunom kontrolom korporacija kao vlasnika medija. Za to stanje politička elita stvara određeni ambijent, a novinari su prinuđeni ili na bespogovornu poslušnost ili autocenzuru. Slobodan Reljić, *Kriza medija i mediji krize*, više na: <https://www.vesti.rs/> 20. 3. 2019.

naučnih, procesa i pojava djelovanjem grupa koje rade u tajnosti da bi ostvarile nelegalne i nelegitimne ciljeve. Kao takav, on ima veliko semantičko polje. Prvi i najvažniji cilj zavjere je da ubijedi javno mnjenje da ona ne postoji i da predstavlja samo puku fikciju, fantaziju nekog neozbiljnog i nedobronamjernog istraživača. Čomski je kreirao spisak od deset strategija manipulacije putem medija: „1) *Preusmjeravanje pažnje*: Pažnju javnosti treba preusmjeravati sa važnih problema na nevažne. Prezaposliti javnost poplavom nebitnih informacija, da ljudi ne bi razmišljali i stekli osnovna saznanja u razumijevanju svijeta.³⁰ 2) *Kreiranje problema – stvoriti problem, pa ponuditi spasonosno rješenje*: Ta metoda se naziva i *problem-reagovanje-rješenje*. Treba stvoriti problem, da bi dio javnosti reagovao na njega³¹ 3) *Postupnost promjena ili postupna strategija*: Da bi

³⁰ Svjedoci smo prave „poplave“ brojnih rijalitija, emisija zabavnog karaktera, tabloidnih informacija o nebitnim događajima i ličnostima. Danima se takve informacije „vrte“ u medijima, sa brojnim komentarima. Za sve to vrijeme, mnogo bitnije egzistencijalne i politički krupne stvari promiču pored nas i rješavaju se iza kulisa. Ovo je tzv. „strategija distrakcije“, kao ključni element društvene kontrole ili ometanja kojom se odvraća pažnja javnosti od važnih pitanja i promjenama o kojima odlučuje politička i ekonomska elita, kroz tehniku poplava ili poplave kontinuiranih ometanja sa beznačajnim informacijama. „Držite pažnju javnosti daleko od stvarnih društvenih problema, okupirajte im misli pitanjima bez važnosti. Zadržati javnost zauzetom, zauzetom, zauzetom, tako da nema vremena za razmišljanje, vratite ih natrag na farmu među druge životinje.“ (Izvod iz knjige *Tiha oružja za tih rat, Behold A Pale Horse* by William Cooper, Light Technology Publishing, 1991) više na: <http://theinternationalcoalition.blogspot.com/noam-chomsky-top-10-media-manipulation1>. 2. 2018.

³¹ Na primjer: izazvati i prenositi nasilje sa namjerom, da javnost lakše prihvati ograničavanje slobode, ekonomsku krizu ili da bi se opravdalo rušenje socijalne države. Ova metoda stvara problem, „situaciju“ koja izaziva reakcije u javnosti, tako da se ponudi glavna mjera za koju je poželjno da javnost pri-

javnost pristala na neku neprihvatljivu mjeru i odluke, uvoditi je postepeno, 'na kašičicu', mjesecima i godinama. Promjene, koje bi mogle da izazovu otpor, ako bi bile izvedene naglo i u kratkom vremenskom roku, biće sprovedene politikom malih koraka. Svijet se tako vremenom mijenja, a da to ne budi svijest i alarm o promjenama. Natjerati javnost da prihvati neprihvatljivo, treba primjeniti postupno stvaranje problema, ako treba i godinu ili više³². 4) *Strategija odlaganja*: Još jedan način za pripremanje javnosti na nepopularne promjene je, da se najavljuju mnogo ranije, unaprijed. Ljudi tako ne osjete odjednom svu težinu promena, jer se prethodno privikavaju na samu ideje o promeni. Sem toga i „zajednička nada u bolju budućnost“ olakšava njihovo prihvatanje. Drugi način kako bi nepopularne odluke bile prihvaćene jest da se nazovu „bolnim i potrebnim“ kako bi se zadobilo prihvatanje javnosti za buduće promjene štetne za pojedinca. Prema psihologiji, lakše je prihvatiti buduću, nego trenutnu žrtvu. Prvo, jer se trud neće koristiti odmah. Drugo, jer javnost, masa, ima tendenciju očekivati da će se sve „sjutra popraviti“, te da će se njihovo žrtvovanje vrlo vjerovatno izbjeći. To daje javnosti više vremena da se navikne na ideju promjene i da je u krajnjem prihvati. 5) *Upotreba dječijeg jezika – obraćati se javnosti kao maloj djeci*: Kada se odraslima obraćamo kao kada se govori deci, postizemo dva

hvati, ali u normalnim bi se okolnostima tome svi protivili. Na primjer: mediji razviju priču kako je došlo do pojačavanja urbanog nasilja. Javnost se uplaši, te na kraju pristaje na uvođenje novih bezbjedonosnih mjera i politike na štetu građanske slobode. Ili takođe: stvoriti ekonomsku krizu, te prihvatiti recesije kao nužno zlo i u konačnom smanjenje socijalnih prava i racionalizaciju javnih službi. Više na: [http://www.nezavisne.com/11. 2. 2018.](http://www.nezavisne.com/11.2.2018)

³² Na ovaj su način uvedeni novi radikalni društveno-ekonomski uslovi (neoliberalizam) tokom 1980-ih i 1990-ih: privatizacija, nesigurnosti, fleksibilnost, masovna nezaposlenost – jednostavno toliko promjena koje bi izazvale revoluciju kada bi se uvele odjednom.- prema:

[http://theinternationalcoalition.blogspot.com/17. 4. 2018.](http://theinternationalcoalition.blogspot.com/17.4.2018)

korisna efekta: javnost potiskuje svoju kritičku svijest i poruka ima snažnije dejstvo na ljude.³³ 6) *Držati javnost u neznanju i prosječnosti*: Učiniti javnost nesposobnom da razumije tehnologije i metode za njihovu kontrolu. Odnosno, totalno urušiti kvalitet obrazovanja. Stanovništvu treba onemogućiti pristup mehanizmima razumijevanja manipulacije njihovim pristankom. Kvalitet obrazovanja nižih društvenih slojeva treba da bude što slabiji ili ispod prosjeka. U smislu, da će visokoškolske diplome imati samo formu, ali ne i sadržaj.³⁴ 7) *Buđenje emocija*: Zloupotreba emocija je klasična tehnika, koja se koristi u izazivanju kratkog spoja, prilikom razumnog, racionalnog i kritičkog prosuđivanja. Kritičku svijest zamjenjuju emotivni impulsi (bijes, strah, itd.) Iskorištavanje emocionalnog aspekta stanovništva je klasična tehnika koja će uzrokovati kratki spoj

³³ Taj sugestivni mehanizam u velikoj mjeri se koristi i prilikom reklamiranja. Većina reklama usmjerenih na širu javnost koristi diskurs, argumente, likove, te posebno dječje intonacije, često u neposrednoj blizini slabosti, kao da su gledaoci vrlo mali ili mentalno oštećeni. Što više žele zabluditi gledaoce, to više primjenjuju infantilne tonove. Zašto? „Ako se obratite osobi kao da je u dobi od 12 godina ili manje, dakle, zbog sugestija, to će težiti, uz neku vjerojatnost, da će odgovor ili reakcija te osobe također biti lišena kritičkog osjećaja kao i u osobe od 12 godina ili mlađe.“ (Izvod iz *Tiha oružja za tihi rat*, W.Cooper, *Behold a Pale horse*, 1991).

³⁴ Raditi na što većem i masovnom „štancovanju“ stanovništva sa visokoškolskim ili magistarskim diplomama, a koji u osnovi neće imati neko znanje. Njegovati osrednjost i mediokritete, poslušnost. Nauku lišiti kritičkog i intelektualnog pristupa. Ići ka kreiranju društvene mase sa diplomama, ali bez znanja, naučnosti i kritičnosti. Mase, koja treba da predstavlja novu, poslušnu klasu, koja će klimoglavo da odobrava i da slijedi odluke sa vrha. Ista ta masa će biti narcisoidno uljuljkana diplomama i zvanjima i umišljena u neku svoju veličinu i društveni značaj. A u stvari će predstavljati površnost u znanju i nauci, samo formu bez sadržaja. Kako ističe Čomski: „Kvalitet znanja, s obzirom na niže društvene klase, treba, što je više moguće, biti osiromašena i osrednja, kako bi razlika u znanju između nižih i viših društvenih slojeva bila nepremostiva za niže slojeve društva.“ <http://www.nezavisne.com/> 11. 2. 2018.

kod racionalne analize. Štaviše, korišćenje emocionalnog naboja omogućuje otvaranje vrata za podsvjesno nametanje ideje, želje, strahova, prisila, ili izazivanja željene reakcije. 8) *Navikavati javnost da bude zadovoljna prosječnošću*: U smislu, da treba propagirati da javnost misli da je u modi činjenica da budu glupi, vulgarni i neobrazovani... Javnost treba podsticati u prihvatanju prosječnosti. Potrebno je ubijediti ljude da je *in* (u modi) poželjno biti *glup, kul, vulgaran i neuk*. Istovremeno treba izazivati otpor prema kulturi i nauci. Naročito prema kritičkom i naučnom pristupu, koje treba ismijavati i marginalizovati. 9) *Stvaranje osjećaja krivice – pojedinac treba da krivi sebe za sve teškoće*: Treba ubijediti svakog pojedinca da je samo i isključivo on odgovoran za sopstvenu nesreću, usljed oskudnog znanja, ograničenih sposobnosti, ili nedovoljnog truda.³⁵ 10) *Zloupotreba znanja – upoznati pojedinca bolje nego što on poznaje sebe*: Brz razvoj nauke u posljednjih 50 godina stvara rastuću provaliju između znanja javnosti i onih koji ga posjeduju i koriste, vladajuće elite.³⁶

³⁵ Tako nesiguran i potcijenjen pojedinac, opterećen osjećajem krivice, odustaje od traženja pravih uzroka svog položaja i pobune protiv ekonomskog sistema. Napraviti da pojedinac vjeruje da je on jedini krivac za vlastitu nesreću, zbog neuspjeha svoje inteligencije, svoje sposobnosti, ili svojih nedovoljnih napora. Dakle, umjesto pobune protiv ekonomsko-političke elite, pojedinci ne djeluju jer su sami sebi krivi, što dovodi do depresivnih stanja kojem je jedina uloga da spriječi djelovanje pojedinca. -

[http://theinternationalcoalition.blogspot.com/21. 4. 2018.](http://theinternationalcoalition.blogspot.com/21.4.2018)

³⁶ „Sistem“, zaslugom biologije, neurobiologije i praktične socijalne psihologije, neurolingvistike – ima pristup naprednom znanju o čovjeku i na fizičkom i na psihičkom planu. Sistem koji kontroliše elita je tako u mogućnosti da bolje razumije prosječnu osobu nego što ona poznaje samu sebe. To znači da u većini slučajeva, sistem i mehanizam ima više kontrole i veliku moć nad pojedincima od samih pojedinaca –

<http://www.4dportal.com/hr/> 26. 6. 2018.

Kako ističe V. Vučetić: „neopolitika ima za cilj da se oslobodi sivih i čeličnih okova tradicionalnog poimanja politike“, a da na sebe „ogrne šljašteći plašt televizijskog spektakla“, sporta i laganih, medijski lako svarljivih sadržaja. Jednostavna formula glasi: zabava + politika = neopolitika. Političari su danas postali dio estrade, i koristeći se vulgarnim, prizemnim i zapaljivim rječnikom nastoje obezbijediti medijsku promociju, a time i pažnju svojih birača. Upravo u ovakvim situacijama, kada političari nastoje skrenuti medijsku pažnju raznim gafovima, bizarnim izjavama, bahatim ponašanjem, i slično – prepoznajemo elemente političkog spektakla.³⁷ Nastoji se kreirati društveni i politički sistem u kome se „negativno selektovani“ ali poslušni, postavljaju na ključne pozicije. Potom takvi „negativno selektovani – negativno selektuju“ po dubini društva. Primat se daje poslušnosti bez obzira na sposobnost i reference kandidata. To u određenom periodu daje efekat jer učvršćuje vlast. Ali na duže staze dovodi do urušavanja cijelog sistema.

Spektakl je u modernističkom kontekstu kapital, a u postmodernističkom kontekstu imperijalna moć „akumulirana do stepena u kojem postaje slika“. Spektakularizovana stvarnost je stvarnost zasnovana na medijskim prizorima, koji su toliko dominantni, da sve više oblikuju našu realnost.³⁸ Posljednji, ali ne manje važan element političkog spektakla je televizija i to zbog toga što televizija mitologizuje medijske zvijezde, odnosno

³⁷ Sa druge strane, promovišući ove aktere mediji ostvaruju veću gledanost, čime se zapravo stvara svojevrsna simbioza. Više pažnje se obraća na to gdje večeraju, koja kola voze, kako se oblače, gdje ljetuju, nego koje su im političke ideje. Političkim temama se prilazi kao da se radi o nekim laganim, zabavnim temama. Prema tome, mediji nerijetko skliznu u senzacionalizam stvarajući estradu od politike, Vuk Vučetić, *Kako prepoznati politički spektakl*, više na: <http://medijskaslika.org/> 6. 8. 2018.

³⁸ Osnova takve spektakularne stvarnosti je simulacija, koja pod uticajem odabiranja, selektovanja i montiranja, funkcioniše kao stvarnost koja je sve udaljenija od realnog svijeta. – Šćepanović, 2010, 18.

političare i daje im posebnu važnost. Osim toga, televizija je personalizovala politiku, pri čemu političari nezavisno od svojih stranačkih infrastruktura donose odluke čime je obezbijedena gotovo trenutna komunikacija političara sa svojim biračkim tijelom.³⁹ Ono što je važno za razumijevanje toga kako je došlo do pomaka u odnosu na ranije oblike spektakla, ka integrisanom spektaklu, jeste i Fukoova teza o prelasku sa „disciplinarnog društva“ ka „društvu kontrole“. Disciplinarno društvo je ono u kojem je društvena uprava konstruisana kao društvena mreža aparata koji produkuju i regulišu običaje, navike i proizvodnu praksu. Ovakvo društvo obezbjeđuje poslušnost preko disciplinarnih institucija (zatvor, fabrika, bolnica, univerzitet, škola, mediji, i tako redom). I tako se stvara logika koja odgovara „rezonu“ discipline. Vlast propisuje šta je normalno i društveno prihvatljivo ponašanje (Šćepanović, 2010: 28). Nasuprot tome, trebalo bi da razumijemo društvo kontrole (koje se razvija sa integracijom spektakla), kao društvo u kojem se u, naizgled, širokom demokratskom društvu, putem tehnologije, perfidno i neprimjetno nameće kontrola, željeno mišljenje, ponašanje. Kreira se društvo koje ima formu demokratskog ali ne i sadržaj.

³⁹ „Snažna medijska promocija ovih političara, koja je praćena finansijskom i političkom podrškom, stvorila je medijske ikone i političke autoritete, kojima građani vjeruju. Televizija je obezbijedila postojanje političkog spektakla, što je zapravo otvorilo put jednom novom načinu političke manipulacije. Sa aspekta novinarske profesije posljedica postojanja političkog spektakla se ogleda u senzacionalističkom pristupu prilikom izvještavanja o političkim i ozbiljnim temama. Na taj način se banalizuje politika i anestetizira razvoj kritičke javne svijesti pri čemu se javnost svodi na pukog konzumenta političke svakodnevice. Zapravo, analiza političkog spektakla predstavlja pokušaj prepoznavanja političke propagande u medijskim sadržajima. U kontekstu političkog spektakla politička propaganda se posmatra sa aspekta ‘mekog autoritarizma’, koji pod paravanom ‘hljeba i igara’ nastoji nametnuti odgovarajući politički sistem vrijednosti“, Vuk Vučetić, *Kako prepoznati politički spektakl*, više na: <http://medijskaslika.org/> 6. 8. 2018.

ĐURĐE CRNOJEVIĆ I CRNA GORA U DVA TURSKA DOKUMENTA S KRAJA XV VIJEKA

Luka Lopičić

Based upon two recently published documents from the Turkish archives, we are shedding light on the last years of Đurđ Crnojević's life and learning about the estates of the Zeta ruler in Anatolia, as well as the list of his and some of his friends' estates and houses in the Crnojević state according to inspection books from 1496 and 1497.

Radi se o dokumentima izuzetne naučne vrijednosti za crnogorsku istoriju koji nude nove i nauci nepoznate podatke o posljednjim godinama vladanja Đurđa Crnojevića Zetom/Crnom Gorom, te o njegovim i posjedima ljudi bliskih Crnojevićima, koji su zavedeni u pronađenoj knjižici (defteru), odmah nakon pada Crne Gore pod Osmansku vlast, krajem 1496. godine.¹

Prvi Dokument nosi naziv: „Zijamet Đurđa Crnojevića“ (Yorgi veled-i Çirne nin Zeamet Kaydı) iz turskog arhiva i donosi informacije o posjedima Đurđa Crnojevića u Anadoliji.

Drugi dokument pod nazivom „Çirnioğlu nun Teftiş Defteri“ (Teftiş Defter Crnojevića), je inspeksijska knjiga iz 1496–1497. godine, nađena u Turskom arhivu i sadrži sedam stranica koje su priložene uz rad u faksimilu originala iz turskog arhiva.

¹ *Istorija Crne Gore*, Knjiga II, 346, Titograd, 1970.

*Zijamet Đurđa Crnojevića
(Yorgi veled-i Çirne nin Zeamet Kaydı)*

Nakon turske okupacije Crne Gore/ Zete, 1496. Đurađ Crnojević je novembra/decembra iste godine prebjegao u Veneciju (M. Sanudo). Tri godine kasnije, juna 1499. predlagao je Mlečanima dozvolu za Povratak u Crnu Goru radi dizanja ustan-ka. Venecija se oglušila na te pozive. U isto vrijeme Đurađ je održavao i veze sa skadarskim Sandžakbegom, u nadi da će povratiti domovinu. Početkom 1500. godine uplovio je brodom u zaliv Trašte kod Tivta.² Nakon pregovora sa Skadarskim Sandžak begom – Firuz Begom, 17. marta 1500. godine stigao je u Istanbul. U historiografiji je poznato da Bajazit II Đurđu nije dozvolio povratak u Crnu Goru. Naprotiv, Sultan mu je, kao što je to bila praksa sa vlastelom osvojenih zemalja, dao posjed u Anatoliji.

Autor u tekstu navodi dosada nepoznate informacije o tačnom mjestu posjeda i o uslovima pod kojima je zadržan Đurađ. Posjed koji je dodijeljen Đurđu nalazio se u regiji Mentese (Mugla), važnom obalskom Sandžaku u Zapadnoj Anadoliji.

Po dokumentu koji je pronasao turski historičar, Đurađ Crnojević pominje se kao vlasnik zijameta sa prihodima od 25.000 akči godišnje.³

Zapis nađen u arhivima nosi datum 6. Ramazan 905. (5. april 1500) pod nazivom „Yorgi veled-i Çirne“ (Đurađ sin Crnojev). Po datiranju napisa, Đurđu je posjed dodijeljen već nakon dvije nedjelje po dolasku u Istanbul. Posjed koji mu je dodijeljen je inače bio vlasništvo Vitezova sa Rodosa. Nalazio se u Teslica regiji današnjeg poluostrva Bozuburun, u obalskoj oblasti između Maramrisa i Bodruma.⁴

² *I diarii di Marino Sanuto*, G., Thomo III, 134, Fullin R., Bologna 1969.

³ F. M. Emecen, Karadağ Beyi Durad Crnojevic'in *Teftiş Defteri* (1497), 2021, 7.

⁴ Isto, 8.

Kako je ova obalska regija bila izložena trgovini i inostranom uticaju, Venecijanci su u jeku Mletačko-osmanskog rata (1499–1503) pokušali sa otmicom Đurđa koja je bila spriječena intervencijom Feriz-bega, nakon čega je on prebačen u oblast Sivas u unutrašnjost Anadolije. Autor navodi da je zijamet Đurđa već 30. oktobra 1501. godine dodijeljen novom vlasniku. Dakle Đurađ je nakon godinu i pet mjeseci prebačen sa obalskog dijela u unutrašnjost Anadolije. Nakon toga, u turskim spisima ne postoje dalje informacije o Đurđevom životu.

Sadržaj Teftis Deftera Crnojevića iz 1496–1497. godine

Drugi, još važniji dokument pronađen od strane turskog historičara, datira se, na osnovu ostalih dokumenata u arhivu, na period između avgusta 1496. i jula 1497. godine.

Radi se o dokumentu prvoklasne vrijednosti koji donosi dosada najranije poznate podatke o oblasti Stare Crne Gore u popisu turske administracije. Defter, iako kratak, na sedam stranica, daje nam opšti uvid o državi Crnojevića nekih 20-ak godina prije prvih objavljenih deftera Crne Gore iz 1521. i 1523. godine.

U pitanju je „inspekcijska knjiga“, sa sudskim odlukama, pod nazivom *Çirnioğlu nun Teftiş Defteri (Teftis Defter Crnojevića)* koja donosi informacije o pokretnoj imovini, zemljišnim posjedima i kućama Đurđa Crnojevića i nekih njegovih ljudi. Godina dokumenta poklapa se sa spomenima popisa države Crnojevića u defteru za Nahije Klimente, Kuče, Hote i Pipere iz marta 1497. godine koji je objavio Branislav Đurđev.

Dokument je prepisan u cjelosti na turski jezik sa priloženim faksimilima originala iz turskog arhiva na 7 stranica.

Početak sveske naslovljen je: „So i usjevi u provinciji Crnojevića, i filurija skupljena iz sela u nahiji Grbalj, Crnojevićeve kupovine u pokrajini, mlinovi za prodaju, kultivisani usjevi.“

Nakon toga, u prvoj grupi zapisa navodi se serija krupnijih pitanja vezanih za tek osvojenu državu Crnojevića. U pitanju su

prihodi od soli i od carina prema mletačkim gradovima Kotoru, Budvi i Baru.

Najprije se spominju pitanja o prihodima od soli. Navodi se značajan Đurđev prihod (prihod od Zemlje Crnojevića) od 48.000 akči. Spominju se porezi na ulaznu i izlaznu robu sa dvije kapije grada Kotora nad kojima je Skadarski sandžakbeg Feriz-beg dao jednogodišnju mukatu (zakup)⁵ na kotorsku carinu. Iskelec Mahmutu sa prihodom od 5.000 akči.

Đurađ je takođe nametao poreze na robu koja je išla u grad Budvu. Navodi se da je Budva (Istarigrad) mletački grad, a dio carine od Tvrđave Budva koji pripada crnogorskoj državi je dat u mukata-u (zakup) istom Mahmutu koji je držao kotorsku carinu, sa prihodom od 500 akči. Pominju se prihodi koji treba da budu prikupljeni od zakupa na carini u nahiji Crmnici u mjestu Karuči, na putu ka Baru, u iznosu od 400 akči, koje nisu date u zakup zbog odsustva interesenata.

Sljedeće je pitanje¹⁵ Đurđevih sela u Grblju koja nisu uspjela biti popisana, vjerovatno zbog spora sa Mlečanima i Kotorskim knezom koji se pominje u dokumentu. Navodi se da se nahija Grbalj koja sadrži Donji i Gornji Grbalj sastoji od 34 sela i da je do sada svake godine placala 800 filurije. Dalje se navodi da je samo 19 sela popisano i spojeno crnogorskom defteru intervencijom Firuz-bega.

Iz zapisa se vidi da je osmanskim osvajanjem utvrđeno da se prihodi od poreza od pomenutih mjesta koja je držao Đurađ zaveđu u poseban oblik svojine, koji se daje pod zakup („mukata“), a od koga prihodi pripadaju sultanu. Navedene informacije vrlo su važne u pogledu razumijevanja granice između Crne Gore i mletačkih gradova Kotora i Budve i Bara, kao i o ekonomskoj

⁵ Mehmed Bečić, Transformacija pravne prirode Mukata i idžaretein Vakufa u Bosni i Hercegovini, *Zadužbine i fondacije u Crnoj Gori*, Radovi sa okruglog stola, održanog u Podgorici 18. oktobra 2019. godine, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2021.

koristi koju je Đurađ izvlačio iz južnih djelova svoje države. Jasno je da je ovaj popis bio osnova i za popise 1521. i 1523. godine. U njima se, 20-ak godina kasnije, spominju isti prihodi od zakupa carina u Kotoru, Karuču i Budvi koji ukupno iznose 5.900 akči.⁶

Druga grupa pitanja u dokumentu odnosi se na ličnu imovinu i posjede Đurđa Crnojevića.

Počinjje sa trenutnim prihodima od soli. Navodi se da je Đurđev čovjek, crnogorski pisar Stojan (Istoyan) sin Ratkov iz sela Zagore, predstavio bilježnu knjigu po kojoj su trenutni prihodi od soli u iznosu od 22.400 akči. Po sudskoj naredbi iz dokumenta zatraženo je da se preko Firuz-bega knjiga crnogorskog pisara pošalje Sudu (Divan) u Istanbul.

Sljedeći su navedeni Đurđevi prihodi od posjeda i vodenica. Navodi se 16 mlinova u njegovom posjedu u raznim selima – Pestinic (Pestin-Grad?) Maine, Brajići, Vrela – Ugnji, Začir u Ljubotinju i sedam mlinova na početku mosta u selu Rijeka.

Dalje se spominju obrađiva imanja u vlasništvu Đurđa.

Zemlja na Cetinju od 300 akri, od koje je jedan dio kultivisan, a jedan livada u ničijem vlasništvu. Važno je napomenuti da je tokom inspekcijuskog nadzora utvrđena i količina proizvoda na obradivim njivama koje pripadaju Đurđu. Na primjer, utvrđeno je da je u selu Dragosalići zasađeno 7,5 bušela pšenice, a utvrđeno je da su različite količine pšenice, ječma i raži zasađene u drugim selima i zaseocima, u Lješnjanima-Desićima, Goloza (Djedjeza?), na Cetinju, u Piranićima. Najviše zasada Đurađ Crnojević je posjedovao u Botunu, na stotine busela pšenice ječma i raži, za koji se kaže da je na samoj obali Morače, i od čijih prihoda je Crnojević uzimao 500 mukata zakupa.

U svesci se spominje da je Đurađ Crnojević „pošao na more“ odnosno – napustio zemlju. Skoro sva imanja, livade, mlinovi Crnojevića i onih koji su otišli sa njim vezuju se u državni

⁶ *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973), Knjiga 2, 156.

posjed, koji se preko posebnog pravnog sistema mukata daje u zakup, kako osmanskim velikašima, tako i nekim lokalnim ljudima koji se spominju.

Treći dio dokumenta odnosi se na Đurđeve kuće, štale, objekte i podrume: Na Rijeci, u Piranićima, između Blata? (Blak) i Malonšića, u Jednosima i na Cetinju.

Inspekcijom je utvrđeno da Đurađ na Rijeci posjeduje 11 kuća. Dat je i opis tih kuća od kojih su neke od drveta, neke od kamena. Tu je takođe štala sa kamenim zidovima na obali Rijeke sa kapacitetom od 20 konja. Spomiju se 33 slamom prekrivena objekta koji su služili kao pazar i 7 kuća Đurđevih ljudi koji su pošli s njim. Pisar navodi da je Đurađ ovdje doveo i naselio ljude i učinio mjesto stalnom pijacom. Kada je pobjegao, ovo mjesto se raspršilo.

Ovaj zapis je dragocjen jer predstavlja prvorazredni istorijski dokaz da je Rijeka Crnojevića već za vrijeme Đurđa bila važan crnogorski pazar i trgovački centar. Uređenje varošice Rijeke, koja i dan danas nosi ime po Crnojevićima, kao pazara/pijace moglo se desiti već za vrijeme vladavine Ivana Crnojevića koji je vjerovatno već 1475. godine sa Žabljaka prenio svoj dvor na Riječki grad (Obod).⁷

U jednom posebnom odjeljku spominju se malo vrijedne stvari nađene u Đurđevoj kući, koje je ovaj izgleda ostavio neposredno prije polaska iz Crne Gore. Stvari su do sitnina popisane i određena im je vrijednost. Osim raznih buradi, bačvi, brodskog užeta, spominje se i splav na vodi Rijeci. Važno je, dakle, istaći da je Đurađ Crnojević neposredno po odlasku stanovao na Rijeci Crnojevića. S obzirom na Đurđev odlazak u novembru/decembru 1496. godine, ovo bi moglo upućivati na to da je Rijeka, osim što je bila veliko selo i pijaca, bila i zimska rezidencija Crnojevića.

U svesci se spominje velika Đurđeva kuća u zetskom selu Piranići. To je građevina nalik palati okružena kamenim zidovima. Tu se nalazi i štala kapaciteta 30 konja, sa podrumom. Navodi se i jedan podrum u selu Jednosi.

⁷ *Istorija Crne Gore*, Knjiga II, 326, Titograd, 1970.

Na Cetinju, navodi se, Đurađ je u posjedu imao 9 kuća, koje su povezane. Neke od drveta, neke od kamena, sa dva podruma. Navode se i tri štale kapaciteta 50 konja. Plus jedna kamena kuća izvan dvorišta prethodnih 9, sa 6 podruma. Tu je i radna prostorija sa radnim materijalima, sa tablama, „trapezom“ i kamenim mjernim instrumentom, što navodi turskog historičara na sumnju da je ovo možda i trag od Crnojevića štamparije.⁸

Zapisi su dragocjeni iz više razloga. Kroz Đurđeve i posjede njegove vlastele ukazuju na područja gdje su se nalazili centri crnogorske države. Cetinje je sudeći po građevinama bio privredni centar i stalna rezidencija. Rijeka je bila za uslove tadašnje države Crnojevića već veliko trgovačko mjesto. Važan centar bio je i selo Piranići, na desnoj obali Morače, sa velikom palatom i štalama za 30 konja. Piranići su mogli služiti kao osmatračnica prema turskoj granici koja je počinjala sa druge strane rijeke Morače. Preko puta Piranića, sa lijeve obale Morače, po bilježnoj knjizi i usjevi u Botunu bili su u posjedu Crnojevića, iako se jasno navodi da pripadaju teritoriji Podgorice u okviru Skadarskog sandžaka. Zetska i lješkopoljska ravnica korišćene su kao žitnice, a mnogi potoci i rijeke na čitavoj teritoriji su imale mlinove i vodenice.

Još jedan važan podatak odnosi se na ljude koji su prebjegli sa Đurđem.

To su Hamza od Mitakosa? (Mitakoz Hamza'sı,) Nikola Stjepanov (Stiljanov?), Kasan Dajkov, Đuro Dajkov, Stefan Nikolin (Nikola v. Iştelan., Kasan v. Dayko, Güro v. Dayko, Istefan v. Nikola'd).

Stefan je imao posjede u Komanima, Kasan i Đuro udjela u mlinovima na Rijeci, Nikola u selu Goričani.

Podaci u inspekcijskoj knjizi bili su osnova za popis stanovništva iz 1521. godine koji je izvršio Iskender-beg (Staniša), koji je došao u zemlju svojih predaka kao Skadarski sandžakbeg, kao i za druge slične popise koji su uslijedili.

⁸ F. M. Emecen, *Karadağ Beyi Durad Crnojevic'in Teftiş Defteri* (1497), 2021, 13.

Popis obiluje još mnogim vrijednim podacima, imenima kako Crnogoraca, tako i turskih upravnika, imenima sela i zaselaka. Tek detaljnim prijevodom popisa na crnogorski jezik, te povezivanjem informacija sa dosada poznatim defterima, dokument će pružiti kompletan uvid o prilikama u Crnoj Gori po padu pod tursku vlast. Popis je takođe vrijedan spomenik uspostavljanja osmanskog pravnog sistema u novoosvojenim teritorijama. Sugestija crnogorskim i regionalnim orijentalistima je i konsultacija originalnog dokumenta u cilju razjašnjenja nekih ličnih imena koje turski autor nije bio u stanju dešifrovati.

Literatura:

- Bečić M, Transformacija pravne prirode Mukata i idžaretein Vakufa u Bosni i Hercegovini, *Zadužbine i fondacije u Crnoj Gori*, Radovi sa okruglog stola, održanog u Podgorici 18. oktobra 2019. godine, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2021.

- Emecen F, *Karadağ Beyi Durad Crnojević'in Teftiş Defteri (1497)*, 2021 .

- Emecen, F. “Zeta Beyleri: Cernojević Ailesi Hakkında Yeni Osmanlı Belgeleri”, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, I, ed. A. Aköz v.dğr., (Konya: Palet Yayınları, 2020), s. 203–210.

- I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall' auto-grafo Marciano ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII; Volume VII.

- I diarii di Marino Sanuto, G., Thomo III, Fullin R., Bologna, 1969.

- *Istorija Crne Gore*, Knjiga II, Titograd, 1970.

- Đurđev B., „Postanak i Razvitak Brdskih, Crnogorskih i Hercegovackih Plemena“, Titograd, 1984.

- *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, (Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973), Knjiga 2, 156.

ZA PRAVO, ČAST I SLOBODU CRNE GORE (1918–1926)

Novak Adžić

King Nikola I Petrović Njegoš (until his death in France, 1 March 1921), as well as the governments in exile of the Kingdom of Montenegro, headed by Jovan Simonov Plamenac (1919-1921), divisional officer Milutin M. Vučinić (1921–1922) and Dr Anto Gvozdenović (1922–1924), constantly insisted on the preservation of independence and sovereignty of Montenegro in numerous letters, petitions, memoranda and other addresses (the Peace Conference in Versailles (1919–1920), the League of Nations (1920–1924) and representatives of the great powers and other countries). From the beginning of 1919 the Montenegrin people waged a long-standing uprising struggle against terror and the violent annexation of Montenegro, for the restoration of their state. Numerous Montenegrin rebels were killed, tortured, captured, forced to surrender, imprisoned and sentenced to long-term imprisonment as political „culprits“ guilty of the loyalty to Montenegro.

Kraljevina Crna Gora i crnogorski narod su, nakon okupacije i nasilne aneksije Crne Gore, izvršene od strane Srbije i njenih trupa, od kraja 1918. godine i godinama zatim, bili izloženi strahovitoj represiji, samovoljnim i bespravnim postupcima organa militarne i civilne vlasti nove države – Kraljevine SHS. Počinjeni su masovni zločini nad Crnogorcima i Crnogorkama, pod pokroviteljstvom ondašnjeg režima. Unitarno-centralistički i monarhistički režim u Beogradu, koji je sprovodio srbijansku hegemoniju u novostvorenoj državi Kraljevini SHS,

posredstvom svojih organa vlasti i aparata na prostoru zauzete Crne Gore, je prema crnogorskom narodu, naročito prema ustanicima i njihovim jatacima, te njihovim porodicama i rođacima, sprovodio surove mjere. Da bi umirio Crnu Goru vršio je ubistva, pogubljenja, masovno spaljivanje kuća, hapšenja, zatvaranja, mučenja, osuđivanja na dugogodišnje robije i namjeno izgladnjivanje naroda. O tome kakva je bila slika režima koji je vladao na prostoru Crne Gore od kraja 1918. godine, u doba kada je Kraljevina Crna Gora bila, u uslovima okupacije, prisajedinjena, pripojena Kraljevini Srbiji, alijas Kraljevini SHS, govore mnogobrojni primarni istorijski izvori i referentna historiografska literatura.

Veća grupa crnogorskih iseljenika, emigranata, rodoljuba iz Argentine (nastanjenih u provinciji Santa Fe), koja se zalagala za očuvanje državnosti Crne Gore i za njeno punopravno, autentično, ustavno i zakonsko, kao subjekta međunarodnog prava, institucionalno predstavljanje i učešće na Pariskoj (Versajskoj) mirovnoj konferenciji, je početkom januara 1919. godine uputila protestno pismo, adresirano predsjedniku crnogorske Vlade u egzilu ministru Jovanu S. Plamencu. U njemu su Crnogorci iz Argentine naveli da je zvanična Srbija, oklevetala Crnu Goru, putem novca korumpirala jedan broj crnogorskih podanika i stavila ih tako u službu protiv Crne Gore i njene likvidacije kao države, te da srbijanska (srpska) vojska putem nasilja, odnosno, bajoneta nameće u Crnoj Gori novu vlast i vladu. Takođe, u tome protestu Crnogoraca iz Argentine ističe se da je u Crnoj Gori došao do izražaja, kako oni formulišu u tome aktu, „zločinački rad nebraće Srbijanaca“. Tvorc i potpisnici tog protesta apostrofiraju da su vjerni podanici Crne Gore i borci za njenu čast, te traže da se na međunarodnoj Mirovnoj konferenciji u Parizu prezentira energični protest zbog brutalnih nedjela Srbije prema Crnoj Gori i istakne zahtjev da „jugoslovenske trupe“ napuste teritoriju Crne Gore, te da se

omogućí povratak u domovinu prognanih, odnosno, izbjeglih Crnogoraca. To pismo Crnogoraca iz Argentine upućeno Božića 1919. glasi u cjelini:

„GLAS IZ JUŽNE AMERIKE

Gospodinu Predsjedniku Ministarskog Savjeta, Ministru

Spoljnih Poslova,

Jovanu S. Plamencu – Pariz

Mi, sinovi i podanici junačke a danas tužne Crne Gore, okupljeni u ovoj daljini i tuđini, u mjesto Maximo Paz. Argentina, duboko smo dirnuti osjećanjima za našu dragu Otadžbinu, koja evo sedam godina iskuša teške borbe u Balkanskom i sadanjem svjetskom ratu, i junački se bori uz ostale saveznike, i žrtvova svoje najbolje sinove za pravo i pravicu, i za opšte dobro svih Južnih Slovena.

Na žalost, sad kad bi trebalo da se počine od teškog i krvavog rata, oklevetaše našu milu domovinu baš oni, za koje ona sve žrtvova, t.j. zvanična Srbija, ona Srbija kojoj Crnogorci nekoliko puta spasiše opstanak; groznim klevetama i novcem zakupi neke jadnike te turi smutnju i počini bratoubistvo, a na štetu za sveopšte dobro.

Čujemo iz tužne nam domovine vapaje naroda našega kojemu srbijanski bajunet natura novu vladu i nova prava. U bezbroj pisama koje nam stižu iz domovine vidimo zločinački rad nebraće Srbijanaca. Kao vazda vjerni i odani podanici Crne Gore, kojima je glavni cilj čast Crne Gore, molimo vas, gospodine Ministre, da naša imena objavite u „Glasu Crnogorca“ i ako je moguće da se na Konferenciji Mira sasluša naš energični protest, te da se konferenciji obrati pažnja na brutalno i nevaljalo djelo zvanične Srbije u Crnoj Gori, da

odmah evakuišu jugoslovenske trupe zemljište crnogorsko, i da se odobri povratak svih izbjeglica u Crnu Goru.

O Božiću 1919.

Paz. F. C. C. A.

Provincija Santa Fe, Repub. Argentina (Južna Amerika).

Lazar Mijajlov Kilibarda; Perko Vidakov Kilibarda; Nikola Matov Kilibarda; Đorđije N. Kilibarda; Jovan Kilibarda; Marko Mićov Jovović Markovljanin; Golub Mitrović, Anto Boškov Bjelica; Milo Savin Bulajić; Rade Simov Kovačević; Vaso Simov Kovačević; Jovan R. Kovačević; Božo R. Kovačević; Pavle Kovačević; Trivko Vasiljević; Krsto Šakić; Filip V. Vuletić; Boško R. Vuletić; Drago S. Vuletić; Nikola S. Vuletić; Boško S. Vuletić; Janko N. Jovović; Novica P. Jovović; Ilija N. Jovović; Radosav J. Jovović; Petar R. Jovanović; Jošo R. Jovanović; Petar B. Jovanović; Đuro V. Jovanović; Gojko N. Perović; Mitar Rončević; Đuro I. Zvicer; Radovan S. Roganović; Drago Roganović; Veljko N. Jovović; Božo N. Jovović; Đorđije N. Jovović; Savo V. Jovanović; Zeko V. Jovanović; Blagoje Perović; Vlado Perović; Vaso Milović; Risto Đurković; Kosto Miljanić; Mijajlo Vučetić; Trivko Donkić i Novica Bulajić¹.

Kraljevska crnogorska legalna i legitimna Vlada u egzilu, predvođena Jovanom Simonovim Plamencem, (koga je kralj Nikola I Petrović Njegoš izabrao na taj položaj 4/17. februara 1919. godine), je Mirovnoj konferenciji u Parizu (koja se održavala u kompleksu Dvorca u Versaju), odnosno, njenim učesnicima 7/20. marta 1919. godine uputila protestnu notu, u kojoj, jasno i

¹ *Glas Crnogorca*, godina 48, broj 82, Neji kod Pariza, 8. februara 1920, str. 3.

precizno, govori o ratnim zločinima srpske vojske, odnosno, vojske Kraljevine Srbije, počinjenim u Crnoj Gori, od momenta njene okupacije i nasilne aneksije izvršene krajem 1918. godine.

U ime crnogorske kraljevske Vlade, protestnu notu je potpisao njen ministar predsjednik Jovan Simonov Plamenac. Ona glasi:

„Konferencija Mira u Parizu obrazovala je nedavno naročitu komisiju koja ima ustanoviti ko je odgovoran za rat, i konstatovati sve zločine počinjene u toku rata i ratnog stanja. Ta komisija je utvrdila da je njemačka vojska, dok je držala zaposjednute krajeve, počinila trideset vrsta raznovrsnih zločinstava. Potpisani je, u ime Vlade Kr. Crne Gore, prinuđen, na žalost, da i on mora podnijeti jednu sličnu listu! Ta lista je spisak onih zločina, koje je prema nama počinila ne samo vojska Centralnih sila, već i vojska jednog od naših saveznika – vojska Kraljevine Srbije.

Od tih trideset vrsta zločina vojska Kr. Srbije učinila je u Crnoj Gori četrnaest vrsta, i to:

1. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom prvom: *izvršila je pokolj nad civilnim stanovništvom.*

2. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom trećom: *mučila je civilno građanstvo u Crnoj Gori.*

3. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom četvrtom: *puštala je da gladuje civilno građanstvo u Crnoj Gori.*

4. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom petom: *vršila je otimačinu u Crnoj Gori.*

5. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom osmom: *internirala je civilna lica pod divljačkim okolnostima.*

6. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom desetom: *uzurpirala je civilne crnogorske vlasti za vrijeme svoje okupacije.*

7. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom jedanaestom: *u okupiranim oblastima Crne Gore prisilno je vršila rekrutaciju.*

8. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom dvanaestom: *vršila je pljačku po Crnoj Gori.*

9. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom trinaestom: *vršila je konfiskaciju nepokretnih imanja u Crnoj Gori.*

10. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom trinaestom: *nezakonito je vršila rekviziciju po Crnoj Gori.*

11. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom petnaestom: *pobila je vrijednost crnogorskom državnom novcu (smanjivši mu vrijednost za sedamdeset i pet po sto od zakonite mu vrijednosti.)*

12. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom sedamnaestom: *pustošila je i rušila imovinu, bez ograničenja.*

13. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom devetnaestom: *rušila je istorijske spomenike.*

14. Vojska Kr. Srbije učinila je zločin kvalifikovan tačkom dvadeset i devetom: *zloupotrijebila je bijeli barjak (za vrijeme ustanka).*

Pored ovih konkretno nabrojanih zločina, izvršenih najvećim vandalizmom, ista vojska je izvršila i najveći međunarodni javni zločin, i to na očigled sviju naših Saveznika, a na ime, ona je izvršila invaziju u Crnu Goru, u Savezničku državu, u cilju instaliranja svojih vlasti i proglašenja za suverena Crne Gore svoga vrhovnog komandanta kralja Petra II Karađorđevića. To je ona i izvršila sa najvećim nasiljem i tiranijom.

Niti pred svjetskim moralom, niti sa stanovišta savezničkih obaveza, mogu se Vel. Sile izvinuti za četrnaest zločina izvršenih od strane bijesne srbijanske soldateske, jer sve to je vojska Kr. Srbije izvršila kao dio vojske, koja je stajala pod

vrhovnom komandom Savezničke vojske, odnosno, pod komandom đenerala Franše d'Esperea. Tim manje se Velike Sile mogu pred istorijom opravdati za sve ove zločine, što je zvanična Srbija Velikim Silama čak štaviše i komunicirala proglašenje svoga suvereniteta nad Crnom Gorom. Velike Sile mogu pravdi udovoljiti jedino tako, ako zvaničnu Srbiju za sve ove zločine pozovu na odgovornost.

U ime istih onih principa pravde i humaniteta, na osnovu kojih Savezne Sile hoće da kazne zločince oličene u našim zajedničkim neprijateljima, mi na osnovu istih tih principa zahtijevamo da se kazni nemoral i zločin zvanične Srbije, učinjen prema Savezničkoj Crnoj Gori.

Predsjednik Ministarskog Savjeta

Ministar Spoljnih Poslova

Zastupnik Ministra Unutrašnjih Poslova

*J. S. Plamenac*²

O žrtvama crnogorskog naroda u borbi za opstanak i za uskrснуće crnogorske državne i nacionalne slobode pisao je i predsjednik crnogorske Vlade u progonstvu u Francuskoj Jovan Simonov Plamanac, pored toga, i u pismu 31. marta 1919. godine, iz Neija kod Pariza, koga je uputio Predsjedniku SAD dr Vudrou Vilsonu, u kome ga obavještava „o srpskim pokoljima i kriminalu i politici inkvizije protiv pojedinaca i zajednice“³.

² Protestnu notu crnogorske kraljevske Vlade od 7/20. marta 1919. godine, upućenu iz Neija kod Pariza sudionicima Konferencije mira u Parizu (Versaju), objavio je *Glas Crnogorca (La Voix De Montenegro)*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, godina 47, broj 66, Neji kod Pariza 21. marta/3. aprila 1919, na strani 1.

³ Videti o tome: Dr Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996, str. 369.

Crnogorski ustanici, gerilci i njihovi komandanti isticali su, u brojnim proglasima, predstavkama, pismama, apelima i izvještajima, da se bore za prava crnogorskog naroda i za slobodu i samostalnost Crne Gore i za očuvanje prijestola kralja Nikole i dinastije Petrović-Njegoš, a protiv terora srpskih vlasti i razbojnika pod egidom oligarhije regenta Aleksandra Karađorđevića i Nikole Pašića, koji se sprovodi u Crnoj Gori. U tom smislu, ustaničke četovođe Radojica M. Nikčević i Nikola S. Nikolić su iz Brindizija (Italija) 19. juna 1919. godine, poslali, preko generalnog crnogorskog konzulata u Rimu i generalnog konzula Velimira Veljka Ramadanovića, pismo ministru predsjedniku crnogorske kraljevske Vlade Jovanu S. Plamencu, u Parizu, u kome kažu sljedeće:

„Gospodine Ministre,

Opunomoćeni od strane ustaša i naroda Crnogorskog, tj. naših jednomišljenika, koji se bore za slobodu i samostalnost Crne Gore, i za Uzvišenog Kralja Gospodara, a opunomoćeni od ustaškog odbora, sa potvrdom g. g. Živka M. Nikčevića sekretara Ministarstva unutrašnjih djela i Milisava Nikolića sudije i narodnog poslanika, doputovali smo u Brindizi 18. 06. 1919. god.

Gospodine Ministre,

1. Pod istim sprovodimo vam protest kojega molimo da ga iznesete na javnost pred Konferencijom mira i dokažete Konferenciji da nam je nemoguće pod okovima Aleksandrovih i Pašićevih razbojnika ni dan živjeti.

O za Boga ima li pravde, ima li Boga, ima li ikoga na zemlji da nam pomože ili ćemo do vijek ovako ostati da u nevolji umiremo i muka se mučimo. Ni dahije u vrijeme Turske, ni Smail aga Čengić nijesu više jada dali sirotinji nego što nam rade sada srpske vlasti u Crnoj Gori.

2. Pod istim sporovodimo vam naše punomoćje potvrđeno od strane ustaškog odbora.

3. Sprovodimo vam jedno pismo od strane gospodina Živka Nikčevića koje ide lično za gospodina predsjednika J. S. Plamenca, i g. ministra vojnog Milutina Vučinića.

Mi čekamo u Brindizi. Zato čekamo od vas odgovor, jer se mi moramo opet povratiti u Crnu Goru“⁴.

Crnogorska Vlada u egzilu suprotstavljala se namjerama da se „ujedinjenje“ Crne Gore sa Srbijom i uopšte jugoslovensko ujedinjenje izvrši voljom vladajuće elite u Beogradu i insistirala je na poštovanju ustavnopravnog poretka i međunarodnog subjektiviteta Crne Gore i na neotuđivom pravu Crnogoraca da suvereno odluče o statusu sopstvene države. *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, broj 76, od 19. VIII / 1. IX 1919, na strani 1, objavljuje saopštenje Crnogorske vlade, na čelu sa Jovanom S. Plamencem, koje je dostavljeno pariskoj štampi 18/31. jula 1919. godine u kome je to eksplicitno navedeno:

„Neki listovi saopštili su vijest iz Biograda, da je Aleksandar, princ-regent Srbije, preduzeo potrebne korake da se Crnoj Gori dade autonomija⁵ i da Crna Gora bude personalnom unijom sjeđinjena sa Srbijom. Takve vijesti proturaju se jedino u toj namjeri da zavedu javno mnjenje, i da u ovim časovima, kad se rješava pitanje o Crnoj Gori, utiču na odluke Konferencije mira

⁴ Državni arhiv Crne Gore, OSIO – novi period Podgorica, Zbirka Jovana S. Plamenca, dok.br. 94, Radojica M. Nikčević i Nikola S. Nikolić – Kraljevskom crnogorskom ministru predsjedniku gospodinu Jovanu S. Plamencu, Neji kod Pariza, Brindizi 19. VI 1919. godine.

⁵ Bile su to neosnovane vijesti, jer je regent Aleksandar bio najtvrdi zagovornik unitarizma i centralizma i nove države Kraljevine SHS, koja je nasilno uspostavljena na teritoriji Kraljevine Crne Gore.

u Parizu. Pravo Crne Gore na svoj državni život ne može zavisiti od volje i principa regenta ni vlade Srbije. To stečeno svoje pravo Crnogorci su branili stoljećima; to pravo je Crnoj Gori zagarantovano ranijim međunarodnim ugovorima, kad još nije ni bilo Srbije, kao i svečanim obećanjem Saveznika za vrijeme ovog rata: da će Crna Gora biti potpuno vaspostavljena. To i jeste, u stvari, volja crnogorskog naroda, a da je to istina, najbolji dokaz je ustanak koji neprestano traje u Crnoj Gori protivu varvarske srbijanske okupacije.“

Lideri crnogorskog narodnog ustanka su 20. septembra 1919. godine, sa svojega zbornog mjesta, sa planine Vojnik, obznanili Proglas, pod naslovom *Braćo Jugosloveni*, u kojemu su, pored ostalog, istakli:

„...Na mjesto onih starijih tirjana javio se iz Beograda nov, još gori tirjanin i dušmanin naše slobode i napretka, oličan u dinastiji Karađorđevića i i njegovim kupljenim slugama, a zaogrnut odeždom lažnog demokratizma. Bezbrojni su zločini, strahovito je nasilje koje je počinio ovaj novi demon jugoslovenstva. Nema danas svetinje, koja nam nije pogažena. Ubistva, najgroznija razbojništva, uništenje imovine, paljevine naših kuća, pokolj nemoćnih staraca i nejači, nasilje na nezaštićene ženskinje, interniranje, uzimanje taoca, mučenje i davljenje po policijskim podrumima i strašno morenjenje glađu do smrti, eto, to je sloboda, kojom nas je Beograd usrećio!... Nikad Crnogorci neće dopustiti da im sloboda njihova bude ukradena! Crna Gora mora biti vaspostavljena u potpunoj njenoj slobodi i državnoj nezavisnosti. To će biti makar koliko današnja borba bila duga i krvava...“⁶ – kaže se u tome proglasu, kojega su „u ime vođa i ustaša crnogorskih“ potpisali: Milisav Nikolić, bivši

⁶ Citirani document prema: Prof. dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije...*, Dokumenti, tom drugi, Bar, 1997, dok. br. 564, str. 701–703: Vidi i dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000, str. 19.

potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine, major Krsto Popović, major Ivan Bulatović, major Savo Čelebić, Živko Nikčević, sekretar I klase ministarstva, major Marko Vučeraković, major Pero Vuković, pješadijski kapetan Niko Kaščelan i pješadijski kapetan Milo Leković.

Crnogorske ustaničke vođe: oficiri Petar Lekić, Vojin Lazović, Pero Vuković, Božo Bećir, Milo S. Leković i Savo Raspopović, u jednom ustaničkom, komitskom pismu iz Medove 26. januara 1920, adresiranom crnogorskom ministru u egzilu Milu M. Vujoviću, koji se tada nalazio u Rimu, decidirano su poručili:

„Ubijedeni u uspjeh naše pravedne stvari, gorostasno cijeneći da je čast, sloboda i nezavisnost naše domovine iznad svega, od te ideje samo smrt može nas razdvojiti i ništa drugo“⁷.

Što se tada zbivalo s Crnom Gorom, i kakav je zločin počinjen prema crnogorskom narodu, uvjerljivo svjedoči i knjiga dr Pera Đ. Šoća, ministra prosvjete i crkvenih poslova, ministra pravde i ministra spoljnih poslova u crnogorskim vladama u egzilu (1917–1924), u prijevodu sa francuskog na crnogorski jezik, naslovljena *Saveznik mučenik Crna Gora*. Ta knjiga je na francuskom originalu objavljena u Parizu 1920. godine. Naslov originala ovog rada dr Pera Đ. Šoća je *L'allié martyr le Monténégro*. U njoj crnogorski rodoljub i suverenista ministar dr Pero Đ. Šoć, između ostalog, piše:

„Ništa ne sprječava krvavu crnogorsku tragediju koja traje od novembra 1918. godine. Sile se oglašuju o vapaj. Oni koji se trude da podignu srpski tron na crnogorskom grobu će se duboko razočarati. Crnogorsko pitanje je vrlo jednostavno. Njeni neprijatelji ga komplikuju na međunarodnom nivou kako bi pomrsili Velike sile i da bi, čekajući, mogli da počine razbojništvo.

⁷ Navedeno prema: Prof. dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije (crnogorska buna i odmetnički pokret 1919–1929)*, Bar, 1997, tom 3, str. 1314.

Trenutna situacija u Crnoj Gori je sistematsko istrebljenje naroda od strane Srbije, kako bi ga mogli prisiliti na potčinjavanje, na nasilnu aneksiju. Crna Gora je ustavna država. Kao takva, njena suverenost i nezavisnost moraju biti u potpunosti obnovljene. Osnovni uslov za to je evakuacija Srba sa njene teritorije. Upravo tada na temelju Ustava, koji garantuje pravo glasa, mogu biti organizovani izbori u vidu sjednice Skupštine Crne Gore. Kako se drugačije može znati šta žele Crnogorci sem na prethodno naveden način? Pravo, bilo ustavno ili međunarodno, ne poznaje druga rješenja. Svako drugo rješenje bi bila prisila ili nepravda. Niko ne može prejudicirati o tome kako će odlučiti crnogorski narod. Strane sile takođe nemaju pravo da prejudiciraju izraz volje crnogorskog naroda. To bi bilo protiv prava, univerzalno priznatog narodima, da se njima upravlja. To bi bio flagrantni način zadiranja u suverenost nezavisne države.

Izaći ću iz okvira ekspozea o diplomatskoj situaciji. Govoriću, kao slobodan čovjek, onima iz zemlje koji su nas učili pravima čovjeka. Moja zemlja je van zakona. Mir na Balkanu se nikad neće izgraditi na nepravdi. Crnogorska deviza je *Sloboda ili smrt!*. Crna Gora je na umoru. Ne očajava. Nasilje ne može ubiti pravdu. Francuzima koji su sačuvali slavno nasljeđe i sjajnu tradiciju oslobodilaca, Francuzima koji imaju srce slobodnih građana, Francuzima koji su se borili kako bi ljudi mogli slobodno sobom da upravljaju, Francuzima s Marne i Verduna, u ime moje braće koja pate, i trpe strašne muke, vičem: ‘U pomoć!’. Ne tražimo milost, mi tražimo pravdu!“

Crnogorci su u domovini bili žrtve strahovite represije. Službeni organ Kraljevine Crne Gore u izgnanstvu, *Glas Crnogorca*, Nej na Seni kod Pariza, u broju 89 od 29. oktobra / 10. novembra 1920. godine, na strani 4 objavljuje i sljedeće tekst:

„Iz Crne Gore javljaju da su tamo poginuli, tu skoro, Ilija I. Kaščelan i Đuro M. Čavor, oboje s Mirca. Kao i bezbroj drugih, i njih dvoje poginuli su od nebratske ruke, od srbijanskih okupatorskih vlasti, samo zato što su voljeli i cijenili svoju otadžbinu, koja im je bila i ostala iznad svega. Zbog svog rodoljublja oni su, kao i ostali, ispaštali i svojim životima platili. Ne priznajući nasilno prigrabljenje Crne Gore, oni su bili zatvoreni, ali ih je sreća bila poslužila da iz zatvora pobjegnu, te su se do skoro krili po planinama, gdje su, tu skoro, i smrt našli, držeći se one narodne ‘bolje grobom nego robom’. U borbi koju vodi crnogorski narod za nezavisnost Crne Gore, ovo nijesu ni prve ni potonje žrtve, ali ta borba kao svaka pravedna mora pobijediti i crnogorski narod će biti zahvalan svima tim svojim borcima, koji svoje živote položili su za čast, pravo, slobodu i nezavisnost Crne Gore. Zato neka je slava svim tim znanim i neznanim palim borcima“, pisao je emigrantski *Glas Crnogorca*. Ilija Kaščelan je bio rođak crnogorskog ustanika, gerilca i komandira crnogorske vojske Nika Kaščelana.

Konkretno, u Crnoj Gori do 1921. godine „Srbi su popalili više od 6.000 (šest hiljada) kuća i poharali veliki broj imanja. Više od 4. 000 (četiri hiljade) crnogorskih građana je bačeno u tamnicu, a stotine žena i djevojaka obeščašćeno; strijeljali su ne samo muškarce, već i žene i decu. Riječju, zaveden je režim strahovlade koji predstavlja sramotu za Evropu i za XX vijek“⁸.

Glas Crnogorca, Nej na Seni kod Pariza, broj 90 od 12. decembra / 25. decembra 1920. godine, objavio je članak pod naslovom *Za slobodu zlatnu*, koji govori o poginulim crnogorskim ustanicima u borbi protiv okupatorskih vlasti Kraljevine Srbije. U tom članku navodi se i sljedeće:

⁸ *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prvo izdanje na francuskom jeziku, Rim, 1921, drugo izdanje na crnogorskom jeziku, priredio i pogovor napisao prof. dr Šerbo Rastoder, Conteco, Bar, 2000, str. 77.

„U neravnoj borbi koju vode crnogorske patriote protivu zločinačkih srbijanskih okupatorskih vlasti u Crnoj Gori dosad je palo mnogo čestitih crnogorskih sinova, čija će imena biti duboko urezana u srcima sviju čestitih Crnogoraca, koji su ostali vjerni svojim vjekovnim tradicijama i vjerni svojoj otadžbini... Poručnik Vuk Nenezić iz Lukova poginuo u julu 1919. godine u borbi na Trubjelu (Rudine). Oficir Đuro Miković iz Dragovoljica, poginuo u planini nikšićkoj; Pravnik Antonije Bojović, Blažo Bojović, Jakša Mašnić i Radonja Simonović – svi iz Župe. Student Mileta Andrijević iz Martinića.

Sin kom. Marka Markovića iz Pipera – poginuli u mjesecu avgustu 1919. godine u Martiniće; Mirko, Andrija i Neško Četkovići iz OZRINIĆA, poginuli oktobra 1919. godine na Krnovu. Oficir Jovan Bulatović i Vučić Rakočević iz Rovaca, poginuli u oktobru 1919. u Rovca; Kapetan Dragiša i barjaktar Milan Bojovići i Vaso Mušikić iz Župe, poginuli januara 1920. u Rudine⁹; Poručnik Nikola Nikolić iz Rudina, poginuo novembra 1919. u Rudine. Svi su oni poginuli u borbama protivu okupatorskih vlasti. Slava im“, navodi emigrantski *Glas Crnogorca*, zvanični list Kraljevine Crne Gore.

Diplomirani inženjer politehnike na Institutu u Cirihu i crnogorski suverenista, nacionalno samosvjesni Crnogorac, politički emigrant u Francuskoj, Italiji, Švajcarskoj i Velikoj Britaniji, Pavle Mihailov Popović (rođen 11. aprila 1889. godine na Cetinju, Knjaževina Crna Gora) je avgusta 1922. godine, u Rimu, objavio značajnu brošuru na francuskom jeziku, pod naslovom: Paul Popovitch *Les Peuples de l'Europe centrale et des Balkans sous la paix de l'Entente*. Štampala je izdavačka kuća Rassegna Internazionale, Trinita de'Monti, 18, Rim 1922. Ukupno ima u originalu 48 stranica teksta. Ta Popovićeve brošura u prevodu na crnogorski jezik nosi naslov *Narodi Centralne Evrope i Balkana u miru Antante*.

⁹ U pitanju je greška – oni su ubijeni u selu Kuta u Župi Nikšićkoj i radi se o Milu Bojoviću.

U toj brošuri Pavle M. Popović posvetio je posebnu pažnju analizi crnogorskog pitanja, odnosno, pitanja Crne Gore (opširnije on piše o tome na stranicama 24–33 originala brošure na francuskom jeziku, naslov poglavlja *La question du Montenegro / Pitanje Crne Gore*). Popović se energično i dosljedno zalagao za obnovu crnogorske državnosti, iznoseći brojne istorijske činjenice iz prošlosti Crne Gore i njenog tadašnjeg statusa. Precizirao je i argumentovano dokazivao da je Crna Gora bila žrtva okupacije i nasilne aneksije 1918. godine i govorio je o položaju ondašnje jugoslovenske države (Kraljevine SHS), posebno naglašavajući i objašnjavajući nepravdu, mučeništvo i tragediju koja je zadesila Crnu Goru na kraju Prvog svjetskog rata. Pavle M. Popović u posebnom poglavlju navedene knjige naslovljenom *Pitanje Crne Gore*, između ostalog, piše:

„... Nakon primirja 1918. godine, srpska vojska je ušla u Crnu Goru pod komandom francuskog generala Venela, koji je bio pod Maršalovim naređenjem, tad generalom, Franšoom Depereom. Gospodin Poankare, kao predsjednik, i gospodin Pišon, kao Ministar spoljnih poslova Republike Francuske su u to vrijeme dali u ime svih velikih sila, u pismu od 04. i 24. novembra 1918. godine, upućenom kralju i Vladi Crne Gore, formalne garancije da će suverenitet Crne Gore i slobodu crnogorskog naroda savezničke trupe ispoštovati.

Međutim, uprkos ovim svečanim garancijama i obećanjima, srpska okupaciona vojska je poništila Ustav Crne Gore i onemogućila sazivanje legalne crnogorske Skupštine, ‘sazivajući’ na osnovu ‘ukaza’ od 26. 09. 1918. godine, koji su donijeli dva srpska funkcionera (S. Tomić i P. Kosović) Veliku Narodnu Skupštinu (organ koji Ustav Crne Gore ne poznaje).

Sjednice te „Velike Narodne Skupštine“ su trajale ukupno dva sata: „Skupština je ‘ovdje izglasala’ jednoglasno podnesenu rezoluciju koju su već pripremile srpske vlasti i odštampane u

tipografiji srpske države na Krfu gdje je u tom periodu bilo sjedište beogradske Vlade. Zahvaljujući toj rezoluciji, Crna Gora je bezuslovno bila pripojena Srbiji, pod dinastijom Karađorđevića. Tokom 'sjednice', trupe komita, sa bombama u rukama su čuvalе salu. No, Antanta je dozvolila da ove skandalozne podvale prođu, ne brinući što su, pored najrigoroznijih i najosnovnijih moralnih nazora, akcije ovog tipa propisane paragrafom 43 IV Haške Konvencije koja nalaze poštovanje zakona na snazi u okupiranoj zemlji od strane okupatora. No, računaju li se međunarodni propisi kada se radi o slabima i malima?

Iako iscrpljena državom koja je permanentno neprijateljski nastrojena još od balkanskog rata 1912. godine, i trogodišnjim ropstvom pod Austrijancima, crnogorski narod, gotovo bez vojske, se podigao protiv tog nezapamćenog ugnjetavanja. Da bi što prije imali razlog te pobune, srpska okupaciona vojska je u odmazdi zapalila oko 6.000 kuća, opljačkala čak i veći broj dobara, poklala, pritvorila i zatvorila značajan broj Crnogoraca. Više od 5.000 Crnogoraca je ležalo dvije godine u srpskim zatvorima. U ovim represalijama nisu bile pošteđene ni žene ni njihova odojčad, ni djevojke, nad kojima su izvršena najgnusnija nepočinstva¹⁰.

S jedne strane krvavi događaji koji su se u tom periodu odigrali u Crnoj Gori, čemu je uslijedio oružani otpor crnogorskog naroda, koji ni danas nije mogao biti ugušen, s druge strane kolebanje Velikih sila je dovelo do toga da prisilna aneksija Crne Gore koju je učinila Srbija, ne samo što ona nije uopšte sankcionisana (iako je srpska Vlada to odmah tražila), nego je čak i poništena odlukama Vrhovnog savjeta donešenim

¹⁰ *Dokumenta o srpskim svirepostima u Crnoj Gori*. Publikacija Ministarstva spoljnih poslova u Crnoj Gori. Štamparija države Crne Gore. Rim 1920 godina. Vidjeti takođe: *Nekoliko stranica Krvavog albuma Karađorđevića*: publikacija crnogorskih izbjeglica (dva izdanja na četiri jezika). Fusnota je Pavla M. Popovića.

13. januara 1919. godine. Uprkos takvoj odluci, otpor crnogorskog naroda nije prekinut“.

Režim Kraljevine SHS pod srpskom (srbijanskom) dominacijom i njihove militarne snage su progonile crnogorske ustanike, patriote, komite. Vladajući aparat ih je ubijao, hvatao, hapsio, mučio, ucjenjivao, zatvarao, primoravao na predaju, proglašujući ih ‘odmetnicima’, ‘razbojnicima’, ‘zločincima’, ‘ubicama’, ‘pljačkašima’, svjesno prećutkujući činjenicu da su crnogorski slobodari, ustanici i komiti koristili sva sredstva samoodbrane, odnosno, legitimna sredstva koja su dozvoljena u slučaju napada neprava na pravo.

Ustanički i gerilski narodni pokret *Za pravo, čast i slobodu Crne Gore* dugo godina, nakon okupacije i nasilne aneksije Crne Gore, izvršene krajem 1918. godine, manifestovan je i na području sreza i okruga Kolašina. Među istaknutim crnogorskim slobodarima i vitezovima koji su od 1919. godine do prvih mjeseci 1922. vojevali za državnu slobodu Crne Gore bio je i Vidoje Šćepanović (prema drugim izvorima Vidak Šćepanović), gerilac, ustanik iz kolašinskog kraja. Okupacione snage režima KSHS i drugi predstavnici vlasti su ga stalno progonile, a on je, sa svojim saborcima, prkosno vodio ustaničku oslobodilačku borbu kroz crnogorske klance, gudure i šume. Od kraja 1918. godine i nakon toga, crnogorskog rodoljuba Vidoja Šćepanovića su, poput drugih saboraca, vlasti Kraljevine SHS oglasile i ucijenile kao odmetnika i optuživale su ga, da je bio „pljačkaš“ i „nasilnik“, „zločinac“, samo zato što je vodio legitimnu borbu za postojanje Crne Gore i za povraćaj njene otete slobode i što se oružanom rukom borio za vaspostavu svoje domovine. Nakon nekoliko godina gerilske borbe, bio je silom prilika prinuđen da se preda policijskim organima vlasti KSHS u Kolašinu 5. februara 1922. godine, nakon čega je utamničen. Režim je ovog crnogorskog suverenistu i gerilskog borca demonizovao i službeno proglasio „hajdukom“. Beogradski list

Politika, šireći klevetničku propagandu, sa tendencijom da se ocrne po svaku cijenu crnogorski rodoljubi, piše 7. februara 1922. godine, u članku pod naslovom „Hajduk Šćepanović“, o njegovoj predaji organima gonjenja sljedeće:

„Vidoje Šćepanović, oglašeni i ucenjeni hajduk, koji je kao član razbojničke družine braće Krivokapića, izvršio oko deset ubistava i toliko isto razbojništava¹¹, predao se prekjuche policiji u Kolašinu. Predajući se, on je izjavio u policiji, da to čini zato što su njegovi drugovi braća Krivokapići pali vlastima u ruke, a bez njih, veli, nema ni jednom hajduku u Crnoj Gori života.“¹²

Beogradska *Politika*, nekoliko dana kasnije, 10. februara 1922. godine objavljuje vijest da je potjerno odjeljenje žandarmerije KSHS u oružanom sukobu u Rovcima 8. februara 1922. godine uspjelo da ubije crnogorskog ustanika i komitu Miraša Bulatovića iz Rovaca. List ovog crnogorskog rodoljuba kvalifikuje kao odmetnika i o pogibiji Bulatovića izvještava u članku, pod naslovom „Još jedan manje“, sljedeće:

„Kolašin – Žandarmerijska potera iz Kolašina, naišla je pretprošle noći u blizini sela Rovaca¹³ na odmetnika Miraša Bulatovića i u puškaranju koje se odmah otvorilo ubila ga.“¹⁴

Crnogorski ustanički i komitski pokret dejstvovao je širom Crne Gore. Bio je jak i u vasojevićkom kraju. Režim i njegovi mediji su konstantno klevetali crnogorske rodoljube i optuživli su ih da su „ubice“, „pljačkaši“ itd. Recimo, list *Crna Gora*, partijsko glasilo radikala Nikole Pašića u Crnoj Gori, piše u

¹¹ List ne navodi dokaze o tome, a poznato je da nema krivice bez dokaza, niti osude bez pravosnažne sudske presude.

¹² *Politika*, Beograd, broj 4954, od 7. februara 1922, Članak „Hajduk Šćepanović“, str. 3.

¹³ Rovci su pleme, a ne selo.

¹⁴ *Politika*, Beograd, broj 4957, od 10. februara 1922, članak „Još jedan manje“, str. 3.

članku naslovljenom „Predaja hajduka Ljubića“ od 3. marta 1922. godine sljedeće:

„Ministarstvo Unutrašnjih djela dobilo je telegrafski izvještaj iz Andrijevice da se tamošnjim vlastima predao oglašeni i ucijenjeni hajduk Aleksa Ljubić iz Šekulara okruga andrijevačkog koji odgovara za više ubistava i pljačke“¹⁵.

Ustanički pokret je bio snažan i na prostoru Bjelopavlića i uopšte u danilovgradskom srezu. Istaknuti borac za pravo, čast i slobodu Crne Gore, koji je komitovao, oružano se konfrontirao i odupirao tlačiteljima Crne Gore i vojnim, žandarmerijskim, kontra-komitskim i bjelaškim formacijama nove države Kraljevine SHS- bio je i oficir, potporučnik crnogorske vojske Savić Đurović iz Bjelopavlića (danilovgradski srez). On je bio jedan od komitskih četovođa još iz vremena austrougarske okupacije Crne Gore (1916–1918). Bio je, prvobitno pristalica ujedinjenja Crne Gore i Srbije, ali se vrlo brzo razočarao i odbjegao u šumu zbog načina „ujedinjenja“ i nehumanih i surovih postupaka organa vlasti novouspostavljene države prema Crnogorcima i njihovim suverenim pravima. Pristupio je 1919. godine crnogorskom zelenaškom i komitskom oslobodilačkom pokretu. Komitovao je nekoliko godina. Savić Đurović je u sukobu sa žandarmerijskom potjerom uhvaćen, zarobljen 25. marta 1922. godine. Potom je uhapšen i predat područnim organima vlasti Kraljevine SHS i sudskog gonjenja. Dugo je potom bio kao politički zatvorenik u tamnici. Režim ga je bio oglasio za „odmetnika“ i „hajduka“. O njegovom hvatanju vijest donosi i radikalni list *Crna Gora* od 28. marta 1922, u članku pod naslovom „Uhvaćen hajduk“, koji glasi:

„Oglašeni i ucijenjeni hajduk, Savić Đurović, rezervni potpotučnik iz Bjelopavlića, Srez Dan. gradski, Okrug Podgorički, uhvaćen je od žandarmerije i predat vlastima dana

¹⁵ *Crna Gora*, radikalni list, Cetinje, br. 15, od 3. marta 1922, str. 3.

25. ov. mj. t. g. te je stavljen pod istragu.“¹⁶

Mnogo je bilo pregalaca iz kolašinskog područja, koji su vojevali, krvarili i stradali kako za opstanak tako i za obnovu državnosti Crne Gore. Među njima znameniti komita bio je i Mirko Radosavov Šćepanović, koji je položio svoj život za Crnu Goru i njenu slobodu krajem juna 1922. godine. O pogibiji crnogorskog rodoljuba, ustanika i komite, a od režima oglašenog kao odmetnika i ucijenjenog kao hajduka, Mirka Radosavova Šćepanovića iz okruga Kolašina, vijest donosi i beogradski dnevni list *Vreme*, od 25. juna 1922. godine. Taj list, na strani 2, u tekstu pod naslovom „Hajdučija – smrt odmetnika“, objavljuje vijest koja glasi:

„Noću između 21. i 22. ov. mca. u Međurečju, u srezu moračko-rovačkom, ubijen je oglašeni i ucenjeni hajduk Mirko Radosavov Šćepanović.“

Širom Crne Gore vojska, žandarmerija i plaćeničke kontra-komitske skupine preduzimale su konstantne akcije u cilju ubijanja, hvatanja, zarobljavanja ili prisile na predaju crnogorskih ustanika, komita i pregalaca za oslobođenje Crne Gore od okova, kojoj joj se nametnuo Beograd i njegov apsolutistički i represivni sistem vladavine. Beogradski režim i njegova štampa širila je kontinuiranu i orkestriranu propagandu, kojom je javno stigmatizirala i satanizovala crnogorske ustanike i gerilce kao „ubice“, „zlikovce“ i „razbojnike“, iako je činjenica da su oni bili patrioti Crne Gore koji su se borili za slobodu svoje zemlje i naroda, a protiv onih trupa i snaga velikosrpskog sistema moći i uprave, koji je tlačio, ugnjetavao i okupirao njihovu državu Crnu Goru. Crnogorski ustanici, od režima oglašeni kao „odmetnici“, predavali su se, prinuđeni raznim objektivnim okolnostima, vlastima i polovinom 1922.

¹⁶ *Crna Gora*, Cetinje, broj 21, od 28. marta 1922, članak „Uhvaćen hajduk“, str. 4.

godine. Okružnom načelstvu Nikšić predali su se 2. juna 1922. godine ustanici i zelenaški komiti Obrad Janjušević i Jovan Janjušević i odbjegli u šumu regrut Mihailo Jovović, svi iz okruga nikšićkog¹⁷. O predaji Obrada i Jovana Janjuševića i odbjeglog regruta Jovovića piše i beogradska *Politika* sljedeće:

„Nikšić, 2. jula. Obrad i Jovan Janjušević iz Ozrinića u okrugu nikšićkom oba iz grupe crnogorskih emigranata koja je preko Drača došla iz Italije, predali su se danas načelstvu okruga nikšićkog. S njima se predao Mihailo Jovović, vojni begunac.“¹⁸

Iz Rovaca, istaknuti crnogorski rodoljub, zelenaš, ustanik i komita bio je i Vukosav Vlahović, koji se do smrti borio protiv okupacionih formacija i otimača crnogorske državnosti i dostojanstva. On je likvidiran od strane oružanih formacija u službi Kraljevine SHS, u noći između 7. i 8. jula 1922. u Trmanju u Rovcima. Represivni režim pod egidom dvora Aleksandra Karađorđevića i Pašićeve vlade bio ga je oglasio za odmetnika i ucijenio kao hajduka. Beogradske dnevne novine *Pravda*, broj 186, od 11. jula 1922, na strani 3, objavljuju sljedeću vijest:

„Ubijen hajduk. Noću između 7. i 8. ov. mes. ubijen je Vukosav Vlahović ucenjeni hajduk sa 1000 dinara u selu Trmaju¹⁹ u Crnoj Gori.“

Jula 1922. godine velikom županu Zetske oblasti Kraljevine SHS, Milovanu Džakoviću predali su se crnogorski rodoljubi i ustanici: Marko Četković, Vasilije Mićković iz sreza nikšićkog i Gavro Ašanin iz Uskoka, sreza šavničkog. Načelniku čevskog sreza KSHS tada se predao i ustanik, komita od režima

¹⁷ *Narodna riječ*, organ Demokratske stranke za Crnu Goru, Cetinje, broj 49, 8. jun 1922. str. 3. Ta vijest naslovljena je: „Predali se odmetnici“.

¹⁸ *Politika*, broj 5098, 5. jul 1922, str. 7, članak, „Predaja odmetnika“.

¹⁹ Selo Trmanje u Rovcima, oblast Kolašina.

proglašeni odmetnik Đorđije Savov Drašković. Potom su se, silom prilika, predali vlastima 17. jula 1922. godine komiti („odmetnici“): Maksim S. Drašković, iz Dida, opštine Bjeličke, sreza Čevskog, Đuro F. Krivokapić i Krsto (Kićun) F. Krivokapić, oba iz Zaljuti, opštine Cucke, sreza Čevskog. Načelstvu Okruga cetinjskog KSHS predao se 18. jula 1922. Blažo Popović iz Cuca, koji je komitovao u šumi prije toga neprestano 2 godine. Načelniku sreza nikšićkog 16. jula 1922. predao se ustanik i gerilac, od režima oglaseni odmetnik Filip Perković. Ovi „odmetnici“ koji su se predali jula 1922. godine pušteni su potom na slobodu primjenom ukaza kralja Aleksandra Karađorđevića o pomilovanju od 8. juna 1922. godine²⁰. Neki od njih su i nakon amnestije ponovo pošli u komite i nastavili onamo đe su za kratko stali – opet su otišli u šumu radi oružane ustaničke akcije.

Crnogorski ustanik, rodoljub, koga su vlasti države KSHS oglašile za odmetnika i hajduka, Miljan Miličković iz Pipera ubijen je od strane dvojice rezervnih potporučnika srbijanske vojske (odnosno formalno vojske KSHS), pripadnika potjernog odjeljenju Piperima u noći 1. avgusta 1922. godine²¹. Istaknuti višegodišnji borac za pravo, čast i slobodu Crne Gore, dosljedni pregalac za njen opstanak i ratnik protiv okupacionih srpskih (srbijanskih) trupa, pod firmom Kraljevine SHS, koje su ga progonile, kao i njegove saborce, bio je Jovan Bulatović iz Rovaca. On je poginuo, odnosno, ubijen u sukobu njegove komitske grupe sa gonećim formacijama režima, odnosno, u oružanom konfliktu sa žandarmerijskom patrolom 15. oktobra 1922. u okolini Kolašina. Između ostalog, o njegovoj pogibiji pisao je i beogradski dnevnik *Politika*. Jovan Bulatović je od strane vlasti bio oglašen i

²⁰ Vidi o tome: *Narodna riječ*, Cetinje, broj 52, 19. jul 1922. str. 3, vijest „Predali se odmetnici“.

²¹ Vidi o tome: *Politika*, 4. avgust 1922, broj 5128, str. 4, članak „Ubijen odmetnik“ (izveštaj „Politici“, Podgorica, 2 avgusta).

ucijenjen kao odmetnik i hajduk. List *Politika* od 16. oktobra 1922. godine u članku „Pogibija odmetnika Bulatovića“ piše:

„Kolašin, 15. oktobra. Jedna žandarmerijska patrola sreza kolašinskog sukobila se noćas sa družinom zloglasnog pljačkaša Jovana Bulatovića iz Rovaca. U borbi koja se odmah otvorila i koja je trajala puna dva časa, žandarmi su ubili Bulatovića a dva druga pljačkaša teško su ranili. Ostali su se razbegli pred vatrom iz pušaka žandarma. Poginuli Bulatović poznat je u celoj Crnoj Gori kao jedan od najopasnijih zlikovaca. On je ranijih godina bio u družini Huseina Boškovića, a zatim u družini dr. Vukašina Markovića. Početkom ove godine organizovao je svoju družinu sa kojom je izvršio nekoliko poznatih razbojništava.“²²

Demonizacija ovog crnogorskog patriote, koju vrši, u rečenom tekstu, *Politika*, izraz propagande režima, jer je činjenica, suprotna od njenog tvrđenja – da je ustanik Jovan Bulatović bio borac, ratnik, stradalik, rodoljub za Crnu Goru, a ne „zloglasni pljačkaš“, niti „zlikovac“ i „razbojnik“, kako ga je stigmatizirala i klevetala *Politika* i ostala ondašnja oligarhijska štampa.

List Pašićeve Narodne radikalne stranke, odnosno, njenog Okružnog odbora za Crnu Goru pod nazivom *Crna Gora*, objavljuje 31. oktobra 1922. godine u kratkom tekstu pod naslovom „Uhvaćen razbojnik“ ovu vijest:

„Javljađu iz Kolašina, da je tam. omladinska organizacija uhvatila odbjeglog razbojnika Mitra Mitrića i predala ga sreskom načelstvu u Morači“²³.

Opet su režim i njegova štampa, i u ovom slučaju, koristile uvredljiv i netačan diskurs da je komita Mitar Mitrić bio „razbojnik“, a to on nije bio.

U Tološima (Podgorica) 30. novembra 1922. godine, u sukobu

²² *Politika*, Beograd, broj 5201, od 16. oktobra 1922, str. 5. Članak „Pogibija odmetnika Bulatovića“.

²³ *Crna Gora*, Cetinje, od 31. oktobra 1922, br. 75, str. 4.

žandarmerije Kraljevine SHS s crnogorskim ustanicima i gerilcima (u tom sukobu je poginuo žandarmerijski narednik David Reljić, komandir Spuške žandarmerijske stanice, a ranjen žandarm Ćazim Omerović), uhvaćeni su od strane potjere komiti („ucijenjeni odmetnici i hajduci“, kako ih je režim kvalifikovao) i to: Vuko Bogićev Radović, iz sreza danilovgdarskog, Živko Vukićević iz nikšićkog sreza i Špiro Vujović, iz čevskog sreza. Tada su od strane žandarmerije uhvaćeni kao komitski jataci: Aleksa Savković, Ilija Raičević i Niko Raičević, iz Tološa²⁴. Zelenaški komita i patriota Vuko Radović iz Bjelopavlića sin je znamenitog oficira, majora crnogorske vojske i suvereniste Bogića Radovića, jednog od prvaka Božićnog ustanka crnogorskog naroda 1919. godine i političkog zatvorenika u podgoričkom kaznenom zavodu „Jusovača“.

Među istaknutim crnogorskim komitama bio je sa područja Vasojevića i Vukajlo Lutovac. Rođen je 1896. godine, u naselju Dapsići, srez Budimski, okrug Berane. Bio je zemljoradnik, te potom i istaknuti crnogorski ustanik, komita, zelenaš, borac za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru. Komitovao je nekoliko godina od 1919. do kraja 1922. protiv zuluma nad crnogorskim narodom. Režim države KSHS ga je oglasio za odmetnika i hajduka i raspisao za njim potjernicu. Ucjena za njegovo ubistvo ili hvatanje iznosila je 10.000 dinara. Načelstvo beranskog okruga KSHS je 20. septembra 1920. godine pozvalo na predaju brojne komite iz beranskog, kao i rožajskog kraja, među kojima iz beranskog okruga Vukajla Lutovca, za kojega se u tome aktu kaže da je „iz sreza budimskog, težak iz Dapsića, star 24 godina, rasta srednjeg, u licu crnomanjast, kose i očiju crnih, osobitih znakova nema“. U tome aktu, on je pozvan da se u roku od 20 dana, od objavljivanja tog oglasa u *Službenim novinama*, preda

²⁴ *Narodna riječ*, broj 89, 2. decembar 1922. str. 3, članak „Uhvaćeni ucijenjeni razbojnici“.

vlastima, odnosno, sudu, a ako to ne učini biće oglašen za hajduka i biće „slobodno svakome ubiti ga“. Taj akt je dostavljen načelniku cetinjskog okruga KSHS, koji ga je proslijedio 29. septembra 1920. godine načelniku cetinjskog sreza. Postoje izvještaji kako je on uhvaćen od strane žandarmerijske potjere. Naime, goneće žandarmerijske oružane formacije vlasti KSHS uspjele su da zarobe i zatvore ustanika Vukajla Lutovca (u pojedinim izvještajima nazivaju ga Vukojlo, Vukoje...) u noći između 27. i 28. novembra 1922. godine. Režim je Lutovca bio oglasio za odmetnika i hajduka i tretirao ga je kao „razbojnika“ u skladu sa njegovim odnosom prema crnogorskim slobodarima i gerilcima. O opkoljavanju i zarobljavanju komite Vukajla Lutovca pisao je i beogradski dnevnik *Vreme*, u članku „Hajdučija – uhvaćen odmetnik“ koji glasi:

„Noću između 27. i 28. novembra, jedna patrola iz okruga beranskog, saznavši gde se sklanja odmetnik Vukojlo Ljutovac, opkolila je kuću u kojoj je razbojnik spavao, i uspela da ga savlada i razoruža pre nego što je i mogao da da otpora.“²⁵

O hvatanju komite Vukajla Lutovca u blizini Berana, novinski izvještaj donosi i beogradska *Politika* 1. decembra 1922. godine. Naime, taj list objavljuje u članku pod naslovom „Ljutovac²⁶ uhvaćen“ sljedeće:

„Izvještaj *Politici*, Berane, 29. novembra. Noćas je jedna žandarmerijska potera načelstva okruga beranskog uhvatila u blizini Berana zloglasnog crnogorskog pljačkaša Vukoja Ljutovca, poznatog još iz prošlogodišnjih drumskih napada na automobile koji u Crnoj Gori vrše poštansku službu. Ljutovac je bio učenjen na deset hiljada dinara“²⁷.

²⁵ *Vreme*, Beograd, broj 342, 1. decembar 1922, str. 3, članak „Hajdučija – uhvaćen odmetnik“.

²⁶ Treba Lutovac, a ne Ljutovac.

²⁷ *Politika*, Beograd, broj 5247, od 1. decembra 1922, str. 2, članak

Treba uzeti u obzir činjenicu da je štampa pod kontrolom ili uticajem ondašnjeg režima u Kraljevini SHS, stalno, u propagandi i agitaciji protiv crnogorskih gerilaca, satanizovala javno i vrijeđala crnogorske komite, pripisujući im da su „zloglasni pljačkaši“ i slično, tako da treba prema tim iskazima „ondašnje štampe manifestovati kritički pristup. Vukajlo Lutovac je nakon što je uhapšen, dugo vremena bio u pritору i tokom 1924. godine, na sudskom procesu osuđen je na 20 godina robije. Kao početak dosuđene kazne, označen je datum: 2. januar 1924. godine. Kao politički zatvorenik, Vukajlo Lutovac robijao je najprije u zatvoru u Beranama, a potom u podgoričkom zatvoru Jusovača, da bi bio prebačen u Zenicu, đe je tamnovao kao politički krivac – zbog odanosti pravu, časti i slobodi Crne Gore.

Anektori Crne Gore, koji su terorisali i na sve druge načine unjetavali i progonili crnogorski narod, od kraja 1918. godine i nakon toga, u vrijeme trajanja monarhističke države KSŠS, su mnogobrojne crnogorske rodoljube oglasili i ucijenili kao odmetnike, ubijali, zatvarali, optuživali ih i sudili im kao hajducima, pritom denucirajući ih da su bili „pljačkaši“, „banditi“, „ubice“, „zlikovci“, „razbojnici“ itd. To je, onda, rađeno primarno iz razloga što su crnogorski rodoljubi vodili legitimnu borbu za postojanje Crne Gore i za povraćaj njene otete slobode i što su se oružanom rukom borili za vaspostavu svoje domovine i države i što su bili u kofliktu sa režimom i njegovim militarnim formacijama. Međutim, da oni nijesu bili ono i onakvi kakvim ih je prikazivao i teretio ondašnji režim i štampa pod njegovom kontrolom i uticajem, koja ih je stalno satanizovala, već su bili hrabri crnogorski ratnici koji je vodili neravnopravnu, ali mučeničku, oslobodilačku borbu protiv anektora Crne Gore i njenog naroda. Crnogorska vlada u egzilu, na čijem su se čelu nalazili Jovan S. Plamenac (1919–1921) i general Milutin Vučinić (1921–1922), te crnogorska politička emi-

„Ljutovac uhvaćen“.

gracija čiji je vođa bio Jovan S. Plamenac od 1922. do 1925. godine podržavali su gerilske akcije crnogorskih rodoljuba koji su se u zemlji borili Za Pravo, Čast i Slobodu Crne Gore. Istvojetan stav prema njima imala je i vlada generala dr Anta Gvozdenovića u emigraciji (1922–1924).

Među istaknutim crnogorskim slobodarima i vitezovima koji su od početka 1919. godine do početka 1923. vojevali za državnost i slobodu Crne Gore bio je i Božo Borozan sa Bokova (cetinjska oblast). Snage režima KSHS i drugi predstavnici vlasti su ga stalno progonile, a on je, sa svojim saborcima, prkosno vodio ustaničku oslobodilačku borbu kroz crnogorske klance, gudure i šume. Boža Borozana su, poput drugih saboraca, režimske strukture oglasile i ucijenile kao odmetnika i optuživale su ga, da je navodno bio „pljačkaš“ i „nasilnik“, samo zato što je vodio legitimnu borbu za postojanje Crne Gore i za povraćaj njene otete slobode i što se oružanom rukom borio za vaspostavu svoje domovine. Nakon nekoliko godina gerilske borbe, bio je silom prilika prinuđen da se preda organima vlasti KSHS. Crnogorski komita- ili kako ga je represivni aparat Kraljevine SHS tretirao – „oglašeni i ucijenjeni odmetnik“ Božo Borozan predao se 2. januara 1923. godine načelstvu cetinjskog Okruga KSHS. O tome piše beogradska *Politika* sljedeće:

„Podgorica, 2. januara. Noćas se predao načelniku sreza cetinjskog ucenjeni odmetnik Božo Borozan. Borozan je bio član jedne od najopasnijih odmetničkih družina koja već godinama vrši nečuvene pljačke i nasilja po drumovima u crnoj Gori“²⁸.

Jedna žandarmerijska patrola KSHS iz sreza biočkog uhvatila, u blizini sela Bijela, 23. januara 1923. godine crnogorskog komitu, od režima stigmatiziranog i službeno nazvanog

²⁸ *Politika*, Beograd, broj 5281, 4. januara 1923, str. 5, članak „Predaja jednog odmetnika“.

„ucijenjeni odmetnik“ – Jagoša Jeknića²⁹.

Potjera velikog broja pripadnika žandarmerije Kraljevine SHS i drugih gonećih formacija u njenoj službi, pod upravom Beograda i njegovih namjesnika u Crnoj Gori (tadašnjoj Zetskoj oblasti), je 18. marta 1923. godine, u sukobu sa većom grupom crnogorskih komita u blizini Berana, ubila crnogorskog gerilca Vukalicu Markovića, a ranila i zarobila još nekoliko ustanika. Vukalica Marković (rođen 1900. godine) je dugo vremena komitovao Za Pravo, Čast i Slobodu Crne Gore, kao i njegovi saborci. Bio je u nekoliko komitskih grupa, među kojima i u komitskoj četi Todora Vučete Dulovića, a vršio je gerilske akcije kao pripadnik ustaničke grupe dr Vukašina Markovića. Režim je crnogorskog rodoljuba Vukalicu Markovića iz Vasojevića progonio, oglasio kao odmetnika i hajduka i njegovu glavu ucijenio na 10.000. dinara. Načelstvo beranskog okruga Kraljevine SHS, u aktu broj 3907 od 25. jula 1922. godine, objavilo je službeni oglas, u kome poziva na predaju veću grupu crnogorskih komita, među kojima i njega, te se u tom pozivu kaže, između ostalog:

„Vukalica Marković, iz sela Dolca, sreza beranskog, star 22 godine, rasta malog, lica okruglog, nosa pravilnog, kose smeđe, očiju graorastih, brkova malih smeđih, bradu brije“.

U tom pozivu na predaju se kaže i to da ako to ne uradi u ostavljenom roku da će biti oglašen za odmetnika i hajduka. Budući da je on odbio da se preda, vlasti su i učinile što su najavile. Naime, načelstvo Okruga beranskog Kraljevine SHS, aktom broj 6318 od 7. novembra 1922. oglasilo za hajduke Vukalicu Markovića iz sela Dolca i Vejsila A. Garčevića iz Berana.

Vukalica Marković je poginuo u borbi za Crnu Goru. Načelstvo Cetinjskog okruga Načelstvu Čevskog sreza dostavlja izvještaj načelnika Beranskog okruga od 18. marta 1923. godine, br. 1728,

²⁹ *Politika*, broj 5299, 24. januara 1923. str. 4, članak „Uhvaćen odmetnik“.

u kome se navodi da je žandarmerija ubila Vukalicu Markovića iz Dolca Beranskog okruga, a ranila Milovana Bulatovića iz Rovaca i Milana Meštera iz Gornje Morače i Milutina Obradovića iz Ljubotinja, Kolašinskog okruga i uhvatila komite Bogića Bulatovića iz Rovaca i Miladina Meštera iz Gornje Morače³⁰. Svi ovi crnogorski patrioti i komite su od strane okupacionih srpskih vlasti bili oglašeni i ucijenjeni kao hajduci. O tome sukobu žandarmerije KSHS sa crnogorskim suverenistima, patriotama, ustanicima i komitima, koji su se oružanim putem borili protiv snaga okupacionog režima i njegove politike, (i koji su se protivili organizaciji skupštinskih izbora zakazanih za 18. mart 1923. smatrajući da ih okupator pod egidom beogradske oligarhije organizuje i održava bespravno u okupiranoj državi, te koji su zagovarali obnovu crnogorske državne nezavisnosti), piše beogradski vodeći dnevni list *Politika* 19. marta 1923. godine. List ih, u skladu sa režimskim vokabularom, naziva „odmetnicima“, te o navedenom sukobu izvještava (i to tendenciozno) u tekstu pod naslovom „Borba sa odmetnicima“ sljedeće:

„Berane, 18. marta. Juče rano izjutra dva seljaka iz sela Banče, izvestili su načelnika sreza beranskog da je toga jutra, pred zoru, u njihovo selo jedna grupa od preko 100 naoružanih odmetnika i pošto je vezala predsednika opštine, kmeta i pandure sazvala je sve meštane i naredila im da ne smeju glasati na današnjim izborima.

Čim je to doznao načelnik je skupio sve svoje žandarme i sa njima pošao u posednuto selo. Njima su se pridružili i žandarmi sviju usputnih žandarmerijskih stanica.

Međutim, kada je potera stigla pred selo, predstraže odmetnika otvorile su paklenu vatru na žandarme. Na to su dojurili i ostali odmetnici, koji su se bili razmestili po kućama u selu. Oni

³⁰ Viđi o tome: Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore – Podgorica V2 – 13 (23) i Prof. dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije (1919–1929)*..., tom IV, Bar, 1997, str. 2084.

su odmah otpočeli borbu sa žandarmima.

Borba je bila ogorčena i trajala je puna tri časa, kada su žandarmi uspeli da probiju jedno veliko krilo odmetnika. Da bi se sačuvali od opkoljavanja odmetnici su napustili borbu i razbegli se. Žandarmi su pak uhvatili trojicu, nekoliko njih ubili su, a desetak njih teško ranili. Na našoj strani teško je ranjen jedan žandarm.

Zarobljeni odmetnici izjavili su da su ih u selo doveli čuveni zlikovac dr Vukašin Marković³¹ i Plamenčev³² perjanik kapetan Drljević³³.

O žestokom oružanom obračunu crnogorskih gerilaca, komita sa žandarmerijom Kraljevine SHS 18. marta 1923. godine kod Berana, izvještava i beogradski dnevni list *Vreme* dan kasnije (19. III 1923), u članku pod naslovom „Uništena odmetnička banda“. Taj izvještaj lista *Vreme*, inače jako bliskog Narodnoj radikalnoj stranci Nikole Pašića, glasi:

„Berane, 18. marta. Jedna jača žandarmerijska patrola, krsta-reći po okrugu, sukobila se sa jednom odmetničkom bandom u selu Velici na reci Limu. Žandarmi su opkolili zgradu u kojoj su

³¹ Dr Vukašin Marković, ljekar iz Pipera je bio slobodarski patriota, ustanik, komita, inače po ideološkom i političkom uvjerenju komunista-boljševik i Lenjinov saradnik prije, tokom i nakon Oktobarske revolucije 1917. Jedan je od vodećih ljudi u komunističkom pokretu u Crnoj Gori od 1921. On nije bio „zlikovac“ kako ga je klevetala beogradska režimska i prorežimska štampa i organi vlasti KSHS, već revolucionar, ustanički i komitski prvak i zapovjednik.

³² Misli se na Jovana Simova Plamenca, iz Crmnice, ministra, te predsjednika crnogorske Vlade u egzilu (Parizu i Rimu 1919–1921), organizatora i političkog vođu Božićnog ustanka 1919. godine i godinama nakon toga duhovnog lidera crnogorskog gerilskog oslobodilačkog pokreta. Jovan S. Plamenac je bio dugogodišnji vođa crnogorske suverenističke političke emigracije i istaknuti crnogorski patriota.

³³ *Politika*, Beograd, broj 5358, od 19. marta 1923, str. 4.

odmetnici bili skriveni, i otvorili puščanu vatru na njih. Razvila se ogorčena borba koja je trajala nekoliko sati. Videći da su odmetnici, koji su se branili silnom puščanom vatrom, već skoro potrošili municiju, žandarmi su izvršili napad i celu bandu razbili. Jedan odmetnik je u toj borbi ubijen, trojica su teže ranjena i ostali na mestu borbe, a žandarmi su još dvojicu odmetnika nepovređenih uhvatili. Ostatak odmetnika uspeo je da se probije, i da pobjegne u planinu.

U borbi je teško ranjen jedan žandarm, koji je ubrzo podlegao ranama“.³⁴

Beogradski dnevni list *Pravda* na naslovnoj stranici u broju od 19. marta 1923. godine. obavljuje tekst pod naslovom „Plamenac³⁵ ometa izbore – borbe u Crnoj Gori“, koji glasi:

„Peć, (Izveštaj *Pravdi*). Juče su dva meštana iz sela Vedici³⁶ (beranski srez) kao bez duše dojurili u sresko načelstvo Berane i izvestili načelnika da se u njihovo selo nalaze preko stotinu do zuba naoružanih ljudi, koji su baš u samu zoru stigli od Rožaja. Banditi su se, dalje su izjavili, ulogorili kod opštinske sudnice. Tu su, vele, vezali predsednika, kmetove a potom isterali i celo selo kod sudnice, gde je jedan od vođa razbojničkih održao goropadni govor, preteći svakom meštatinu smrću ako bude glasao na izborima.

Naročito je skrenuo pažnju svima da su oni sada sve i svja u C. Gori, da imaju za sobom ‘moćne saveznike’ i da će kroz kratko vreme definitivno uzeti celokupnu vlast u svoje ruke.

Čim je primio ovaj izveštaj načelnik sreza je mobilisao sve žandarme u srezu da sa dvema jakim poterama, kojima se uz put pridružilo dobrovoljno mnoštvo meštana, krenulo forsira-

³⁴ *Vreme*, Beograd, od 19. marta 1923, str. 4.

³⁵ Aludira se, ukazuje se na ministra predsednika Vlade Kraljevine Crne Gore u emigraciji Jovana Simonovog Plamenca, vođe pokreta za obnovu slobodne i suverene Crne Gore.

³⁶ Treba Velici.

nim maršem u ugroženo selo Većici (Velici – prim. N.A). Momentano izveštene su sve okolne žandarmerijske stanice za brz pokret. Pred samim selom na jednom proplanku izbačene predstraže bandita zapaziše potere. Tada sačekaše da im se malo više primaknu i onda na njih osuše paklenu vatru iz pušaka. Na ovaj signal pristigli su svi ostali banditi³⁷ iz sela i stupili u borbu. Ogorčena borba trajala je puna 4 sata, kada je nastupilo kolebanje na strani bandita. Iz bojazni da ne budu opkoljeni, jer im je jedno odeljenje žandarma već bilo zašlo s boka, raspršali su se gde koji bacajući sve, samo da se begstvom spasu. Epilog ove borbe bio je ovakav: uhvaćenih nekoliko živih bandita, tri teže ranjena i više njih pobijeno. Od žandarma teže je ranjen samo jedan, koji je odmah transportovan kolima za bolnicu.

Uhvaćeni banditi izjavili su, da je u borbi učestvovao lično zlikovac najamnik – famozni dr. Vukašin Marković³⁸ sa ‘kapetanom’ Obradovićem. Izjavljuju da su imali nalog da istog dana napadnu direktno na Berane, zauzmu ga i sve protivnike, u prvom redu lokalne vlasti, stave pod nož³⁹. Ta ista sudbina, vele, čekala je i druga mjesta na karti Jove⁴⁰ Plamenca.

Za ostalim odbeglim banditima, na sve strane u celom okrugu isposlate su jake potere. O ovom napadu izveštene su odmah sve vlasti u C. Gori. Vojska i žandarmerija nalaze se u pokretu, gde

³⁷ Nije se radilo o banditima, kako ih je stigmatizirao list, već o borcima rodoljubima Crne Gore.

³⁸ Kleveta, odnosno, gruba neistina je da je dr Vukašin Marković bio „najamnik“ i „zlikovac“.

³⁹ Ova ocjena je više nego sporna i problematična i ona je izraz krajnje pristrasnog, neobjektivnog i negativnog odnosa uredništva ovog lista prema crnogorskim ustanicima, gerilcima, komitima.

⁴⁰ Jovana Plamenca. List suštinski govori da su uhvaćeni komiti navodno priznali da je takve naredbe izdavao i planove imao za komitske akcije Jovan S. Plamenac iz inostranstva. To je diskutabilno pitanje za istoriografiju.

se sumnja da ima razbojnika, da ne bi izbore omeli.“⁴¹

Zatim, 20. marta 1923. godine isti list – *Pravda* u članku koji se odnosi na rečeni oružani sukob crnogorskih ustanika, gerilaca komita sa žandarmerijom i drugim potjernim odjeljenjima, pod naslovom „Hvatanje hajduka Bulatovića“, piše:

„Peć (izveštaj *Pravdi*) – Prekjuče za vreme borbe kod sela Veđice⁴² (beranski srez) teško je ranjen i uhvaćen čuveni hajduk i okoreli zlikovac Milovan Bulatović⁴³, koji je za pune tri godine hajdukovanja sa svojom zloglasnom družinom izvršio bezbroj razbojništva i ubistava u C. Gori. Sem njega takođe je u toj borbi teško ranjen i uhvaćen i hajduk Vukojica Marković⁴⁴. Prvi zlikovac od strane ministarstva unutrašnjih dela bio je učenjen sa dvadeset pet hiljada dinara⁴⁵, a drugi sa deset⁴⁶. Žandarm koji je za vreme borbe teško ranjen (a o čemu je *Pravda* juče pisala) umro je sinoć u bolnici“⁴⁷.

Načelnik okruga nikšićkog KSHS Mih. Stojković, u izvještaju načelniku okruga Cetinje, od 8. marta 1922. godine, aktom Pov. br. 77, navodi da je doznao kako je Jovan S. Plamenac iz Italije uputio za Crnu Goru 22. februara 1922. godine „u cilju agitacije i podizanja naroda na bunu, radi otcepljenja Crne Gore od

⁴¹ *Pravda*, Beograd, broj 76 od 19. marta 1923, str. 1, članak, „Plamenac ometa izbore – Borbe u Crnoj Gori“.

⁴² Treba: Velike.

⁴³ Neistina je da je Milovan M. Bulatović bio zlikovac, kako je demonizovan.

⁴⁴ Treba Vukalica Marković. On je tada ubijen od žandarmerijske potjere. On nije bio zlikovac kako je klevetan od strane navedenog lista.

⁴⁵ Misli se na komitu i crnogorskog rodoljuba Milovana M. Bulatovića iz Rovaca, koji je tada teško ranjen u borbi i uhvaćen, da bi kasnije presudom suda u Kolašinu decembra 1923 godine bio osuđen na smrt i stijeljan od strane okupacionih vlasti i njihovih izvršitelja.

⁴⁶ Komita Vukalica Marković.

⁴⁷ *Pravda*, Beograd, br. 77, od 20. marta 1923, str. 3.

Kraljevine SHS“, kako se navodi u tome izvještaju, sljedeća lica: Radojicu Nikčevića iz Nikšića, Sava Raspopovića iz Bara, Mihaila Vujoševića i Draga Prelevića i Maksima Draškovića iz okoline Cetinja sa društvom. U tom aktu tvrdi se da su oni krenuli iz Rima preko Albanije za Crnu Goru i da namjeravaju da se preko Skadra i Taraboša prebace u nju. Taj izvještaj je Načelstvo nikšićkog okruga, Pov. br. 257, dostavilo iz Nikšića 10. marta 1922. godine Načelniku okruga Cetinje. Crnogorski patriota, ustanik i komita Mihailo Vujošević (Savović), iz sreza biočkog, bio je oficir, komandir crnogorske vojske (bio je u sastavu crnogorskih trupa u Gaeti 1921), koji je pripadao komitskoj grupi komandira Sava Raspopovića, i on se predao primoran spletom okolnosti, silom prilika, 28. marta 1923. godine načelniku podgoričkog okruga⁴⁸. Okupacioni režim bio ga je oglasio za odmetnika i ucijenio kao hajduka na 10.000 dinara što je bila nagrada za onoga ko bi ga eventualno uhvatio ili likvidirao. Borac za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru komandir (major) Savo Raspopović je sa grupom od 10 svojih saboraca junački poginuo u Šćepan dolu u Rubežama kod Nikšića 28. decembra 1923. godine.

Tokom 1923. godine objektivne okolnosti bile su takve da je

⁴⁸ *Politika*, broj 5364, od 30. marta 1923. na strani 3. U članku „Hajdučka predaja: izveštaj Politici“ piše: „Podgorica, 29. marta. Sinoć se predao načelstvu okruga podgoričkog ucenjeni hajduk Mihailo Vujošević-Savić,(treba Savović – prim. N.A) iz sreza biočkog. Vujošević je za svo vreme svog hajdukovanja bio u družini čuvenog zlikovca Save Raspopovića i kako izgleda učestvovao u onom razbojničkom napadu na Uvaš a zatim i u napadu na železnički voz na pruzi Bar – Virpazar. Vujošević je bio ucenjen na deset hiljada dinara.“ Naravno, da je pisanje glavnog prestoničkog lista KSHS – beogradske *Politike* bilo pristrasno, u skladu sa režimskom politikom i ideologijom, i da su crnogorski gerilci permanentno demonizovani u javnosti kako bi se kod naroda stvorila slika da su oni bili ono što nijesu-a to znači da nijesu bili „razbojnici“, niti „zlikovci“, kako su denuncirani.

jedan broj crnogorskih ustanika i rodoljuba bio prinunuden da se preda gonećim formacijama ili lokalnim vlastima. Potjerna odjeljenja žandarmerije su uspjela da nakon višečasovne oružane borbe s grupom od oko deset crnogorskih ustanika, patriota, komita, koje vlast oglasila kao „odmetnike“, uhvate ranjenog u borbi 19. jula 1923. u okolini Danilovgrada, komitu Blaža Čupića, iz okruga nikšićkog, koji je pripadao komitskoj grupi Sava Raspopovića. Čupić je od Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS kao „odmetnik“ bio ucijenjen na 20.000 dinara⁴⁹.

U patriotskom crnogorskom emigrantskom listu *Crnogorski glasnik* iz Detroita, (Mičigen, SAD), u broju 61, od petka, 1. avgusta 1924. godine, na strani 1, objavljen je članak „Stanje u Crnoj Gori“, u kome se za brojne zločine nad crnogorskim narodom optužuju beogradski Dvor i Vlada i njihovi podređeni egzekutori. U tome članku, u podnaslovu „Najnovija zločinstva u katunskoj oblasti“, kaže se i ovo:

„Iz najnovijeg izvještaja, kojeg ‘Egzekutivni odbor Crnogorske Slobode’, šalje G. Predsjedniku Milu Vujoviću, iznosimo ovaj dio, koji govori o najnovijim zločinima srbijanskih vlasti u Crnoj Gori. Kao što se vidi, izvještaj govori samo o jednom kraju Crne Gore, a ponovo ćemo javiti i o drugim objastima. Izvještaj glasi: Sresko načelstvo s Čeva, naredilo je da se iz cetinjskog zatvora dovedu – povezani u jedan konop – Jovan B. Vujović, Blagota R. Vujović, Boško L. Vujović, Ćiro R. Vujović i Stevan N. Vujović – koji, dakle, svi u jedan konop povezani, dovedeni su s Cetinja u Čevo. Čim su stigli kod sreskog načelstva, ovo ih je predalo nekom žandarmerijskom naredniku (čistokrvnom Srbijancu) Seliću.“

Potom se navodi da je narednik Selić prizvao „zloglasnu

⁴⁹ Vidi o tome: *Politika*, broj 5473, 21. jula 1923. godine, str. 5, članak „Hajdučija u Crnoj Gori“.

gardu“ dvojice rezervnih srpskih oficira, inače iz Crne Gore, bjelaša, te „naredio je da se skinu konopci, a stave gvožđa“. Iza toga, Selić i njegovi gardisti, oficiri iz te „zloglasne garde“, „narediše, da se pred njim izvede Jovan B. Vujović i Blagota R. Vujović i stadoše ih pitati, gdje se sad nalazi ustaš Majo Vujović. Ova dva odgovoriše da oni ne znadu, a da ne mogu ni znati, pošto su od 8. aprila zatvoreni, te od toga dana nijesu mogli ni čuti u zatvoru gdje se nalazi Majo. Iza toga, ovi starješine i njihove bande povikaše: ‘ubijmo ih, izdajnike, jer ti su oni koji nam kriju odmetnike!’ Žandarmerija je odma uhvatila ova dva nesretnika, skinuli su ih samo gole i nage položili ih na pod od kancelarije, pa ih udarali dotle, da im je krv udarila iz svakog dijela njihova namučenoga tijela i omastila pod, toljage i ruke razbojničke žandarmerije. Ali, najzvjerskiji čin ovog mučenja jest to, da su ovi zvjerski mučitelji primorali Draga S. Vujovića, da sam svojom rukom udara jadne i ranjave mučenike – držeći mu bajonete na prsi, i vičući mu da udara ili da će ga probosti.

Mučeci ih, pitali su ih gdje se je Majo Vujović nalazio za sve vrijeme od tri godine dana, od kad je u šumu. Pod teškim mukama, ovi su jandnici govorili sve, što im je moglo na um pasti, a što nijesu nikad ni snijevali, samo da bi tuča prestala. Pa ipak to sve nije bilo dosta, već ih je sjutradan žandarmerija metnula na nove muke. Onako ranjave i ubivene, tukli su ih šipkama od pušaka po nogoma sve dotle, dok im je sva koža s potplata bila odvojena. Zatim su ih držali tri dana bez vode i bez hrane. Upravitelj i izvršitelj ovoga mučenja bio je srbijanski narednik žandarmerije, Selić.

Na isti način su bili mučili i Andriju M. Vujovića, iz opštine Rudinske, i Sava A. Draškovića iz opštine Čevske, koje su vodili sa sobom ravnih deset dana, tukući ih svakoga dana redovno i primoravajući ih, da im kažu nekakvi novac ustaša – za koji su im rekli, da oni moraju znati. Članovi ove državne organizacije za mučenje crnogorskih građana“, piše ovaj list, dakle, srpski

oficiri, žandarmi i pojedinci i grupe „kaznjeničke“ režimske bande, „ušli su u kuću bolesne udovice Jovane L. Vujović, starije od 65. godina“, te jedan od batinaša, – „tukao kundakom od puške, i na kraju je izbacili iz kuće, tražeći, da im i ona kaže, gdje je Majo Vujović“. Pored ostalog, *Crnogorski glasnik* u nastavku teksta tvrdi da je jedan od glavnih kontrakomitskih vođa i predstavnika vlasti iz Nikšića: „udario puškom po glavi Sava Vujovića, iz Čeklića, i razbio mu glavu, samo zato, što ga je ovaj siromah zamolio, da mu ne gazi neki rasad kupusa. Ovo se je desilo na Ubli“. Isti list zatim nabroja seriju počinjenih zločina nad narodom od strane izvršilaca organa kriminalne politike vlasti. *Crnogorski glasnik* navodi potom: „Bez ikakvog povoda i razloga za koji se znade, srbijanska žandarmerija je uhvatila Sava Luketina Perišića, iz Cuca, pa su ga tukli kundacima od pušaka, dok se je onesvijestio. Istome su slomljena nekoliko rebra.

Dijete Đura Vučurova Jovanovića, vezali su u konop, pa ga vezanog vješali o drvetu, usta mu napunili krpama, da ne može vikati, poslje ga tukli na oči nesrećnih roditelja – i onda ga onesvijesteno bacili kao strvinu na obor. Na isti način su tukli kundacima dijete Mitra Radova Perišića, dok su ga upola mrtvog ostavili u kući tužnih roditelja“. Pored nabrojanja drugih počinjenih zločina od strane srbijanske žandarmerije navedeni list konstatuje: „Milana Pejovića, iz Bjelica, srbijanski žandari su odveli noću iz kuće, a sutradan su ga našli njegovi seljani i donijeli kući isprebijanog i u nesvijesti.

Vuko Krstov Perašev bio je u svojoj kući napadnut od srbijanske žandarmerije; tučen, dok su ga onesvijestili, pa ga onda bacili s gornjeg boja kuće u zgradu (baštu).

Sin Draga Lazova Kustudića, samo 12 godina star, bio je vezan, tučen do krvi i vješan nad jednom provalijom u selu Majstore; sa tim su nesretno dijete primoravali, da im kaže, gdje su ustaši.

– Sem više navedenih bili su vezani i vješani: Radovana J.

Krivokapića, Nikolu Gavrilova, Šćepana Andrina, žensku (tj. žene – op. N.A) Četnu, Nikolinu i Božanu, Nikolinu Marka Banićevića i Krsta Pejovića – svi iz Cuca.

– Jedan krd od osam srbijanskih žandara došao je na dan 27. maja (ljeta gospodnjeg 1924) u selo Lipu, u Cuce; ušli u kuću seljaka Milića Popovića i odma počeli tući Mašu, ženu Milićevu, zato što su je sudske vlasti dan prije oslobodili iz zatvora, gdje je bila zatvorena zbog toga, što nije umjela kazati gdje se nalaze ustaši. Pošto su je svi vezali, narednik žandarmrije je naredio žandaru Radiću, da je tuče dok je propljuvala krv; zatim su je izvukli na ulicu, gdje je nastavio tući sam žandarmrijski narednik“ te kad se ona „i najposlje kad se je onesvijestila, ostavili su je“. Navedeni list piše potom i to da je ista žandarmrija, ali pod komandom jednog srbijanskog majora, odnosno, majora vojske KSHS, koji je bio iz Crne Gore i istaknuti član Narodne radikalne stranke Nikole Pašića „došla je 12. juna ove godine, u kuću 70 godina starog Nikole Mijajlova Mijanovića, u selo Grab, u Cuce. Ovoga jadnog starinu su nemilosrdno istukli; na silu se častili u njegovoj kući jaganjcima i pršutom, dok mu nijesu ništa u kući ostavili. Ovog istog starca su napadali i ranije, t. j. 15. januara ove godine, kada su ga tukli i dok su se oni častili u kući, on je morao bos stajati na smrznuti snijeg pred kućom; a kad su ga ponovo uveli u kuću, najprije su ga tukli po smrznutim tabanima od noga, pa onda po cijelom tijelu. Tom prilikom su mu kundacima slomili tri rebra.“⁵⁰

Među znamenitim crnogorskim rodoljubima i ustanicima, suverenistima, zelenašima, koji su se godinama hrabro borili za pravo, čast i slobodu Crne Gore protiv okupatorskih trupa (vojnih, žandarmrijskih i drugih potjernih oružanih formacija pod firmom novonastale države Kraljevine SHS), te koji su se žrtvovali, stradali, odnosno, poginuli za crnogorsku državnu slobodu bili su

⁵⁰ *Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, broj 61, od petka, 1. avgusta 1924. godine, godina izlaska 9, stranica 1, članak „Stanje u Crnoj Gori“.

i Đorđije Savov Drašković iz sela Dide u Bjelicama (Katunska nahija, cetinjska oblast) i Blagota Vujović iz sela Mikulići, takođe u Bjelicama. Oni su ubijeni su u oružanom obračunu sa žandarmerskom formacijom 19. maja 1926. godine u planini Vršanju (opština Njeguši, Katunska nahija, cetinjska oblast). Tekst o njihovoj pogibiji objavljen je u listu *Crna Gora* pod naslovom „Ubijeni odmetnici“ i on glasi: „Prekjuče, 19. ov. mj. sukobilo se jedno krstareće žandarm. odjeljenje sa stanice Trešnjevo, u planini Vršnju u mjestu Mačkov do, u opštini njeguškoj, sa oglašenim odmetnicima Đorđem Draškovićem i Blagotom Vujovićem iz sreza Cetinjskog. U borbi, koja je trajala oko 1 sat ubijena su oba odmetnika. Od žandarma nije nijedan ranjen. Drašković je posljednjim rešenjem g. Ministra Unutrašnjih Djela bio ucijenjen na 30.000 dinara.“⁵¹

Jedan od najznamenitijih crnogorskih ustanika, gerilaca, komita, koji je skoro punih osam godina, od 1919. do druge polovine 1926, bio u šumi, stameno i nesalomivo boreći se i žrtvujući za Pravo, Čast i Slobodu Crne Gore i protiv okupacije i nasilne aneksije Crne Gore bio je Milan Stevov Perović iz Martinića (Bjelopavlića). Rođen je 1896. u selu Glizica i kao protivnik novostvorenog stanja u KSHS i surove represije režima nad crnogorskim narodom, odmetnuo se u šumu da se bori za suverenitet Crne Gore. I njegov rođeni brat Milić Stevov Perović bio je ustanik, patriota i zelenaški komita, koji će dugo vremena biti u šumi, da bi potom bio uhvaćen i osuđen od strane režimskog suda na doživotnu robiju, kao politički osuđenik i zatvorenik. Takođe, rodoljub i komita koji je dugi niz godina vojevao za Pravo, Čast i Slobodu Crne Gore bio je Petar Stevov Perović iz Bjelopavlića, rođeni brat Milana i Milića Perovića. I Petrov sin, Novo Perović bio je jedan od najčuvenijih ustaničkih prvaka i stradalnika za crnogorsku čast, slobodu i dostojanstvo. Dugi niz godina Novo P. Perović je bio u šumi i borio se protiv

⁵¹ *Crna Gora*, Cetinje, broj 20, od 21. maja 1926, str. 3.

organa vlasti Kraljevine SHS i njima potčinjenih struktura, gonećih formacija i njihovih protagonista i pristaša. Novo Petrov Perović je, nakon višegodišnjeg komitovanja, zarobljen i uhvaćen tokom 1929. godine i osuđen od strane režima na dugogodišnju robiju.

Organi vlasti Kraljevine SHS su Milana S. Perovića iz Martinića, oglasile za odmetnika i ucijenile kao hajduka. Načelstvo okruga podgoričkog KSŠS je rješenjem, broj 3199, od 10. aprila 1921. godine pozvalo na predaju brojne komite iz sreza danilovgradskog, među kojima i Milana Stevova Perovića, kome u tom pozivu daje i lični opis, pa kaže da je on „težak iz Glizice, rasta srednjeg, lica okruglog, kose crne, očiju crnih, brkova malih crnih, brade crne, brije se, osobenih znakova nema“. Taj poziv na predaju odbio je Milan S. Perović i nastavio sa gerilskim ratovanjem. Načelstvo okruga podgoričkog Kraljevine SHS je 17. januara 1922. godine dostavilo okružnom načelstvu na Cetinju raniji oglas (iz 1921. godine) o oglasenim i ucijenjenim odmetnicima iz podgoričkog okruga, u kome se pod brojem 5 navodi Milan St. Perović „iz Glizice, sreza dalovogradske, star 25 godina, rasta srednjeg, lica okruglog, kose crne, očiju crnih, brkova malih-crnih, brade crne, brije se“.⁵² Dvije godine nakon toga, veliki župan Zetske oblasti KSŠS Milovan T. Džaković zahtijevao je od Ministarstva unutrašnjih djela Kraljevine SHS u Beogradu, da se povećaju ucjene za hvatanje ili likvidaciju za brojne crnogorske ustanike i komite, a među njima i za Milana S. Perovića i njegovog rođaka Milovana Stojanova Perovića, oba iz sela Glizica, sa 10.000 na 15.000 dinara, što je Ministar unutrašnjih djela prihvatio i donio odluku u traženom smislu. Ucjena za Milana S. Perovića konstantno je, potom, povećavana da bi u momentu kada je ubijen dostigla cifru od 30. 000 dinara. On se sukobljavao, dugo vremena potom, sa potjernim

⁵² Prof. dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije (1918–1929)*..., drugo izdanje, Cetinje – Podgorica, 2005, tom IV, dok. br. 1496, str. 1972.

odjeljenjima režima. Bila je obećana velika novčana nagrada za one koji ga uhvate ili ubiju. Komita i patriota crnogorski Milan S. Perović ubijen je u oružanom sukobu sa žandarmerijskom potjerom KSHS 12. jula 1926. godine na području Bjelopavlića. Vijest o njegovoj pogibiji objavljuje i list *Crna Gora*, od jula 1926, zvanično glasilo Narodne radikalne stranke, odnosno, njenog Okružnog odbora u ondašnjoj Zetskoj oblasti. Taj kratki tekst u formi vijesti o njegovoj pogibiji, pod naslovom „Pogibija odmetnika“, glasi:

„Noću 12. o.m. žandarmerijska patrola stanice Martinići pod vodstvom kaplara Andrije Papka sukobila se sa oglašenim odmetnikom Milanom Perovićem, koji je ucijenjen sa 30.000 dinara. Odmetnik je ubijen a teže ranjen žandarm kaplar Martin Lulić, koji je sjutra dan podlegao ranama.“⁵³

Brojne su bile žrtve učesnika crnogorskog ustanka i komitskog pokreta za pravo, čast i slobodu Crne Gore. Među patriotima koji su stradali za slobodu domovine u borbi protiv ugnjetača bilo je i Petar Milov Kovačević iz sela Gluhi Do u Crmnici, koji je ubijen od strane žandarmerijske potjere 12. septembra 1926. godine. List *Crna Gora*, glasilo okružnog odbora Narodne radikalne stranke, u članku pod naslovom „Ubijen odmetnik“ o njegovoj smrti piše:

„12. ov. mj. jedna žandarmerijska patrola sa stanice Sutormana ubila je u opštini Gluhodolskoj, u srezu barskom, oglašenog odmetnika Petra Milova Kovačevića“⁵⁴.

Nekoliko crnogorskih ustanika, zelenaških komita, sticajem objektivnih okolnosti, bili su primorani da se predaju organima vlastima Kraljevine SHS. O tome krajem oktobra 1926. piše radikalski list *Crna Gora*, u članku „Predali se odmetnici“ sljedeće:

⁵³ *Crna Gora*, Cetinje, broj 28, petak 23. jula 1926, str. 3.

⁵⁴ *Crna Gora*, Cetinje, broj 36, od 17. septembra 1926, str. 3.

„Pero Stevović i Pajo Roganović iz Cuca, koji su se ranije bili odmetnuli i od Velikog Župana Zetske oblasti pozvati na predaju, prijavili su se 19. ov. mj. žandarmerijskoj stanici na Trešnjevju. Takođe i Perovan Mihailović, ucijenjeni odmetnik iz opštine Piperske Sreza Podgoričkog, predao se vlastima.“⁵⁵

Ucjene za hvatanje ili ubistvo crnogorskih rodoljuba, ustanika i komita stalno su povećavane. Istaknuti crnogorski gerilac bio je i Stanko Mihailović iz Pipera, okrug podgorički. Režim ga je oglasio i ucijenio kao odmetnika. List Okružnog odbora Narodne radikalne, pod nazivom *Crna Gora*, početkom novembra 1926. godine u tekstu „Povećana ucjena“, piše:

„Rešenjem Ministra Unutrašnjih Djela povećana je ucjena Stanku Mihailoviću, oglašenom odmetniku iz sreza Podgoričkog od 500 na 10.000 dinara.“⁵⁶

⁵⁵ „Crna Gora“, Cetinje, broj 40, od 29. oktobra 1926, strana 2.

⁵⁶ „Crna Gora“, Cetinje, broj 41, od 5. novembra 1926, stana 3.

PRINC MILO PETROVIĆ-NJEGOŠ U IRSKOJ OD 1940. DO 1978.

Alek Barović

Prince Milo Petrović-Njegoš is one of the most interesting figures in Montenegrin history. His life until 1940 had previously been extensively researched, while we know little about the decades after that period. This paper deals with Milo's life in Ireland where he spent the period from 1940 until his death in 1978. In Ireland, Milo lived an active social life and was involved in political activities, which did not escape the Irish press, nor the intelligence services who kept him under surveillance. This work is a contribution to the biography of one of the most important fighters for the rights, honour and freedom of Montenegro.

Princ Milo Petrović-Njegoš svakako je jedna od najzanimljivijih ličnosti crnogorske istorije prve polovine XX vijeka. Ratnik, intelektualac, diplomata, svjetski putnik i borac za pravo, čast i slobodu Crne Gore. Život i borba za Crnu Goru vodili su Mila od rodnih Njeguša do Rusije, Italije, Kine, Meksika, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva i Irske Republike đe je i okončao svoj dugi život.

O Milovom životu detaljno je pisao istoričar Novak Adžić u nekoliko radova i knjizi pod imenom *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*¹. Takođe, dosta detalja iz Milovog odrastanja, života u emigraciji i porodičnim prilikama iznosi i njegova šćerka Milena Petrović-Njegoš

¹ Adžić, Novak, *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*, Crnogorski kulturni forum – Cetinje, Cetinje, 2013.

Thompson u svojoj knjizi *My father, the Prince*². O Milovom životu do 1940. pisali su i drugi istoričari i publicisti. Zbog toga se u ovom radu nećemo detaljnije baviti činjenicama o njegovom životu do 1940. koje su opšte poznate, već samo naglasiti par osnovnih biografskih detalja.

U ovom radu analiziraćemo arhivsku građu koja do sada nije bila objavljena, a nalazi se u Nacionalnom arhivu Irske u Dublinu. Ovde se prije svega radi o Milovim dosijeima, iz kojih se može zaključiti da su nadležne javne i tajne službe Irske pomno pratile prve godine njegovog života na smaragdnom ostrvu. Princ Milo Petrović-Njegoš je često bio predmet novinskih tekstova u raznim dnevnim listovima u Irskoj. Ti novinski tekstovi takođe će biti predmet ovog rada. Na kraju, Milo Petrović-Njegoš je bio interesantan i nekim irskim istoričarima, pa će se u radu pozivati i na činjenice do kojih su oni došli, a koje svjedoče o njegovom životu u Irskoj. U suštini, rad se bavi irskim izvorima i svjedočenjima o životu, radu i ličnosti jednog od najvažnijih boraca za pravo, čast i slobodu Crne Gore – princa Mila Petrovića-Njegoša.

Milo Đurov Petrović-Njegoš rođen je 3. oktobra 1889. godine u selu Erakovići, na Njegušima. Njegov ogranak Petrovića-Njegoša čine potomci Radula (Rada) Šćepčeva Petrovića-Njegoša koji je bio rođeni brat vladike Danila, rodonačelnika dinastije Petrović-Njegoš. Ova činjenica, ali i politički motivi i želja da se crnogorsko kraljevstvo obnovi, ohrabriće Mila Petrovića-Njegoša da u svojoj borbi za prava Crne Gore u inostranstvu koristi titulu princa iako formalno-pravno nije imao pravo na nju. Odluka potomaka kralja Nikole da se za apanažu odreknu crnogorske krune dodatno je učvrstila Mila u ovom stavu.³

² Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000.

³ Adžić, Novak, *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*, Crnogorski kulturni forum – Cetinje, Cetinje, 2013, str. 29–34.

Osnovno i dio gimnazijskog obrazovanja pohađa na Cetinju, a prekida ga 1902. zbog odlaska na elitnu vojnu akademiju Corps de Pages u Sankt Peterburgu. Iz knjige njegove šćerke Milene, nastale po kazivanjima njenog oca, mladi Milo je bio miljenik knjaza Nikole koji ga je sa sobom vodio na nekoliko putovanja po Evropi i omogućio mu da pohađa ovu elitnu vojnu akademiju koja je bila rezervisana za evropsko plemstvo.⁴

Nakon povratka u Crnu Goru, Milo se priključuje crnogorskoj vojsci. Ubrzo izbijaju Prvi balkanski rat 1912. i Prvi svjetski rat 1914. u kojima Milo učestvuje kao oficir. Nakon srpske okupacije Crne Gore i nasilne aneksije na takozvanoj Podgoričkoj skupštini, kao protivnik ovih događaja uperenih protiv Crne Gore i njenog kralja, Milo se priključuje Božićnom ustanku. Nakon sloma ustanka sa brojnim crnogorskim patriotima odlučuje da borbu za pravo, čast i slobodu Crne Gore nastavi u emigraciji.⁵ U političkoj emigraciji širom zemaljske kugle provešće i ostatak svog dugog života i nikad se neće vratiti u Crnu Goru.

Period do 1922. kao i većina crnogorskih emigranata Milo provodi u Italiji đe je i bio glavni centar okupljanja crnogorske vojske u emigraciji. Nakon promjene političkih prilika u Italiji i odluke fašista da Crnogorcima uskrate gostoprimstvo, dio emigranata se vratio u Crnu Goru, a dio se rasuo širom svijeta, najviše u Argentinu i Sjedinjene Američke Države. Milo Petrović-Njegoš odlučuje da sa svojim prijateljem i plemenikom, alajbarjaktarom Markom Zekovim Popovićem novi centar otpora potraži u Meksiku.⁶

⁴ Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000, str. 35–42.

⁵ Adžić, Novak, *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*, Crnogorski kulturni forum – Cetinje, 2013, str. 35–36.

⁶ Adžić, Novak, „Princ Milo-Petrović Njegoš“, *Matica*, br. 64, zima 2015, str. 493–494.

U Meksiku Milo postaje veliki prijatelj sa meksičkim predsjednikom Alvarom Obregonom. Obregon je dobro poznao crnogorske prilike i dijelio simpatije prema od saveznika izdanom kraljevstvu. Međutim, Milo je ubrzo shvatio da iz Meksika ne može mnogo uraditi u borbi za odbranu Crne Gore i njenih potlačenih građana i zbog toga je odlučio da ga napušta.⁷

Iz Meksika, Milo Petrović-Njegoš i Marko Zekov Popović 1923. odlaze u Kinu će kratko borave, da bi se 1925. vratili u Evropu i nastanili u Londonu (Ujedinjeno Kraljevstvo). Milo u Londonu upoznaje Amerikanku Helenu Smit, sa kojom odlučuje da otputuje u Sjedinjene Američke Države 1927. gdje su se vjenčali i nastanili u Kaliforniji. Iduće godine Milo će sa njom dobiti šćerku Milenu, nazvanu po potonjoj crnogorskoj kraljici. Međutim, crnogorski patriota nije mogao sjedeti skrštenih ruku i samo se baviti pisanjem. Odlučuje da se za crnogorsku stvar bori u centru evropske politike – Londonu, će se i seli 1929.⁸ Proći će četiri decenije prije nego će opet viđeti svoju šćerku Milenu.

Tokom perioda od 1922. do 1940. godine, princ Milo Petrović-Njegoš bio je jedan od najaktivnijih crnogorskih političkih emigranata. Saradivao je sa brojnim crnogorskim emigrantskim udruženjima, primarno u SAD-u. Nakon odlaska u SAD intenzivirao je javne nastupe kako bi skrenuo pažnju američke javnosti na katastrofalan položaj Crnogoraca u novoj državi, kao i na brojne zločine koji su nad Crnogorcima vršeni. Autor je brojnih tekstova, brošura, proklamacija, apela i do 1940. ostao jedan od najaktivnijih crnogorskih političkih emigranata.⁹

Nakon što je počela bitka za Britaniju 1940. godine, tj. bombardovanje Ujedinjenog Kraljevstva od strane vazdušnih snaga

⁷ Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000, str. 138–139.

⁸ Ibid, 149–157.

⁹ Adžić, Novak, „Princ Milo-Petrović Njegoš“, *Matica*, br. 64, zima 2015, str. 495–497.

nacističke Njemačke, princ Milo Petrović-Njegoš odlučuje da mir potraži u susjednoj Republici Irskoj, dok rat ne završi. Od tada on dolazi u pažnju irskih medija, ali i državnih službi.

Ovo nije prvi put da je irska javnost čula za ime princa Mila od Crne Gore. To je vjerovatno bilo prvi put još 25. oktobra 1924. kada je *Roscommon Herald*, dnevni list iz irskog gradića Roscommona, objavio tekst o Milu pod naslovom „Izgnani princ u siromaštvu u Londonu“. U ovom tekstu se navodi da je još jedan detronizovani plemić pronašao privremeno izbjeglištvo u Londonu. Dodaje se da crnogorski princ živi u maloj garsonjeri u radničkom distriktu King's Cross. On dijeli ovu jeftinu sobu sa takođe prognanim crnogorskim novinarom. U tekstu se ne navodi ime ovog novinara, ali se kazuje da im finansijski pomaže novinarova šćerka koja radi kao krojačica. Tekst završava rečenicom u kojoj se kazuje da je princ rekao da je 30.000 njegovih sunarodnika prognano jedino zato što su se borili za crnogorsku nezavisnost.¹⁰

Princ Milo Petrović-Njegoš prvi put dolazi u kontakt sa irskim državnim službama 25. oktobra 1929. kada šalje pismo Vilijamu Kosgrejvu, predsjedniku Izvršnog vijeća Slobodne irske republike. U ovom pismu on urgira kod Kosgrejva u ime crnogorskih, hrvatskih i makedonskih emigrantskih asocijacija u SAD-u, da pomogne crnogorskom patrioti Jovanu Čubranoviću u njegovom problemu.¹¹ Naime, mjesecima prije ovog pisma, Čubranović se obraćao irskim institucijama da mu pomognu u rješavanju spora koji ima sa dvije irske filmske kuće. Problem se tiče prikazivanja filma *Voskresenja ne biva bez smrti* na teritoriji Irske, a koji je Čubranović ustupio jednoj od firmi. Nakon što prikazivanje filma nije doživjelo uspjeh, filmska kuća nije željela da film vrati Čubranoviću, te se on zbog toga žalio institucijama kako bi mu u ovome pomogle. Budući da je ovo

¹⁰ *Roscommon Herald*, br. 65, oktobar 25. 1924, str. 9.

¹¹ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Department of the president, 602 – Montenegro, RA/883/29.

bio jedini primjerak filma koji je Čubranović posjedovao i da je želio da otputuje u SAD, Čubranović putovanje nije mogao realizovati dok mu se navedeni film ne vrati.

Pismo je stiglo i do predsjednika Kosgrejva budući da sekretar irskog Ministarstva spoljnih poslova šalje pismo kabinetu predsjednika 4. novembra 1929. u kome navodi da je primljeno pismo od osobe koja se potpisala kao princ Milo, detaljno objašnjava problem Čubranovića i daje savjet da Čubranović pravdu potraži na sudu i na kraju iznosi stav da smatra da je prinčevo pismo originalno.¹²

Na kraju je 16. novembra upućeno pismo iz kabineta predsjednika firmi Wm. Egan & Sons Ltd iz Korka u kojem se kaže da je predsjednik dobio depešu od princa Mila iz Los Anđelesa, Kalifornija, vezanu za povraćaj filma koji se nalazi kod njih. Predsjednik u pismu moli vlasnika firme da razmotri situaciju.¹³

Iz medijskih tekstova se vidi da je princ Milo u par godina po dolasku u London 1929. izgradio značajna prijateljstva. Tako *Belfast Newsletter* 17. septembra 1932. donosi tekst o vjenčanju šćerke britanskog premijera Remzija MekDonalda. U tekstu se navodi da je i princ Milo od Crne Gore posjetio kuću gospodina MekDonalda u škotskom gradiću Losimutu.¹⁴

O društvenom životu koji je vodio princ Milo Petrović-Njegoš svjedoči i *Leinster Express* koji je izlazio u irskom okrugu Liš. U tekstu koji se bavi dešavanjima iz džet seta objavljenom 16. juna 1934. godine nalazi se i prilog sa događaja koji je u svom londonskom domu organizovala Evelejt Naš, čuvena pripadnica visokog društva. Tekst kaže da je među prisutnim gostima najvisočiji bio princ Milo od Crne Gore koji je vrijeme provodio pričajući sa ambasadorom Albanije.¹⁵

¹² Ibid.

¹³ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Department of the president, 602 – Montenegro, RA/883/29.

¹⁴ *Belfast Newsletter*, septembar 15. 1932, str. 5.

¹⁵ *Leinster Express*, jun 16. 1934, str. 3.

Belfast Newsletter 17. oktobra 1934. donosi izvještaj sa crkvene službe povodom smrti Lorda Kušenduna, britanskog konzervativnog političara. Navodi se da je među prisutnim visokim političarima, stranim ambasadorima, britanskim plemstvom i ostalim visokim zvaničnicima prisustvovao i princ Milo od Crne Gore.¹⁶

Alajbarjaktar Marko Zekov Popović godinama je pratio svog prijatelja Mila Petrovića-Njegoša. Tako je bilo i u Londonu, sve do Popovićeve smrti. Popović je iznenada umro, a moguće i da je bio otrovan od strane jugoslovenskih tajnih službi. Dablinski *Evening Herald* izvještava 27. oktobra 1934. da je osoba koja se srušila na ulici u Londonu i preminula prije nego što je primljena u bolnicu identifikovana kao major Marko Popović, ađutant princa Mila od Crne Gore.¹⁷ Popović će biti kremiran i princ Milo će urnu čuvati do svog dolaska u Dublin kada će je pohraniti na počasnom mjestu u dablinskoj Kristčurč katedrali gdje se i danas nalazi.

Urna
alajbarjaktara
Marka Zekova Popovića u
dablinskoj Kristčurč
katedrali¹⁸

¹⁶ *Belfast Newsletter*, oktobar 17. 1934, str. 9.

¹⁷ *Evening Herald*, oktobar 27. 1934, str. 7.

¹⁸ Fotografisao Alek Barovič, oktobar 2021.

Kada je princ Milo Petrović-Njegoš došao u Irsku 1940, odmah je na sebe skrenuo pažnju službama irske države. Službenik Kancelarije za registraciju stranaca šalje depešu Ministarstvu pravde vezanu za slučaj „Njegoša, Mila Petrovića, poznatog i kao princ Milo od Crne Gore“. U depeši se kaže da je Milo Petrović-Njegoš 30. oktobra 1940. godine došao u Kancelariju za registraciju stranaca da prijavi svoj dolazak u Irsku na adresi Šelburn Hotel, Stephen's Green, Dublin. Milo je naveo da je u Irsku stigao 20. oktobra 1940. Kao sredstvo identifikacije priložio je meksički pasoš broj 596 izdat od strane Ministarstva spoljnih poslova Meksika 7. juna 1929. godine. Milo je službeniku Kancelarije izjavio da je pripadnik bivše crnogorske vladarske porodice i da je finansijski nezavisan. Takođe je izjavio da u Irsku dolazi zbog trenutne situacije u Velikoj Britaniji i da planira da ostane u Irskoj do završetka rata. Kada mu je službenik Kancelarije zatražio da priloži svoje fotografije u svrhu registracije, Milo mu je iznio primjedbu na zahtjev da se fotografiše. Saopštio je da privlači mnogo publiciteta koji želi da izbjegne. Zatražio je da nadležno Ministarstvo bude informisano o ovakvom njegovom stavu i da mu se dozvoli izuzeće od obaveze prilaganja fotografija. Službenik Kancelarije mu je saopštio da zakon nalaže prilaganje fotografija, ali da će njegov zahtjev uputiti Ministarstvu pravde što ovom depešom i čini.¹⁹

Ministarstvo pravde je kroz dva dana reagovalo i poslalo depešu Ministarstvu spoljnih poslova. U ovoj depeši se ovo Ministarstvo pismeno obavještava o slučaju Mila Petrovića-Njegoša. Ministar pravde je iznio stav da ne vidi razlog zašto bi se Milu dozvolilo da ne preda fotografije, ali prije nego što donese odluku želi da čuje i stav Ministarstva spoljnih poslova.²⁰

¹⁹ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Milo Petrovitch Niegoche, 202/1032, A.R.O. 2209.

²⁰ Ibid, 69/5672.

Ministarstvo spoljnih poslova je iznijelo svoj stav 21. novembra 1940. U depeši koju su poslali Ministarstvu pravde navodi se da smatraju da u ovom slučaju ne treba odstupati od pravila koja regulišu registraciju stranaca. Nema razloga da Petrović-Njegoš bude sumnjičav, budući da će se navedene fotografije koristiti isključivo za zvaničnu zabilješku i da neće biti javno korištene.²¹

Zanimljivo je da se u Nacionalnom arhivu Irske u Dublinu nalaze dva Milova dosijea. Jedan je zaveden pod naznakom „OGRANIČENO“ što znači da je predstavljao neku vrstu državne tajne. Ovakav status dosije je zadržao do 1989. godine. Iz registra korištenja ovog dosijea vidimo da su službenici organa koji su pratili Milov boravak u Irskoj ovom dosijeju pristupali regularno tokom svih godina trajanja rata, a na kraju još dva puta tokom 1954. godine. Njegov drugi dosije postao je dostupan javnosti tek 1991. godine.²²

U ovom dosijeju se raspravlja da li treba Milu dozvoliti boravak u Irskoj. Irske službe su se interesovale o Milu kod britanskog Forin Ofisa od kojeg su dobili informaciju da je Milo bio član bivše crnogorske kraljevske porodice i da je u Engleskoj živio poslednjih dvanest godina. Britanski Forin Ofis smatra da osim što Milo ima izraženu mržnju prema Jugoslaviji, da je inače bezopasan.²³

Iz dosijea Mila Petrovića-Njegoša možemo vidjeti da je krajem 1940. tražio sastanak sa predsjednikom Irske Daglasom Hajdom. O ovom zahtjevu Ministarstvo spoljnih poslova Irske obavijestilo je kabinet predsjednika. U depeši koju su uputili kabinetu predsjednika, iz Ministarstva navode da su dobili

²¹ Ibid, 02/1032.

²² Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874.

²³ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Milo Petrovitch Niegoche, 202/1032, 202/1032

zahtjev za sastanak princa Mila i predsjednika Hajda posredništvom i preporukom profesora Timotija Smidija, koji je bio bivši ambasador Irske u Vašingtonu. Međutim, odlučeno je da se ovaj zahtjev odbije. U depeši koja se bavi ovim pitanjem navodi se da nadležne službe sumnjaju da princ Milo Petrović-Njegoš želi da se nametne i bude priznat kao pretecent na crnogorski prijesto. Službe smatraju da je ovo bezopasno, ali i savjetuju da je svako miješanje u balkanske odnose kritično kada se pogleda trenutna situacija u Evropi i mogućnost širenja rata. Zbog toga naglašavaju da bi miješanje Irske u ove stvari možda izazvalo određene probleme.²⁴

Princ Milo nastavio je da ima aktivan društveni život i u Irskoj. Međutim, irske službe pratile su njegovo kretanje tokom ratnih godina i bilježile njegove medijske nastupe. Tako je zabilježeno da je 7. decembra 1940. nakon što je upoznao gospođu De Frejne bio pozvan da joj bude pratilac na prijemu u rezidenciji predsjednika. Neformalnim putem bilo je dogovoreno da se predsjednik i princ sretnu i prodiskutuju. Ova činjenica zadala je novi problem irskim službama koje su željele na svaki način da kontakt princa Mila i predsjednika Irske republike spriječe. Službenik koji je bio zadužen za Mila i koji je kreator većine dokumenata u njegovim dosijeima savjetovao je da se Milu ne dozvoli prijem od strane predsjednika. Službenik je svoj savjet pravdao činjenicom da sukladno pozicijama predsjednika i princa čak i neformalni susret bi mogao biti pogrešno shvaćen i da sve što bi moglo dovesti do potencijalnih komplikacija treba izbjegavati. U depeši vezanoj za ovo pitanje dalje se navodi da je predsjednik prihvatio da je bolje da se ne sretne sa princem Milom, čak ni u najneformalnijem susretu. Nakon ovoga predsjednikova sestra je nazvala gospođu De Frejn i saopštila joj da je dogovoreni

²⁴ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874

susret princa Mila i predsjednika otkazan, ali da ako želi, princ može doći u neformalnu posjetu njoj zajedno sa gospođom De Frejn. Princ Milo je ovo prihvatio. Kolege službenika koji je bio zadužen za slučaj princa Mila, a koji nije želio da lično prisustvuje ovom događaju, obavijestile su ga da je princ Milo veoma šarmantan i obrazovan džentlmen sa političkim stavovima bez greške. Međutim, službenik ipak naglašava da država treba da bude oprezna, pogotovo jer uvijek postoji mogućnost da princ bude kontaktiran od osoba koje bi željele da obnove nezavisnu Crnu Goru i uzdrmaju trenutnu Kraljevinu Jugoslaviju. Potencijalna činjenica da se lider takvog jednog pokreta tokom svog egzila sastajao sa predsjednikom Irske bi bila loša.²⁵

Princ Milo Petrović-Njegoš je po dolasku u Irsku neko vrijeme živio u dablinskom Šelburn Hotelu. Malo nakon toga kupio je i preselio se u dvospratnu kuću blizu dablinskog Herbert parka. Po ugledu na britansku kraljevsku porodicu kupio je automobil marke Daimler.

Malo više od mjesec dana nakon dolaska u Irsku, princ Milo je počeo da puni irske novine tekstovima o sebi. Prvi tekst o njemu objavio je *Evening Herald* 26. novembra 1940. godine navodeći da je prisustvo crnogorskog princa u Dublinu značajan događaj.²⁶ Takođe, i *Anglo-Celt* je kratko izvijestio da crnogorski princ boravi u Dublinu.²⁷

Irish Independent je 5. decembra 1940. objavio tekst o istoriji dinastije Petrović-Njegoš i nestanku crnogorske države. Svakako, povod za ovaj tekst bio je boravak princa Mila u Dublinu na kojeg se dio teksta i odnosi.²⁸

²⁵ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874.

²⁶ *Evening Herald*, novembar 26. 1940, str. 4.

²⁷ *Anglo-Celt*, novembar 30. 1940, str. 10.

²⁸ *Irish Independent*, decembar 5. 1940, str. 5.

Irish Press 27. novembra 1940. donio je tekst pod naslovom „Princ uživa u svojoj posjeti“. U ovom tekstu se navodi da je princ uživao u čašici viskija u Rojal Hiberian Hotelu u Dublinu i opisuju ga kao visokog, sijedog gospodina u tamnosivom odijelu sa zlatnim prstenom na kojem je kruna i dvoglavi orao. Princ Milo je u kratkom intervjuu istakao da je očaran Irskom i mirom i tišinom koje mu pruža nakon dugogodišnjeg života u Londonu. Princ je rekao da su Irci veoma gostoprimljivi i da ga podsjećaju na njegov narod. Naveo je da u Crnoj Gori još uvijek ima prijatelje, ali da dugo nije u kontaktu sa njima. Na novinarsko pitanje da li će tražiti prava na crnogorski prijesto, princ je slegao ramenima i odgovorio da niko ne zna šta će ovaj rat donijeti i da se nada da će njegov narod uspjeti da evropski rat provede u miru kao što to rade i Irci.²⁹

Desetak dana nakon ovog teksta, i *Evening Herald* je donio tekst o princu Milu, 6. decembra 1940. godine. U njemu se navodi da Njegovo kraljevsko visočanstvo planira da uskoro posjeti Galvej i zapadnu obalu Irske. Princ je novinaru rekao da Crnogorci imaju prijateljski osjećaj prema Ircima i da znaju dosta o irskoj istoriji. Istakao je i da ga istorija Crne Gore podsjeća na istoriju Irske budući da su se Crnogorci vjekovima borili za svoju nezavisnost i da imaju pasioniranu ljubav prema slobodi. Tom prilikom je princ Milo dao novinaru svoju fotografiju da bude objavljena uz ovaj tekst o njemu. Novinar ističe ljepote crnogorske narodne nošnje naglašavajući da se na crnogorskoj kapi nalaze pet zraka koje simbolizuju pet vjekova crnogorske nezavisnosti.³⁰

²⁹ *Irish Press*, novembar 27. 1940, str. 7.

³⁰ *Evening Herald*, decembar 6. 1940, str. 4.

Prince Milo of Montenegro

Sunday Independent 16. maja 1941. na svojoj naslovnici donosi tekst o stanju u Kraljevini Jugoslaviji. Tekst se bavi pitanjem pristupanja Kraljevine Jugoslavije trojnom paktu. Iako se u samom tekstu eksplicitno ne pominje princ Milo, pored teksta je data njegova fotografija sa izvjesnom gospođom Nikson, nastala na dablinskom hipodromu.³¹

Sljedećeg dana i *The Irish Times* objavljuje fotografiju princa Mila Petrovića-Njegoša sa hipodroma. Ovakvo interesovanje za Mila govori o tome da je u Irskoj uživao veliki publicitet i svojom pojavom skretao pažnju na sebe.³²

³¹ *Sunday Independent*, mart 16. 1941, str. 1.

³² *The Irish Times*, mart 17. 1941, str. 8.

AT BALDOYLE RACES on Saturday. Left: Mrs. T. V. Murphy. Centre: Prince Milo of Montenegro. Right: Mrs. S. Magee.

The Irish Times u svom odjeljku o kraljevskim porodicama 22. marta 1941. javlja da je princ Milo od Crne Gore prisustvovao izvođenju jedne predstave u dablinskom Pikok teatru. Zanimljivo je da je ova vijest postavljena odmah ispod vijesti o posjeti Vinstona Čerčila vladaru Ujedinjenog Kraljevstva, a iznad dešavanja iz života članova britanske kraljevske porodice.³³

Irish Independent javlja 5. maja 1941. da je na konjskim trkama na dablinskom hipodromu uz ostale visoke zvanice bio prisutan i princ Milo od Crne Gore.³⁴ I *Kilkenny People* izvještava 14. juna 1941. da je na jednoj trci bio veliki broj moderno obučениh ljudi, a da se među njima isticao princ Milo od Crne Gore.³⁵

Princ Milo u Dublinu, 1941.³⁶

³³ *The Irish Times*, mart 22. 1941, str. 6.

³⁴ *Irish Independent*, maj 5. 1941, str. 4.

³⁵ *Kilkenny People*, jun 14. 1941, str. 5

³⁶ *Irish Independent*, septembar 22. 1941, str. 2

Na Petrovdanskom saboru održanom 12. jula 1941. proglašena je nezavisna Crna Gora pod protektoratom fašističke Italije. *Irish Examiner* javlja da je princ Milo od Crne Gore koji boravi u Irskoj poslao telegram predsjedniku crnogorske Narodne skupštine. U telegramu stoji: „Ponosan sam na moju zemlju i na sve vas moji dragi Crnogorci. Živjela Crna Gora!“³⁷ Da je irska služba pomno pratila dešavanja u Crnoj Gori, ali i ponašanje princa Mila Petrovića-Njegoša po ovom pitanju govori i isječak iz novina koji se nalazi u njegovom dosijeu. Riječ je o tekstu u kojem se javlja da je crnogorsko kraljevstvo obnovljeno i da novi kralj još uvijek nije određen.³⁸

Irish Press javlja 18. septembra 1941. da je konzul Čilea upriličio svečani prijem povodom Dana nezavisnosti ove države. Među brojnim zvanicama iz diplomatskog kora, irske elite i vjerskih velikodostojnika bio je i princ Milo od Crne Gore.³⁹ O istom događaju izvijestio je i *The Irish Times*.⁴⁰

Diplomatska aktivnost princa Mila Petrovića-Njegoša zabrinula je jugoslovensku vladu u egzilu. Dešavanja u Crnoj Gori su im stvarala dodatne probleme, jer su se bojali da bi Milu mogla biti ponuđena crnogorska kruna. Zbog toga su nastojali da ga na svaki način diskredituju. Tako 21. oktobra 1941. konzulat Kraljevine Jugoslavije u Dublinu šalje pismo Sekretarijatu irskog Ministarstva vanjskih poslova. U pismu se navodi da u Irskoj boravi izvjesni Milo Petrović koji sebe naziva princem od Crne Gore. Zbog toga Konzulat ponizno saopštava, radi budućih radnji, da nikakav princ od Crne Gore niđe ne postoji i da osoba koja se koristi tom titulom nije član bivše crnogorske dinastije. Pismo potpisuje konzul Viktor Dejvi.⁴¹

³⁷ *Irish Examiner*, jul 26. 1941, str. 4

³⁸ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874.

³⁹ *Irish Press*, septembar 18. 1941, str. 9.

⁴⁰ *The Irish Times*, septembar 19. 1941, str. 5.

⁴¹ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Milo Petrovitch Niegoche, 202/1032,

Sledećeg dana, podsekretar irskog Ministarstva spoljnih poslova gospodin Frederik Boland šalje odgovor jugoslovenskom konzulatu u kojem navodi da je njihovo pismo uredno primljeno.⁴² Boland će nekoliko decenija nakon ovoga služiti kao predsjednik Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.

Boland koji je poslao odgovor i ranije se bavio princem Milom vezano za dešavanja iz novembra 1940. Zbog toga, istoga dana šalje još dva pisma i to pod naznakom TAJNO.

Prvo je upućeno irskom Ministarstvu pravde. U njemu se navodi da u skladu sa prepiskom između Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva pravde od novembra 1940. on nalazi za shodno da kopiju pomenutog pisma jugoslovenskog konzulata prosljedi i Ministarstvu pravde. U pismu se dodatno navodi da je gospodin Boland od italijanskog ambasadora u septembru 1941. dobio informaciju da je Milo Petrović dalji rođak crnogorske dinastije i da nema pravo na titulu princa, ali da je koristi godinama.⁴³

Drugo pismo Boland šalje irskom Ministarstvu odbrane, tj. njegovoj vojnoj obavještajnoj službi. Pismo je upućeno pukovniku Denu Brajanu i u njemu se navodi da se pismo šalje kao obavještenje o osobi Milu Petroviću, a koja boravi u Irskoj. Uz pismo je dostavljena i kompletna prepiska Ministarstava vanjskih poslova i pravde.⁴⁴ Pukovnik Brajan je jedan od najpoznatijih irskih obavještajaca i glavni tvorac irskog plana neutralnosti tokom Drugog svjetskog rata.

Mjesec dana nakon ovog drugog pisma uslijedio je i odgovor takođe pod naznakom TAJNO. Pukovnik Brajan odgovara u pismu 20. novembra 1941. U tom pismu stoji da irska vojna obavještajna služba već neko vrijeme motri na princa Mila. Pismo otkriva i to da su prinčeva pisma bila otvarana i analizirana, pa se

202/1032.

42 Ibid.

43 Ibid.

44 Ibid.

u njemu naglašava da je cenzura otkrila da princ prima mjesečnu nadoknadu od strane gospođe Eve Pauer iz Kenta. Navedena mjesečna nadoknada je na savjet Pauerinih bankara od aprila 1941. smanjena na 25 funti mjesečno. Dodatno, u pismu se iznosi i informacija da je princ u Irskoj dobio ček sa većim iznosom u proteklom periodu.⁴⁵ Iz navedenog se vidi da je princ Milo Petrović-Njegoš bio pod budnim okom irskih obavještajnih službi, pogotovo u vremenu turbulencija u Crnoj Gori.

U knjizi o životu svog oca Milena Petrović-Njegoš Thompson navodi da je njen otac u Londonu imao prijateljicu po imenu gospođa Dorin Pael. Bogata udovica je pomagala siromašnog princa po njegovom povratku u London i tokom tridesetih godina zajedno su osnovali biznis trgovine antikvitetima i umjetninama. Kasnije će ovaj posao omogućiti princu da postane finansijski nezavisan. Iz ove knjige saznajemo da je malo nakon prinčevog dolaska u Irsku i gospođa Pael došla da živi u Dublinu.⁴⁶ Gospođa Pael je govorila da je ona prinčeva „engleska majka“. Na jednoj rođendanskoj proslavi koju je priredila za princa 1942. godine okupila je veliki broj zvanica iz irskog visokog društva. Među prisutnima biće i jedan par iz veoma poznate irske porodice (Milena Petrović-Njegoš Thompson ih u svojoj knjizi naziva Dramond međutim ovo nije pravo prezime, već izmijenjeno za potrebe knjige). Nakon ovog događaja princ, gospođa Pael i par iz aristokratske porodice će postati nerazdvojni prijatelji, sve do smrti gospođe Pael dvije godine kasnije. Kako navodi prinčeva šćerka u svojoj knjizi, gospođa Pael je većinu svog bogatstva ostavila Princu.⁴⁷

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000, str. 158–170.

⁴⁷ Ibid, 171–172.

Princ Milo je i tokom narednih godina nastavio sa aktivnim društvenim životom. *Irish Independent* 10. februara 1942. donosi vijest o prijemu u ambasadi Francuske u Dublinu. Među stotinjak visokih zvanica bio je prisutan i princ Milo od Crne Gore.⁴⁸ Ovo je posebno zanimljivo budući da je prinčev stav prema Francuskoj bio dosta negativan, vjerovatno zbog ogromne uloge ove države u nestanku Crne Gore nakon Prvog svjetskog rata. Ova činjenica bila je zanimljiva i irskim službama koje su u Milov dosije unijele zapisnik o njegovom prisustvu na prijemu kod francuskog ambasadora.⁴⁹

Irish Independent 18. aprila 1942. donosi kratak tekst novinara koji je na irskoj obali blizu Dablina sreo princa Mila. Novinar je bio oduševljen prinčevom pojavom i istakao da je imao osjećaj kao da je u Monte Karlu gledajući veoma modernog muškarca ispred sebe. Novinar završava tekst ponosom što u Irskoj borave ovako moderne svjetske ličnosti. Iz teksta se takođe vidi da je princ vozio auto sa oznakom CD koju koriste automobili stranih diplomata.⁵⁰

Tokom 1942. *The Irish Times* donosi još dva teksta o princu Milu Petroviću-Njegošu i njegovim aktivnostima u Irskoj.^{51 52}

⁴⁸ *Irish Independent*, februar 10. 1942, str. 3.

⁴⁹ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874.

⁵⁰ *Irish Independent*, april 18. 1942, str. 2.

⁵¹ *The Irish Times*, avgust 11. 1942, str. 3.

⁵² *The Irish Times*, septembar 17. 1942, str. 3.

Princ Milo Petrović-Njegoš u Dublinu, mart 1941.⁵³

U prinčevom dosijeu nalazi se zabilješka kreirana 17. jula 1942. Navedenu zabilješku kreirao je neko iz kabineta predsjednika Irske. U njoj se navodi da je neimenovani službenik imao razgovor sa čelnikom vojne obavještajne službe pukovnikom Brajanom. Pukovnik Brajan obavijestio je službenika da je reputacija princa Mila od Crne Gore nezadovoljavajuća i da savjetuje ekstremnu opreznost u odnosu sa njim. Pukovnik Brajan iznio je stav da princ Milo nije odgovarajuća osoba za prijem od strane šefa irske države.⁵⁴

U dosijeu se može naći i veoma zanimljiv telegram od 9. decembra 1943. nepoznatog autora upućeno gospođi Bruen. Naime, iz pisma se vidi da je princ Milo pokušavao da preko svojih prijatelja dogovori prijem sa predsjednikom Irske tako što bi oni lobirali za ovaj susret kod britanskog Forin Ofisa. Pošiljalac navodi da je od Aleksandra Kadogana, britanskog državnog podsekretara za spoljne poslove, dobio informaciju da

⁵³ Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000, str. 127.

⁵⁴ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874.

Entoni Iden, državni sekretar za spoljne poslove i kasniji premijer Ujedinjenog Kraljevstva, odobrava ovaj susret, ali da ne želi da protivrjeći stavu irskih bezbjednosnih službi. Pošiljalac dalje kaže da zbog ovoga Forin Ofis ne može ništa više učiniti za „našeg prijatelja“ očigledno misleći na princa Mila. U nastavku telegrama pošiljalac moli gospođu Bruen da princu prenese iskreno izvinjenje i da je učinio sve što je mogao.⁵⁵

U januaru iduće, 1944. godine, pukovnik Brajan iz irske vojne obavještajne službe šalje depešu pod naznakom TAJNO Ministarstvu spoljnih poslova. On svom dopisniku šalje kopiju gorepomenutog telegrama i navodi da je stavio princa Mila na listu nepoželjnih stranaca. Pukovnik Brajan dalje navodi da radi na tome da se princ ukloni iz Irske čim se prilika ukaže.⁵⁶ Iz ovoga se dodatno potvrđuje tvrdnja da su irske obavještajne službe željele da na svaki način spriječe prinčev sastanak sa predsjednikom Irske i da ga protjeraju iz države nakon što su vidjeli da princ godinama preko raznih visokih kanala pokušava da ugovori taj sastanak. Takođe, posjedovanje ovog telegrama od strane irske vojne obavještajne službe govori i to da su pažljivo pratili i kontrolisali sva pisma i telegrame koji su bili upućeni princu Milu.

Vjerovatno je informacija da mu se sprema deportacija nekako stigla i do samog princa Mila tako da se njegove društvene aktivnosti naglo smanjuju i nema ga u štampi tokom cijele 1944. i do kraja rata 1945. godine. Završetkom rata i formiranjem socijalističke Jugoslavije opada i interesovanje irskih službi za princa Mila Petrovića-Njegoša. O tome svjedoči i jedna stranica iz njegovog dosijea kreirana 27. jula 1945. godine na kojoj se kratko kaže da je tvorac prinčevog dosijea čuvao isti u sefu i da smatra da to više nije potrebno.⁵⁷

⁵⁵ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Milo Petrovitch Niegoche, 202/1032, 202/1032.

⁵⁶ Ibid, G2/3246.

⁵⁷ Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874.

Princ Milo u Dublinu, 1943.⁵⁸

Među stranicama ovog dosijea nalazi se i isječak iz lista *Evening Mail* od 26. septembra 1945. Navedeni tekst nabraja plemstvo koje trenutno boravi u Irskoj. Među navedenima nalazi se i ime princa Mila od Crne Gore za kojeg se kaže da zimu provodi u Dublinu.⁵⁹

Ova vijest i pominjanje princa nakon skoro dvije godine pauze uzburkalo je i vladu tada već nepostojeće Kraljevine Jugoslavije. Jugoslovenski kraljevski konzulat u Dublinu šalje pismo kabinetu predsjednika Irske 3. oktobra 1945. U pismu koje potpisuje konzul Viktor Dejvi navodi se da konzulat ima informaciju da u Irskoj boravi izvjesni Milo Petrović koji sebe naziva princem od Crne Gore. U pismu se dalje navodi da je jugoslovensko kraljevsko predstavništvo u Londonu još u septembru 1941. naredilo konzulatu u Dublinu da obavijesti irske organe da nikakav princ od Crne Gore ne postoji, a da Milo nije član bivše crnogorske dinastije.⁶⁰ Iz ovog pisma se vidi da

⁵⁸ *The Tatler*, jun 16. 1943, str. 340.

⁵⁹ Ibid

⁶⁰ Ibid.

je vlada nepostojeće države i dalje gajila mržnju prema princu Milu zbog njegove borbe za pravo, čast i slobodu Crne Gore. Zbog toga su i nastojali da ga spriječe u njegovom diplomatskom radu. Sasvim je moguće da jugoslovenske službe jednim dijelom stoje i iza odluka irskih službi iz prethodnih godina.

Posljednji unos u Milovom dosijeu je ujedno i posljednji medijski tekst u kojem se on pominje u četvrtoj deceniji XX vijeka. *The Irish Times* pominje princa Mila od Crne Gore u tekstu od 3. februara 1949. godine u kojem kaže da on i dalje boravi u Irskoj.⁶¹

Princ Milo Petrović-Njegoš
pored svog automobila, Dublin 1945.⁶²

Nakon smrti gospođe Pael, prijateljstvo princa Mila sa irskom aristokratskom porodicom se nastavilo. Irski historičari otkrivaju da se radilo o gospodinu Henriju Arturu Bruenu i njegovoj ženi Gledis koji su bili u braku preko 25 godina, ali je između njih postojala velika razlika u godinama. Sve veće prijateljstvo između princa Mila i Gledis Bruen preraslo je u romansu i jedan od najvećih skandala irskog visokog društva

⁶¹ *The Irish Times*, februar 3. 1949, str. 4.

⁶² Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000, str. 127.

sredine XX vijeka.⁶³ Ubrzo je uslijedio razvod, a princ Milo i Gledis počeli su da žive zajedno u njenoj kući u selu Roundstoun, regija Konemara na zapadnoj obali Irske blizu Galveja.⁶⁴ Irski historičari navode da su princ Milo i Gledis bili vjenčani.⁶⁵

Puno godina od nestanka crnogorske države, smrt većine njegovih saboraca, nova realnost i pozicija Crne Gore u socijalističkoj Jugoslaviji i želja da ostatak života provede sa ženom na selu vjerovatno su uticali da se princ Milo odluči za povučeniji život.

Nakon što je Gledis Bruen umrla 1969. godine, princ Milo je nastavio da živi sam u kući u Roundstounu. Irske novine izvijestile su o ostavinskom postupku. *Irish Examiner* javlja 16. decembra 1969. godine da je Džejn Ketrin Gledis Bruen koja je umrla 7. marta svu svoju imovinu u Engleskoj i Irskoj vrijednosti 5,961 funti ostavila princu Milu od Crne Gore.⁶⁶ Princ Milo je kuću kasnije prodao jednom svom prijatelju koji mu je dozvolio da u njoj nastavi da živi do kraja života. Gledis Bruen je ipak sahranjena u porodičnom mauzoleju Bruenovih pored svog bivšeg muža.

⁶³ Comerford, Patrick, *Prince Milo of Montenegro: Why is he buried in Limerick at Saint Mary's Cathedral?*, <http://www.patrickcomerford.com/2018/03/prince-milo-of-montenegro-why-is-he.html>.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Belmont, Thimoty, *Oak Park*, <http://lordbelmontinnorthernireland.blogspot.com/2015/04/oak-park.html>

⁶⁶ *Irish Examiner*, decembar 16. 1969, str. 16

Gledis i Henri Bruen, 1930.⁶⁷

Iz irske štampe tokom šezdesetih godina može se zaključiti da se princ Milo Petrović-Njegoš bavio uzgojem hrtova za trke i da su njegovi psi bili veoma uspješni.⁶⁸ Takođe, bavio se trgovinom antikvitetima i nekretninama, kao i izdavanjem bungalova.⁶⁹

Njegova šćerka Milena piše da je Milo svoj mač i uniformu poklonio dablinskom muzeju. Zapravo radi se o crnogorskoj narodnoj nošnji poklonjenoj Nacionalnom muzeju Irske u Dublinu. Nošnja se još uvijek nalazi u ovom muzeju, ali njegova administracija ne posjeduje nikakvu dokumentaciju vezanu za Milov mač, tako da se ne zna đe je on završio.

Ostatak života je proveo usamljeno uz nekoliko posjeta njegove šćerke Milene koja ga je prvi put posjetila 1970, nakon četrdeset godina.

Princ Milo Petrović-Njegoš preminuo je 22. novembra 1978. godine u bolnici Barington u Limeriku. Po sopstvenoj želji

⁶⁷ Roberts, Henry & Power, Robert, *Oak Park – Demesne & Forest Walk*, 2008, str. 14.

⁶⁸ *Irish Independent*, jul 13. 1966, str. 15.

⁶⁹ Adžić, Novak, *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*, Crnogorski kulturni forum – Cetinje, Cetinje, 2013, str. 205.

Crnogorska kapa
princa Mila Petrovića-Njegoša
koja se čuva u
Nacionalnom muzeju Irske⁷⁰

sahranjen je privatno, samo uz prisustvo šcerke Milene i prijatelja Redžinalda Majlija, na parceli koju je sam kupio ispred veleepne katedrale svete Marije u Limeriku uz ceremoniju irske crkve. Irska dnevna štampa prenijela je da je princ ostavio nasljednicima oko 45.000 funti.⁷¹

Katedrala svete Marije u Limeriku
ispred koje je sahranjen
princ Milo⁷²

⁷⁰ National Museum of Ireland, DT:1953.5

⁷¹ *Evening Herald*, februar 3. 1979, str. 5.

⁷² Fotografisao Alek Barović, oktobar 2021.

Međutim, tu nije kraj interesovanju Iraca za princa Mila od Crne Gore.

Evening Herald je tako 22. oktobra 1984. donio opširan tekst o Ircu koji napamet zna podatke o skoro svim vladajućim kućama. Prilikom intervju sa „Bilijem – enciklopedijom za dinastije“, on im je pokazao i fotografiju princa Mila od Crne Gore koju ima u svojoj kolekciji.⁷³

Nationalist and Leinster Times 6. januara 1995. godine pisao je o arhitekturi u Irskoj i fokusirao se na mauzolej porodice Bruen. U tekstu se pominje i udaja Gledis Bruen za princa Mila.⁷⁴

Limerick Leader je prvi irski list koji je 12. juna 2006. donio opširan tekst o princu Milu nakon više decenija. Stanovnike Limerika je zanimalo ko je misteriozni princ koji počiva odmah ispred njihove monumentalne katedrale. Budući da je turizam počeo da se razvija, vlasti Limerika su odlučile da jedna od turističkih atrakcija bude i grob princa od Crne Gore. Inspiracija za ovaj tekst svakako proizlazi iz vijesti da je Crna Gora samo nekoliko neđelja ranije na referendumu obnovila svoju nezavisnost, a za šta se princ Milo cijelog života borio.⁷⁵

Od tada, grob princa Mila je neizostavan dio turističke ponude Limerika. Informacija da ispred katedrale svete Marije počiva crnogorski princ naglašena je i na sajtu ove bogomolje.⁷⁶ Njegov grob je prije nekoliko godina obnovljen i uređen, a pored njega postavljena mala tabla sa nekoliko informacija iz prinčevog života.

⁷³ *Evening Herald*, oktobar 22. 1984, str. 20.

⁷⁴ *Nationalist and Leinster Times*, januar 6. 1995, str. 24.

⁷⁵ *Limerick Leader*, jun 12. 2006, str. 7.

⁷⁶ <https://www.saintmaryscathedral.ie/history/>

Grob princa
Mila Petrovića-Njegoša
u Limeriku⁷⁷

The Irish Times donio je vijest 24. marta 2016. da se prinčeva petosobna kuća u Roundstounu, regija Konemara, prodaje za 470.000 eura.⁷⁸

Kuća u kojoj je
živio princ Milo
u Roundstounu⁷⁹

⁷⁷ Fotografisao Alek Barović, oktobar 2021.

⁷⁸ *The Irish Times*, mart 24. 2016, str. B2.

⁷⁹ Comerford, Patrick, *Prince Milo of Montenegro: Why is he buried in Limerick at Saint Mary's Cathedral?*, <http://www.patrickcomerford.com/2018/03/prince-milo-of-montenegro-why-is-he.html>

Princ Milo Petrović-Njegoš od Crne Gore završio je svoj dugi život u Irskoj đe i danas počiva. Markantna ličnost zadivljujuće biografije koja je cio svoj život posvetila borbi za Crnu Goru. Milo nije dočekaio crnogorsku nezavisnost, a nažalost ni njegova šćerka koja je preminula 2005. godine. Svu imovinu u Crnoj Gori koju je naslijedila od oca poklonila je Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Princ Milo je danas jedan od brojnih crnogorskih vitezova kojima se domovina nije ni zeru odužila. Ne postoji nikakav spomenik niti ulica koji nose ime ovog velikana. Ostaje jedino da se nadamo da će jednoga dana neka crnogorska vlast odlučiti da se oduži svojim sinovima, pa tako i Princu Milu Petroviću-Njegošu i vjernom mu prijatelju alajbarjaktaru Marku Zekovom Popoviću i njihove posmrtnne ostatke prenijeti u Crnu Goru za koju su cio svoj život potrošili.

Izvori:

- Adžić, Novak, *Crnogorac bez domovine (Milo Petrović-Njegoš i crnogorsko pitanje)*, Crnogorski kulturni forum – Cetinje, Cetinje, 2013.

- *Anglo-Celt*

- *Belfast Newsletter*

- Belmont, Thimoty, *Oak Park*, <http://lordbelmontinnorthernireland.blogspot.com/2015/04/oak-park.html>

- Comerford, Patrick, *Prince Milo of Montenegro: Why is he buried in Limerick at Saint Mary's Cathedral?*, <http://www.patrickcomerford.com/2018/03/prince-milo-of-montenegro-why-is-he.html>

- *Evening Herald*

- *Irish Examiner*

- *Irish Independent*

- *Irish Press*

- *Kilkenny People*

- *Leinster Express*

- *Limerick Leader*

- Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Milo Petrovitch Niegoche, 202/1032, 202/1032

- Nacionalni arhiv Irske, Dublin, Prince Milo of Montenegro Personal file, 1874, P. 1874

- Nationalist and Leinster Times

- Roberts, Henry & Power, Robert, *Oak Park – Demesne & Forest Walk*, 2008.

- *Roscommon Herald*

- *Sunday Independent*

- *The Irish Times*

- *The Tatler*

- Thompson Petrović-Njegoš, Milena, *My father, the Prince*, Xlibris Corporation, 2000.

- Veb-sajt katedrale svete Marije u Limeriku, <https://www.saint-maryscathedral.ie/history/>

SARADNJA CRNE GORE SA ZEMLJAMA U RAZVOJU DO POČETKA 80-IH GODINA XX VIJEKA

Dragutin Papović

The paper analyses the political, economic, scientific-technical, educational and cultural cooperation of Montenegro with the countries of Africa, Asia and Latin America from early 1960s to early 1980s. That was when, for the first time in its history, Montenegro established comprehensive cooperation with countries on these continents.

Pod zemljama u razvoju u periodu Hladnog rata podrazumijevale su se, najčešće, siromašne države koje nijesu bile formalni dio geopolitičkih blokova koje su predvodili Sjedinjene američke države (SAD) i Sovjetski savez. Drugi kolokvijalni naziv za ove države bio je „Treći svijet“ i one su tokom 60-ih i 70-ih godina uglavnom bile članice ili posmatračice Pokreta nesvrstanih. To su bile države Azije, Afrike i Latinske Amerike. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je bila jedna od osnivačica i predvodnica Pokreta nesvrstanih i, na osnovu toga, imala je posebne političke odnose sa državama u razvoju. Ipak, to se nije proporcionalno odrazilo na njene međunarodne ekonomske odnose. Iako je nesvrstanost bila temeljna politička orijentacija Jugoslavije na međunarodnoj sceni, glavni jugoslovenski međunarodni ekonomski partneri tokom 70-ih bili su: Sovjetski savez, Savezna Republika Njemačka, Italija i SAD. Jugoslovenski politički saveznici iz Pokreta nesvrstanih

bili su, u globalu, tek na trećem mjestu jugoslovenskih spoljnotrgovinskih partnera. Tako je proporcionalno bilo i u međunarodnim ekonomskim odnosima Crne Gore.

Vrijednost spoljne trgovine Crne Gore bila je oko 489 miliona američkih (US) dolara 1980. godine.¹ Od toga je Crna Gora sa zapadnim (kapitalističkim) državama ostvarila oko 49% (oko 240 miliona dolara), sa socijalističkim državama oko 43% (oko 211 miliona dolara) i sa zemljama u razvoju oko 8% spoljne trgovine (oko 38 miliona dolara). Trgovina sa državama u razvoju odvijala se uglavnom kroz robnu razmjenu u kojoj je Crna Gora imala suficit, vrijedan oko 15,2 miliona dolara. No, taj suficit nije bio realan, jer nije obuhvatio uvoz nafte iz ovih država.

Tabelarni pregled trgovine Crne Gore sa zemljama u razvoju 1980. god. (Izraženo u dinarima. Prosječan kurs 1US \$ bio je 23,72 dinara 1980)

	Izvoz	Uvoz	Ukupna razmjena
Zemlje Afrike	249.687.000	77.575.000	327.262.000
Egipat	141.637.000	19.268.000	160.905.000
Tunis	36.255.000	3.983.000	40.238.000
Etiopija	148.000	25.301.000	25.449.000
Alžir	23.127.000	234.000	23.361.000
Libija	23.090.000	-	23.090.000
Angola	4.418.000	15.562.000	19.980.000

¹ Državni Arhiv Crne Gore (DACG) – Republički komitet za odnose sa inostranstvom (358), fascikla (f.) 19a, Program ekonomskih odnosa sa inostranstvom, Titograd, maj 1981.

Maroko	19.940.000	-	19.940.000
Uganda	-	7.645.000	7.645.000
Kamerun	-	5.582.000	5.582.000
Oman	2.684.000	-	2.684.000
Katar	1.985.000	-	1.985.000
Kenija	180.000	-	180.000
Somalija	163.000	-	163.000
Sudan	60.000	-	60.000
Zemlje Azije	259.643.000	43.358.000	302.901.000
Indija	69.601.000	26.788.000	96.389.000
Malezija	91.628.000	365.000	91.993.000
Irak	24.654.000	12.337.000	36.991.000
Indonezija	16.443.000	3.209.000	19.652.000
Pakistan	19.161.000	37.000	19.198.000
Iran	16.366.000	65.000	16.431.000
Bangladeš	8.098.000	-	8.098.000
Liban	5.324.000	-	5.324.000
Sirija	3.536.000	-	3.536.000
Saudijska Arabija	2.904.000	-	2.904.000
Kipar	1.348.000	-	1.348.000

Burma	163.000	555.000	718.000
Singapur	317.000	2.000	319.000
Zemlje Latinske Amerike	123.643.000	151.824.000	275.467.000
Kolumbija	109.736.000	25.804.000	135.540.000
Brazil	-	62.227.000	62.227.000
Jamajka	5.784.000	26.382.000	32.166.000
Kostarika	-	22.260.000	22.260.000
Ekvador	2.145.000	6.823.000	8.968.000
Meksiko	-	7.546.000	7.546.000
Čile	5.978.000	-	5.978.000
Peru	-	765.000	765.000
Panama	-	17.000	17.000
Zemlje u razvoju	633.225.000	272.757.000	905.630.000

Od ovih država Crna Gora je najvredniju trgovinsku saradnju imala sa Egiptom, sa kojim je ostvarila 17,8% spoljnotrgovinskog prometa sa Trećim svijetom 1980. godine. Vrijednost te razmjene je bila oko 6,8 miliona dolara, od čega je izvoz vrijedio oko 6 miliona, a uvoz oko 800.000 dolara. Crna Gora je u ovoj trgovini koristila povoljnost koju je Jugoslavija imala u okviru tripartitne saradnje sa Egiptom i Indijom.² Ove

² DACG – 358, f. 21, Informacija o saradnji sa Alžirom, Tunisom, Libijom i Egiptom sa predlozima za razgovore republičke delegacije koja će posjetiti ove zemlje.

tri države, osnivačice Pokreta nesvrstanih, imale su Sporazum o proširenju trgovine i privredne saradnje kojim su bile obuhvaćene 134 carinske tarifne pozicije sa oko 1.000 različitih proizvoda. Proizvodi iz zajedničke liste imali su carinsku povlasticu do 50%. U jugoslovenskom izvozu u Egipat preferencijalima je obuhvaćeno 50% izvoza, a u uvozu 40% od ukupnog uvoza iz Egipta. Sporazum je obuhvatao i: industrijsku kooperaciju, finansijsko-bankarsku saradnju, osiguranje i reosiguranje, saobraćaj, turizam i naučno-tehničku saradnju. Uz Egipat, i ostale države sjeverne Afrike bile su značajne za spoljnu trgovinu Crne Gore. Učešće Alžira, Tunisa, Libije i Egipta u ukupnom trgovinskom prometu Crne Gore iznosilo je oko 10,5 miliona dolara ili oko 27% crnogorske trgovine sa zemljama u razvoju 1980. godine. Iz ove četiri države Crna Gora je uglavnom uvozila: razne vrste kože, hartiju, pergament papir, sadnice i južno voće. Crna Gora je u ove države izvozila: rezanu bukovu i četinarsku građu, namještaj, aparate bijele tehnike, građevinske mašine, trikotažu, hartiju, aluminijum i jagnjad. „Drvoimpeks“ iz Titograda je samo u Alžir izvezao rezanu građu vrijednu 640.000 dolara 1980. godine. Iste godine Šumsko industrijski kombinat (ŠIK) „Velimir Jakić“ iz Pljevalja je na tržišta ovih država izvezao robu vrijednu oko 650.000 dolara. „Drvoimpeks“ je na tržištu Libije i Tunisa nastupao samostalno, a u Alžiru kao kooperant. ŠIK „Javorak“ iz Nikšića je svoju robu u Egipat plasirao preko italijanskog zastupnika. Fabrika celuloze i papira iz Ivanograda je najveći dio izvoza realizovala upravo u ovim državama. Najznačajnije spoljno tržište za njene proizvode bio je Egipat gdje je godišnje izvozila i do 5.000 tona papira. Agrokombinat „13. jul“ je 1979. godine u Libiju izvezao oko 3.000 jagnjadi, a u Tunis oko 5.000.

Razvoj trgovine uslovio je i razvoj usluga u građevinarstvu, pomorskom saobraćaju, špediciji i turizmu. „Lovćen-invest“ iz Titograda je, kroz investicione projekte firmi iz Beograda i

Prištine, učestvovao u izgradnji objekata u Libiji. Preko „Lovćen-investa“ angažovano je nekoliko crnogorskih radnih organizacija. Uvoz i izvoz robe se odvijao preko Luke Bar koja je, istovremeno, bila tranzitna za izvoz: vozila „Crvene zastave“, traktora IMT, kontejnera, energetskih kablova, aluminijskih blokova, butan boca, teretnih vozila, autobusa i šećera iz Jugoslavije u Alžir, Libiju, Tunis i Egipat. Špediterska firma „Zetatrans“ iz Titograda je imala značajne poslove u ovim zemljama. Tako je „Zetatrans“, na primjer, u Egiptu obavljao špediterske poslove izvoza cementa, a u Tunisu uvoza industrijske soli. Institut za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr Simo Milošević“ u Igalu sarađivao je sa Libijom u zdravstvenom turizmu. Za libijske građane koji su 1980. godine ostvarili blizu 14.000 bolesničkih dana obezbijeđena je stalna medicinska ekipa i formirana je posebna kuhinja.

Crna Gora je sa ovim državama tada počela naučno-tehničku i kulturno-prosvjetnu saradnju. U Libiji su 1980. godine boravila 32 zdravstvena radnika iz Crne Gore, a Libijci su tražili i 150 crnogorskih poljoprivrednih stručnjaka koji bi radili na agro-kompleksima ove države. Na poziv iz Libije više crnogorskih stručnjaka iz oblasti tehnike je boravilo u: Bengaziju, Tripoliju i Misurati tokom 1980. godine. „Muzeji Cetinje“ su 1979. godine u Tunisu organizovali likovnu izložbu „Pejzaž u crnogorskom slikarstvu“. Međurepublička zajednica za kulturu iz Pljevalja je nekoliko godina sarađivala sa Tunisom i Libijom u razmjeni kulturno-umjetničkih programa i folklornih ansambala. Tada je počela i saradnja u oblasti informisanja. Jedna grupa novinara iz Alžira je boravila u Crnoj Gori i u listu „El Moudjahid“ objavila opširnu reportažu o Crnoj Gori. S druge strane, RTV Titograd je objavila reportaže posvećene životu u Libiji, Tunisu, Alžiru i Egiptu, dok je o aktuelnim političkim i drugim dešavanjima u ovim državama objavila više komentara.

Cilj Crne Gore je bio da poveća trgovinsku razmjenu sa ovim državama i da ekonomsku saradnju podigne na viši nivo.³ Zbog toga je crnogorska delegacija, koju je predvodio predsjednik Skupštine Radivoje Brajović, posjetila Alžir, Tunis i Egipat od 11. do 24. maja 1981. godine.⁴ U delegaciji su bili i: potpredsjednik Izvršnog vijeća (Vlade) Marko Matković, predsjednik Privredne komore Vojislav Knežević i predstavnici firmi iz oblasti pomorske privrede, građevinarstva, elektroindustrije i spoljne trgovine. Delegacija je u Alžiru boravila od 11. do 15. maja. Primili su ih sekretar Državnog sekretarijata za spoljnu trgovinu Ali Aubouzar i predsjednici Spoljnotrgovinskog odbora Narodne Skupštine Alžira i Narodnog vijeća grada Alžira. Delegacija je primljena u alžirskim ministarstvima saobraćaja, teške industrije, lake industrije, stanovanja i urbanizma, poljoprivrede, ribarstva, turizma i spoljne trgovine. Predstavnici crnogorskih preduzeća su razgovarali sa partnerima iz alžirskih preduzeća: SN Metal, Sonitex, Coopemad, Sonacom, Sonalecu i Sonacat. Na osnovu odličnih jugoslovensko-alžirskih političkih odnosa dogovoreno je da se unaprijedi ekonomska saradnja Crne Gore i Alžira. Postignut je poslovni sporazum da se tokom 1981/82. godine na alžirsko tržište izveze 20.000 frižidera, 10.000 veš mašina i 1.000 horizontalnih hladnjaka iz Elektroindustrije (EI) „Obod“ čija je vrijednost bila oko 6,6 miliona dolara. „Drvoimpex“ je ugovorio izvoz 1.000 m³ rezane građe.⁵ Dogovorena je i isporuka aluminijskih i plastičnih cijevi za navodnjavanje, tekstila, trikotaže, konfekcije, proizvoda iz poljoprivredne i drvne industrije. U znak prijateljstva Crna Gora je odlučila da

³ *Pobjeda*, 12. V 1981, 1.

⁴ DACG – 358, f. 21, Posjeta delegacije SR Crne Gore zemljama Sjeverne Afrike.

⁵ DACG – 358, f. 19a, Analiza rezultata međunarodnih susreta ostvarenih u 1980. i 1981. godini, Titograd, decembar 1981.

pokloni spomen-obilježje gradu Al Asnamu koji je stradao u zemljotresu 1980. godine.

Crnogorska delegacija je potom boravila u Tunisu od 15. do 19. maja. Primili su ih predsjednik Skupštine Tunisa Sadoka Mokadena i ministar inostranih poslova Bedži Said Esebsi.⁶ Potom su razgovarali sa generalnim sekretarom Međunarodne Arapske Tuniske Banke (D.J.A.T.), predstavnicima Ministarstva za nacionalnu ekonomiju i Ministarstva za visoko obrazovanje i naučno istraživanje i guvernerom grada Bizerte. Dogovoreno je da tuniška strana analizira informacije i predloge crnogorske delegacije za saradnju i da nakon toga obavijesti crnogorsku Vladu o mogućnostima saradnje. Predstavnici crnogorskih preduzeća u Tunisu su imali posebne sastanke sa svojim partnerima i dogovorili su unapređenje saradnje. „Drvoimpex“ je ugovorio porudžbinu za 2.000 m³ jelove i 1.000 m³ bukove rezane građe.⁷

Crnogorska delegacija je u Egiptu boravila od 19. do 24. maja. Predsjednika Brajovića je u Kairu primio predsjednik egipatske Skupštine Sufi Abu Taleb.⁸ Crnogorska delegacija je održala sastanke u Savezu privrednih komora Egipta i u Državnoj organizaciji za investicije koja je donosila odluke o realizaciji projekata i saradnji sa stranim partnerima. Crnogorska delegacija je predstavila svoje projekte za saradnju. Radivoje Brajović je listu projekata za industrijsku saradnju uručio egipatskom ministru industrije Taha Zaki. Dogovoreno je da egipatski partneri prouče ponude crnogorskih privrednika i da upute svoju delegaciju eksperata u Crnu Goru radi konkretnih dogovora. Predstavnici preduzeća iz crnogorske delegacije su imali posebne kontakte sa egipatskim partnerima. EI „Obod“ je

⁶ *Pobjeda*, 20. V 1981, 1.

⁷ DACG – 358, f. 19a, Analiza rezultata međunarodnih susreta ostvarenih u 1980. i 1981. godini, Titograd, decembar 1981.

⁸ *Pobjeda*, 21. V 1981, 1.

s egipatskim partnerom zaključio izvoz 7.500 hladnjaka i zamrzivača čija je vrijednost bila oko 1,44 miliona dolara.⁹ „Drvoimpex“ je ugovorio izvoz 1.000 m³ bukovog panela, a Industrija celuloze i papira izvoz 2.000 t papira. U Egiptu je dogovorena i saradnja iz oblasti zaštite spomenika i antikviteta, razmjena muzejskih radnika i međubibliotečka saradnja.

Osim u ekonomiji, saradnja sa afričkim državama se tada značajnije razvijala i u kulturi, pa je tako u Crnoj Gori sredinom oktobra 1981. godine, povodom 20-godišnjice osnivanja Pokreta nesvrstanih, organizovana Nedjelja informacija o kulturi Afrike.¹⁰ Manifestacija je organizovana u Titogradu, Nikšiću, Cetinju i Herceg Novom.

Crna Gora je sa azijskim državama imala trgovinsku razmjenu vrijednu oko 12,8 miliona dolara 1980. godine.¹¹ Izvoz je vrijedio oko 11 miliona, a uvoz oko 1,8 miliona dolara. Najznačajniji trgovinski partneri Crne Gore u Aziji su bili Indija, Malezija, Irak, Iran, Indonezija, Pakistan i Iran. Oko dvije trećine izvoza je realizovano u: Indiju, Maleziju i Irak, dok se oko 92% robe uvozilo iz Indije, Iraka i Indonezije. Crna Gora je iz azijskih država uvozila sirove kože i krzno, rezanu građu, voće, kaučuk i mineralne sirovine, a izvozila je aluminijum, tekstilne proizvode, hartiju, drvenu građu, namještaj, građevinske mašine, meso, jestivo ulje i riblje konzerve. Dugoročnu saradnju je imala samo Industrija građevinskih mašina (IGM) „Radoje Dakić“ koja je ugovor o kooperaciji sklopila s indijskom firmom BEML u proizvodnji traktora.

Kombinat aluminijuma Titograd (KAT) je 1976. godine počeo da izvozi na tržišta Malezije, Tajlanda, Singapura, Pakistana i

⁹ DACG – 358, f. 19a, Analiza rezultata međunarodnih susreta ostvarenih u 1980. i 1981. godini, Titograd, decembar 1981.

¹⁰ Ibid.

¹¹ DACG – 358, f. 22, Informacija o saradnji SR Crne Gore sa zemljama Azije, Titograd, 15.06.1981.

Indije i do 1980. godine ostvario je višemilionske prihode. Željezara „Boris Kidrič“ je sa Kinom, Indijom i Iranom imala dobru saradnju do 1974. godine. Željezara je izvozila veće količine plemenitog legiranog čelika, ali je saradnja te godine prekinuta zbog naglog pada cijene čelika na svjetskom tržištu. Od 1977. godine „Ribarstvo“ iz Rijeke Crnojevića je u Siriju, Irak i Kuvajt izvezilo veće količine konezervirane ribe. Vrijednost izvoza je 1980. godine iznosila oko 1 milion dolara. Od početka 60-ih „Drvoimpex“ iz Titograda je imao poslovne partnere u Kuvajtu, Jordanu i Libanu, gdje je izvezio raznu građu, ploče od drveta, namještaj i montažne kuće. Fabrika sulfatne celuloze i papira iz Ivanograda je u Srijju, Kinu, Irak i Iran izvozila značajne količine raznih vrsta papira. Predstavnici tekstilne industrije iz Crne Gore su u Indiju, Siriju, Iran i Irak izvezili pamučne tkanine i konfekciju. Industrija kože i kožne galanterije „Polimka“ iz Ivanograda je 70% svog uvoza (sirove kože) dobavljala iz Iraka, Avganistana, Pakistan i Irana. Iz Malezije i Indonezije značajne sirovine kaučuka je uvezila industrija gume i gumenih proizvoda „Bokeljka“ iz Kotora.

Osim u trgovini, saradnja je uspostavljena i u uslugama. Građevinska operativa Crne Gore u okviru „Lovćen-investa“ iz Titograda je učestvovala na poslovima projektovanja, nadzora i izrade tehničke dokumentacije za gradnju nekih objekata u Iraku i poslovala je u okviru jugoslovenske građevinske operative. Brodogradilište iz Bijele je za potrebe Kuvajta i Iraka izrađivalo čelične konstrukcije, plovne objekte i remontovalo brodove njihovih kompanija.

Naučno-tehničku i prosvjetno-kulturnu saradnju Crna Gora je imala sa Kinom, Mongolijom, Sirijom, Indijom, DNR Korejom, Japanom, Turskom i Irakom 1980. godine. KAT je posjetila grupa stručnjaka kineskog Ministarstva za metalurgiju. Delegacija stručnjaka iz Kine boravila je na studijskom boravku i u IGM „Radoje Dakić“. U nikšićkoj Željezari je na

dvomjesečnoj obuci bilo 7 stručnjaka iz DNR Koreje. Željezara i Elektrotehnički fakultet iz Titograda su uspostavili kontakte sa partnerima iz Japana i dogovarali su saradnju u oblasti nauke i tehnike. Prvi strani studenti na Univerzitetu „Veljko Vlahović“ upisani su 1976. godine. To je bilo 11 studenta iz Palestine i Jordana na Metalruškom, Mašinskom i Elektrotehničkom fakultetu.¹² U okviru prosvjetne saradnje na Univerzitetu „Veljko Vlahović“ obrazovalo se i 30 studenata iz Iraka, Kine i Sirije. Na Tehničkom fakultetu u Titogradu je bilo 10 studenata iz Jemena i Jordana. Tokom 1980. godine Univerzitet u Titogradu su posjetile delegacije univerziteta iz Pjongjanga i Nju Delhija na čelu sa rektorima. Crna Gora je učestvovala u kulturnim manifestacijama koje je Jugoslavija imala sa azijskim državama. Tako je Crna Gora učestvovala na sajmu knjiga u Nju Delhiju 1980. godine. Imala je svoje predstavnike u Savezu književnika i Savezu novinara Jugoslavije koji su posjetili Kinu i DNR Koreju, a na skupu pisaca Afrike, Evrope i Azije u Mongoliji učestvovao je član Udruženja književnika Crne Gore. Dva kulturna radnika iz Crne Gore su provela 8 dana u DNR Koreji. Delegacija muzejskih i arhivskih stručnjaka iz Kine boravila je u Crnoj Gori. U Crnoj Gori su 1980. godine gostovali ansambli narodnih pjesama i igara iz Indije i Kine. Održali su koncerte u nekoliko crnogorskih gradova.

Trgovinska saradnja Crne Gore sa zemljama Latinske Amerike iznosila je 11,6 miliona dolara 1980. godine, i bila je veća za oko 3,5 miliona u odnosu na 1979. godinu.¹³ Izvoz je vrijedio oko 5,2 miliona, a uvoz oko 6,4 miliona dolara. Najznačajniji izvozni artikal iz Crne Gore u ove države bio je aluminijum, koji se najviše izvezio u Kolumbiju. Najznačajniji uvozni artikal iz Latinske Amerike bila je kafa. Crna Gora je

¹² *Pobjeda*, 8. IX 1976, str. 10.

¹³ DACG – 358, f. 13a, Informacija o saradnji Crne Gore sa zemljama Latinske Amerike.

1979. godine iz Kube, Salvadora, Kostarike i Brazila, preko „Centroproma“ iz Beograda i u realizaciji „Crnogorakopa“ iz Titograda, uvezla 2.080 tona kafe, vrijedne oko 7,25 miliona dolara.

Znatno veći značaj imala je saradnja u sektoru usluga. Glavno mjesto u tome je zauzela „Prekookeanska plovidba“ iz Bara. Ona je sa Kubom saradivala od početka 60-ih godina. Program poslovne saradnje se odnosio na prekookeanski transport roba za potrebe Kube iz područja Mediterana i Evrope. Ugovor kojim je regulisana saradnja obnavljan je nakon svakih 5 godina, a predmet ugovora je bio zakup 5 teretnih brodova „Prekookeanske plovidbe“. Vrijednost zakupa je iznosila oko 20 miliona američkih dolara godišnje. To je bila naplaćena vozarina u oba pravca i predstavljala je oko 50% godišnjeg prihoda „Prekookeanske plovidbe“. Zbog značajne i vrijedne saradnje ne samo s Kubom, nego i s cijelom Latinskom Amerikom, „Prekookeanska plovidba“ je formirala preduzeće za Latinsku Ameriku u Panami 1980. godine.¹⁴ Jadranski sajam iz Budve je imao značajnu saradnju sa zemljama Latinske Amerike. Sajam je organizovao prodajne izložbe raznih roba iz: Kube, Meksika, Brazila, Argentine, Bolivije i Čilea. U vrijeme trajanja ovih izložbi uspostavljeni su poslovni kontakti između predstavnika ovih zemalja i crnogorskih privrednika. Preko Republičkog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju Crna Gora je saradivala sa zemljama Latinske Amerike. U Crnoj Gori je tokom 1978. godine boravilo 12 stipendista iz ovih latinoameričkih zemalja i organizovano je gostovanje kulturno-umjetničkih ansambala iz Kube i Meksika. Na prvom televizijskom festivalu nesvrstanih zemalja u Herceg Novom 1979. godine učestovovale su: Kuba, Bolivija, Peru, Panama, Kolumbija i Meksiko.

¹⁴ DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

Kao jedna od vodećih članica Pokreta nesvrstanih Jugoslavija je od početka 60-ih uspostavila bliske odnose s državama Trećeg svijeta (zemljama u razvoju). To su bile isključivo afričke, azijske i latinoameričke države. Osim strateške političke saradnje, Jugoslavija je s ovim državama razvijala i ekonomske odnose, ali nije uspjela da usaglasi značaj spoljnopolitičke i spoljnotrgovinske orijentacije. Jugoslavija je do početka 80-ih glavne spoljnotrgovinske odnose imala sa državama iz zapadnog i sovjetskog bloka. Identična situacija je bila i u spoljnoj trgovini Crne Gore. Od početka 60-ih do početka 80-ih Crna Gora je uspostavila trgovinu sa državama u razvoju, ali je ona bila znatno slabija u odnosu na trgovinu Crne Gore sa državama iz kapitalističkog i socijalističkog bloka. Robna razmjena je bila skromna i dominantno se odnosila na trgovinu sirovinama i polufabrikatima, a u oblasti finalnih proizvoda najvredniji je bio izvoz crnogorskih aparata bijele tehnike.

Bliska međunarodna politička orijentacija i postepen rast trgovinske saradnje doveli su do razvoja ekonomskih, naučno-tehničkih i kulturno-prosvjetnih odnosa Crne Gore sa državama u razvoju. Saradnja u uslugama je nadmašila trgovinsku razmjenu do početka 80-ih. U pomorskom saobraćaju i u građevinarstvu ostvareni su zapaženi rezultati. Preko Luke Bar se obavljao značajan dio jugoslovenskog tranzita sa državama Trećeg svijeta. „Prekookeanska plovidba“ iz Bara je od početka 60-ih razvila vrijedan posao sa Kubom, tako da je Latinska Amerika bila njen poslovni prioritet zbog čega je otvorila svoje predstavništvo u Panami 1980. godine. „Lovćen-invest“ iz Titograda je predvodio crnogorsku gaređevinsku operativu u sklopu jugoslovenskih poslovnih angažmana u sjevernoj Africi (naročito u Libiji) i na Bliskom istoku (naročito u Iraku). Crnogorska industrija papira i kože je bila zavisna od uvoza i izvoza u afričke i azijske države. Solidne trgovinske veze s državama sjeverne Afrike i potencijal za širenje saradnje u

ostalim oblastima bili su osnova za uspostavljanje političkih veza Crne Gore sa ovim državama 1981. godine. Naučno-tehnička i kulturno-prosvjetna saradnja sa državama u razvoju uspostavljena je krajem 70-ih i dobila je na zamahu početkom 80-ih.

Iako je saradnja Crne Gore sa državama Trećeg svijeta bila u sjenci odnosa sa državama iz zapadnog i istočnog bloka, ona je Crnoj Gori otvorila značajne mogućnosti za širenje međunarodnih odnosa. Zahvaljujući tome, Crna Gora je početkom 80-ih prvi put u istoriji uspostavila svestranu saradnju sa državama na svim kontinentima.

UVOĐENJE TRGOVAČKIH PROPISA U CRNOJ GORI NAKON BERLINSKOG KONGRESA 1878.

Jovan Muhadinović

In 1878, the Principality of Montenegro was finally acknowledged on the map of Europe as an internationally recognized state. The Montenegrin authorities were finally able to commit themselves to the internal organization of the country. The obligations of shop owners, fees and taxes that they have to pay to the state needed to be determined by law. For decades, merchants have used the busyness of the Montenegrin authorities in international politics. Whenever they could, they smuggled and sold goods for which they did not pay taxes. In their companies, there were no traces of business operations that could confirm that they were working in accordance with the law. This text is about the introduction of trade regulations and the reaction of businessmen of that era who were not used to working according to the laws of a modern state.

Nakon međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878. godine Knjaževina Crna Gora je prvi put poslije vjekovne borbe za slobodu ušla u red zemalja Evrope. Tokom godina oslobodilačke borbe vlasti u Crnoj Gori nijesu imale priliku da se posvete unutrašnjem poretku Knjaževine. Jedna od grana privrede koja je funkcionisala bez pune kontrole države bila je i trgovina. Priključenjem novooslobođenih krajeva Crnoj Gori broj trgovačkih središta se uvećao. Podgorica,

Spuž, Nikšić, Kolašin, Bar i Ulcinj na primorju postaju glavna privredna, a tako i trgovačka mjesta u zemlji. U Podgorici je nakon oslobođenja ove varoši bilo preko 320 dućana. U januaru 1881. godine izvršen je prvi detaljni popis dućana na teritoriji Knjaževine, da bi već na ljeto iste godine bio donijet i Zakon o naplati takse i carine na uvoz trgovačke robe. U sklopu zakona svaki trgovac morao je da dobije od vlasti dozvolu za vođenje posla, da najavi sve promjene u poslovanju kao i da vodi *trgovački protokol* – poslovne knjige. Na uvezenu robu morao se plaćati porez od 4 %, dok roba koja je proizvedena u državi nije podlijevala plaćanju taksu. Od ukupnog broja svih radnji na teritoriji države više od 2/3 bilo je u novim oblastima. Broj novih dućana u odnosu na period prije Berlinskog kongresa povećao se i u varošima Stare Crne Gore, ali su oni po broju, a često i po kvalitetu robe zaostajali za ostalima.¹

Kraj XIX vijeka u Crnoj Gori obilježen je radom vlasti da zavedu unutrašnji red u zemlji. Trgovci su pokušavali da osnivanjem prvih udruženja olakšaju svoj položaj u odnosu na nove državne propise. Poznata su dva pokušaja osnivanja trgovačkih esnafa² krajem XIX i početkom XX vijeka koji se nijesu održali.³

¹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Tom I, CID, CBCG, Podgorica, 2008, str. 142–150.

² Prvi je osnovan 1894. godine kao akcionarsko društvo koje je trebalo da lakše snabdijeva članove mesom. Ministarstvo unutrašnjih djela nije podržalo ovaj projekat. Deceniju kasnije na Cetinju je osnovano Prvo potrošačko društvo sa ciljem snabdijevanja članova *većim količinama* namirnica; Vidjeti: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, navedeno djelo, str. 267–268.

³ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital*, navedeno djelo, str. 267–268.

Cilj koji su trgovci probali da postignu osnivanjem ovih društava bio je čisto finansijski. Društvima je trebalo omogućiti uvoz i nabavke većih količina različite robe. Naglašavano je da su to potrebe *članova*. Trgovci su tvrdili da im je neophodna velika količina za članove društva i njihove porodice. U stvari, to je bio pokušaj uvoženja daleko veće količine artikala po manjim taksama koje bi se obezbijedile kao neophodne. Država to nije prihvatila jer bi time ova udruženja u odnosu na samostalne trgovce bila privilegovana.

U Crnoj Gori je 1910. godine izglasan prvi Trgovački zakonik. Akt je bio podijeljen u više djelova. Članovi su se odnosili na trgovce, trgovačke knjige, trgovačka društva, na mjenice, na sudove.⁴

U drugoj glavi Trgovačkog zakona navodi se način urednog vođenja trgovačkih knjiga:

§8.

Svaki trgovac obavezan je držati dnevnik, u koji će dan po dan, mjesec po mjesec upisivati: svu svoju kupovinu, svu svoju prodaju, sva naplaćivanja i sva isplaćivanja, na koga je mjenicu vukao, ovu primio, na drugog prenio, i uopšte što je god ma po kakvom osnovu primio ili izdao. Tako isto dužan je u tu knjigu upisati koliko je svakog mjeseca svog domaćeg troška u sumi imao.

§ 9.

Dužan je takođe svaki trgovac držati knjigu, u koju će prepisati svako pismo, koje drugima šalje po djelu svoje trgovine, a isto ima u zavitku ostavljati, i brižljivo čuvati sva toga roda pisma, koja bude primao.

⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital*, navedeno djelo, str. 269.

§ 10.

Osim držanja knjiga, pomenutih u prediduća dva §§-a, dužan je svaki trgovac svake godine sačiniti popis (inventar) svojih pokretnih i nepokretnih stvari, i svega što kome davati i od koga primati ima.

Ovaj popis treba svake godine da prepíše u knjigu za to naročito opredijeljenu.⁵

Iako je ovaj zakonik upotpunio do tada jedini propis – Zakon o naplati takse i carine na uvoz trgovačke robe, dozvolivši osnivanje trgovačkih društava, njegove odredbe često nijesu poštovane. Opštinska uprava Cetinja je 14. juna 1914. godine, Kraljevskom Ministarstvu finansija i građevina poslala spisak trgovaca i trgovačkih radnji koje nijesu ispoštovale zakon. U dokumentu se navodi da su lokalne vlasti nakon pregleda i popisa svih radnji u prijestonici potvrdile da 32 trgovca, kao i 45 zanatlija ne poštuju protokole niti vode trgovačke knjige. Od 79 radnji na Cetinju samo dvije koje su vodili braća Radović i A. Rajvajn su imale uredne papire.⁶

Iz priloženog se vidi da ni nakon više od tri decenije rada na uspostavljanju unutrašnjeg poretka u privredi Crne Gore nije bila razvijena savjesnost vlasnika kapitala prema sopstvenoj državi. Vlasnici trgovina i zanatlijskih dućana na svaki način su pokušavali da prodaju što više robe na koju nijesu platili državne takse.

⁵ *Trgovački zakonik*, Kralj. Crnog. državna štamparija, Cetinje, 1910, str. 5–6.

⁶ Državni Arhiv Crne Gore, DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela, MUD, Opštinska uprava – Kralj. Ministarstvu finansija i građevina, br. 1057, Cetinje, 14. 06. 1914.

МИ
НИКОЛА I
по милости Божјој
КЊАЗ И ГОСПОДАР ЦРНЕ ГОРЕ

Проглашујемо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна Скупштина ријешила и да смо Ми потврдили и потврђујемо:

ТРГОВАЧКИ ЗАКОНИК

ДИО I.

ГЛАВА I.

О трговцима.

§ 1.

За трговце сматрају се они, којима је трговање обично занимање.

§ 2.

По правилу могу трговати само пунољетни т. ј. који су навршили 21. годину. Мушка или женска лица која нијесу пунољетна а навршила су 18 година, могу такође трговину водити, но са допуштењем оца; ако немају оца, или га имају

Iz Trgovačkog zakonika 1910 godine
(Izvor: Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević)

Управа Цетињске Општине

Број 1051

Цетиње, 14. јуна 1914 г.

Краљ. Министарству Финансија
и Трајевина
Цетиње.

При попису и прегледу свих радња
на Цетињу наведено и утврђено, да сведога
лица попису потврдила своје радње код
Обл. Суда:

а) Трговци:

1. Ђаџах Османовић
2. Јаблах Турковић
3. Тоца Местантин
4. Луко Милинковић
5. Јон Местантин - муџ трговинарског дома покарпољ.
6. Стануца В. Пинтер
7. Вуго Н. Мартиновић
8. Мого Јакић
9. Милеро и Стануцаовић
10. Мило Петковић
11. Јован Вујићковић
12. Стане Рагановић
13. Василас Мтеодориче
14. Василе Франковић.
15. Сало Бадовић
16. Мило Поповић
17. Јиф Кипи.

18. Паса и Маруџан
19. Ђуро Ђурџевић - није спроводио јер се није напустио.
20. Милија Јанковић
21. Драгошан Мамуџевић
22. Стеван Јаха Ђурковић
23. Јово Ђурковић - није спроводио јер је бавио и вилењачу.
24. Марко Ђоггенковић.
25. Анђелангај Рајнбајн - није спроводио јер није напустио.
26. Миле Дош - није спроводио јер се вилењачу.
27. Милан Буванковић
28. Баце М. Маноковић
29. Ђуро К. Убануевић
30. Ђуро Јукчевић
31. Лађа Паса
32. Анђа Јованковић
33. Драго Маркум
34. Јово Јотковић
35. Мило Јаквић
36. Анђели Јанковић
37. Буго Мот
38. Ђуро Ђурађковић
39. Стеван Јан Убануевић

Г. Јанковић:

1. Нон Местанин
2. З. Курџевић
3. Јово Н. Баџић
4. Милан Буђевић
5. Анђуја М. Марковић
6. Мило Јерковић
7. Анђела Маркум
8. Јосифа Јованковић.

- 11
9. Павло Ђ. Штетић
 10. Стеван Ђ. Хурић
 11. Крсто Јовановић
 12. Томо Сунт
 13. Милоша Јанј
 14. Милоша Јурић - муз јом штроточника фотографа.
 15. Томо Одраговић
 16. Јован Бекер
 17. Мило Татомир
 18. Милош Триво
 19. Благо Правиновић
 20. Милош Вуковић
 21. Јеро К. Мартиновић
 22. Јуј Суја
 23. Јуј Мугровић
 24. Мило Белић
 25. Мило Милијевић
 26. Томо Јаковић
 27. Крсто Хурић
 28. Бако Вујинић
 29. Бако Т. Вујић
 30. Станислав Штанић
 31. Милош Косић
 32. Вукан Вујиновић
 33. Јуј Стојановић
 34. Јон Сигро Берберин
 35. Крсто Правиновић
 36. Крсто Бастић
 37. Јуј Кошчић
 38. Благо Раган
 39. Станислав Штанић
 40. Јован Трујић
 41. Благо Штетић.

42. Милош Јокић

43. Раде Вукановић

44. Јеро Кривокапић

45. Бергунд Вагнер.

МИНИСТАРСТВО ФИНАНСИЈА
И ГРАЂЕВИНА
Број 5913
Цетиње, 14. II. 1914.

Учите, који су дужни трговци водити
према Штротарском законнику и потврдити их
према закону о таксама, не вођи ни један
штротач осим Браке Радовић и А. Рајнвајна
само за Комуналу.

Цетиње,
14. II. - 1914. год

Обштинска Управа
за Прегледање
Одбојник:
В. Кривокапић

Spisak sa imenima trgovaca na Cetinju
(Izvor: Državni arhiv Crne Gore, Cetinje)

Ministarstvo finansija i građevina uprkos svemu je prekršiocima zakonskih odredbi dala mogućnost da do 1. avgusta iste godine formiraju trgovačke knjige, registruju radnje i ispoštuju trgovački zakonik. Spiskovi trgovaca koji nijesu ispoštovali zakon predat je oblasnim sudovima. Ukoliko ne bi postupili po zakonu do isteka roka sudovi su, po naređenju ministarstva trebalo da ih kazne.⁷ Ministarstvo finansija i građevina sličan dopis uputilo je i ministarstvu unutrašnjih djela. U dopisu se navodi da ni nakon pola godine od izglasavanja Trgovačkog zakonika, vlasnici radnji nijesu ispunili zakonske obaveze koje ih sljeduju. Traženo je da službenici područnih oblasnih uprava u granicama Stare Crne Gore izvrše pregled svih radnji. Naređeno je da se napravi spisak onih koji ne ispoštuju zakon i ne registruju svoje radnje u datom roku. Pored imena i prezimena prekršioca, trebalo je navesti vrstu djelatnosti firme i mjesto u kom se ona nalazi.⁸

Nakon izvršene inspekcije registrovane su 142 radnje. Ogroman broj nije posjedovao kompletnu dokumentaciju potrebnu za vršenje svoje djelatnosti. U spisku radnji nalazi se 30 trgovaca, 31 kafedžija, 16 krčmara, 52 zanatlje (šavci, satlari, kasapi, pećari, brivači, fotograf, obučari, poslastičar, limari, lamari, topezir, stolari, kovač, zlatar, sahatdžija), 1 koji drži kola, 1 opštinski poduzimač, 6 vlasnika hotela, 1 vlasnik pekarnice, 1 vlasnik restoranta, 2 radnika osiguravajućih društava, 1 apotekar.⁹

⁷ DACG, MUD, Ministar finansija i građevina – Ministru pravde, Cetinje, 18. 06. 1914.

⁸ DACG, MUD, Ministar finansija i građevina – Ministru unutrašnjih djela, br. 5913, Cetinje, 18. 06. 1914.

⁹ DACG, MUD, Spisak radnji u starim granicama.

1917	Ime i prezime	Zanimanje
1.	Brata Rincuk	upravlja
2.	Banovik i Sarajevci	"
3.	Brko Bujevic	upravlja
4.	Brko Kapitanovic	"
5.	Baco Bujuk	"
6.	Brko Uchugovic	"
7.	Brko Mamicuk	"
8.	Stavica Koruc	"
9.	Vanj Dumanovic	"
10.	Nikola Spivakovic	"
11.	Brata Cudovic	"
12.	Brata Bogdanovic	"
13.	Stavica Mucic	"
14.	Pavolac Stojanovic	"
15.	Zejanac i Sarajevci	"
16.	Brko Bujevic	"
17.	Brata Radovic	"
18.	Stavica upr. Spivak	"
19.	Brko Jasic	"
20.	Stavica Radovic	"
21.	Nikola Koruc	"
22.	Banovik Koca	"
23.	Brko Mucic	"
24.	Banovik Radovic	"
25.	A. Radovic	" (Muzicar, Arhiv, Koca)
26.	Brko Radovic	"
27.	Nikola Kapitanovic	" (orguzmar osvob.)
28.	Brko Mucic	"
29.	Baco Mucic	"

broj	ime i prezime	zanimanje:	
30	Алекса Јанковић	капетанија	
31	Анастас Јакубов	"	
32	Вукослав Јовановић	"	
33	Петар Османовић	"	(Prata Ragoje)
34	Ђорђе Ђурановић	"	
35	Ђурадан Ђеђић	"	
36	Ђура Јовановић	"	
37	Њеѓо Мечуновић	"	
38	Њеѓо Митровић	"	
39	Језд Купић	"	
40	Језд Јанковић	"	
41	Језд Крпуња	"	
42	Марија Мачковић	"	(u sosen.)
43	Мило Стојковић	"	u ukoponuju
44	Мило Миловић	"	
45	Мило Ђеђић	"	
46	Мило Крпуња	"	
47	Марија Ђ. Миловић	"	
48	Миливоје Стојковић	"	u sosen.
49	Милана Јовановић	"	
50	Њеѓо Јакубовић	"	
51	Милан Стојковић	"	
52	Милан Мечуновић	"	
53	Мило Ђурановић	"	
54	Мило Јовановић	"	
55	Мило Јакубовић	"	
56	Јован Миловић	"	
57	Мило Стојковић	"	
58	Мило и Јовановић	"	

broj	ime u ispisano	zanimanje
59	Spang Louren	Louren
60	Arcaia Louren	"
61	Borce Karoluit	"
62	Kefano Haragut	"
63	Jolas Brympoluit	"
64	Jaco T. Jolasoluit	"
65	Pocuaia Zenomoa	Kprma
66	Tajo Tappameluit	"
67	Sparo Karystepoluit	"
68	Mhara Takuit	"
69	Muya Kerebut	"
70	Kapuya Torek	"
71	Krcimua Torek	"
72	Muan Spasohaz	"
73	Majaja Luogjaroluit	"
74	Maja Tejoluit	"
75	Pagyo Bacjeluit	"
76	Luanu Lu. Monoluit	"
77	Luanu Koponaa	"
78	Luanu Ksigzoluit	"
79	Spuanu Tepumuit	"
80	Guamopye Spauorth	"
81	Harro Spajoluit	Pcolapraaa
82	Ango Kraguit	uabaz
83	Arur Gebeje	caurap
84	Čeho Čeharob Kraguit	kacav
85	Člamo Marhym	uabaz
86	Baco Bryuit	"
87	Bacu Kypna	učhap

broj	ime i prezime	zanimanje	
87			
88	Baco Pačkalović	malopaz	
89	Taurap Mujinovića	,	
90	Žon Uboer	,	
91	Joko A. Urolović	,	
92	Johas Gjurović	,	
93	Mujin Mujinović	,	
94	Čučo Mikovica	,	
95	Žoro Đukanović	trubar	
96	Kino Čehar	,	
97	Muša Čorut	,	
98	Đura Jakov	,	
99	Božo Kofčić	domaćin	
100	Koča Jovanović	,	
101	Đuro Korović	,	u časovnja
102	Željko Mucioni	odštapi	
103	Johas Čehar	,	
104	Muša Čepović	,	
105	Muša P. Urolović	,	
106	Odštapić Zorja	,	
107	Čehar Kacori	,	
108	Brako Marjan	,	
109	Pačkal Čorut	,	
110	Micica Zorja	malopaz	
111	Đura i Marjan	trubar	
112	Željko Mucioni	trubar	
113	Johas Urolović	trubar	
114	Joko Urolović	,	
115	Đura Mija	malopaz	
116	Željko Marjan	trubar	

117	Мило и Мрсомир	Замушарац
118	Мило Сипирин	својак
119	Мило Рајновић	"
120	Мило Сипирин	"
121	Ђуро Беаов	" u wopruja
122	Криво Јоковић	непријатељ
123	Мило Бујук	непријатељ
124	Нодак Бујук	"
125	Ђуро Милијевић	"
126	Ђуро Милијевић	"
127	Ђуро Бујук	" u kacois
128	Криво Спечица	својак
129	Ђуро Милијевић	својак
130	Ђуро Милијевић	својак
131	Ђуро Милијевић	Замушарац
132	Ђуро Милијевић	непријатељ
133	Ђуро Милијевић	својак
134	Ђуро Милијевић	непријатељ
135	Ђуро Милијевић	непријатељ
136	Ђуро Милијевић	непријатељ
137	Ђуро Милијевић	" Милијевић
138	Ђуро Милијевић	" Милијевић
139	Ђуро Милијевић	непријатељ
140	Ђуро Милијевић	непријатељ
141	Ђуро Милијевић	"
142	Ђуро Милијевић	непријатељ

Spisak sa imenima trgovaca u starim granicama Crne Gore¹⁰

(Izvor: Državni arhiv Crne Gore, Cetinje)

¹⁰ Misli se na teritoriju države prije proširenja 1878. godine

U spisku koji smo pronašli nije naznačeno ko sve nije imao uslove za rad prema važećem Trgovačkom zakoniku Kraljevine Crne Gore. Ako iz prethodnog dokumenta znamo da su od 79 radnji na Cetinju samo 2 imale uredne papire, onda je sigurno broj onih koje su nezakonito radile bio još veći.

Iz navedenog možemo da vidimo da su crnogorske vlasti i nakon više decenija od sticanja nezavisnosti, kojim je omogućen mirnodopski razvoj zemlje imale problem da uspostave poštovanje zakona Crne Gore. Crnogorski trgovci, naviknuti da veliki dio svoje robe prodaju bez plaćanja obaveznih državnih taksi, nijesu se mirili sa uvođenjem zakona koji je donosio red u privredi. Takvim postupcima direktno su radili na štetu državnog budžeta iz kojeg je između ostalog trebalo da se obezbijede neophodna materijalna sredstva za funkcionisanje zemlje, kao i sredstva za obrazovanje crnogorske djece ili otvaranje novih škola. Ovo je samo jedan u nizu primjera kojim je posvjedočeno da vlasnici kapitala, privatnici, u najvećem broju slučajeva svjesno kršeći zakone, rade protiv budućnosti svoje države.

Sve dok u svijesti samog čovjeka ne postoji osjećaj obaveze prema budućem, a ne samo sadašnjem i ličnom, u bilo kom vremenu i na bilo kom mjestu ne može se očekivati napredak

Literatura:

- Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Tom I, CID, CBCG, Podgorica, 2008.

- *Trgovački zakonik*, Kralj. Crnog. državna štamparija, Cetinje, 1910.

Arhivski izvori:

- Državni Arhiv Crne Gore, DACG,

- Fond: Ministarstvo unutrašnjih djela, MUD, 1914.

OBIČAJ KRSNOG IMENA (KRSNE SLAVE) KOD KATOLIKA U BARU I OKOLINI

Ivo Mišur

The paper deals with the practice of baptismal names among Catholics in the city of Bar and its surroundings. The recently published titular-pastoral theory on the origin of customs will be briefly presented. The dominant theories about the origin of the baptismal name among Montenegrin Catholics, that is, the theories about the Orthodox roots of this custom and its subsequent spread among the Catholic population will also be tested. We will prove that the custom from its inception is as Catholic as it is Orthodox. For the first time, a list of baptismal names of Catholic families in Bar and nearby places is published, based on recent field research. A simple statistical analysis of the collected data will show the most common Christian names in the mentioned area.

Iako je Barska nadbiskupija utemeljena 1089. godine, kršćanstvo je na ovom području prisutno mnogo ranije o čemu svjedoči poznati Barski trikonhos. Nadbiskup je imao status metropolita, te su pod njegovim vlašću 1089. godine bile sljedeće biskupije: Kotorska, Ulcinjska, Skadarska, Pilotska, Svačka, Drivastka, Raška, Zahumska, Bosanska i Travunjska. Za vrijeme osmanlijskih osvajanja pada moć i značaj ove nadbiskupije. Barski nadbiskup nosi i naziv *primas Serviae*. Administrativne granice državne uprave rijetko kada su usklađene s onim crkvenim. Tako je općina Bar prema teritorijalnom ustrojstvu

Katoličke crkve podijeljena između Kotorske biskupije i Barske nadbiskupije. Župe Sutomore i Brca (nekoć župa Spič) te župa Šušanj (Sušanj) pripadaju Kotorskoj biskupiji, dok se unutar Barske nadbiskupije nalaze katedralna župa Bar, kojoj pripadaju župe Šušanj, Zupci, te Šestani (nekoć dvije župe – Gornji i Donji Šestani) i Livari. U općini Bar je 2011. godine živjelo 3.043 katolika te su činili 7,24% stanovnika. Od ovog broja njih 2.535 nacionalno su se izjasnili Crnogorcima što je 83,30% ukupnog broja katolika u ovoj općini. Hrvati su činili tek 7,09% barskih katolika¹. U Općini Bar su živjela 254 Hrvata, od kojih 216 katolika (neizjašnjenih 12, ateista 10, pravoslavaca 10) (Popis stanovništva, 2011). Broj nacionalno izjašnjenih Hrvata je bio stabilan skoro tri desetljeća počevši od 1961. kada ih je u općini Bar živjelo 266. Godine 1971. 273 Baranina osjećala su se Hrvatima. Stabilna brojka bilježi se i 1981. godine s 231 Hrvatom. Brojnost pada 1991. godine kada ih je zabilježeno 192. Slobodnija atmosfera tek dvije godine pred crnogorski referendum za neovisnost pokazala je da je u Baru 2003. živjelo 259 Hrvata. Valja istaknuti da je 2011. godine tek 151 Baranin kao maternji jezik označio hrvatski² (Mrduljaš, 2021). Ostatak katolika ovog kraja činili su Albanci uz 83 neizjašnjena te 28 Srba (Popis stanovništva, 2011). Barski katolici su, dakle, heterogena skupina s crnogorskom nacionalnom većinom.

Među barskim katolicima je prisutan običaj krsnog imena. Krsno ime ili krsna slava naziv je običaja proslavljanja (obiteljskog) sveca zaštitnika. U vremenima nevolje članovi obitelji za pomoć se obraćaju svome svecu zaštitniku. Na svečev spomen-dan prema liturgijskom kalendaru obitelj održava proslavu u njegovu čast. Običaji su različiti od kraja do kraja. Dolazak sve-

¹ Popis stanovništva 2011. godine je dokazao da su u Crnoj Gori Crnogorci katolici s 5.667 popisanih brojniji od Hrvata katolika s 5.527 pripadnika.

² Ovo čini Bar najjužnijom geografskom točkom na kojoj se očuvao hrvatski jezik.

ćenika je u nekim krajevima obavezan, a nerijetko se pravi krsni kolač (krsnjak). Slavljenicima ili svečarima taj dan odlaze u crkvu, a slavlje se nastavlja ručkom, a u novije vrijeme i večerom za prijatelje, kumove i rodbinu.

Krsna slava – slučaj prisvojene baštine

Vuk Karadžić u 19. stoljeću krsnom imenu/slavi tendenciozno pridaje dvije pogrešne karakteristike. Prva je da je ovo izvorno srpsko-pravoslavno, a druga je da je slava autohtono pravoslavno običaj. Politiziranjem neutemeljene teorije da krsnu slavu slave samo Srbi, nameće joj se uloga same biti srpstva jer se odricanjem od krsne slave prestaje biti dijelom srpskog naroda. Na ovaj se način ovaj religiozni običaj profanira, štoviše degradira, te postaje tek alat u službi velikosrpske ideologije. Pogrešna teza ima ozbiljne političke konotacije implicirajući da svi Albanci, Crnogorci i Hrvati koji stoljećima njeguju ovaj običaj imaju srpsko porijeklo odnosno da su pokatoličeni Srbi (Mišur, 2022).

Nema povijesnih dokumenata koji bi objasnili genezu ovog običaja, stoga su brojni istraživači s različitih gledišta pokušali razjasniti njegov nastanak. Vuk Karadžić je sredinom 19. stoljeća tvrdio da je krsna slava nastala prilikom pokrštavanja. Prema njemu, Srbi su počeli slaviti kao krsnu slavu onog sveca na čiji su se spomendan njihov predak pokrstio (Karadžić, 1818). Brojni autori su prihvatili ovu teoriju bez ikakvog kritičkog osvrta, te je ona danas najraširenija. Dio njih nadograđuje teoriju, te ovaj običaj smješta još dublje u prošlost tražeći korijene krsne slave u pretkršćanskim običajima štovanja mrtvih. Prilikom pokrštavanja je došlo do kristijanizacije poganskih običaja te je štovanje predaka zamijenjeno štovanjem svetaca. Dio srbijanskih istraživača smatra da je slava nastala liturgijskim reformama sv. Save, dakle u okrilju srpske pravoslavne crkve u 14. stoljeću. On je izmjestio ritualno klanje životinja izvan crkve te je u liturgiju

uveo molitvu *pamjat svetome*, odnosno spomen sveca (Grujić, 1985; Bogdanović, 1985; Kalezić, 2000). Ovo je druga najraširenija teorija. Obje danas dominantne teorije među srbijanskim istraživačima imaju ozbiljnih nedostataka.

Traženje korijena običaja krsne slave/imena u razdoblju pokrštanju Slavena je zbog prevelikog vremenskog odmaka nedokazivo. Drugi argument koji obara ovu tezu je relativno skroman fond svetaca koji se slave kao krsna imena u usporedbi s brojem svetaca u kalendaru koji je neusporedivo veći. Ukoliko bi se obiteljsko krsno ime zaista nasljeđivalo od prvog pokrštenog pretka koji se na svečev spomendan krstio kako tvrdi Karadžić tada bi brojnost krsnih slava odgovarala kalendarskom fondu (Mišur, 2022). Teorija da su uzrok nastanka običaja reforme sv. Save je također neodrživa. Krsno ime je prisutno ne samo kod Srba već i kod nekih drugih pravoslavnih naroda (Crnogorci i Karavlasii, a dijelom i kod Bugara), ali i kod katolika (Crnogorci, Albanci i Hrvati). Ovaj običaj nije isključivo srpski ni isključivo pravoslavni, a važno je naglasiti da je prisutan na područjima koja tijekom Srednjeg vijeka nisu bila u sastavu srednjovjekovne srpske države. Krsna slava je, dakle, katoličko-pravoslavni običaj o čemu je već 1912. godine pisao Ćiro Truhelka.

Obje danas u Srbiji dominantne teze potječu iz 19. stoljeća, te nemaju podlogu u etnološkim istraživanjima ili arhivskim izvorima. Njihov nastanak valja promatrati u kontekstu tog vremena. Cilj ovih teorija nije bio objasniti nastanak samog običaja, već ih upregnuti u službu velikosrpske nacionalne ideologije. Ukoliko se analiziraju Karadžićeve teze i stavovi o jeziku u kojima tvrdi da su svi govornici štokavskog narječja Srbi, tada se može pristupiti dekonstrukciji njegove teorije o krsnoj slavi koja je imala istu svrhu. Jedina je razlika što su hrvatski, kasnije i bosanski i crnogorski, lingvisti obranili i još brane znanstvene činjenice da njihovi jezici postoje i postojali su i prije. Ovo nije bio slučaj s običajem krsne slave. Štoviše, hrvatski znanstvenici i mediji su nekritički

prihvatili teoriju o srpstvu i pravoslavnosti ovog običaja, što je posve pogrešno.

Važan faktor u dosadašnjim teorijama je navodna nepromjenjivost odnosno neupitna nasljednost krsne slave koja ima svoj kontinuitet po muškoj liniji s oca na sina. Prvi je tezu o nepromjenjivosti iznio Vuk Karadžić u Srpskom rječniku 1818. godine. Prema njemu „svaki Srbin ima po jedan dan u godini, koga on slavi, i to se zove 'krsno ime', koji se ne mijenja nego ostaje od koljena na koljeno“. Poslije njega su svi istraživači prihvatili ovu tezu bez ikakvog preispitivanja njezine utemeljenosti. U članku *Promjenjivost krsne slave neretvanskih katolika* objavljenom 2018. godine dokazano je da je jedna trećina katoličkih obitelji u Neretvi kroz pedesetak godina uslijed raznih životnih promjena promijenila svece koje slave kao svoje zaštitnike (Mišur, 2018). Terensko istraživanje barskog kraja pokazalo je da je dio obitelji počeo slaviti novog sveca.

U nedavno objavljenom članku „Porijeklo krsne slave dalmatinskih katolika“ u časopisu *Obnovljeni život*, testiraju se dosadašnja tumačenja porijekla ovog običaja, te se postavlja nova titularno-pastoralna teorija porijekla. Također se nastanak običaja smješta u 16. stoljeće. Kao ključan element nastanka običaja bila su rušenja crkvenih objekata i nedostatak svećenstva tijekom osmanlijskih osvajanja (Mišur, 2022). Običaj je nastao u specifičnim uvjetima na prostorima pod osmanlijskom vlašću na kojima je manjkalo svećeničke skrbi nad katolicima i pravoslavicima. Migracijama uzrokovanim ratnim haranjima stanovnici bi selidbom na novu destinaciju na kojoj nisu postojali sakralni objekti ni crkvena pastoralna bili prisiljeni nastaviti liturgijski život unutar obitelji tj. nastavili su slaviti sveca koji je bio zaštitnik njihove ishodišne župe. Ponegdje su krsne slave nastajale jednostavnom promjenom naslovnih svetaca župnih crkava. Tako na primjer u Tivtu starosjedilačke obitelji kao krsno ime slave sv. Šimuna koji je bio patron tivćanske crkve do 1734. godine (Mišur, 2022).

Porijeklo krsnog imena kod crnogorskih katolika

U literaturi i medijima, napose onim crnogorskim, često se ističe suvremeni pravoslavno-katolički karakter ovog običaja. Ipak oduzima mu se katoličko porijeklo, tvrdeći da je riječ o izvorno pravoslavnom običaju. Tako su prisutne dvije teze o porijeklu običaja kod crnogorskih katolika. Prva je da su katolici koji imaju ovaj običaj porijeklom pravoslavci koji su se pokatoličili i ostavili krsnu slavu, što je zapravo velikosrpska teorija o pokatoličenim pravoslavicima. Druga teorija koja je iznesena i u dokumentarcu *Slave u Crnoj Gori* iz 2020. godine tvrdi da su katolici počeli slaviti krsno ime u dominantno pravoslavnim sredinama, preuzevši ga od susjeda pravoslavaca tj. imitirajući ih. Može se reći da se u općoj kulturi osporava katoličanstvo ovog običaja. Dva argumenta se suprotstavljaju tezi o preuzimanju tj. imitiranju pravoslavnih susjeda, te političkoj teoriji o pokatoličenim Srbima.

Prvi je prisutnost običaja među katolicima u dominantno katoličkim sredinama, sa malom ili nepostojećom pravoslavnom manjinom. Običaj (krsne) slave, sveca ili brgulje (što su hrvatski sinonimi za običaj krsnog imena) masovno je prisutan u Hrvatskoj, točnije u Konavalima i Dolini Neretve, te u nekim selima Imotske krajine. Sve do sredine 20. stoljeća i jačanja utjecaja komunizma slavilo se u Vrgorskoj krajini, Makarskom primorju i Imotskoj krajini. Također su je slavili i djelomično još slave katolici u zapadnoj Hercegovini (Mostarsko Blato, Mostar, Posušje, Drinovci, Broćno i Ljubuški) i istočnoj Hercegovini. Običaj je u prošlosti bio prisutan i u selima naseljenima Hrvatima u okolici Knina (Mišur, 2022). Hrvatski etnolog Stjepan Banović još 1912. godine piše: „U današnjem Primorju Makarskomu – nekadanjoj Krajini – nema ni jednog sjedioca vjere pravoslavne. Ni u Zagorju, naime u općini Vrgorac – ih nema. Sljedbenika te vjere u onom kraju valjda nikada ni ne bijaše, a za ime

srpsko, izim u kakovoj pjesmarici, nije narod nikada ni čuo. Nu, uza sve to, što se u Primorju o pravoslavlju i srpstvu ne može ni govorit, svi primorci slave krsno ime i danas, uprav onako kako se ono slavi u Bosni ili zapadnoj Srbiji. Svetkovanje, puškaranje, uzajamno gošćenje i paljenje svijeće – dakle baš pravo krsno ime.“ (Banović, 1912).

Drugi argument koji dokazuje katolicitet ovog običaja, te obara teoriju o pokatoličenim Srbima su velike razlike u fondu svetaca koji se slave među katolicima i pravoslavicima što je dokazano komparativnom analizom u članku *Podrijetlo običaja krsne slave kod dalmatinskih katolika*. Najčešće srpsko-pravoslavne je na temelju terenskih istraživanja utvrdio Vuk Karadžić u 19. stoljeću, a to su: sv. Nikola (Nikoljdan), sv. Juraj (Đurđevdan i Đurđic), sv. Ivan Krstitelj (Jovanjdan) i sv. Mihovil (Miholjdan) (Karadžić, 1818). Kod hrvatskih katolika zastupljenost svetaca u obiteljskim slavama je bitno drukčija. Statistička analiza pokazala je da su tamo brojčano dominantne sljedeće slave: Svi Sveti (1. XI), sv. Ivan apostol (27. XII), sv. Nikola (6. XII), sv. Mihovil (29. IX), sv. Martin (11. XI) te Velika Gospa (15. VIII) (Mišur, 2022).

Valja naglasiti razliku između pravoslavne krsne slave Jovanjdana i katoličke slave sv. Ivana (27. XII). Srbi masovno proslavljaju Ivana Krstitelja (20. I), a katolici Ivana apostola i evanđelista (27. XII). Među pravoslavnim nije česta slava sv. Ivana apostola, a među katolicima nije zabilježeno slavljenje sv. Ivana Krstitelja kao obiteljske slave (Mišur, 2022). Vrlo je važno istaknuti da je krsno ime Svih svetih koje se slavi 1. XI masovno rasprostranjeno među katolicima, a u dolini Neretve i Vrgorskoj krajini je i najzastupljenije. Najpopularnije krsno ime Svih Svetih pravoslavci uopće ne poznaju. Popularnost posve različitih svetaca kod pravoslavaca i katolika, odnosno značajne razlike u fondu krsnih imena/slava ukazuje na autohtoni nastanak običaja u obje zajednice.

Katoličko krsno ime u Baru
– popis obiteljskih slava i običaji

O krsnom imenu kod katolika u barskoj okolici već se pisalo. Andrija Jovičević je 1922. godine izdao knjigu *Crnogorsko primorje i Krajina* u kojoj se između ostalog bavio i ovim običajem. Jovičević spominje da su katolici na ovom području slavili poslužbice što danas nije običaj. U Zupcima se krajem 19. stoljeća na svadbama održavala zdravica u sedam nizova. Nazdravljalo se u *božju slavu*, domaćinu, papi, knjazu, starom i velikom svatu, mladencima, ali i krsnom imenu koje je bilo drugo po redu, odmah iza Božje slave. Zazivalo se da svetac pomogne domaćina i njegov dom. Star svat je tri puta zaredom pjevao sljedeće stihove: „Jovana čaša okolo grede, Sveti Jovane svima pomози, Slava nam boža svima pomogla, Slavan i sina Boga Gospoda“. (Jovović, 1896)

Katoličke krsne slave barskog kraja su na moj upit u proljeće 2023. godine terenskim istraživanjem popisali don Dejan Turza, Ilija Vukotić i Vladimir Marvučić. Obradena su sljedeća naselja: Spič, Sutomore – Zgrade, Zankovići, Zgrade, Miljevci, Brca, Šušanj, Zupci, Bar, Stari Bar, Gretva, Velembusi, Marovići, Popovići, Polje, Ronkula, Čeluga, Bartula, Tomba, Mirovica, Zaljevero, Dobra Voda, Gornji i Donji Šestani, Pinčići, Livari, Gornja i Donja Briska, Tejani, Marstijepovići, Karanikići, Đuravci, Pepići, Marvučići, Dedići, Lukići, Bardići, Gurza i Pinčići. Popisane su i obitelji iz Ulcinjskog dekanata (Ulcinj) koje su doselile s područja barske općine, poglavito Šestana i Livara, a koji su se nastanili u neke župe i mjesta koja pripadaju Ulcinju (Kruč, Krute, Salč, Sajmir, Bratica, Bijela Gora, Ulcinj, Kolomza, Zoganje). U barskom kraju katolički župnik pohodi obitelj koja slavi krsno ime tj. „ide u blagoslov“ domova. Blagoslov se obavlja u tjednu koji prethodi krsnom imenu. Zanimljivo je da „sveće-

nik nerijetko za krsno ime ili slavu bude pozvan na ručak u neku od slavljeničkih obitelji u župi“. Slavljeničke obitelji na dan proslave pohode svečanu svetu misu. Običaj je da se pripremi bogati ručak „na koji se zovu rođaci, kumovi, susjedi, prijatelji, ali uglavnom oni koji tog dana ne obilježavaju krsno ime ili slavu jer su svi slavljenci obično u svojem domu i uz svoju obitelj“. Slavski kolač nije karakterističan za barsko područje, izuzimajući vrlo rijetke iznimke. „Ukoliko krsno ime padne u petak, objed je obično riblji, odnosno nemrnsni.“ Kod barskih katolika ne postoje posebne slavske zdravice za proslavu krsnog imena kao kod katolika u Konavlima. Zdravice mogu, ali i ne moraju biti dio ovog blagdanskog ozračja. Osim rijetkih izuzetaka, u Šestanima, Livaru i Spiču, poslužbice su rijetke. Zanimljivo je da u ovom kraju kao i kod neretvanskih katolika kod nekih obitelji postoje „stare“ i „nove“ slave posebice u Šestanima i Livarima.

U fondu katoličkih krsnih imena barskog kraja postoji 20 svetica: sv. Ana Andrijođdan, Bezgrješno začeo BDM, Duhovi, Gospa od Krunice, Ilindan, Mala Gospa, Marija Pomoćnica, Matijovđdan, Miholjđdan, Mitrovđdan, Nikoljđdan, Petrovđdan, Spasovđdan, sv. Josip, sv. Petka, sv. Roko, Svi Sveti, Tijelovo i Velika Gospa. Popis u prilogu ovog članka sadrži obitelji koje danas žive u barskom kraju, ali i onih koje su živjele tamo tijekom 20. stoljeća, a koje su izumrle ili iselile. Popisivanje je važno jer pokazuje da su upravo publikacije koje su sadržavale popise slava imale presudan korak u očuvanju običaja i osvješćivanju stanovništva u katoličkim krajevima u Hrvatskoj. Terensko istraživanje pokazuje da sv. Nikola i sv. Petar štite najviše katoličkih barskih obitelji, čak 30. Postoji legenda zapisana u Oksfordskom glagoljskom zborniku iz XV. stoljeća da je u nekadašnjoj barskoj katedralnoj crkvi sv. Teodora upravo sv. Nikola ozdravio jednog slijepca (Jovović, 2005). Drugi najpopularniji zaštitnik je sv. Petar s 28 obitelji barskih katolika. Slijedi Mala Gospa s 27 šticienika. Svi Sveti imaju značajnu zastupljenost u fondu krsnih imena barskog

kraja s 14 obitelji. Tri krsna imena imaju po 10 slavljenika, a to su Duhovi, Tijelovo i Velika Gospa. Duhove slave obitelji u Gornjoj i Donjoj Briski, te dio obitelji u Karanikićima. Većini obitelji koja slavi Tijelovo je ovo „novo“ krsno ime. Jedino su Maljevići u Đuravcima imali ovo krsno ime od davnina, s tim da su u novije vrijeme počeli slaviti Sve Svete. Sv. Dimitrije štiti i pomaže 9 barskih katoličkih obitelji. Prisutna su i sljedeća krsna imena: Matijovdan (6), sv. Ana (6), Ilindan (4), Miholjdan (2), a Andrijo vdan, Spasovdan, sv. Josip, Gospa od Krunice, Bezgrješno začće po jednu obitelj. Sv. Josipa kao novog zaštitnika slave Martinovići porijeklom iz Pinčića. Barski Pukići časte Gospu od Krunice. Rijetko je i slavlje Marije Pomoćnice Krščana (Pepđonovići, Đonovići i Jankovići, svi iz Tejana). Krsno ime sv. Petke u katoličkim krajevima se odavna vezuje uz sv. Venerandu i sv. Anu (Nakićenović, 1999). Sveta Petka ubraja se u istočnjačke svetitelje. U crnogorskom primorju je veliki broj pravoslavnih i katoličkih crkava posvećenih sv. Petki (Jovović, 2013). Najstarije su iz XII stoljeća, a u novije vrijeme su neke i nanovo sagrađene. Na prostoru između Sutomora i Bara nalazi se šest crkava sv. Petke (Jovović, 2005).

Zamjetne su određene pravilnosti u raspodjeli krsnih imena. Starošušanjani (starosjedilačke obitelji) slave Malu Gospu, dok starosjedoci u župi Sutomore i Brce slave sv. Dimitrija Srijemskog. Valja istaknuti da se kod nekih obitelji obiteljsko krsno ime poklapa s naslovnikom župe kao npr. sv. Nikola u Zupcima i sv. Andrija kojeg slave Ulnikovići u Brcama. Vitići, Čakalovići i Kovači su starosjedilačke obitelji u župi Sutomore i Brce koje „imaju zavjet da se svake godine pobrinu da svetište Gospe Ratačke bude uređeno i da donesu vodu za hodočasnike“. Kuriozitet je obitelj Nikčević koja slavi pravoslavnu slavu sv. Jovana (6. X). Njihovi preci su u 19. stoljeću prešli na katoličanstvo, ali su nastavili slaviti pravoslavnu obiteljsku slavu, mada se ova katolička familija nalazi u matičnim knjigama Župe Bar još u XVIII. stoljeću

(Jovović, 2012). Valja naglasiti da autohtone tzv. „stare“ barske obitelji Ivankovići, Mardunovići i Andrići ne slave slavu.

Čak 35 obitelji ima „novo“ krsno ime što znači da je svog zaštitnika promijenilo 21,6% barskih katoličkih obitelji koje čuvaju ovaj običaj. Ovo je česta praksa i kod neretvanskih katolika. Tamo je zabilježen visok stupanj promjenjivosti slava (oko 30% u nekoliko desetljeća) potaknut ponajprije migracijama (Mišur, 2018). U barskom je kraju najviše poklonika izgubio sv. Dimitrije (13), a dobio sv. Petar i svetkovina Tijelova (9). Neka krsna imena su nestala na barskom području kao npr. sv. Roko. Neke obitelji su prihvatile slavljenje krsnog imena doseljnjem. Tako su npr. preci obitelji Bezoki iz župe Sutomore i Brca bili protestanti, a njihovi katolički potomci slave Ilindan. Prisutan je i običaj prihvaćanja krsnog imena kuće u koju se muškarac priženi (Đokmarković u Šušanju je počeo slaviti Malu Gospu nakon ženidbe). Marstjepović ili Marstijepović su brojan rod. U novije vrijeme pojavila se verzija Stjepović. Pripadnici ovog roda poste sedam dana prije spomendana Sv. Save. Porijeklo ovog običaja se veže uz legendu o suši i sv. Savi koji ju je prolaskom kroz ovaj kraj okončao. Zanimljivost je da su svi katolici u Šestanima sve do 1865. godine svoje slave slavili ravnajući se prema julijanskom kalendaru (Dabović, 2006). Ovakav način slavljenja bilježi se još u Makarskom primorju kod dijela Kačića koji su slavili sv. Ivana apostola 6. siječnja sve do tridesetih godina 20. stoljeća. Dio neretvanskih katolika je pak nastavio slaviti slave prema julijanskom kalendaru, doduše s vremenom promijenivši sveca kojeg slave. Dakle, ostali su odani danu, a ne svecu. Tako su neke neretvanske obitelji koje su častile sv. Ivana apostola prihvatile slavljenje Tri kralja, a dio onih koji su slavili Svi Svete (gregorijanski 1. XI) počeli su slaviti sveca koji na 1. XI prema julijanskom kalendaru pada taj dan tj. sv. Martina (gregorijanski 11. XI). Većina obitelji u Neretvi se ipak prilagodila novom kalendaru i nastavila slaviti sveca prema njegovom gregorijanskom datumu (Mišur, 2022).

Tablica 1: Statistika katoličkih krsnih imena barskog kraja

	Aktuelno krsno ime		„Staro“ krsno ime
sv. Ana / sv. Petka	5	3,13%	0
Andrijođdan	1	0,63%	0
Bezgrješno začće BDM	1	0,63%	0
Duhovi	10	6,25%	3
Gospa od Krunice	1	0,63%	0
Ilandan	4	2,50%	0
Mala Gospa	27	16,88%	0
Marija Pomoćnica	0	0,00%	2
Matijodđdan	6	3,75%	0
Miholđdan	2	1,25%	0
Mitrođdan	9	5,63%	13
Nikolđdan	30	18,75%	1
Petrođdan	28	17,50%	0
Spasodđdan	1	0,63%	1
sv. Josip	1	0,63%	1
sv. Roko	0	0,00%	2
Svi Sveti	14	8,75%	5
Tijelovo	10	6,25%	1
Velika Gospa	10	6,25%	0
Ukupno	160		35

Zaključak

Krsno ime je običaj slavljenja sveca zaštitnika vlastite obitelji koji je prisutan na širem području Balkana. Vuk Karadžić mu je u 19. stoljeću pogrešno pridao srpski predznak. Korištenjem neutemeljene teze da krsnu slavu slave samo Srbi, nameće joj se uloga same biti srpstva. Na ovaj se način religiozni običaj profanira, štoviše degradira, te postaje tek alat u službi velikosrpske ideologije. Pogrešna teza ima ozbiljne političke konotacije implicirajući da svi Albanci, Crnogorci i Hrvati koji stoljećima njeguju ovaj običaj imaju srpsko porijeklo, odnosno, da su pokatoličeni Srbi. Nedavno iznesena pastoralno-titularna teorija o nastanku krsne slave pobija obje teorije o porijeklu običaja kod katolika, također potvrđujući ranije ustanovljene činjenice da je riječ o regionalnom, višenacionalnom i višekonfesionalnom običaju. Krsno ime u Crnoj Gori slave i etnički Crnogorci, Hrvati i Albanci. Međutim, tamo je među nekatolicima, ali i katolicima, prisutna teorija o pravoslavnosti običaja, odnosno njegovom pravoslavnom porijeklu. Tako se redovito kod objašnjavanja običaja kod katolika tumači preuzimanjem od susjeda pravoslavaca, dakle oponašanja. Ova konstatacija je zapravo kruna Karadžićeva politizirana ideja o srpsko-pravoslavnom običaju.

Valja sagledati širi geografski prostor te uvidjeti da osim crnogorskih katolika, slavu slave još i katolici u Dalmaciji, te Hercegovini. Suvremena terenska istraživanja pokazuju da je krsno ime autohtoni katolički običaj, koji je nastao i razvio se unutar katoličke tradicije. Začetak krsne slave je u narodu na području južnog Balkana koji je bio katoličke i pravoslavne vjere, te različitih nacionalnosti. Katolici u Crnoj Gori trebaju biti svjesni da krsno ime nije posuđeno od susjeda pravoslavaca, već je porijeklom jednako katoličko koliko i pravoslavno. Svi pojedinci koji slave svoje slave trebaju težiti tome da krsno ime

bude manje nacionalna identifikacijska oznaka, a više ono što ovaj običaj jest, zahvala i čašćenje sveca koji nas zagovara pred Bogom.

U barskom kraju katolički župnik blagoslovi dom obitelji u tjednu prije proslave krsnog imena. Na svečev spomendan se nakon Mise priprema svečani ručak s uzvanicima. Ne postoje posebni slavljenički rekviziti ni rituali kao što su krsni kolači ili zdravice. Terenskim radom izrađen je popis krsnih imena katoličkih obitelji u barskom kraju. Prisutne su sljedeći sveci: sv. Ana Andrijođdan, Bezgrješno začće BDM, Duhovi, Gospa od Krunice, Ilindan, Mala Gospa, Marija Pomoćnica, Matijodđdan, Miholjđdan, Mitrođdan, Nikoljđdan, Petrođdan, Spasodđdan, sv. Josip, sv. Petka, sv. Roko, Svi Sveti, Tijelovo i Velika Gospa. Najviše obitelji slavi sv. Nikolu, sv. Petra i Malu Gospu. Terensko istraživanje je pokazalo da su neke obitelji počele slaviti drugo krsno ime što dokazuje da krsno ime među barskim katolicima ima karakter promjenjivosti, što je još zamijećeno i u dolini Neretve. Krsna imena Tijelova i Duhova koji nisu zabilježeni kod pravoslavnih Srba ni katolika u Hrvatskoj doprinose diversifikaciji svetačkog fonda. Također su još jedan dokaz da je krsno ime autohtoni katolički običaj pošto se slave i sveci koji su isključivo u kalendaru Katoličke crkve. Objavlivanjem popisa nastoji se afirmirati ustrajnost barskih katolika na očuvanju autentičnosti proslavljanja krsnog imena, odnosno slave kao vjersko-narodnog običaja.

Literatura:

- Banović, Stjepan 1912, „O porijeklu slave krsnog imena“, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXIV, Sarajevo,
- Bogdanović, Dimitrije 1985, „Krsna slava kao svetosavski kult“, U: Ivan Kovačević (ur.), *O krsnom imenu*, str. 486–511, Beograd: Prosveta
- Dabović, Đoko 2006, *Pleme Šestani*, Bar: Udruženje građana Šestani.
- Grujić, Radoslav 1985, „Crkveni elementi krsne slave“. U: Ivan Kovačević (ur.), *O krsnom imenu*, str. 407–485, Beograd: Prosveta
- Hadžibulić, Sabina 2017, “The Slava Celebration: A Private and a Public Matter”, *Temenos*, 53/1: 31–54.
- Jovičević Andrija, 1922, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd
- Jovičević Andrija 1923, *Malesija*, Beograd
- Jovović Ivan. 2013, *Dvooltarske crkve u crnogorskom primorju*, *Matica*, br. 66, Matica crnogorska
- Jovović Ivan 2005, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar: Nadbiskupski ordinarijat
- Jovović Ivan 2012, *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar
- Jovović Milo, 1896, „Iz Bara i barske okolice u primorskoj nahiji“, *Crnogorski prilozi*, *Zbornik za narodni život Južnih Slavena*, svezak I, JAZU, Zagreb,
- Kalezić, Dimitrije 2000, *Krsne slave u Srba*, Beograd: Narodna knjiga
- Karadžić Vuk, 1818, Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечма / скупио га и на свијет издао Вук Стефановић: Wolf Stephanson's Serbisch–Deutsch–Lateinisch Wörterbuch: Lupi Stephani F. Lexicon Sebico–Germanico–Latinum, Beč: gedruckt bei P. P. Armenieren.

- Mišur, Ivo, 2018, „Promjenjivost krsne slave neretvanskih katolika“, *Ethnologica Dalmatica*, br. 25, str. 81–96.

<https://hrcak.srce.hr/205224>.

- Mišur, Ivo, 2022, „Podrijetlo običaja krsne slave kod dalmatinskih katolika“, *Obnovljeni Život*, vol. 77, br. 2, str. 249–262.

<https://hrcak.srce.hr/clanak/398039>

- Mišur, Ivo, 2020, „Krsna slava neretvanskih katolika prije Drugoga svjetskog rata“, *Služba Božja*, vol. 60, br. 2, str. 175–190.

<https://hrcak.srce.hr/clanak/345779>

- Mišur, Ivo, 2022, „Zabrane običaja krsne slave kod katolika u Hercegovini“, *Ethnologica Dalmatica*, br. 29, str. 25–40,

<https://hrcak.srce.hr/283983>

- Mrduljaš, Saša, 2021, „Broj Hrvata u Crnoj Gori prema popisima stanovništva 1948. – 2011“, *Migracijske i etničke teme*, vol. 37, br. 1, str. 73–102.

- Nakićenović Sava, 1999, *Boka*, Podgorica: CID

- Puljić, Ivica. 1994, „Kroz život i okružje“, U: Hutovo: *Dobri Do, Glimina, Mramor, Prapatnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*, 371–450.

- Puljić, Ivica, 2005, „Don Mitar Papac“ U: Božo Goluža (ur.), *Svjedoci vjere i rodoljublja: zbornik radova o stradalim biskupijskim svećenicima u Hercegovini*, Mostar: 287–358.

- Truhelka, Ćiro 1985, Testament gosta Radina“, U: Ivan Kovačević (ur.), *O krsnom imenu*, str. 342–407, Beograd: Prosveta.

Prilog 1.

Popis krsnih imena katolika u Baru i okolici

Spič (Sutomore – Zgrade, Zankovići, Zagrađe, Miljevci, Brca)

Zgradić – Mitrovdan (sv. Dimitrije)

Zanković – Nikoljdan (sv. Nikola)

Lukšić – Mitrovdan/Tijelovo

Hrvatín – Mitrovdan

Madžar – Mitrovdan/Tijelovo

Kovač – Mala Gospa

Brkan – Nikoljdan

Obradović – Nikoljdan

Filipović – Mitrovdan

Vuksanović – Mitrovdan/Tijelovo

Iličković – Mitrovdan

Đeđinović /Đinđinović – Mitrovdan

Medović – Mitrovdan/Tijelovo

Ulniković – Andrijo vdán (sv. Andrija)

Smatlik – Nikoljdan

Bezoki – Ilindan (sv. Ilija)

Lukić – Ilindan – (potomci u SAD)

Ilić – Mitrovdan/Tijelovo (potomci u SAD)

Vassa – Spasovdan (sv. Spas/Uzašašće)

Marinović – Mitrovdan

Jorga/Djorga – Mitrovdan/Tijelovo

Đuranović/Đuranović – Mitrovdan/Tijelovo

Kurtić – Mitrovdan/Petrovdan (sv. Petar i Pavle) –

Mitrović – Mitrovdan/Petrovdan

Babić – Mitrovdan/Petrovdan

Antović – Mitrovdan/Petrovdan

Alferović – Mitrovdan (nema, prešli u Bar prije 150–200 godina)

Stjepčević – Mitrovdan/Petrovdan

Roć/Roćeović – Mitrovdan/Petrovdan

Šušanj (Sušanj)

Glavanović – Mala Gospa
Vitić – Mala Gospa
Paladin – Mala Gospa
Carević – Mala Gospa
Perić – Mala Gospa
Matković – Mala Gospa
Talić – Mala Gospa
Perajković – Mala Gospa
Čakalović – Mala Gospa
Paović – Mala Gospa
Đedović/Đedović – Mala Gospa (potomci u Zagrebu)
Gromanić – Nikoljdan (sv. Nikola)
Malović – Nikoljdan (dospeljeni iz Bara)
Penić – Nikoljdan (dospeljeni iz Dalmacije)
Vegar – Mala Gospa (dospeljeni iz Hercegovine – preuzeto)
Ćetković – Mala Gospa (dospeljeni iz Zubaca – preuzeto)
Đokmarković – Mala Gospa (dospeljeni iz Šestana – preuzeto)
Peranović – Mala Gospa (odnedavno ih nema)
Nikić – Mala Gospa (odnedavno ih nema)
Bauković – Miholjdan (sv. Mihovil) – (odnedavno ih nema)
Kalica – Mala Gospa (odnedavno ih nema)
Kurtović – Mala Gospa
Karadović - Mala Gospa
Saraci – Mala Gospa
Sanković – Mala Gospa
Rajičević – Mala Gospa
Sozinić – Mala Gospa
Čiponja – Mala Gospa
Grgurica – Mala Gospa

Zupci

Dumezić – Nikoljdan (sv. Nikola)
Đurović – Nikoljdan

Ivović – Nikoljdan
Babić – Nikoljdan
Antunićević – Nikoljdan
Milović – Nikoljdan
Šaltić – Nikoljdan
Vukotić – Matijovdan (sv. Matej)
Četković – Matijovdan
Vreteničić – Matijovdan
Marinović – Matijovdan
Božović – Matijovdan
Vicković – Miholjdan (sv. Mihovil)

Bar (Stari Bar, Gretva, Velembusi, Marovići, Popovići, Polje, Ronkula, Čeluga, Bartula, Tomba, Mirovica, Zaljevo, Dobra Voda)

Trceta – Ilindan (sv. Ilija)
Marović – Ilindan
Tripović – Ilindan
Alferović – Mitrovdan (sv. Dimitrije) – (podrijetlom iz Spiča)
Debelja – Nikoljdan (sv. Nikola)
Martinović – Svi Sveti
Jovović – Svi Sveti
Pukić – Gospa od Krunice (Rozarija)
Demirović – Nikoljdan
Truš – Nikoljdan
Marđokić – sv. Petka (Veneranda) /sv. Ana
Iličković – Mitrovdan (podrijetlom iz Spiča)
Četković – Matijovdan (sv. Matej)
Lojić – Nikoljdan
Palić – Nikoljdan
Đinđinović – Mitrovdan (podrijetlom iz Spiča)
Kirović – Nikoljdan
Malović – Nikoljdan
Živanović – sv. Nikola
Pavličević – sv. Nikola
Paljokić (doseljenici vjerojatno iz Ulcinja ili Malesije) – sv. Nikola

Šestani (Gornji i Donji Šestani, Pinčići, Livari, Gornja i Donja Briska, Tejani)

Marstijepovići/Marstjepovići

Marstijepović/Marstjepović – Spasovdan (Uzašašće) /Svi Sveti

Karanikići (Markovići)

Karanikić – Svi Sveti /Duhovi

Stanković – Svi Sveti

Marđonović – Svi Sveti

Đokvučić (Marvulić) – Duhovi /Svi Sveti – (Marvulića kao izvedenog prezimena više nema)

Perkolić – Duhovi /Svi Sveti

Lukolić – Svi Sveti /Duhovi

Ljuljić – Svi Sveti

Marstanović – Svi Sveti

Durović – Svi Sveti

Đokđurić – Svi Sveti

Đuravci

Maljević – Tijelovo /Svi Sveti

Pavlović – Svi Sveti /Nikoljdan

Đurović – Svi Sveti /Tijelovo

Čelić – Svi Sveti /Tijelovo

Đžiković/Điković– Petrovdan (sv. Petar i Pavle) – (Ulcinj)

Pepići

Pepić – Petrovdan (Ulcinj)

Marvučići

Marvučić – Petrovdan

Dedići

Đurović – Petrovdan

Vukmarković – Petrovdan

Vučić – Petrovdan
Nreković – Petrovdan
Đokmarković – Petrovdan
Stanković – Petrovdan
Dedić – Petrovdan

Lukići

Vučetić – Petrovdan
Kolović – Petrovdan
Đurperović – Petrovdan
Đonović – Petrovdan
Lukić – Petrovdan
Janković – Petrovdan (Ulcinj)

Bardići

Bardić – sv. Roko/Petrovdan
Barlović – sv. Roko/Petrovdan

Gurza

Dabović – Petrovdan
Perčobić – Petrovdan

Pinčići

Marković – Nikoljdan
Vučetić – Nikoljdan
Markoč – Nikoljdan
Maljević – Nikoljdan
Pavlović – Nikoljdan
Čobrenović – Nikoljdan
Martinović – Nikoljdan /sv. Josip

Livari

Janković – Velika Gospa
Markolović – Velika Gospa

Nilović – Velika Gospa
Maljević – Velika Gospa
Pecović – Velika Gospa
Pavlović – Velika Gospa
Tagić – Velika Gospa
Simonović – Velika Gospa (Ulcinj)
Stanović – Velika Gospa (Ulcinj)

Dobreci

Junković – sv. Petka (Veneranda) /sv. Ana
Bitrović – sv. Petka (Veneranda) /sv. Ana
Stanišić – sv. Petka (Veneranda) /sv. Ana
Dobrecović/Dobrečić – sv. Petka (Veneranda) /sv. Ana
(Dobrecović – Ulcinj, Dobrečića najvjerojatnije više nema)

Gornja Briska

Lukić – Duhovi/Mitrovdan
Pekić – Duhovi
Marković – Duhovi
Đelović – Duhovi
Brisković – Duhovi (Ulcinj)
Marniković – Duhovi (Ulcinj)

Donja Briska

Marisenović – Duhovi (Ulcinj)
Ljuljić – Duhovi (Ulcinj)
Kovačević – Duhovi (Ulcinj)

Tejani

Peptonović/Đonović – Marija Pomoćnica kršćana /Bezgrješno
Začeće BDM
Janković – Marija Pomoćnica kršćana/Petrovdan

ANTROPONIMI NAHIJA BJELOPAVLIĆI I PIPERI U DEFTERU ZA SANDŽAK SKADAR 1485. GODINE

Draško Došljak

The subject of our research are personal names in the Ottoman registers of 1485 for the nahijas of Bjelopavlići and Piperi – Skadar Sanjak. The material is organised by the villages of these nahijas. From the linguistic point of view, a personal name is a word that has somewhat different grammatical characteristics than an ordinary appellative. While other words can be translated into foreign languages, a proper name is transferred from one language to another. In the Proto-Slavic language community, in addition to the common language, there was also a common name register. But just like language, a name register can only be obtained through reconstruction. Over 800 anthroponyms were extracted from the mentioned registers.

Antroponimija je posebna disciplina onomastike koja se bavi proučavanjem ličnih imena ljudi. Lično ime čini neodvojivi dio čovjekove ličnosti, a to umnogome svjedoči o njegovoj važnosti. Davanje imena je čin inicijacije – uvođenja jedinke u novi društveni status. Davanje ličnog imena je društveno i kulturno uslovljeno. Imena pripadaju najstarijem sloju leksike i posebno su važna jer omogućavaju distinkciju među ljudima. Povećanjem broja stanovnika na određenoj teritoriji, došlo je do otežanog raspoznavanja ljudi samo po ličnom imenu, pa otuda i potreba za nadimcima. Prezimena su se javila kasnije, tek u 12. vijeku, iz potrebe razlikovanja porodica. Ono se obično izvodi

iz imena oca, đeda, prađeda, iz hipokoristika, nadimka, zanimanja, a vrlo rijetko iz majčinog ili babinog prezimena. Imena su vrlo bitna za rekonstrukciju jezičke prošlosti. Imena, kao posebni slojevi leksike, predstavljaju vrlo važno svjedočanstvo prošlosti različitih etničkih zajednica. Iz tog leksičkog blaga saznajemo podatke o socijalnom životu, ekonomskim odnosima, političkoj i kulturnoj istoriji, prirodnom ambijentu, vjerovanjima, mitološkoj i religijskoj svijesti, migracijama, etničkim i kulturnim dodirima i dr. (Došljak, 2010: 9; 2011: 49).

Kada se posmatra sa stanovišta lingvistike, lično ime je riječ koja ima nešto drukčije gramatičke karakteristike nego običan apelativ. Postoji kod ličnih imena još jedna karakteristika. Dok se druge riječi mogu prevoditi na strane jezike, vlastiti naziv se prenosi iz jednog jezika u drugi. U praslovenskoj jezičkoj zajednici, pored zajedničkog jezika postojao je i zajednički imenoslov. Ali kao i jezik, tako se i imenoslov može dobiti samo rekonstrukcijom. Nema mnogo podataka o slovenskim imenima, a to je sasvim izvjesno jer u tom periodu nije bilo ni pismenosti. Najstariji podaci pronalaze se u vizantijskim, latinskim i njemačkim izvorima. Praslovenska lična imena su naslijeđena iz indoevropske jezičke zajednice i poklapaju se sa njima po značenju i načinu građenja. Na osnovu najstarijih književnih djela sa prostora Crne Gore: *Andreacijeva povelja* (9. vijek), *Barski epitafi* (9. vijek), *Ljetopis popa Dukljanina* (prepis iz 12. vijeka) i *Miroslavljevo jevanđelje* (12. vijek), može se zaključiti da su neka od najstarijih imena upotrebljivanih na crnogorskom prostoru (različitog porijekla): Jovan, Petar, Đorđe, Sergije, Andreacije, Teodora, Marija, Ratomir, Zvonimir, Svetolik, Vladislav, Tomislav, Vladimir, Kosara, Svetozar, Radoslav, Časlav, Miroslav, Stefan i dr. (Grković, 2004: 43–44)

Defter ili registar, protokol, bilježnica, službeni popis, popis domaćinstava posjeda i posjednika i njihovih obaveza, zvanični popis bilo kojeg karaktera predstavlja značajan izvor za različita naučna istraživanja. Turski defteri su dragocjen izvor za

proučavanje istorije jezika, posebno antroponimije, jer popisuju poresko stanovništvo (muškarce – glave porodice), neoženjene i udovice. Ovi defteri su pisani arapsko-turskim pismom.

Defteri su vrlo često najvažniji izvori, nekada i jedini za 15. i 16. vijek. Ova vrsta turskih (osmanskih) izvora je od posebnog značaja za društvenu istoriju. Kao takvi, oni pružaju obilje značajnih podataka bitnih za socijalnu, demografsku i lingvističku analizu. U turskim arhivima u Istanbulu i Ankari nalaze se, pored ostalih, vrlo važni defteri koji su vezani za teritoriju današnje Crne Gore. To su: *Defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine; Detaljni i sumarni popis Skadarskog sandžaka 1485. godine; Defter za Pipere, Kuće i Klimente iz 1497. godine; Popis glavarine prikupljene od Crne Gore iz 1521. godine; Popis za Crnogorski sandžak iz 1523. godine; Popis timara Rumelije od 1529. do 1536. godine; Detaljni defter za Dukađinski sandžak iz 1570. godine; Defter za Skadarski sandžak iz 1570. godine; Detaljni popis za Dukađinski sandžak iz 1591. godine; Popis Grblja iz 1683. godine; Popis carskih Hasova Nikšića* (danas okolina Kolašina), koji su navedeni u sumarnom dijelu katastarskog popisa Krajište Isa Bega Isakovića iz 1455. godine (v. Rastoder 2018: 9).

Crna Gora je od pada pod tursku vlast često mijenjala svoj administrativni položaj u Osmanskom carstvu. Neki djelovi su ranije ušli u sastav Osmanskog carstva i pripajani onim sandžacima iz kojih su osvajana njena područja, Bosanskog, Skadarskog ili Hercegovačkog. Stara Crna Gora duže je ostala slobodna, sve do 1496. godine kada je ušla u sastav Osmanskog carstva. Od tada, često, mijenja svoj administrativni položaj. U periodu od 1496. do 1499. bila je zaseban sandžak, nakon čega je 1499. do 1514. pripojena Skadarskom sandžaku, da bi se ponovo 1514. godine izdvojila u zaseban sandžak. U periodu 1529–1536. godine, Crna Gora je ponovo u sastavu Skadarskog sandžaka. Nešto prije 1568. godine pripojena je Dukađinskom sandžaku, pa, opet, 1582. godine pripada

Skadarskom sandžaku. Nakon toga, krajem 16. vijeka, Crna Gora je ponovo postala samostalan sandžak. Razloge zbog kojih je Crna Gora bila pripajana Skadarskom i Dukadinskom sandžaku, treba tražiti u geografskim i strateškim ciljevima, pragmatičnom odnosu osmanske administracije i njenom prilagođavanju radi lakšeg i efikasnijeg upravljanja (v. Đurđev 1954: 56–57; Husić 2017: 9–11).

Predmet našeg istraživanja su lična imena u turskim (osman-skim) defterima koji se odnose na nahije Bjelopavlići i Piperi – Sandžaka Skadar iz 1485. godine. Građa je u radu data po selima ovih nahija.

Nahija Bjelopavlići

Selo **Marinić** (Martinić), kuća 35:

Stepko Vojičev; Stepan, njegov brat; Nenko, sin Radazića; Grubac, sin Lazarev; Đurašin, sin Kajaca; Stiljan, sin Ivanov; Đurac, sin Gijnaka (Gijaka?); Rugac, sin Mihalja; Radonja, sin Božidara; Brata, sin Dode; Karađoz Arijan; Skender Arijan; Ladoslav Vučete; Radonja, sin Novaka; Petko, sin Mlješa; Nikola Prestitina; Radonja Budoš; Vučko, njegov brat; Golub, sin Radenka; Sladoje Došljak; Nikola, sin Rasa; Đurač Stović; Niko, sin Stepka; Radosav, sin Bogdanov; Radosav, sin Đurača; Lazar Vukovic; Vukmir, sin Radojice; Vuk, sin Petkov; Vuk, sin Đurov; Radule Nikolin; Melko, sin Bogića; Vukašin Rečica; Rade, sin Vukča; Stepac, sin Unasa (Onasa?), Radonja Radonjić.

Selo **Dimitrović**, kuća 95:

Nikola Radosalić; Radosav, sin Buradov; Dimitrije, njegov brat; Andrija Radonić; Vukašin, sin Melka; Radašin Nikolić; Radonja, njegov brat; Nikola Milanov; Vukašin Višić; Bojan Modri; Nikša, sin Buradov; Vuk Golem Bosi; Mirak Melić; Vukašin, sin Vukče; Lješ, sin Radonje; Radič Radula; Vidak, sin

Grubača; Vuksan, sin Miokusa; Gojak Đurašev; Radič, njegov brat; Radovan Radosalić; Bjelan Rajković; Radenko, njegov brat; Ivan Bogavca; Radonja, sin Radiča; Radosav, sin Vukče; Radonja, sin Radiča, drugi; Bojan, sin Radkov; Radosav, sin Božička; Petko, sin Kapče; Ivan Radonjin; Bogo Božidarov; Melko, njegov brat; Rado Nikov; Ivan Petrov; Rasko, sin Kola; Ivan, sin Vuka; Javko, sin Božidara; Bojko, sin Vuka; Vukosav, sin Lješa; Đuro, sin Melka; Vukašin, sin Melka; Prezingrac (?); Radič, sin Nika; Dimitrije, sin Todora; Butoš, sin Mirov; Radič Bogosalić; Bjelovac, sin Bogoja; Radovan Dadla; Mijuš, njegov brat; Radonja Melojo; Radosav Volović; Bogić, sin Đordja; Melko, sin Noka; Radosav, njegov brat; Ivan Brajanov; Niko, sin Radosalića; Božidar, njegov brat; Đuro, sin Kola; Babkoša Malić; Vukša, njegov brat; Radič, sin Nikše; Vukodrag Bogičev; Vukac Sitovac; Vučeta, njegov brat; Radonja Radosalić; Miraš, sin Vukića; Vukašin Brajanov; Dobrašin, njegov brat; Radič Milenov; Radosav Ralada (?); Radašin, sin Rajkov; Radovan Obradov; Niko Radišić; Stepan, brat mu; Vučić, sin Bojkov; Delajin, sin Milomana (Milovana ?); Vučerin, njegov sin; Melko brat starjesine (?); Radonjica, njegov brat; Gojak, njegov brat; Gropko, njegov brat; Vuk, sin Dimitrije; Andrija, sin Kalojana; Đuro, sin Gropka; Dragoje, njegov brat; Nikac, njegov brat; Radič, njegov brat; Radule, sin Kovača; Božidar, njegov sin; Cepko, brat Đurka; Petko, sin Dimitrija.

Selo Vraza Grenca (Vražegrmci), kuća 29:

Dobrica, sin Brankov; Radonja Bogdanov; Vučeta, sin Gosalje; Staniša, sin Milošev; Nikola, sin Dragoša; Živko, sin Stepana; Radule Bogdanov; Rajko Nikolin; Radeš Radič; Radosav, sin Vukosala; Đorđe Lukača; Vučeta Dobrašinov; Vukašin Vojković; Mirić, sin Vukote; Vuliya, sin Ilije; Petko, sin Nenkov; Rajko, sin Radovanov; Radovan, sin Jovanov; Dabiživ Radišić; Branko, sin Petkov; Radule Bresal; Stojan Novakov; Madona Radovanov; Radonja Burmar; Brato, sin Božičkov;

Novak, sin Nikole; Radosav Dabiživov; Radule, sin Radonje; Radosav, sin Medona (Meduna).

Nahija Piperi

Selo **Lutova**, kuća 24:

Milica, sin Boškov; Vuksan, sin Dabkov; Radiša, sin Leka; Bogić, sin Vukče; Rajko, sin Bogolije; Radonja, sin Rajkov; Rajko, sin Milošev; Bratoje, sin Miomana, Stepan Bogićev; Radosav, sin Rajkov; Ivan, sin Rajkov; Radoslav Rajkov; Stepko, sin Jankov; Radonja, sin Radkov; Miron, sin Radkov; Vukas, sin Dabkov; Radonja, sin Radkov; Leko, sin Pavlov; Radič, sin Bogoja, Đurac, njegov sin; Stepan Pusja; Grubac, sin Miraša; Radonja, sin Radkov; Provjovi (?), sin Radosala.

Selo **Brestica**, isto se zvala **Erkanica**, kuća 20:

Stepko Dželat; Nenko, sin Dinaga; Vukašin, sin Radašina; Petraš, sin Vukče; Radič, sin Đutka; Bojko Cikarić; Vukašin, sin Maraša; Melko, sin Radosava; Đerdaš, sin Pavlov; Vukašin, sin Leka; Bojko, sin Radule; Radonja, sin Đurača; Vuksan, sin Ivanov; Rajko, sin Dabkov; Đorđec, njegov sin; Nikša, brat Petrov; Radko, njegov sin; Petro, sin Nikča; Đura, sin Tihoga; Bojko, sin Radila.

Selo **Luška supa**, uništeno je i napušteno.

Selo **Dobrovida** (Dobrovido), kuća 15:

Lekac, sin Premila; Bojko, sin Maraša; Radosav, sin Murzaca; Peca, sin Pavlov; Radiman, sin Bogilije; Grubac, sin Lukača; Brankaš (Brajkaš, Bratkaš), sin Janka; Radlija, sin Busata; Brajan, njegov sin; Nikca, sin Masilije; Vukas, njegov sin; Petro, sin Masišića; Radonja, sin Rada; Đurač, sin Domenika, Dabiživ, njegov sin.

Selo **Bizino**, kuća 10:

Brajan, sin Cernice; Baica, sin Nikca; Vukac, sin Pavla; Brajan, sin Melka; Niko, sin Pejogona; Radovan, sin Radmila; Milašin, sin Burora; Radosav, sin Medolina; Melko, sin Gojsala; Radosav, sin Radenka.

Selo **Misuka**, kuća 7:

Dimitrije, sin Nikole; Marin, sin Vukče; Nikša, sin Premila; Nikac, sin Prekca; Radič, sin Nikca; Janko, sin Đurka; Radašin Ličnik.

Selo **Stijena**, kuća 8:

Vukašin, sin Jankov; Radič Nikolin; Boško, sin Radojice; Đura, sin Vukote; Bozko, sin Radovanov; pop Đorđije; Brajan, sin Milena; Radoman, sin Bojcara.

Selo **Zavala**, kuća 16:

Vukač, sin Nikca; Desko, sin Radašina; Janko, sin Bogosala; Petriša, sin Radašina; Đorđijica, sin Radašina; Živko, sin Staroga; Jaša, sin Radašina; Desko, sin Radeše; Vučerin, njegov brat; Vukač, brat Đorđijice; Petro, njegov brat; Radko, sin Mícov; Vukas, sin Stajkov; Stajko, sin Bogosava; Nikca, njegov sin; Nikola, sin Bogosava.

Selo **Hrasnica**, kuća 8:

Đuro, sin Đurov; Đuro, sin Ilije; Bozko, sin Lazarev; Rasašin, sin Rajkov; Bojko, sin Kalođorđija; Noka, njegov sin; Stepko, sin Pavlice; Đonac, sin Ivanov.

Selo **Potkrš**, kuća 11:

Dimitrije, sin Đurkov; Spana, njegov brat; Lakić, sin Rajkov; Radula; sin Vukašina; Lapko, sin Petrov; Rajan, sin Pavlov;

Lalica, sin Radkov; Dreša, njegov brat; Vukas, sin Nikca; Rajan, sin Pavlov; Rada, sin Borisava;

Selo **Brestcica** zajedno sa selom **Duga**, kuća 15:

Kalođuro, sin Lumov; Bogdan Visike; Maroina, sin je Dordžija; Janko, sin Petrov; Lapko, sin Petrov; Janko, sin Lješev; Nikac, sin Maraša; Dabko, sin Vukca; Nikola, sin Đorđa; Micač, njegov sin; Vukašin Nikolin; Radašin Nikolin; Radošin Kalobodarev; Radovan, sin Kurača;

Selo **Boga**, kuća 2:

Đurac, sin Braića; Todor, njegov brat.

Selo **Busat**, kuća 5:

Lazar Branic; Progon Branic; Milodac Vucerinov; Lulica, njegov brat; Kala, sin Progona.

Selo **Gojsic**, isto se zvala **Brestica**,

zajedno sa selom Merka i Ersjac (?), kuća 33:

Grubač Panić; Vučeta, sin Petrov; Janko, sin Nikole; Đuro, sin Nikole; Radič, sin Grubača; Borica, sin Grubača; Rajko, sin Stepana; Vuksan, sin Radasina; Pepa, sin Đorđa; Kolac, sin Lazara; Nikac, sin Periše; Vuksan, sin Radašina; Rade Stepanov; Vuksan, sin Pavlov; Vučeta, sin Pavlov; Stepko, sin Nikca; Vuk, sin Đorđa; Vuksan, sin Progona; Rade, sin Popa; Vukašin, sin Đurmana; Obrad, sin Grubača; Petko, sin Siromaha; Radič, sin Dragije; Lukač, sin Đurcikla; Tanus Progonov; Boja, njegov brat; Raco, sin Grubača; Dreš Nikčin; Lalica, njegov brat; Vukja, sin Petrov; Petko, sin Bogosava; Branko, sin Tanuša; Noka, sin Vukasa.

Selo **Klopod**, kuća 8:

Vuksan, sin Bogićev; Junak, sin Đurajice; Đordžijica, sin

Đurka; Miloš, sin Đurka; Laleš, sin Darmanov; Stepan, sin Progonov; Raco, sin Grubača; Đorđijac Bojčović.

Selo **Rogam**, kuća 11:

Radule, sin Petkov; Nikola Bašić; Dabiživ, sin Đorđija; Vuksan, sin Grubača; Milaš, sin Vučerina; Vučeta, sin Bezana; Tanus, njegov brat; Đocko, sin Bilinitov; Nokac, sin Progonov; Progonac Braničev; Lazar, njegov brat.

Selo **Klopod**:

Maras, sin Lapkov.

Selo **Polepestra**, kuća 7:

Ivaš, sin Rajkov; Vukša, njegov sin; Nulica, sin Kalodurđa; Brataš, njegov brat; Bukmir, njegov brat; Branko, sin Rajkov; Buzas, sin Bojkov;

Selo **Bustiko**, kuća 23:

Lukac, sin Bogaca; Boša, njegov brat; Petriša, sin Lazarev; Karađoz Arijan, musliman; Macodat, njegov brat; Đonko Rajkov; Aleksije Radosalov; Milija, sin Milošev; Vučeta, sin Andrije; Nikac, sin Petkov; Todor, sin Nenade; Bojko, sin Mirkov; Androniko Radkov; Bojko, njegov brat; Mlat Kovač; Radonja, sin Brajanov; Kico, sin Ratkov; Bogdišić; Radko Vidakov; Radko, sin Vladilije; Marko, sin Radkov; Stepan, sin Draganov; Lapko, sin Grubača;

Zvanična lična imena iz ovih deftera dijelimo na narodna, kalendarska (hrišćanska) i stranog porijekla. Narodna imena se dijele na četiri grupe: transponovana, složena, izvedena, i skraćena. Transponovana imena su jednosložna i ne predstavljaju hipokoristik nekog drugog imena. U ovu grupu svrstavamo imena koja predstavljaju neizmijenjeni apelativ, kao i ona koja su izvedena od apelativa pomoću različitih sufiksa. Ovo je naj-

tariji tip imena, ali se tokom 14. vijeka naglo gubi. U indoevropskoj antroponimiji najproduktivnija je grupa složenih imena, sastavljenih od dvije komponente. Kalendarska imena najčešće vode porijeklo iz grčkog jezika.

Među imenima u analiziranom defteru, preko 800 antroponima, nalaze se i lična imena kojih nema u savremenom crnogorskom imenoslovu, ali su potvrda mnogih prezimena koja danas čine naš prezimenik. Izdvajaju se: Bjelan, Butoš, Babkoš, Bresal, Bogolija, Bukmir, Bilint, Borica, Dinag, Darman, Derdaš, Javko, Kalojan, Mirak, Miokus, Mlat, Masilija, Premil, Pejogon, Radija, Gojsal, Lapko.

Literatura:

- Došljak 2010 – Draško Došljak, *Stara lična imena*, KIC „Bijeli Pavle“, Danilovgrad

- Đurđev 1954 – Branislav Đurđev, *Sitni prilozi iz istorije Crne Gore u XVI i XVII veku*, GDI BiH, VI/1954

- Grković 1983 – Milica Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama*, Novi Sad

- Husić 2017 – Aladin Husić, *Crna Gora u Defteru Dkađinskog sandžaka iz 1570. godine*, Državni arhiv Crne Gore – Cetinje, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut – Sarajevo

- Jovičević 1985 – Radojica Jovičević, *Lična imena u staroslovenskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd

- Pulaha 1974 – Selami. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë

- Rastoder 2018 – *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455–1570)*, kniga I/tom 1, priredio Šerbo Rastoder, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 10, Podgorica, 2018.

KOMSKA CRKVA

Petar Lekić

The Kom Monastery existed during the reign of the Crnojević dynasty in the 15th century, and it is mentioned in the charter of lord Ivan Crnojević to the Cetinje monastery in 1485 with a list of the estates that were later recorded in the Cetinje chronicle. Lješ, Stefan and Mara Crnojević, from the Zeta ruling family, were buried here. During the rise of the Ottoman Empire, the possessions of churches and monasteries were respected and recorded in official documents. The complex contains frescoes described in research papers. The Kom Monastery was the place where Petar II Petrović Njegoš was made archimandrite in the beginning of 1831.

Čitav kontinentalni kontekst balkanskih dešavanja u drugoj polovini XIV vijeka jeste onaj da je Osmansko carstvo poslije više vojničkih poduhvata postala glavna kontinentalna sila na poluostrvu i nakon krajnje Nikopoljske bitke 1396. godine¹ protiv Ugarske. Duka drački, Balša II je poginuo 1385. godine u bici na Saurskom polju protiv nadiruće spomenute vojske. Sam Đurađ II Stracimirović Balšić nije učestvovao u Kosovskoj bici 1389. godine, iako je bio zet kneza Lazara Hrebeljanovića. Ipak, njihov poraz kod Angore 1402. godine od tatarske najezde usporio je napredovanje, ali ih nije zaustavio. Sa druge strane,

¹ Halil Inaldžik, Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300–1600*, prevela Milica Mihajlović, Utopija, Beograd, 2003, str. 319.

Venecija je pomorskim putem krčila svoju liniju zauzimanja primorskih jadranskih krajeva.

Krajem XIV vijeka i u prvoj četvrtini XV vijeka na području oko planinskih krajeva ispod Lovćena utvrdila se vlast porodice Crnojević. Područje je zahvatalo dio primorskog kraja oko Budve i Kotora, dok su sjeverozapadni obodi basena Skadarskog jezera pripadali takođe ovoj dinastiji. Prema tome, vlast u državi Zeti nije samo pripadala vlastelinskoj kući Balšića, već je ona jednim dijelom morala da dijeli ingerencije sa drugom jakom porodicom. U domaćim i inostranim dokumentima daju se brojni opisi odnosa ove zemlje sa okolnim državama, tj. prikazuju se oscilirajući odnosi u diplomatiji tadašnjih srednjovjekovnih zemalja. Među okolnim državama isticale su se po svojoj snazi Osmansko carstvo, koje je važilo za kopnenu najjaču silu na Balkanu i Mletačka republika, najснаžnija pomorska sila na Jadranu. Prema pisanoj dokumentaciji, navedeno područje oko Budve i podlovćenskog kraja bilo je pod vlašću Radiča Crnojevića, koji je u borbi sa Đurađom II Stracimirovićem Balšićem 25. maja 1396. godine izgubio život. Iste godine Đurađ II je bio primoran da Skadar, Drivast i sv. Srđ i Vakh preda Veneciji, da bi njegov naslijednik Balša III isto uradio sa gradovima Barom i Ulcinjom od 1405. do 1412. godine.² Sa mora je Venecija osvajala primorske gradove, tako da je Kotor pao 1420. godine, a Ulcinj i Bar 1443. godine. Prethodno je grad Skadar 1392. godine prvi put pao pod osmansku upravu. Posljednji izdanak dinastije Balšić bio je sin Đurđa II, Balša III, istovremeno i sestrić despota Stefana Lazarevića. Njegova sudbina ja bila da je preminuo 1421. godine, a državu kojom je vladao prepustio je svom ujaku. Zemlja je postala mjesto preplitanja borbi okolnih država

² Živko M. Andrijašević, (Koautorstvo Šerbo Rastoder), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 50.

nekoliko godina dok se nije ustanovila nova vladarska porodica. Sama država Zeta je u XV vijeku još više ustalila podjelu na Gornju i Donju Zetu, čime su nastale dvije povezane, ali i odvojene političke tvorevine. Unutar pisanih istorijskih izvora u ovom stoljeću evidentiraju se brojni toponimi koji se vezuju za domovinu vladajuće familije Crnojević. Ipak, ni njihova saradnja sa Mletačkom republikom, odnosno Venecijom, nije mogla zaustaviti postepeno zauzimanje od strane Osmanskog carstva unutrašnjih krajeva. Konačni pad pod osmansku vlast Crna Gora je doživjela 1496. godine kada je Đurađ Crnojević napustio svoju zemlju. Iako pred naletima osmanskih pohoda, Cetinje je krajem vijeka uspjelo da na svoju teritoriju prihvati domete renesansne umjetnosti, donešene sa primorja.

Prema sačuvanim materijalnim ostacima i pisanim istorijskim izvorima, Komska crkva je sagrađena prije 1427. godine, jer se tada datira ćirilični grobni natpis Lješa Crnojevića. Ova datacija proizlazi iz natpisa Lješa Crnojevića za vrijeme despota Stefana Lazarevića. Naime, Stefan je umro 1427. godine ostavivši u zaostavštinu mogućnost da prostorom Zete zagospodari njegov sestrici i nasljednik srpski despot Đurađ Branković. Takođe je sačuvan grobni natpis Mare Crnojević, žene zetskog vladara Stefana Crnojevića, koja je istovremeno bila sestra albanskog velikaša Skender-bega Kastriota, čija se prijestonica otpora nalazila u Kruji. On je bio sin vladara Ivana Kastriota, dobivši u mladosti ime Đerđ Kastriot, da bi kasnije bio poznat pod navedenim imenom. Stoga se zna da je ovdje sahranjen vojvoda i muž Stefan Crnojević i pretpostavlja da je takođe našao počinak njegov otac Đurađ. Posebno se pretpostavlja da je ovdje sahranjen navedeni Lješov brat, a obojica se u dokumentu Dubrovniku od 21. avgusta 1403. pominju sa prezimenom Đurašević, pri čemu se braća oslovljavavaju titulama vojvode.³

³ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, I*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1929, str. 485.

Navedeni prvi titular se navodi još 1413. u službi zetskog vladara Balše III, prema pisanju historičara umjetnosti Vojislava Đurića. Ovaj kompleks predstavlja, stoga, bogatu zaostavštinu crkvene arhitekture iz perioda srednjovjekovne Zete.

Postavlja se pitanje geografske situiranosti ovog objekta, s obzirom na različite hidrološke uslove koji su postojali u srednjovjekovno doba. Nikad nije rađeno detaljno utvrđivanja nivoa vode Skadarskog jezera, u ranijem periodu zvanog Blato. Još je ruski istraživač Pavle Rovinski ustvrdio da je oko Koma bilo više naselja zbog manjeg nivoa vode.⁴

Veliki pečat istraživanju Komskog manastira dao je 1892. godine Filip Radičević.⁵ Autor polazi prvo od geografije, ditirajući crkvu na Odrinskoj gori između sela Dodoši i tvrđave Žabljak Crnojevića. U daljem tekstu on se poziva na usmenu tradiciju, zaključujući da je postojalo izuzetno poštovanje ovog hrama od strane stanovnika Riječke nahije. Kasnije Radičević daje natpise Lješa i Mare Crnojević. Veliki dio rada posvećen je detaljnom opisu freskopisanja crkve, što je za tadašnje vrijeme bila rijetkost. Radičević je zabilježio dva ćirilčna staroslovenska natpisa ispred crkve, gdje se na jednom pominje iguman Petonjić, dok se na drugom iščitava ime igumana Petronija.⁶ Slikovit prikaz Rovinskog svjedoči da je ukoliko bude prisutno 20 ljudi, crkva bila ispunjena, dok se u okviru čitavog kompleksa nalazila galerijica.

Crkva je jednobrodnog oblika, sa formom traveja, dužine 8 metara a širine 4,5 m. Na objektu se razaznaju dva pliastra.

⁴ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, 1*, prevod Drago Ćupić, Izdavački centar Cetinje, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993, str. 315.

⁵ Filip Radičević, *Uspenski manastir na Komu*, Prosvjeta I, Cetinje, 1892, str. 209–211.

⁶ Isto, str. 210.

Bogorodičina crkva na Komu predstavlja tipični primjer zetske arhitektonske djelatnosti, prisutne na čitavom području basena Skadarskog jezera. Komska crkva je zasigurno bila dio kulture XV vijeka, iako je moguće da je sakralni hram postojao i ranije.

Nakon pada Žabljaka Crnojevića 1478. godine i Skadra 1479. godine, gospodar Zete Ivan Crnojević je otišao na Apeninsko poluostrvo. Vratio se u svoju zemlju, gdje je na Cetinju 1482. godine sagradio dvor i time postavio novo političko središte u državi. Na Rijeci Crnojevića 4. januara 1485. godine je izdao povelju novoosnovanom Cetinjskom manastiru, posvećenom Bogorodici, gdje se u posjed ubrajaju posjedi Komske crkve i crkve na Gorici.⁷ Dok se za Komsku crkvu utvrđuje lokalitet postojanja, za Goricu je teže utvrditi, jer se ovaj toponim može odnositi na brdo u Podgorici, gdje se nalazila crkva sv. Đorđa, na Starčevu goricu gdje je situirana bila crkva sv. Bogorodice ili na ostrvo Beška gdje su bile izgrađene crkve sv. Đorđa i sv. Bogorodice. Predstavljanje povelje uradio je historičar Marko Dragović 1892. godine, te se ponovo vidi da je crkva na Komu imala svoje imanje.⁸ Dogovoreno je da manastir na Cetinju „čini pomen ktitorima na dan smrti njihove, i da hrani dva ili tri kaluđera koji pravilo uzdrže u crkvi Prečiste u Komu“.⁹ Na temelju darovnice saznaje se vrhovna crkvena struktura u Zetskoj mitropoliji na čelu sa mitropolitom Visarionom i episkopom Vavilom.

Na osnovu usmene tradicije, gospodar je prozvan za Ivanbega, iako on u dokumentima ne nosi ovu titulaturu, odnosno nije je dobio od osmanskog cara. Doduše, sultan Mehmed, tj.

⁷ Franc Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Guilelmus Braumuller, Beč, 1858, str. 533.

⁸ Radoslav Rotković, *Sazdanje Cetinja*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984, str. 60. Vidi Marko Dragović, *Glas Crnogorca*, 1892, 15. avgusta, br. 33.

⁹ Isto.

Mehmed II Osvajač se bilježi u njegovoj darovnici Cetinjskom manastiru. Među toponima se u osnovnoj verziji povelje evidentiraju mjesta Cetinje, Dobro, Začir, Obod, Strugari, Vrela, Jablano, Vrtijeljka, Đinovo brdo i Ugnji. Nakon careve smrti, gospodar Zete se vratio u svoju domovinu i 1482. godine sa Venecijom utvrdio granice svoje zemlje. Ovaj dokument je primarno objavio Simeon Milutinović Sarajlija 1835. godine u svojoj *Istoriji Crne Gore* 1835. godine.

O samoj Komskoj crkvi je pisano već 1881. godine u zvaničnom državnom glasilu Knjaževine Crne Gore *Glasu Crnogorca*.¹⁰ U članku je pisano o istorijatu manastira Uspenske crkve, kao i o tradiciji koja se zadržala do ovog vremena. Autor se poziva na istorijski kontekst i pisani istorijski izvor za manastir Kom, gdje su sahranjeni predstavnici kuće Crnojevića. Navodi se da je crkvu podigao Stefan Crnojević i da se 24 godine borio zajedno sa albanskim velikašem Skenderbegom Kastriotom protiv osmanskih osvajanja na ovom području. Svakako je zanimljivo da je ovaj podatak o godinama ratovanja u svojoj istorijskoj analizi svog najznačajnijeg djela i, za to vrijeme, najboljeg pregleda crnogorske istorije, napisao Rovinski. Posebno mjesto u crnogorskoj pisanoj i usmenoj zaostavštini imao je spomenuti srednjovjekovni borac, sa prijestonicom istočno od države Stefana Crnojevića. Njegov život je opisao Skadranin Marin Barleci, a borba je takođe opisana u *Cetinjskom ljetopisu*, o kome se više govori u tekstu ispod ove rečenice.

U hrisovulju Ivana Crnojevića, pravilno izvedenog iz same grupe dokumenata, kako je nazvao prepise istoričar Marko Dragović u listu *Crnogorka* 1885. godine, objavljeni su lokaliteti koji su predstavljali međaše crkve na Komu: „Da se zna kako ostavi gospodar Ivan Černojević sve što gođe je imala Komska crkvi Cetinjskoj, i tako se skupiše kmetije: Braiči,

¹⁰ *Glas Crnogorca*, 1881, 30. avgusta, br. 35, str. 2.

Doljani i Sinčani i iznađoše međe crkve komske najprvo Skaz Krstac granica na ždrijelo braičko; i otole po vrh bregovu u gomilu; iz gomile na Čjahvu; s Čjahve u Stupu; s stupe u Bijelu Ploču; s ploče u Dugi kami; s dugoga kamena u Kinovu glavicu, i otolem u Granicu i vijencem, iz vijenca u Rudinu; otolen u Gomilu; s ove gomile u drugu gomilu iznad Muhave dubrave u treću gomilu đe se na put tri kamena jedan na drugi i kod njih kamenica; otle podno Voluice u Bijelu ploču, tu dospijeva.“¹¹ Ovaj spis je u kasnijoj naučnoj javnosti dobio naziv *Cetinjski ljetopis* kako ga je definisao i fotografski priredio istoričar Niko Martinović 1962. godine.¹² Na stranici broj 41 rukopisa nalazi se tekst posjeda crkve na Komu. Prevod kompletnog spisa uradio je istoričar Božidar Šekularac 1996. godine.¹³ U njemu su sadržani prepisi povelja Ivana Crnojevića, koje se u određenoj mjeri mogu poklopiti sa poznatim izvornim dokumentima, a značajnim dijelom predstavljaju jedinu sačuvanu građu za određene oblasti. Samo djelo pripisuje se vremenu crnogorskog mitropolita Vasilija Petrovića (1750–1766).

Određeni toponimi, na osnovu toponomastičke građe mogu se pronaći u široj okolini manastirske crkve na Komu. Ždrijelo brajičko predstavlja jedan od toponima na izlazu iz Rvaškog polja.¹⁴ Iza ovoga naziva mjesta krije se toponim Brajići, pa se okvirno oni ubiciraju u navedenom prostoru. Doljani su dio naselja Rvaši u Riječkoj nahiji¹⁵, te reprezentuju potencijalnu ubicaciju iz *Cetinjskog ljetopisa*. Moguće da su Doljani u

¹¹ Marko Dragović, *Crnogorka*, 1885, 10. januara, br. 1, str. 3.

¹² Vidi Niko Martinović, *Cetinjski ljetopis*, Narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara NR Crne Gore, Cetinje, 1962.

¹³ Vidi Božidar Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Obod, Cetinje, 1996.

¹⁴ Andrija Jovićević, *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 1999, str. 27.

¹⁵ Pavle S. Radusinović, *Naselja Stare Crne Gore, posebni dio*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Narodna knjiga, Beograd, 1985, str. 282.

Komanima¹⁶ i Podgorici, vezani upravo za ovo ime mjesta. Sinjčani predstavljaju stanovnike sela Sinjac na obali Gornjeg blata. Gornje ili Malo blato prezentuje širu hidrografsku odrednicu, odnosno posredni dio Skadarskog jezera, na čijoj obali se evidentira ilirsko-grčko i dukljansko utvrđenje Oblun. Bijela ploča je lokalitet kod Korneta u Lješanskoj nahiji.¹⁷ Jedna od gomila evidentira se tačno iznad mjesta Carev laz. Mjesto Rudina predstavlja uzvišenje kod toka Rijeke Crnojevića, a nasuprot lokaliteta Zlogore, u sklopu riječkog sela Dujeva.

Gomile su naziv za kamene i zemljane cjeline elipsastog ili kružnog oblika, ispod kojih je sačuvan grob pokojnika. Vemenski se one situiraju u period praistorije i u osvit pisane istorije, ali je moguće zasigurno da su brojni grobovi nastali i kasnije. Za gomile su sačuvani i drugi nazivi, mogila, tumul ili humka, pa se ovaj tip nekropolnih primjeraka pronalazi u krševitim i ravničarskim predjelima, naslonjenim na istočnojadransku obalu. Vrlo često sami nazivi toponima, što se odnose na gomilu, sadrže prefiks, tačnije pridjevu odrednicu, pa istraživanje ubikacije dobija puniji smisao identifikovanja. Svakako su brojne gomile zauzimale vrhove brda i planina, pa su mnoge našle svoje pomene u staroslovenskim srednjovjekovnim zapisima i prepisima, kao odredišne tačke granica posjeda.

Grobne ploče na manastiru Kom tipski se poklapaju sa pločama u Grbavcima na srednjovjekovnom groblju, gdje se u sredini nalaze ostaci crkve sv. Đorđa.¹⁸ Inače, brojni toponimi u ovom naselju svjedoče o jakoj usmenoj tradiciji sa sinom vladara Stefana Crnojevića, koji ga je naslijedio. Na teritoriji spomenutog sela nalazio se Divan grad, gdje je po usmenoj

¹⁶ Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997, str. 185.

¹⁷ <https://www.ekarta.me/bijelo-ploca> (april 2023)

¹⁸ Vidi Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje: Skadarsko jezero*, CID, Podgorica, 1999.

tradiciji stolovao Ivan Crnojević.¹⁹ U kasnijem osmanskome defteru iz 1521. godine godine evidentiraju se na prostoru Grbavaca posjedi vladarske kuće Crnojevića. Osim ovog lokaliteta crkva sv. Petra u Nikšiću je imala tipski iste nadgrobnne ploče, što svjedoči o kvalitetnoj graditeljskoj djelatnosti.²⁰ Ukupno se na osnovu uvida, koji je objavljen 1952. godine spoznaju četiri tipski iste ploče.²¹ Ovo objašnjenje o podudarnosti je još istoričar umjetnost Đurić zabilježio 1970. godine.²²

Na osnovu osmanske dokumentacije u sastav posjeda manastira nalazila su se tri mlina i jedan vinograd; jedno imanje u selu Riječani, ribolovi Olač, Karuč, Đujica i šuma Kladenac.²³ Olač je izvor koji se nalazi u selu Rvaši, dok se u istom makrotoponimu situira Karuč. U ovo doba zemljom je upravljao sandžak-beg Skender-beg Crnojević, rodom Staniša, sin gospodara Ivana Crnojevića, koji je 1485. godine otišao u Carigrad. U jednom dokumentu iz 1527. godine za vrijeme cara Sulejmana II Veličanstvenog navedeni član porodice Crnojević se u Žabljaku bilježi kao upravitelj.²⁴ Za njegovo vrijeme provedeno u državnoj službi su urađena dva deftera za Crnu Goru, 1521. i 1523. godine.

¹⁹ Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore*. U Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova korita, 9–10. septembra 2012, urednik Čedomir Drašković, Podgorica, 2010, str. 337.

²⁰ Vidi Dimitrije Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Narodna knjiga, Cetinje, 1952.

²¹ Isto, str. 14, 16, 17.

²² Vojislav Đurić, *Istorija Crne Gore, 2, 1*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 497.

²³ Vidi Olga Zirojević. *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Damad, Novi Pazar, 1999; Đurđev Branislav, Hadžiosmanović Lamija, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, 2*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

²⁴ Ivan Jastrebov, „Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XLVII, Beograd, 1879, str. 230.

Komska crkva Uspenja Bogorodice ima freskopis, koji je Tatjana Pejović datirala u sredinu XVI vijeka.²⁵ Unutar crkve oslikani su brojni kultovi, pa se prema tome uviđa izuzetna obrazovanost slikara onog doba. Biblijski motivi i svetitelji predstavljaju glavnu crtu motiva slika nastalih na zidovima manastira Kom.

Mitropolit Pahomije je otišao u Carigrad 1568. godine kako bi dobio garancije za tri ribolova, jer su vlasništvo manastira uzurpirali okolni Turci.²⁶ Iz imperije je dobijena pisana potvrda na staroslovenskoj ćirilici.²⁷ Činjenica govori o postojanju dobrih odnosa između pravoslavnog sveštenstva i osmanske centralne uprave, odnosno podatka da su pravoslavne bogomolje za vrijeme uspona carstva, od njega dobijale priznanje za posjede. Prema defteru Dukađinskog sandžaka 1570. godine Cetinjski manastir je imao polovinu posjeda na Vlaču (Olač), Karuču i Gondžo (Kondžo?).²⁸

Spoznaje se činjenica da je manastir 1674. godine ostao bez ribolova Karuč i Olač.²⁹ Zaključuje se da je u dugom procesu crkva ostajala bez prava na posjedovanje ribolova. U vremenu pod Osmanskim carstvom vremenom je jačao posjed Cetinjskog manastira.

²⁵ Tatjana Pejović, „Manastir Kom“, U *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30 i 31. X i 1. XI 1983, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1983, str. 606..

²⁶ Đurđev Branislav, „O odlasku crnogorskog vladike Pahomija u Carigrad u drugoj polovini XVI vijeka“, *Istorijski časopis*, 2, Beograd, 1951, str. 141.

²⁷ Marko Dragović, „Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz raznih plemena“, *Starine JAZU*, br. 19, Zagreb, 1887, str. 257-258.

²⁸ Aladin Husić, *Crna Gora u defteru Dukađinskog sandžaka iz 1570. godine*, Državni arhiv Crne Gore, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Cetinje, Sarajevo, 2017, str. 36.

²⁹ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1953, str. 106.

Komska crkva je bila sakralno mjesto proizvođenja Rada Toma Petrovića za arhimandrita januara 1831. godine. Naime, u testamentu njegovog strica vladike Petra I Petrovića, Rade je bio postavljen za nasljednika na mitropolitски prijesto. Kada je preuzeo vlast u zemlji, mladi nasljednik je imao tek sedamnaest godina. Za sveštenika i arhimandrita, kako se dovodi u vezu pisanje ruskog konzula u Dubrovniku Jeremije Gagića, mladi Njegoš je bio proizveden od strane raško-prizrenskog vladike Ananija.³⁰

U ovom radu htjelo se prikazati istorijat manastirskog objekta i opseg manastirskog posjeda crkve na Komu, pri čemu je potrebno naglasiti da su ovoj temi najviše doprinijeli istoričar umjetnosti Đurić, kroz svoj tekst u *Istoriji Crne Gore* i Olga Zirojević u svojoj knjizi *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku* objavljenoj 1999. godine u Novom Pazaru. S obzirom da je sačuvan prepis o međama iz *Cetinjskog ljetopisa* istoričara Marka Dragovića i Božidara Šekularca i objavljen prevod *Dukađinskog deftera* iz 1570. godine od strane istoričara Aladina Husića, kao i uvidom u postojeće objavljene izvore, došlo se do saznanja da je moguće ponovo predstaviti istorijat imanja navedenog manastirskog sakralnog hrama. Poseban doprinos dao je Niko Martinović 1962. kada je nazvao spis imenom „Cetinjski ljetopis“. Svakako najznačajniji doprinos u objavljivanju i analizi osmanskih deftera pripada istoričaru Branislavu Đurđevu i u segmentu pisanih izvora Lamiji Hadžiosmanoviću. Značajan doprinos istoriji freskoslikarstva, kao što je navedeno, dala je istoričarka umjetnosti Tatjana Pejović, iako je prvi životopis manastira 1892. godine dao Filip Radičević. Manastir Kom reprezentuje kulturnu zaostavštinu iz epohe Crnojevića iz XV vijeka, gdje je ona bila istovremeno odredišna tačka Zetske mitropolije. U doba osmanske uprave

³⁰ Lazar Tomanović, *Petar II Petrović Njegoš kao vladalac*, Državna štamparija, Cetinje, 1896, str. 14.

manastir je zadržavao jedan dio svojih posjeda, dok je drugi dio pripao manastiru Rođenja Bogorodice na Cetinju, da bi kasnije izgubio svoju vrijednost. Značajan događaj za kulturnu crnogorsku istoriju desio se kada je Petar II u ovom manastiru hirotonisan za arhimandrita početkom 1831. godine.

Izvori:

- *Glas Crnogorca*
- *Crnogorka*

Literatura:

- Andrijašević M. Živko, (Koautorstvo Rastoder Šerbo), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
- Dragović Marko, „Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz raznih plemena“, *Starine JAZU*, br. 19, Zagreb, 1887.
- Đurđev Branislav, Hadžiosmanović Lamija, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, 2*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

-
- Đurđev Branislav, „O odlasku crnogorskog vladike Pahomija u Cari-grad u drugoj polovini XVI vijeka“, *Istorijski časopis*, 2, Beograd, 1951.
 - Đurđev Branislav, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
 - Ćirković Sima, Bogdanović Dimitrije, Korać Vojislav, Maksimović Jovanka, Mijović Pavle, Božić Ivan, Đurić Vojislav, *Istorija Crne Gore*, 2, 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.
 - Erdeljanović Jovan, *Stara Crna Gora*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997.
 - Husić Aladin, *Crna Gora u defteru Dukadžinskog sandžaka iz 1570. godine*, Državni arhiv Crne Gore, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Cetinje, Sarajevo, 2017.
 - Inaldžik Halil, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300–1600*, prevela Milica Mihajlović, Utopija, Beograd, 2003.
 - Jastrebov Ivan, „Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, XLVII, Beograd, 1879.
 - Jovićević Andrija, *Zeta i Lješkopolje: Skadarsko jezero*, CID, Podgorica, 1999.
 - Jovićević Andrija, *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 1999
 - Martinović Niko, *Cetinjski ljetopis*, Narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara NR Crne Gore, Cetinje, 1962.
 - Miklošič Franc, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Guilelmus Braumuller, Beč, 1858.
 - Милутиновић Симеон, *История Церне – Горе одъ искона до новисга времена*, у Княжеско-Србској књигопечатњи, Бѣоград, 1835.
 - Rejović Tatjana, „Manastir Kom“, U *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30. i 31. X i 1. XI 1983, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1983.
 - Pulević Vukić & Samardžić Novica, „Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore“, U *Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu*, Ivanova korita, 9–10. septembra 2012, urednik Čedomir Drašković, Podgorica, 2010.

-
- Radičević Filip, *Uspenski manastir na Komu*, Prosvjeta I, Cetinje, 1892.
 - Radusinović Pavle S., *Naselja Stare Crne Gore, posebni dio*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Narodna knjiga, Beograd, 1985.
 - Rotković Radoslav, *Sazdanje Cetinja*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.
 - Rovinski Pavle, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, I*, Izdavački centar Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.
 - Sergejevski Dimitrije, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Narodna knjiga, Cetinje, 1952.
 - Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma, I*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1929.
 - Šekularac Božidar, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1987.
 - Šekularac Božidar, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Obod, Cetinje, 1996.
 - Tomanović Lazar, *Petar II Petrović Njegoš kao vladalac*, Državna štamparija, Cetinje, 1896.
 - Zirojević Olga, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Damad, Novi Pazar, 1999.

Internet adrese:

- <https://www.ekarta.me/bijelo-ploca> (april 2023).

AVGANISTANSKI RAT – RAĐANJE GLOBALNE TERORISTIČKE MREŽE

Marko Kusovac

The war in Afghanistan represents a turning point within the bipolar Cold War architecture of international relations. The war in Chechnya was actually just an overflow of the nationalist aspirations of an ethnic group that has inhabited the areas of the North Caucasus since time immemorial. The guerrilla system of warfare proved to be extremely successful, and the absence of a clearly defined strategy of the Russian authorities in response to such a model of warfare led to the defeat and retreat of the Russian forces.

It was only with Putin's coming to power that Russia began to create the preconditions for a gradual calming down of the storm in the North Caucasus, although this type of militant policy gave rise to increased terrorist actions within the Russian Federation itself and the suffering of numerous civilians.

Sve do početka rata u Avganistanu koji je vodio SSSR od 1979. do 1989. godine protiv lokalnih pobunjeničkih naoružanih formacija, islamske terorističke organizacije i pojedine islamske zemlje koje su finansijski i organizaciono podržavale ovaj oblik terora, djelovale su uglavnom samostalno u svojim akcijama i među njima nije bilo neke povezanosti, niti sinhronizacije djelovanja i akcija. Bar je to tako, na prvi pogled, izgledalo jer se nije moglo zaključiti ni po čemu da postoji neko koordinaciono tijelo ili organizacija koja sinhronizuje aktivnosti

raznih terorističkih grupa i organizacija u svijetu prema jednom usaglašenom, zajedničkom cilju.

Iz tog rata, međutim, islamski terorizam je izašao finansijski, kadrovski, organizaciono i, jednom rečju, u svakom pogledu, jači.

Na ovakav razvoj događaja uticala je i Amerika koja se u rat u Avganistanu umiješala metodom prikrivenih akcija. Zbog svog interesa u tom dijelu svijeta, SAD, preko svojih tajnih službi, naoružavaju mudžahedine, organizuju i izvode obuku sa njima, daju im znanje, tehniku i novac.

Kadrove, borce i ostatak finansijskih sredstava obezbjeđuju fundamentalistički krugovi, posebno neke od muslimanskih zemalja tzv. Grupe D-8 (najrazvijenije muslimanske zemlje).

Tako je rat u Avganistanu učinio prekretnicu u razvoju islamskog terorizma. Poslije ideje o sveislamskom bratstvu koja je promovisana u tom ratu, javila se ideja o organizovanju islamske terorističke mreže koja bi povezivala sve islamske terorističke organizacije u jednu, radi džihada (svetog rata) protiv svih protivnika islama. Na osnovu takvih iskustava i ideja, 1988. godine, stvorena je organizacija Al Kaida, globalna multinacionalna mreža koja povezuje razne islamske fundamentalističke organizacije iz više zemalja u jednu. Pretpostavlja se da iza Al Kaide stoje zaklonjene obavještajne službe onih zemalja koje su označene kao sponzori islamskog terorizma.

Al Kaida je uspjela da razvije svojevrsnu doktrinu terorizma koja se zasniva na širokom spektru nekonvencionalnih dejstava. Osnovna šema djelovanja Al Kaide sastoji se u stvaranju brojnih humanitarnih, dobrotvornih, obrazovnih, finansijskih i kulturoloških organizacija, medijskih kuća i slično, širom svijeta. One služe kao instrumenti za prikupljanje finansijskih sredstava, vjersku indoktrinaciju, infiltraciju među islamsku populaciju, obrazovanje kadrova, regrutovanje terorista, njihovu obuku, krijumčarenje oružja i uvoz terorista.

Po mišljenju Dova Vaksmana¹ osnovni faktor u usponu modernog islamskog terorizma je težnja da se premosti teološki jaz između sunita i šiita. Ova težnja počela je u Iranu krajem 80-ih, gdje je Iran iz postrevolucionarne faze prešao u fazu real politike panislamizma. To će reći, da su se iranski lideri polako udaljavali od svoje slijepo odanosti šiitizmu i počeli da podržavaju militantne sunite. Iranci-revolucionari počeli su da šalju novac i podršku sunitским terorističkim grupama prvenstveno u Libanu, ali kasnije svuda po svijetu. Militantni suniti složili su se sa ovom težnjom i pozvali na mir između sunita i šiita, a jedan od militantnih sunita bio je i Osama bin Laden, danas vrh terorističke piramide.

Drugi, ne manje bitan, faktor stvaranja globalnog terorizma je prema Džonatanu Vajtu bio Sovjetsko-avganistanski rat. Rodili su se „Sveti ratnici“ – mudžahedini koji su predstavljali glavni stub otpora prema „nevjericima“ i „stranim đavolima“ kako su zvali Ruse. Sovjeti su se 1989. godine povukli iz Avganistana u potpunom rasulu. Ne samo da su izgubili rat, nego se i Sovjetski Savez uskoro našao u stanju kolapsa. Mudžahedini su pad Sovjetskog Saveza shvatili kao svoju totalnu pobjedu. U glavama mudžahedina, nije se Sovjetski Savez raspao pod težinom političkih, ekonomskih ili vojnih faktora, već ga je srušila Božija ruka. Povlačenje sovjetskih trupa bila je pobjeda Boga nad satanom, a ako je Bog (Alah) mogao da sruši SSSR uz pomoć mudžahedina, onda su i druge zle nacije osuđene na propast i uništenje. Prevedhodne mete mudžahedina bili su Izrael i Sjedinjene Države. Jedan od lidera mudžahedina i No. 1 terorista na svijetu fanatično vjeruje u ovu ideju.

Josef Bodanski napisao je vrlo iscrpnu biografiju Bin Ladena u kojoj tvrdi da je Pakistan ponudio da bude zamjenik SAD-a u

¹ Dov Waxman, *The Islamic Republic of Iran : between revolution and realpolitik*, Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism, Leamington 1998.

borbi protiv SSSR-a, i da umjesto njih obučava mudžahedine i snabdijeva njihove baze u kampovima. Američka obavještajna agencija (CIA) progutala je mamac koji je pripremila Pakistanska obavještajna služba (ISI) koja je počela da se priprema i za rat protiv američkih neprijatelja, odnosno za jedan širi rat protiv svih nemuslimana.² ISI je širio džihad (sveti rat protiv nemuslimana), formirao sopstvenu gerilu i preuzeo kontrolu nad većim dijelom Avganistana po povlačenju Sovjeta. Pakistan je imao podršku Irana, a sebe smatrao liderom panarapskog pokreta. Šeik Abdulah Azam čije je vjersko učenje o svetom ratu prihvaćao Bin Laden ubijen je od strane ISI. Bin Laden je odlučio da se poslije rata povuče i vrati u Saudijsku Arabiju sa svojom grupom mudžahedina. Poslije „Pustinjske oluje“, kada su muslimani počeli da se bore protiv muslimana pod vođstvom Sjedinjenih Država, Bin Laden je obučavao i finansirao terorističke grupe spremajući ih za novi rat – „džihad terorističkim metodama“.

Rat u Čečeniji – rat protiv terorizma i separatizma

Konflikt u Čečeniji koji je porodio različite oblike borbe čečenskih pobunjenika, između ostalog i terorizam, traje još iz vremena kada je početkom 19. vijeka carska Rusija pobijedivši Tursku osvojila i oblasti u predgorju Kavkaza naseljene Čečenima.

Procjenjuje se da ih ima više od jednog miliona. Čečenski jezik pripada grupi kavkaskih jezika i jedan je od najkomplikovanijih jezika na svijetu. Ima 14 padeža, 6 rodova, a zvuči kao inguški i tusiski jezik.

Čečeni su etnička grupa koja je odvajkada na prostorima koje nastanjuje, a primili su islam početkom 13. vijeka. Najveći broj Čečena su suniti.

² Yossef Bodansky, *Bin Laden: The Man Who Declared War on America*, Random House, New York 1999.

Carska Rusija ih je smatrala, i pored njihove malobrojnosti, svojim najtežim neprijateljima. Upornost u borbi i zabrana predaje neprijatelju su principi koje su čečenski pobunjenici vjekovima smatrali za svetinju. Legenda o vođi otpora u 19. vijeku Imamu Šamilu je kod Čečena vrlo prisutna i danas, iako se on zapravo poslije tridesetogodišnjeg otpora predao Rusima, i obećao pacifikaciju Čečena zbog čega mu je car dao visoku penziju, ali ga je ujedno i stavio u doživotni pritvor u progonstvu gdje je i umro 1871. godine.

Problemi Čečena sa Rusijom su nastali zato što je ona uvodila administraciju koja je mijenjala vjekovni način života Čečena. Neke od pobuna, kao ona koju je predvodio Šamil, trajale su i po 40 godina, a u njima su se ravnopravno sa muškarcima protiv Rusa borile i Čečenke. Još tada se začelo kod Čečena samoubistvo kao metod borbe. Ne samo da su žrtvovali živote radi neke uspješne napadačke akcije, nego su vršili i kolektivna samoubistva u bezizglednim situacijama, tako što bi se vezali međusobno konopcima i potom se poput „grozdova“ survavali u bezdane, da ne bi pali Rusima u ruke. Time su ujedno neprijatelju slali poruku o svojoj solidarnosti. Na pobunjene Čečene Rusija je slala sve veći broj vojnika, a Čečeni su se povlačili iz svojih naseobina u brda. Vojska je ostajala na pitomijim mjestima gdje je gradila svoja utvrđenja. Tako su zapravo svi sadašnji čečenski gradovi ponikli iz ruskih vojnih utvrđenja, uračunavši tu i glavni grad Čečenije, Grozni, koji je prvo bio vojno utvrđenje podignuto 1818. godine.

Prvi svjetski rat je nakratko donio Čečenima slobodu od Rusije budući da je u Sjevernom Kavkazu bila proglašena nezavisna država Dagestan, ali su boljševici već 1923. godine ponovo osvojili te oblasti i podijelili ih tako da je stvorena i Čečensko-inguška Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika.

U Drugom svjetskom ratu Čečeni su se listom stavili na stranu Njemaca. Zbog toga ih je Staljin strašno kaznio naredivši pri

kraju rata da se raspušti Čečenska republika, a svi Čečeni i Inguši isele iz njihove dugovjekovne postojbine u daleke predjele Sibira i Kazahstana. Tako je svih tadašnjih 400.000 Čečena bukvalno prognano preko noći, tačnije od 26. februara do 6. marta 1944. godine, i kamionima raštrkano po ogromnom sovjetskom prostranstvu. Mogle su ostati samo Čečenke udate za Ruse.

Tek će poslije Staljinove smrti Čečenima biti omogućeno da se počev od 1957. godine počnu vraćati u svoju oblast. Uspostavljena je slobodna i Čečensko-inguška republika.

Kada se raspadao Sovjetski Savez 1991. godine Čečenija je bila jedna od republika koja je proglasila svoju nezavisnost, ali se Moskva nije složila sa tim.

Nakon što je ruski parlament 2. novembra 1991. godine poništio odluku o nezavisnosti Čečenije u njoj je izbila pobuna koju je ruska vojska ugušila. Tom prilikom se desilo nešto čudno. Odlukom Predsjednika Jeljcina ruske vojne trupe su se povukle iz Čečenije, ali su Čečenima ostavile pola svog naoružanja, računavši i tenkove, avione, transportere i helikoptere, kao i moderne raketne sisteme, što će Čečenima omogućiti da nastave otpor. Pod vođstvom generala Džohara Dudajeva čečenski pobunjenici su zadavali teške udarce ruskim jedinicama, ali se sve više javljalo bezakonje. Kriminal i razbojništva su postali stil svakodnevnog života. Veliki broj Čečena se i inače bavio švercom i kriminalom svake vrste. Otuda je i „Čečenska grupa“ i sada jedna od najmoćnijih kriminalnih grupacija u Rusiji, što ne čudi ako se zna da „glavni grad Čečena nije Grozni već Moskva“, budući da ih tamo najviše ima, otprilike oko 100.000.

Jeljcin je 1994. god sa 40.000 vojnika započeo opsežne vojne akcije u Čečeniji koje su se završile razaranjem Groznog i ubistvom Dudajeva 1996. godine. Prije toga, Dudajev je započeo sa terorističkim akcijama na teritoriji Rusije. Prvo su Čečeni upali u bolnicu u ruskom gradu Buđenovsku i uzeli nekoliko stotina ljudi kao taoce. To je Moskvu natjeralo da privremeno zaustavi

vojne operacije. Međutim, ubijeno je oko 100 talaca, a ranjeno 400. Potom slijedi serija napada na ruske političare, pa ponovo teroristička akcija zauzimanja bolnice, ovog puta u dagestanskom gradu Kizlar. Kada su se ruske trupe povukle 1997. godine za njima je ostao broj od 100.000 mrtvih i 300.000 raseljenih lica. Separatisti uvode šerijatske sudove, zabranjuju alkohol, uvode vjeronauku u školu, javna bičevanja.

U Čečeniju pristižu dobrovoljci iz islamskih zemalja. Svoje glavne baze za sklanjanje i liječenje imaju u Gruziji, što je uticalo na rusko-gruzijske odnose.

Pristizanje dobrovoljaca u Čečeniju, nije teklo baš tako dobrovoljno kako se često navodi, već i usljed sticaja, bolje rečeno pritiska okolnosti. Po okončanju sukoba sa SSSR-om, mudžaheđini u Avganistanu zapravo nijesu imali mnogo izbora. Kod kuće ih je, iz ma koje muslimanske zemlje došli, čekala zatvorska kazna, ili bar sumnja i stoga prismotra režima. Mogli su samo da biraju između Bosne, Čečenije, Kašmira i drugih mjesta poput Sudana, Tadžikistana u krajnjem i Alžira.

Suočen sa podrškom Zapada Čečenima Putin traži od SAD da čečenske teroriste potvrde kao islamističke ravne drugima i u tome uspeva. SAD blokiraju bankovne račune trima čečenskim organizacijama: „Islamske internacionalne brigade“, „Islamski puk za specijalne aktivnosti“ i „Bataljon čečenskih mučenika“.

Novi sukob su izazvale čečenske terorističke akcije po Moskvi i drugim gradovima tokom 1999. godine. Na meti su uglavnom bili stambeni soliteri. Zbog tih terorističkih provokacija Putin je odlučio da pošalje 100.000 vojnika u Čečeniju. Velika nadmoć Rusije natjeraće Čečene potpuno u svijet terorizma.

Mali uporan narod iscrpljen ratovanjem započeo je sa klasičnim terorističkim aktima, kakav je bio recimo upad u pozorište Dubravka u Moskvi u oktobru 2002. godine. Četrdeset samoubica-terorista opasnih eksplozivom su zarobili 800 gledalaca. Tom prilikom je u akciji oslobađanja talaca poginulo preko 100 ljudi.

Taj događaj će omogućiti Putinu da Čečene od tada tretira isključivo kao teroriste, i oni to od tada za sve i jesu. Svoje akcije okreću prema Moskvi, koriste žene samoubice za napade na vojne objekte, ali i na civilne ciljeve kao što su rok koncerti.

Samoubilački napadi Čečena postaju rutina. Teže spektaklu, recimo, 2000. godine su izveli pet teških diverzija sa istovjetnim kamionima marke „Ural“ punim trotila.

Internacionalizacija čečenskih redova je vidljiva i iz podataka da je akcijom rukovodio vahabita Jordanac Amir-al Hatab. Osnovani su i specijalni bataljon žena-samoubica nazvan „crne udovice“. Do danas niko od njih nije ostao živ.

Ujedno sve više se okreću islamističkoj terorističkoj mreži tražeći od nje pomoć koju i dobijaju, kako na finansijskom tako i na svakom drugom planu. U najveće uspjehe tog vremena Čečeni računavaju ubistvo predsjednika Ahmeda Kadirova, na dan pobjede 9. maja 2003. godine, na stadionu u Groznom. Akcijom je rukovodio Šamil Basajev.

Ono što ih je „proslavilo“ i njihov problem učinilo svjetski poznatim, je svakako upad čečenskih terorista u osnovnu školu, u ruskom gradu Beslanu u oblasti Sjeverna Osetija, 1. septembra 2004. godine i otmica 1.100 djaka i nastavnika. I ovom akcijom je rukovodio Šamil Basajev. Otmica je završena smrću 331 taoca a ranjavanjem 550. Poginulo je 186 djece. Otmičara je bilo 32, a od toga broja preživio je jedan koji je uhvaćen i osuđen. Skoro u isto vrijeme Čečeni obaraju dva ruska aviona pomoću podmetnutih bombi, a takođe u moskovskom metrou izazivaju eksploziju u kojoj gine 41 osoba. Zauzvrat, Ruske snage ubijaju Basajeva 2006. godine.

Ono što je važno istaći jeste da je Čečenija primjer kako je jedna prvo frontalna, potom partizanska i gerilska borba, korak po korak degradirala, sve dok nije pala na nivo običnog terorizma.³

³ Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 193.

Posebno je velika strateška greška bila bliskost sa Al Kaidom i drugim islamističkim terorističkim organizacijama, jer je to uzdrimalo povjerenje Zapada.

Još prije nego što je MAK⁴ počeo da se preobražava u Al Kaidu, njihovi resursi počeli su da se stavljaju na uslugu pobunjenicima u drugim sredinama, u prvom redu u Kašmiru i Čečeniji.⁵

Čečeni su odgovorni i za, dosada jedini poznat primjer upotrebe nukleranog oružja u terorističke svrhe. Naime, Šamil Basajev je 1995. godine, u parku Izmailovski u Moskvi zakopao paketić radioaktivnog cezijuma, više kao najavu šta može da uradi sa većom količinom.

Pobuna u Čečeniji se vremenski poklopila sa početkom Bin Ladenovog plana o pomaganju borbe muslimana u svim zemljama, a pogotovo u onim u kojima su oni sebe doživljavali kao žrtve režima, recimo na Filipinima ili u Čečeniji, Kašmiru, a kasnije i u Bosni i Hercegovini. Sada Al Kaida ima i svoje regrutne centre u Čečeniji.

Finansiranje terorista u Čečeniji je vršeno od strane banke u Golfu koju je kontrolisala Al Kaida. Međutim, Osama Bin Laden je saznao da se ogroman dio njegove pomoći direktno sliva u džepove vođa čečenskih pobunjenika, pa je naredio istragu i time pokazao ko je glavni na tlu Čečenije.⁶

⁴ Preteča Al Kaide bila je MAK – Služba za podršku (Maktab Khadamāt al-Mujāhidīn al-'Arab), koju je u Pešavaru na avganistanskoj granici osnovao Jusuf Azam s ciljem da u ratu protiv nevjernika i komunista prikuplja finansijsku pomoć i organizuje borbenu obuku za dobrovoljce iz cijelog svijeta koji su spremni za učešće u džihadu i da daju život „na Allahovom putu“ (izvor : www.wikipedia.org).

⁵ Rohan Gunaratna, *Inside Al Qaeda: Global Network of Terror*, Columbia University Press, New York, 2002, str. 5.

⁶ Isto, str. 64.

Samoubilački terorizam začet od Hezbolaha 80-ih naročito se dobro primio na tlu Čečenije. Separatizam Čečena počeo je da biva obojen radikalnim islamizmom usljed uticaja arapskih fundamentalista – mudžahedina, koji su nudili usluge koje siromašni i korumpirani, a duboko upleteni u kriminal, lokalni čečenski pobunjenici nijesu mogli da odbiju, kao sto nijesu mogli odbiti ni novac koji je podupirao islamističke radikalne projekte koje su mudžahedini propovijedali.

Opasnost destabilizacije Kavkaza

Problem terorizma i sindrom čečenske anarhije i kriminala za Rusiju je bio velika opasnost zbog mogućnosti prelivanja u susjedna područja sjevernog Kavkaza, a šira destabilizacija tog područja direktno bi ugrozila vitalne nacionalne interese Rusije, blokirajući putne i trgovačke koridore između Rusije i Zakavkazja, izazivajući prekid isporuke kaspijske nafte koja se većim dijelom transportuje putem ruskih naftovoda koji prolaze sjevernim djelovima Zakavkazja. Gubitak kontrole nad Čečenijom i širim prostorom sjevernog Kavkaza proširio bi eskalaciju separatističkih težnji unutar Ruske Federacije i imao druge negativne psihološke i socijalne efekte među ruskim stanovništvom, koje bi se moglo odraziti na cjelokupnu bezbjednost i integritet države. U takvoj situaciji, Rusija je smatrala da mora biti prisutna na sjevernom Kavkazu sa svojim vojnim i policijskim jedinicama, kako bi osigurala red i bezbjednost i djelovala kao faktor stabilizacije.

Povod za Drugi čečenski rat bio je prodor čečenskih pobunjenika u Dagestan 1999. s ciljem širenja islamskog ustanka među narodima Dagestana. Kako Dagestan nije etnički kompleks kao Čečenija, fundamentalisti nijesu uspjeli da osiguraju podršku lokalnog stanovništva. U isto vrijeme je počela i serija terorističkih napada po ruskim gradovima, a najviše u Moskvi. Taktika Rusa je

u ovom slučaju bila bolje osmišljena, tako da su u kratkom roku uspjeli smiriti situaciju naučivši lekciju iz Prvog čečenskog rata.

Zauzimanjem Čečenije nije bio riješen problem ekspanzije militantnog islamizma koji je postajao sve aktuelniji u Zakavkazju. Čečenski pobunjenici mijenjaju taktiku kombinujući terorističke akcije po cijeloj Rusiji s gerilskim napadima na ruske jedinice u Sjevernom Kavkazu kako bi nadoknadili svoju slabost u naoružanju i brojnosti.⁷ Taj prodor označio je prelivanje nestabilnosti preko granica Čečenije na susjedne pokrajine čime se destabilizovao gotovo cijeli ruski sjeverni Kavkaz. S druge strane, pojedine akcije čečenskih pobunjenika nijesu ostvarile postavljene ciljeve, a neke su bile i kontraproduktivne i naišle na veliku osudu međunarodne javnosti poput napada na školu u Beslanu 2004. godine.

Zbog sve snažnijeg pritiska ruskih snaga bezbjednosti, ali i pod intenzivnim uticajem vahabističkog učenja, vođe čečenske pobune počinju da primjenjuju samoubilačke oblike terorističkih napada, čime se rat nastavio voditi na „arapski način“ i time doživio mnoge promjene. S arapskim vahabitima uvedena je praksa terorista samoubica i taktika auto-bombi.

Pojava terorista-samoubica i njihova smrtonosna efikasnost zatekli su ruske službe bezbjednosti nespremne. Zabrinutost države Rusije, a i ostatka svijeta pojačana je saznanjem da ne postoji rješenje i dobar odgovor na takvu vrstu napada na koje su najosjetljiviji veliki gradovi, najviše Moskva, što vrlo dobro znaju i čečenski pobunjenici.

Nestabilna situacija na Sjevernom Kavkazu negativno utiče na cjelokupni društveni, politički i privredni život Rusije, što se odražava na vođenje unutarnje i spoljne politike, funkcionisanje državnog aparata, razvoj demokratskih procesa i stanje nacionalne bezbjednosti.

⁷ Ivan Šijaković, „Terorizam i problem identiteta“, *Sociologija* br. 3, Zagreb, 2002, str. 241–254.

Jedno je sigurno, nastavi li se u idućih nekoliko godina, ili proširi li se sadašnja nestabilnost na tom prostoru, zasigurno će doći do degradacije u demokratizaciji ruskog društva, daljeg udaljavanja Kavkaza od Rusije i njegove potpune derusifikacije i islamizacije. Primjer toga jest Čečenija u kojoj ruska državna struktura postoji samo formalno.

Od daljnjeg razvoja situacije na Sjevernom Kavkazu zavisice ruska pozicija u široj regiji i njen utjecaj na nove, postsovjetske države: Gruziju, Jermeniju i Azerbejdžan, jer, želi li zadržati svoju sadašnju poziciju, Rusija mora osigurati potpunu stabilnost i bezbjednost na sjevernom Kavkazu.

U POTRAZI ZA BALANSOM IZ ANTIČKOG POIMANJA SLOBODE I ODGOVORNOSTI

Vlado Jovanović

The stratification of the three most important works of ancient and late ancient philosophy - Meditations or Writings to Myself by Marcus Aurelius, the Apology and the Republic by Plato - is valued and concretized through the prism of problematizing, manifesting, and perceiving the ordinary thesis, idea, and premise of freedom and responsibility in ancient philosophy. Key concepts such as rational will, moral integrity, ethical principles, social responsibility, and political freedom motivated the author to identify, condense and elaborate the mechanism of their development in ancient philosophy. A distinct and diverse vision and perspective are archetypically interpreted as the idea that human freedom and responsibility are connected to internal control and self-discipline. In a multilateral and collective manner, the author explores how the Apology and the Republic have facilitated the articulation of the concept of freedom and responsibility in a contemporary society.

Only the wise man is free.

Cicero

I

Uzimajući i integrišući nesporno impresivan status i doprinos antičkih filozofskih djela, njihovom ekspertizom i kvantifikacijom, možemo projektovati implikaciju individualne aspiracijenjihovih autora da se bave pitanjima koja su i danas od ključne važnosti, relevantnosti, neophodnosti i autentičnosti.

Optimalno eksponiranje istih u političkom i etičkom diskursu, poput slobode, odgovornosti i pravednosti, demonstrirano je na sofisticiran i fleksibilan način. Imajući u vidu univerzalne i konceptualne izazove i dileme u kontekstu poimanjaglobalizacije, demokratije, ljudskih prava i ekološke krize, temeljna intencija je usmjerena ka pitanju da li antička i kasnoantička filozofija mogu ponuditi relevantnije uvide za tumačenje i regulisanje savremenih problema.

Ako se ima u vidu da su antička i kasnoantička kultura konfrontirale sveobuhvatne probleme svoga vremena, onda je i njihova regionalna priroda, eliminisala reprezentativnost nusregulisanja univerzalne dihotomije i konstelacije državnih stanja, dočim je učenjak, filozof, mislilac i mudracpredstavljao idealan paravan, odnosno, specijalizovan eufemizam tipologiji i dimenziji koncepta *odgovornosti*. Iako sekundarna i vrlo efemerna – u svojoj superiornosti i epizodnosti – aristokratija je predstavljala sobom utemeljen povijesni usud regulativne i administrativne kaste. Grandioznost, kao i fragmentarnost takvih kontinuiranih i prelomnih momenata artefaktovani su u jednom povijesnom intervalu civilizacijskog blagostanja i prosperiteta, darivajući joj ulogu arbitra, realizatora i reprezentanta koncepta *slobode*.

Sloboda, koju možemo definisati kao sposobnost i mogućnost pojedinca da djeluje, odnosno, da djeluje bez ograničenja, segregacije ili torture, kao takva odražava duh vremena u kojem je pružena mogućnost za život u skladu sa vrijednostima i ciljevima, na način koji odgovara sposobnostima pojedinca i zajednice.

Ako bi se opservacija i refleksija pojma odgovornosti uzimala kao obaveza, ingerencija i narativ pojedinca da preuzme odgovornost za svoje postupke i odluke, ali i da snosi njihove konsekvence, onda bi ona po (ne)prirodi stvari, uključivala artikulisanje i prihvatanje uticaja na druge ljude. To nam, stoga, kazuje da je odgovornost i reprezent krucijalne stvari u održavanju društvenog poretka i pružanju mogućnosti da se ljudi ponašaju na način koji

poštuje prava i slobode drugih. A potom i u vezi s tim – sloboda bi predstavljala individualnu autonomiju, odnosno sposobnost afirmisanja sopstvenih misli bez drugih i tuđih ograničenja, usko povezana spoznajom istine, kao i samospoznajom.

Generalizacijom pojmova, reklo bi se, dolazimo do kompletiranja, na prvi pogled, vrlo frikcionih pojmova, dočim su zapravo sloboda i odgovornost međusobno kompatibilne i integrisane. Naime, sloboda bez odgovornosti dovodi do kompromitacije i neregularnosti, dok s druge strane, odgovornost bez slobode, utiče na kvalitet života, jer uslovljava i redukuje uslove za bivstovanje pojedinca.

Iako, dva fragmentarna sloja, prije pomenuta, koja su urezano fermentirala u svojim povijesnim efektivitetima kao (ne)raskidivi relati uslijed statusno-saodnosnog ambijenta, – oba istrajavaju u tendenciji da se sloboda i odgovornost promatraju u kontekstu jedna drugoj – ne bi li se postigla ravnoteža u kojoj čovjek opstoji u društvenoj kvintesenciji. Antički filozofi su spoznali nužnost balansa, a senzibilne titule samospoznajnih težnji konstruktivno položene, uz pomoć deprimirane evaluacije, svoju sintezu balansa i regulacije, pronalaze u Platonovoj izjavi: „ako u državama ne postanu filozofi kraljevi – rekoš – ili, ako sadašnji kraljevi i vlastodršci ne postanu pravi i dobri filozofi, i ako oboje: politička moć i filozofija (ljubav prema mudrosti) ne postanu jedno...“ (Platon, 2017: 134). Ovakav stav, često je tumačen kao vrlo kritičan prema državnom uređenju, ali on poprima naličje koje pojašnjava i sugerije ideju o potrebi balansa odgovornosti i slobode. Zapravo, sloj intelektualaca koji ima veliku odgovornost, da svojim znanjem utiču na reforme, kao i sloj aristokrata, koji svojom slobodom, bez osjećaja za odgovornost teže korupciji, samovolji i pogrešnim odlukama, kombinovanjem i sadejstvom realizovao bi harmoniju, koja u svom interesu gradi potencijal za akte i inicijative, koji samo imponuju društvu. Sa većom slobodom odlučivanja, odnosno

vlasti, filozofi bi svoju mudrost implementirali u progres i procvat. Aristokratija sa mudrošću, odnosno sa znanjima iz filozofije, znala bi da iskontrolira svoju odgovornost, pa tako ne bi više predstavljala hipokriziju i intelektualnu dekadenciju, već utopijski koncept vlastodržaca.

Postavlja se pitanje. Da li bi preveliki balans, doveo do etičke korozije, kolapsa i fijaska?

Etika i njena degradacija nije jedini vid kojim se ovakvo stanje narušava. No, ona i njen dominoefekat, zasigurno su fundamentalan raskorak ka tome.

Neodržavanje ravnoteže, odnosno bojkotovanje balansa, izaziva nešto što se naziva „disbalans“ – odnosno, disparitet i intelektualni antagonizam, koji dovode do stagnacije. Ako se stanje, samo po sebi, od početka nalazi u disbalansu, i kada postigne balans, u nastojanju održanja takvog stanja nameće se pitanje: Kako se balans održava?

Prvenstveno, treba navesti da balans predstavlja pojam koji se esencijalno projektuje i rekonstruiše na individualnom i na društvenom nivou. Na društvenom nivou, balans se održava kroz različite mehanizme, aktiviranjem zakona, kombinovanjem državnih propisa i pravila u društvu. Uz to postoji i potreba ka stvaranju etičkih standarda korespondentnih individualnom nivou, ka postavljanju kamena temeljca odgovornosti i slobodi kao dvojako, impersonalno i ontološki dovoljnom razlogu za apsolutan balans.

Čovjek mora da je u konstantnoj *potrazi za balansom*¹, ako balans želi i da postigne. Zapravo, čovjek ne smije očekivati da je balans istinski obod zacrtanog individualnog asketizma. Kada

¹ Ovdje treba razlikovati rezonovanje i tumačenje balansa, odnosno njegova percepcija i razobličavanje nije potpuni koncept najpoznatijih istočnjačkih filozofskih učenja poput: *yin i yang*, *karma yoga* i filozofija srednjeg puta. Već on kao kompletan pojam generiše kombinatoriku tumačenja antičke i kasnoantičke misli. Pristup konceptu je više etičko-politički nego duhovno-religiozni.

se postigne željena sloboda ili odgovornost, parafriranje sa balansom postaje agitacija prema dugotrajnoj i optimalnoj borbi sa održivošću. Stoicizam, kao filozofija nepokolebljivosti i spokojstva kroz razvijanje unutrašnje snage i otpornosti (balansa), pokazuje važnost borbe i agilne tranzicije u sučeljavanjima na putu do samodiscipline. Marko Aurelije, zapravo, kroz plodotvornapisma, ukazuje na ovaj fenomen:

„Tvoja će duša biti onakva kakve su i predstave kojima težiš. Jer one duši takoreći nameću svoju boju. Čini i ti to isto, tako što ćeš stalno ponavljati ovo: ‘Svuda gde se može živeti, može se i moralno živeti. A na dvoru se može živeti. Onda se i na dvoru može moralno živeti.’ I dalje: ‘Svaka stvar teži za onim za šta je stvorena. U toj njenoj težnji njezin je cilj. A onde gde je cilj, tamo je i korist i spas svake stvari. Spas razumnoga bića je u zajednici. A da smo mi određeni za zajednicu, to sam već odavno dokazao.’ (...)“ (Aurelije, 2019: 97–98).

Car-filozof Marko Aurelije, čini se savršenim intelektualnim i psihološko-moralnim egzemplarom i indikatorom – kako čovjek postiže individualni balans; a pritom, pripadnik je dva fundamentalna segmenta, odnosno, njegovo sadejstvo sastoji se od oba sloja, na kojima počiva, egzistira i bazira se perspektiva o slobodi i odgovornosti – sloboda i odgovornost ujedno na individualnom, prenosivom na plan zajednice. Otuda je shvatljiva njegova težnja da uznesu vatruhelenske misli i prenese je prvenstveno na sebe, a onda, istu tu težnju po nominalnoj vrijednosti transponuje i modifikuje u državni, odnosno društveni sistem.

Nažalost, grčki i rimski filozofi, nijesu trijumfovali nad aspiracijom, odnosno ishodištima interesovanja za postizanje univerzalne, savršene društvene kompozicije. Postavlja se pitanje: Dali je algoritam revitalizacije koncepta sklon realizovanju u savremenom društvu?

Ako u obzir uzmemo činjenicu da su Platonove *Država* i *Odbrana Sokratova* i *Samom sebi* Marka Aurelija, neizbrisivo otkrovenje

i svjedočanstvo intelektualne inicijative i tendencije za humanističkom intervencijom, na njima bi trebalo projektovati čitav koncept ranije diskutovanog pojma. Njihov izbor nije slučajna, tačnije njihova tematska povezanost i konstruisanost, predstavljaju visokokvalitetnu bazu za ilustrovanje različitih aspekata antičke misli i njenih vrijednosti koje su relevantne za današnje vrijeme.

Prije nego što demonstriramo načine na koje se antička misao i njena shvatanja, mogu aktivirati u savremeno društvo, sistematizovanje osnovnih pojmova, neophodno je skicirati, sublimirati i objasniti da je:

- Pojam slobode u antičkoj filozofiji varirao je u zavisnosti od filozofskih učenja i vremena kada je filozofska ideja *slobode* interpretirana. Većinski, pojam se veže za individualnu autonomiju i sposobnost pojedinca da generiše sopstvene odluke.

- U antičkoj Grčkoj, odnosno u njenoj filozofiji, Sokrat, Platon i Aristotel su promovisali ideju da sloboda proizlazi iz spoznaje istine i poznavanja samog sebe, odnosno samospoznaje.

- U rimskoj filozofiji, pojam slobode, bio je usko povezan s idejom prava, građanstva i političke slobode, dok su stoici isticali važnost, simboliku i vrijednost sopstvenog unutrašnjeg procesa u ostvarivanju slobode.

- Što se tiče odgovornosti u antičkoj filozofiji, ona je usko dolazila u kontekst sa etikom. Sokrat, Platon i Aristotel, naglašavali su važnosti konvertovanja, odnosno prihvatanja odgovornosti za svoje postupke i odluke. U ovome se ogleda važnost uloge filozofa u društvu, odnosno refleksije odgovornosti koju njegov intelektualni aktivitet nosi sa sobom. Dok su stoici, često naglašavali ideju univerzalne odgovornosti, koja je uključivala brigu za druge ljude i zajednicu u kojoj pojedinac bivstvuje.

U rimskoj filozofiji, govorilo se o odgovornosti prema državi i zakonu. Ciceron je govorio o važnosti koncepta odgovornosti prema vlastitoj savjesti i moralnom kodeksu. Pojam odgovornosti u antičkoj filozofiji bio je povezan sa idejom da pojedinac gradi

moć, odnosno njegova sposobnost djeluje i utiče na svijet oko sebe, sa većom slobodom odgovornost se uvećava.²

II

Sloboda je neophodna za samorealizaciju, ali isto tako odgovornost prema zajednici krucijalan je faktor. Razumnost zajednice, u horizontu i konstrukt, sveopštem prihvatanju egzistirajućeg kriterijuma, narativ se ogleda u redefinisaju tokova odgovornosti. Stoici najveću pažnju i naklonost prepuštaju pozornosti razuma, u svom dnevniku, „razum i osjećanje zajednice s pravomsude da je ono u čemu oni ne vide razumnost ni opštu korist ispod njine časti.“ (Aurelije, 2019: 136). Ovdje se na impozantan način pokazuje da serviranjem malicioznih refleksija današnje društvo u distorziji misli sve više se okreće prema istima. Moderan čovjek podliježe fiksaciji razuma. Odnosno, on svoj razum refleksivno prepušta korijenu strasti i uzbuđenja, ne promišljajućisamodisciplinu i kontrolu. Aurelije, u svojim pisanjima o razumu, između ostalog navodi:

„razum sam sebe ne uznemirava i ne uzbuđuje strašću.“ (Aurelije, 2019: 124). Zapravo, čovjek individualno može da naruši integritet zajednice ukoliko ne poseže za balansom slobode i odgovornosti. Preveliki nivo slobode, pruža interniranje razuma, zato što strasti ne poznaju odgovornost u nizu i rasponu djelanja u masovnom repertoaru zajedničkog bivstvovanja, odnosnopolovišništva za zajednicu.

Apsolutan balans, kao pojam balansa čitave zajednice, jeste posljednji stepenik spoznaje o slobodi i odgovornosti. Čovjek može da priča o odgovornosti, zahvaljujući slobodi, ali u svojoj slobodi mora paziti na odgovornost.

² U ovim tezama, rezimiran je koncept poimanja slobode i odgovornosti, koji je detaljno prikazan u prvom dijelu ovog rada. Ove teze imaju cilj lakšati čitaocu orijentaciju u prvom dijelu rada i osigurati temelj za dalju analizu i raspravu o pitanju koje je dio naslovne sintagme.

Za Sokrata su ova dva koncepta bili temelji koji su oblikovali razmišljanje o politici moralnosti i etici. On je isticao važnost ravnoteže između slobode i odgovornosti u oblikovanju dobrog života i društva; diskutuje o modelima pravičnosti, slobode i odgovornosti u Platonovm djelu *Država*, gdje govori o prevelikoj slobodi, bez odgovornosti u demokratskoj državi, ali na sve to, nalaže pravo o tome da „ko je po prirodi slobodan, jedino radi toga i vredi da živi u njoj“. (Platon, 2017: 210).

Sloboda u današnjem demokratskom sistemu, svakome pruža da bude slobodan po prirodi, ali mu slobodu uskraćuje neopreznom odgovornošću. Odnosno, kada sloboda izgubi granice, odgovornost doživljava destrukciju i marginalizaciju, tada nastupa disbalans. Jer, „Opšta sloboda, koja se u takvoj državi stvara, dostiže svoj vrhunac, o prijatelju kad već kupljeni robovi i robinje nisu više ništa manje slobodni nego što su oni, njihovi kupci.“ (Platon, 2017: 211).

Ovakvo poimanje opšte slobode, u kojoj bez tumačenja po nominalnoj vrijednosti, možemo shvatiti da odgovornost nije prisutna, odnosno, da je opšta sloboda stanje disbalansa, reprezentujestanje i intelektualnu atrakciju društva u disbalansu. Društvo ne poznaje odgovornost, misleći da je sveopšta sloboda, kao antipod ustrojstvu i tiraniji vrhunac samosvijesti i emancipacije zajednice. Ali ne, ona pokreće kolotečinu koja odstupa od sampospoznanje i samodiscipline, odnosno, ona jeudaljavanje od imaginarnog stepenika koji vodi obelisku balansa.

Zato, potpuna sloboda, bez ravnoteže između odgovornosti i same slobode, predstavlja rasulokoje na kraju dovodi do nezadovoljstva u zajednici i individualnom životu. Sokrat je bio žrtva prevelike intelektualne slobode, bez odgovornosti za svoje djelanje, zato je i osuđen. Na njegovom primjeru, kroz Platonovo djelo *Obrana Sokratova*, na najbolji način vidimo kako manjak odgovornosti dovodi do autodestrukcije. Isto tako, manjak društvene odgovornosti dovodi do destrukcije zajednice.

Prema Sokratu, odgovornost prema samom sebi je ključna, ali neodgovornost prema sebi, zajednici i drugima, u svom intelektualnom egoizmu dovela ga je do kraha.

Sokrat je zanemario savjete svojih prijatelja koji su mu govorili da prestane provocirati vlasti i građane svojim pitanjima, koja su dovodila u sumnju vjerodostojnost i autoritet uvjerenja i vrijednosti. Uzto, Sokrat nastavlja praktikovati filozofiju i provokativne dijaloge, uprkos tome što je znao da preveliki intelektualni desant na društvo izaziva negativne reakcije, pogotovo servirane na sokratovski način. Sokrat je mogao izabrati druge metode za iznošenje svojih ideja, mislio je da ima revolucionarnu potrebu koja svakako narušava balans, zato što remeti granice slobode i granice odgovornosti, no on je to odbio.

U prevelikoj slobodi, nije prepoznao odgovornost stavova koje reprezentuje, kao osoba sa ogromnim uticajem na društvo i zajednicu svoga vremena. Konstantno je insistirao na svojim stavovima, ne želeći da balansira svoje tenedencije, narušavao je društvenu ravnotežu. Dakle, iako je Sokrat imao dobre ambicije, aspiracije i pretenzije, način djelovanja izvan balansa – bio je destruktivan.

Ovakav primjer pokazuje kako sloboda i odgovornost nijesu apstraktne vrijednosti, već se moraju implementirati u kontekstu konkretnog društva i njegovih normi. Odgovornost prema zajednici jednako je važna kao i sloboda pojedinca, odnosno, potrebno je naći balans između ta dva koncepta, kako bi društvo, a i čovjek mogli pravilno funkcionisati. Sokrat, kao ovjekovječeni mudrac, prihvata svoju smrt, znajući da je narušio balans, ukazujući na balans koji su narušili i njegovi dželatari, kada kaže:

„Ali, ostavljajući na stranu dobar glas, meni se čini, građani, da nije ni pravedno moliti sudiju i biti oslobođen zbog moljakanja, nego treba obaveštavati i osvedočavati. Ta ne sedi sudija zato da pravdu poklanja, nego da je utvrđuje. I zakleo se da neće deliti milost onima kojima se njemu sviđi, nego da će sudijsku službu vršiti po zakonima. Ne treba, dakle ni mi vas da navikavamo na

to da gazite zakletvu, a ne treba ni vi da se navikavate, jer onda ni jedni ni drugi ne bi radili kako je bogu pravo.“ (Platon, 2020: 45).

Najveću *pravičnost* prema sebi i drugima, za čovjeka predstavlja ravnoteža slobode i odgovornosti. Intelektualac treba da se ponaša odgovorno i senzibilno uloži u društvu i zajednici. Sloboda koju ima da izrazi svoje mišljenje i ideje je impresivna i neophodna za napredak društva, ali istovremeno, on ima odgovornost da svoje ideje iznosi na način koji neće štetiti drugima. Tačnije, u prevelikoj slobodi ne smije da se oda nezdravoj ambiciji i egoizmu, kojiga navode da se otrgne samospoznaji i samodisciplini koja je ključ savršenog života. On treba da bude društveni savjetnik, koji pored svoje intelektualne misije, savjetuje svojom mudrošću i proziva druge da djeluju odgovorno i slobodno. Društveni balans, postiže se individualnom spoznajom, koju niko ne zaslužuje da remeti, odnosno ograničava, tako što ne posjeduje odgovornost u svojoj slobodi.

Danas, uzimajući u obzir da se ova načela mogu definisati, upotrijebiti i aktivirati stabilnošću etičkih načela, pored toga, politički život i balans u političkom životu mora biti regulisan zakonima. Sloboda i odgovornost, svoj efekat i dinamizam, prikazuju životom u zajednici, koju filozofi stoicizma, misleći na društvenu zajednicu, ističu kao funkcionalnu, univerzalnu i biološku preferenciju i predispoziciju. Zaštita slobode govora i mišljenja, ali isto tako odgovornost za svoje postupke i preuzimanje društvene odgovornosti, predstavljaju mehanizam vladarima, za očuvanje društvene zajednice. Politički lideri i svi slojevi današnjeg društva, treba da teže apsolutnom balansu, koji predstavlja balans čitavog društva, odnosno društvene zajednice. Oni su odgovorni za dobrobit zajednice, ali isto tako treba da budu slobodni od ostalih pritisaka. Kao što ljudi svakog staleža moraju biti odgovorni u svojoj socijalnoj orijentaciji, tako moraju imati i slobodu. Balans, odnosno ravnoteža, između slobode i odgovornosti nije uzaludan način da se objasni potencijalna perfektna

funkcionalnost zajednice, već je ključ stabilnosti i napretka. Kao takav on je predstavljao savršenu zamisao najvećih umova antičke i kasnoantičke misli. Edukacija predstavlja imperativnost i stožer je ovakvoj koncepciji.

Balans je izazov koji se mora stalno preispitivati i regulisati u odrazu transformativnih društvenih vrijednosti. Zato, zasigurno predstavlja najteži koncept samospoznaje, odnosno, one kultivisane i iskonske funkcije filozofije, koji svoj korijen pronalazi u proklamaciji stoicizma, a to je praktična primjena neke ideje, koncepcije ili doktrine.

III

Stoga, praktična integrisanja i inkorporacije antičke filozofije u savremenom svijetu, uzimajući u obzir aktuelne moralne i političke probleme, naglašavaju važnost balansa između slobode i odgovornosti, kao ključnog faktora u postizanju, generisanju i ostvarivanju etičkog i političkog napretka. Kroz analizu antičke filozofije i njihove eksploatacije u kontekstu savremeno-mišljenog svijeta, ovaj eksponat daje važan uvid u značaj slobode i odgovornosti za razvoj etičkih i političkih vrijednosti, kao i funkcionalnosti u konvencionalno-vizionarskom društvu. Ova istraživanja oblikuju činjenicu da su ova antička djela stvaran simbol univerzalnosti i jasno naglašavaju njihovu trajnost i singularnost. Njihova poruka o važnosti samokontrole, slobode, odgovornosti, etičke svijesti, političke, odnosno društveno-aktivne participacije, zauvijek ostaju relevantna, inspirativna i efektivna nota za nove i sadašnje generacije. Kroz proučavanje ovih djela i njihovu primjenu, otvaramo vrata mudrosti i lepezu ideja, koje nam pružaju temelj za izgradnju svijeta u kojem sloboda i odgovornost idu ruku pod ruku, donoseći napredak i harmoniju na individualnom i kolektivnom nivou. Balans kao ključna koncepcija za napredak, stanje je koje karakteriše prosperitetno društvo, sagledan je kao

konačni produkt, ornamentisani artefakt strategema afirmisanog u održavanju slobode i odgovornosti. On kao takav, između slobode i odgovornosti nastaje i manifestuje se kroz međusobnu svijest o podudarnosti, interakciji i koherentnosti ova dva koncepta. Pružajući prostor jednoj novoj individualnoj inicijativi, balans u svojoj kompletnoj svrsihodnosti i kredibilnosti nastoji da oblikuje novu percepciju slobode i funkciju odgovornosti.

Ravnoteža ovih elemenata podrazumijeva dinamičan proces koji karakterizuje i implicira stalno praćenje i prilagođavanje. Principi i okolnosti se modifikuju ili komplikuju, pa se i balans između slobode i odgovornosti mora kontrolisati, odnosno, nastojati da se reguliše u selektovanom interpersonalnom, dijahronijskom i fenomenološkom igrokazu, preciznije –zbivanju našeg života. Ovakav pristup, zaslužuje aktivno angažovanje i posredovanje pojedinca i zajednice u donošenju odluka, zakonskih unifikacija i standardizacije etičkih principa.

Promovisanje svijesti o balansu između slobode i odgovornosti, predstavlja glavni način na koji se balans može postići. Podsticanjem ljudi na prihvatanje ideje o slobodi i odgovornosti, uspostavio bi se okvir koji će podržati slobodu i istovremeno regulisati njenu reprodukciju ne bi li se zaštitila dobrobit svih članova društva. Ovo istraživanje je pokazalo, da je balans između slobode i odgovornosti esencijalan za održavanje harmonije i progressa zajednice i pojedinca.

Literatura:

- Platon, *Država*, Beograd: Izdavačka kuća Dereta, 2017.
- Platon, *Odbrana Sokratova*, Beograd: Izdavačka kuća Dereta, 2020.
- Aurelije, Marko, *Samom sebi*, Beograd: Izdavačka kuća Dereta, 2019.

EVERYMAN ĐILAS: SJEĆANJE NA SOCIJALIZAM

Janko Ljumović

The paper documents a part of the narrative about Radmila Vojvodić's play *Everyman Đilas*, produced by the Montenegrin National Theatre (2013), and the dialogue regarding the need for the theatre to be a space of thought and action. The key aspect of the play is related to the culture of remembering socialism and Yugoslavia, and ten years after its premiere we have even more reason to recollect utopian projects.

Iskustvo predstave *Everyman Đilas* po tekstu i u režiji Radmile Vojvodić, premijerno izvedene 1. novembra 2013. godine povodom 60 godina CNP, svjedoči koliko je važno unutar pozorišnog repertoara i pozorišne politike promišljati naslove koji ulaze u polje kulture sjećanja na značajne ličnosti. Osim toga, priča o značajnim predstavama iz savremene pozorišne istorije ulazi u istraživanje pozorišne historiografije, kao važne teatrološke discipline. Pisati danas o predstavi *Everyman Đilas* predstavlja mogućnost povezivanja njenog jedinstvenog i uže nacionalnog određenja, sa temama koje ulaze u polje repertoara na regionalnom nivou. U slučaju Milovana Đilasa dodatno se učitava i njegovo decenijsko potiskivanje i kontroverzni pristupi njegovom djelu i ličnosti. Drama u svijet pozorišta uvodi ličnost Milovana Đilasa (1911–1995), komuniste i

revolucionara, teoretičara i književnika, buntovnika i najpoznatijeg jugoslovenskog disidenta, značajnu figuru savremene crnogorske i jugoslovenske politike. Uvođenje u polje umjetničkog izraza ličnosti takvog formata, naslanja se u konačnom na veliki broj dramskih junaka, fikcionalnih biografija i karaktera na kojima počiva dobar dio dramske literature, od antičkih vremena do današnjeg dana. Kako je zapisala dramaturškinja predstave Borka Pavićević „Everyman Đilas je jedna vrsta memorijalizacije, na sceni, u vremenu i prostoru, u pozorištu, kao mestu okupljanja zajednice, oko vrednosti.“ Jedna od tih vrijednosti jeste i politika. Propitivanje prestupničkih duhova ili političkih elita, Milovana Đilasa i drugova (Vladimira Dedijera, Koče Popovića, Moše Pijade, Aleksandra Rankovića, Slobodana Penezića Krcuna, Edvarda Kardelja). Nosioci dramske radnje su istorijske ličnosti, događaji imaju osnovu i inspiraciju u istorijskim činjenicama, ali su prvenstveno dramski događaji, drama. Drama ima pet slika: *Ljevica u lovu*, *U raspravi u dimu*, *Sedam milijardi minuta*, *Osjetio je sreću* i *Zatvor slobode*.

Autorka dramskog teksta u naslovu drame integriše klasičan srednjovjekovni dramski model *everymana* (svaki ili obični čovjek), integriše ga i primjenjuje u priči o Milovanu Đilasu koja se bavi društvenim i političkim dilemama novije istorije. Dokumentovanje života predstave i arhive tekstova o predstavi svjedoči moć predstave da pokrene dijalog i promišljanje o pitanjima današnjice, mogućnost debate (plenuma) kao tačke susreta unutar zajednice. Debate ili plenuma koji uvijek nosi dozu pojačanog interesovanja javnosti u turbulentnim vremenima, a naša su uglavnom takva. Plenum je i dio predstave, tačnije drugi čin drame u kome se suočavamo sa slučajem Đilas. Slučaj Đilas ukratko može biti objašnjen kao njegov sukob sa Komunističkom partijom Jugoslavije i njegova otvorena kritika društva iskazana u djelu *Nova klasa*, kao i zagovaranja demokratizacije države pedesetih godina XX vijeka, nakon koje biva osuđen. Oduzet mu je Orden narodnog heroja i čin generala pukovnika. Đilasova knjiga *Nova klasa*, publikovana u Londonu

Radmila Vojvodić: *Everyman Đilas*. Režija: Radmila Vojvodić. Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2013. Na fotografiji: Ana Vučković, Tihomir Stanić. Foto: Duško Miljanić

1961. godine, u nevjerovatnom tiražu od tri miliona primjeraka uvrštena je u jednom pregledu *New York Times-a* kao jedna od 100 najznačajnijih knjiga XX vijeka. U Jugoslaviji nije mogao da objavljuje svoja djela sve do 1988. godine, ali su mu djela objavljivana u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, i prevedena na mnoge svjetske jezike. Plenum, osim istorijskog uporišta, može biti i prostor za pozorište brehtovskog karaktera. Epsko pozorište u kome se direktno obraćamo publici, a plenum ili debata je korisna za otvaranje tema koje impliciraju aktuelna i savremena sazvučja. A kada smo između istorije i fikcije, završni dio predstave funkcioniše kao fikcija ili san, ili kako sve to može danas izgledati u pokušaju da zajedno, glumci sa publikom, pjevamo *Internacionalu*, ili barem pjevušimo. A prije pjevanja, zbunjujućeg i nesigurnog, *Internacionale* kojom se završava predstava, imamo Đilasa u Americi. Srećko Horvat lucidno zapaža taj segment predstave i zaključuje: „I što se događa na kraju predstave – Đilas dolazi u Ameriku da predstavi knjigu, i neki mu student tamo kaže – Ajde, ajde tamo, igray tenis... jer tako, valjda, zahtijeva PR. A Đilas u tom trenu kaže – Ali, ja ne

znam igrati tenis... Nema veze, nema veze, sve je već tamo spremno, pa čak i dubler koji igra umjesto tebe – odgovara mu Amerikanac. To je ta njihova utopija, to je ono na kraju predstave što me podsjeća na Antonionija, na igranje tenisa, a da ne postoji loptica. To je taj sustav koji imamo danas...” (Horvat, 2014: 27)

Autorka dramskog teksta i rediteljka predstave u eseju *Svjedočenje političkoj (ne)moći* ističe: „To je priča XX vijeka, vijeka utopije, o izdaji ideala revolucionarne borbe, ali i priča o neoliberalizmu našeg doba koji izdaje slobodu...ili – o prevrednovanju ideološke istorije u korist ironije... Sjećanje na socijalizam kroz uočavanje različitosti dva vremena – onog utopijskog i ovog našeg distopijskog vremena.“ (Vojvodić, 2020: 34) Citirajmo jednu rečenicu iz drame: *Hoću piscu mašinu. To je sve što mi treba*. U njoj, staje ono što vidimo i u predstavi, Đilas neće obustaviti pisanje i objavljivanje, neće obustaviti svoju borbu, svoje pjevanje i mišljenje. I to ni po koju cijenu, kako ističe u katalogu predstave Borka Pavićević. Odgovornost i sloboda. Ili kako takođe ističe junak ove drame *Ideje se uspješnije prerašavaju od ljudi*.

Pozorište je idealno mjesto za promišljanje epohe, jednog vremena kroz ljude i događaje, potraga za idejama od kojih su neke deklarativno i danas izazov zajednice u prostoru političkog. Recimo pravde, ili ljubavi. Na ovom mjestu zanimljivo je citirati francuskog filozofa Alena Badjua da se „pod blagim pritiskom može reći da je pozorište izričito tragičko ili epsko i da je dugo imalo dvije teme: politiku i ljubav – i, još preciznije, teškoće da se uvede ljubav u politiku“.

Nakon deset godina od praizvedbe drame i premijere predstave *Everyman Đilas*, može se sagledati njena vrijednost i u kontekstu sjećanja na socijalizam, koga se sve više nerado sjećamo ili sjećanja na Jugoslaviju o kojoj takođe različito mislimo, rado se sjećamo ili ne(sjećamo). Ali bez obzira na različite pristupe politikama sjećanja, i socijalizam i Jugoslavija, danas sve više

ulaze u akademske, naučne i umjetničke studije i prakse. I zbog toga je predstava *Everyman Đilas* važan prilog i tim temama. I danas se pitamo, a tako glasi i jedna replika u drami: *Ko nam je ukrao ljevicu?* A to je bilo i jedno od ključnih polazišta izbora repertoarskog naslova spisateljskog i rediteljskog rukopisa Radmile Vojvodić, potreba za sjećanjem na socijalizam. Ili na *gubitak utopijske imaginacije budućnosti*, koji se poklopio ne samo sa krajem socijalističkog projekta nego i sa krvavim raspadom jugoslovenske države koja je predstavljala otjelotvorenje tog projekta. (Petrović, 2022: 26) U širem evropskom kontekstu samo pojam disidenstva je „nezaobilazna ključna reč i u aktuelnim istraživanjima umjetnosti Evrope, a posebno naleđa socijalizma“. (Radulović, 2020: 13)

Gostovanje u Ljubljani bilo je važno za različite refleksije na predstavu koje su osim očekivanih narativa iz svijeta pozorišta i pozorišne kritike, došli i od strane publicistkinje i umjetnice Lane Zdravković, istraživačice u Mirovnom institutu u Ljubljani. Njen esej pod naslovom *Vrlina istrajavanja u nemogućem* insiprisan je predstavom *Everyman Đilas*, a govori o radikalnim koncepcijama politike, kao zahtjevu za političkom odgovornošću ili o tome zašto emancipaciju danas zamjenjuje nacionalizam, etnicizam, patriotizam.

Lana Zdravković je bila učesnica i jedne od dvije debate koje su bile organizovane u CNP povodom predstave. Na prvoj debati naslovljenoj *Ljevica juče, danas – Đilas*, pored Lane Zdravković, učesnici su bili Zlatko Paković, reditelj, Živko Andrijašević, istoričar i Borka Pavićević, dramaturškinja. U drugoj debati *Nove-stare utopije – ima li ih?* učesnici su bili Srećko Horvat, filozof, Andrej Nikolaidis, književnik i Borka Pavićević, dramaturškinja.

Ciklus razgovora *Debata u pozorištu* predstavljao je platformu kojom je CNP želio da pokrene javnu diskusiju povodom predstave *Everyman Đilas* po tekstu i u režiji Radmile

Radmila Vojvodić: *Everyman Đilas*. Režija: Radmila Vojvodić. Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica 2013. Na fotografiji: Miloš Pejović, Aleksandar Radulović, Tihomir Stanić. Foto: Duško Miljanić

Vojvodić. Ciklus razgovora je zamišljen tako da pozorištu omogući da dodatno djeluje u javnoj sferi i da postane mjesto susreta, kritičkog i intelektualnog promišljanja društvenih pitanja – pitanja na koja zajednički tražimo odgovore. Na taj način pozorište se zalagalo za javni prostor, a za njegovu kapacitiranost da govori društvu nužan je bio interdisciplinarni pristup. U časopisu za pozorište i izvedbene umjetnosti *Gest* objavljen je dio razgovora *Debate u pozorištu*, kao i autorski tekstovi Lane Zdravković i Zlatka Pakovića. Zlatko Paković u tekstu *Đilas i levica danas*, poetično zaključuje svoj autorski pogled na Milovana Đilasa stavom da je priča Milovana Đilasa „priča o strasti za vrlinom, a uprkos posledicama“. Paković nastavlja, „to je umeo da pokaže Đilas, pokazavši šta znači misliti i činiti protiv poredaka i ljudi koji sputavaju vrline i nagrađuju poslušnost i raspust od mišljenja. To, možda, vodi na put nove i drukčije pobune, koja će, najzad, biti revolucija putem ljubavi i samilosti, a ne putem mržnje i odmazde“.

(Paković, 2014: 23) Izabrani arhiv citata svjedoči da je predstava bila višeslojni prolog i izazov da se u savremenosti promišlja ličnost Milovana Đilasa čiji je identitet obilježila kontroverza oko razvojnog puta jedne ideologije.

Predstava je imala svoj uspješan festivalski život izvan granica Crne Gore kao dio selekcije Sterijnog pozorja u Novom Sadu, zatim Festivala MNT u Skoplju, Velikog NETA festivala u Bukureštu, kao i dva slovenačka gostovanja u ljubljanskom Cankarjevom domu i SNG Drami u Mariboru. Na Bijenalu crnogorskog teatra 2014. predstava je dobila Nagradu za najbolju predstavu, kao složeno umjetničko djelo u kojem su čvrsto povezani svi elementi teatarskog izraza i koja ostvaruje snažnu emocionalnu komunikaciju sa publikom. U obrazloženju selekcije, izbora predstave za Bijenale crnogorskog teatra, Nataša Nelević ističe: „Postavka drame ‘Everyman Đilas’ po tekstu i u režiji Radmile Vojvodić (CNP) takođe je uznemirila crnogorsku pozorišnu javnost samim izborom istorijske građe koja je još topla i još živa kroz lična i kolektivna sjećanja i koju, dakle, prepoznamo kao svoje nesmireno, kontroverzno političko nasljeđe koje se bitno tiče naših aktualnih političkih i etičkih samoidentifikacija. Svjedočeći pozorišno, rafiniranim, slojevitim, zavodljivim i usredsređenim pozorišnim jezikom o etičkom i ideološkom sunovratu jugoslovenske ljevice u drugoj polovini prošlog vijeka i o beznadežnom otporu Milovana Đilasa, predstava ‘Everyman Đilas’ otvara konačno širi etički i ideološki plan gdje nas uvijek očekuju stara – nova pitanja kraja istorije i smrti etičke i političke nade.“

Predstava je donijela punoću ostvarenja producentskog posla, svjedočenje je to o produkciji koja emanira visoke umjetničke standarde, predstava koja uspostavlja intelektualni dijalog u zajednici, predstava koja prelazi granice zemlje porijekla, predstava koja je okupila izuzetan saradničko-autorski i izvođački ansambl, predvođen Tihomirom Stanićem u ulozi

Radmila Vojvodić: *Everyman Dilas*. Režija: Radmila Vojvodić. Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica 2013. Na fotografiji: Simo Trebješanin, Petar Novaković, Gordana Mićunović, Ana Vučković, Nikola Perišić. Foto: Duško Miljanić

Dilasa. To je predstava zbog koje se posebno sjećam Borke Pavićević (1947–2019) i Dragice Tomas (1936–2015), kao i gledalaca koji su je više puta gledali. Konačno, istorija pozorišta svjedoči da je političko u njemu mjera njegovog uspjeha. *Everyman Dilas* je bila uspješna predstava, koja još jednom pokazuje emancipatorski potencijal umjetnosti. Da bi se desio takav potencijal u društvu, za njega su potrebne političke elite ili nemirni duhovi koji imaju stav i snagu njegovog zastupanja, ljudsku i političku kapacitiranost. Predstava se može čitati i kao galerija jugoslovenske političke elite, koju teško prepoznamo u selfijima i tvitovima današnjeg svijeta politike, i ne samo u Crnoj Gori. Predstava je kritički promišljala svijet politike kako juče, tako i danas, ali prije svega mogućnost da se tema ljubavi uvede u politiku, kako smo već citirali francuskog filozofa. Iskustvo sukoba na književnoj ljevici, ili veza svijeta politike i političara sa nadrealizmom, teško da je moguća u današnjem svijetu

Radmila Vojvodić: *Everyman Dilas*. Režija: Radmila Vojvodić. Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica 2013. Na fotografiji: Dušan Kovačević, Karmen Bardak, Tihomir Stanić, Petar Novaković. Foto: Duško Miljanić

politike. A na temu nadrealizma piše i argentinski pisac Ernesto Sabato. Njegovo lično iskustvo povezujemo sa iskustvom Milovana Đilasa, za nadrealizam Sabato kaže da im je pomogao da otkriju svoje istinsko biće. „Nadrealizam je bio dragocen jer nam je dozvolio da istražujemo izvan granica licemerne racionalnosti, i usred tolikih neistina, ponudio nam je novi stil života.“ (Sabato, 2018: 65) U drami u dijalogu sa Kočom, Đilas govori: „Branio sam ustanak u Mađarskoj i zatvorili ste me. Kako ne shvatate, ja samo jednostavno znam koji je moj prvi i posljednji razlog za pobunu – bolji svijet! A ti, Koča...? Koča, bolje kaži pjesmu u diktat, bolje ćemo se razumjeti. Kakav partijac, takav dadaista-nadrealista...“ (Vojvodić, 2016: 177). U biografiji revolucionara i narodnog heroja Koče Popovića ističe se pored svih ostalih podataka da je bio pjesnik nadrealista.

Priča o predstavi *Everyman Dilas* nakon deset godina od njene premijere je važna ne samo zbog isticanja njenog doprinosa

političkom teatru u savremenim repertoarskim praksama crnogorskog pozorišnog sistema, već i zbog šireg konteksta javne umjetnosti koja kao praksa u desetljeću za nama prilično izostaje. Emancipatorski projekat umjetničkih izložbi, projekata i intervencija ugašenog Cetinjskog bijenala, danas se pojavljuje samo kroz praksu njegovog arhiviranja i sjećanja. Jedna od definicija javne umjetnosti posebno se ističe značajnom za kontekst umjetničkih praksi koje u vremenu pojačanih antagonizama u savremenom crnogorskom društvu izostaje. Javna umjetnost nije „javna“ stoga što se smješta u urbani „javni prostor“ namjesto u polu-privatni prostor neke galerije, već je umjetnost javna kada se događa u javnosti, a to znači u mediju antagonizma (Marchart, 2005: 12).

Repertoar koji je igra radi igre, repertoar koji ne integriše neuralgične tačke društva, čini od pozorišta mjesto zabave. To je repertoar koji odlazi u zaborav, repertoar koji ne samo što ne sadrži dramski pluralizam, već je to i repertoar koji ne pruža autorski stav na društveni kontekst, kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou, recimo sve veće klerikalizacije crnogorskog društva ili ruske agresije i rata u Ukrajini danas.

Dramski tekst, kao i predstava *Everyman Đilas* pokazuje da pruža mogućnost feedbacka i danas nakon deset godina od praizvedbe jer, „Everyman Đilas ili Đilas kao istiniti Svaki čovjek nas poziva na hrabrost i rizik u ostvarivanju slobode“ (Ljumović, 2020: 61). Produkcija sadržaja na temu Milovana Đilasa i dalje je u Crnoj Gori nedovoljna, u nastavnim planovima na Fakultetu političkih nauka recimo, ili u savremenim muzeološkim praksama, izradi bibliografije njegovih djela na svjetskim jezicima, ili izložbi baš takvih knjiga. Na globalnom nivou Đilas je etabliran i sadržajnije i kreativnije, a to samo pokazuje koliko provincijalno razmišljanje i djelovanje nekada ne zaslužuje ličnosti koje mogu biti brend države Crne Gore danas.

Da je sjećanje na socijalizam i Jugoslaviju važan dio repertoara pozorišta u regionalnom kontekstu pokazuju i drugi naslovi koji su u savremenim repertoarskim politikama donijeli još neke dobre predstave na scenama na prostoru bivše Jugoslavije. To su predstave u ljubljanskoj Drami *Jugoslavija, moja dežela* Gorana Vojnovića u režiji Ivice Buljana (2015), ali i još jedna predstava u režiji Buljana *V imenu matere*, Iva Svetine (2018) koja u priči jedne porodice i društvene freske slovenačkog društva od raspada Austrougarske monarhije do osamostaljenja Slovenije, važan segment priče (i sjećanja) ima upravo na period socijalizma. To su bile i predstave *Rođeni u YU*, u režiji Dina Mustafića u beogradskom Jugoslovenskom dramskom pozorištu (2010), kao i *Leksikon YU mitologije*, autorski projekat Olivera Frlića i Jasne Žmak, regionalna koprodukcija asocijacije NETA (Nova evropska teatarska akcija), pozorišta i festivala iz šest zemalja, premijerno izvedena na festivalu EX-Ponto u Ljubljani 2011. godine. Zanimljivo je istaći i koncept pozorišne sezone 2010/2011. u Ateljeu 212 koju je tadašnji upravnik pozorišta reditelj Kokan Mladenović naslovio *N(ex)t YU* i koja svečano otvorena izložbom *Tito i glumci*, a koncipirana u prožimanju izbora dramskih tekstova i umjetnika sa prostora bivše Jugoslavije, što predstavlja trajnu vrijednost izbora za repertoar, sadašnji i budući.

Reference:

- Marchart, Oliver (2005), „O estetici javnog“, *Frakcija*, br. 33/34, Zagreb: Centar za dramsku umjetnost i Akademija dramske umjetnosti
- Ljumović, Janko (2020), *Pozorište kao kapital*, Podgorica, Matica crnogorska
- Paković, Zlatko (2014), „Đilas i levica danas“, *Gest*, br. 05/II, str. 21–23, Podgorica, Udruženje dramskih umjetnika Crne Gore
- Petrović, Tanja (2022), „Brisanje tragova ili kako se (ne)sećamo socijalizma?“ U *Moć kulture. Kultura sjećanja – politike i prakse*, Podgorica, Fondacija Konrad Adenauer
- Radulović, Ksenija (2020), *Nasleđe socijalizma u pozorištu (Čehoslovačka i Poljska): veze istočne i zapadne Evrope*, Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti, br. 38, str. 11–26. Beograd, Fakultet dramskih umetnosti
- Sabato, Ernest (2018), *Pre kraja*, Novi Sad, Akademska knjiga
- Vojvodić, Radmila (2016), *Drame*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vojvodić, Radmila (2020), „Svjedočenje političkoj (ne)moći“ U *Moć kulture. Politika i pozorište – sjećanje na stvarnost*, Podgorica, Cetinje, Fondacija Konrad Adenauer, Fakultet dramskih umjetnosti
- Zdravković, Lana (2014), „Vrlina istrajavanja u nemogućem“, *Gest*, br. 05/II, str. 16–20, Podgorica, Udruženje dramskih umjetnika Crne Gore.

FILMSKE ADAPTACIJE ROMANA *ŽENSKA FRANCUSKOG PORUČNIKA I ENGLISKI PACIJENT*

Žarko Martinović

The author of this essay defines the main characteristics of cinematic adaptations of novels, as well as the challenges and problems of cinematic adaptations of post-modernistic novels. It is argued that the most successful film adaptations can become autochthonous, independent and valuable art works. This view is evidenced by a comparative analysis of John Fowles novel *The French Lieutenant's Woman* and Michael Ondaatje's novel *The English Patient* and homonymous movies. Karel Reisz and Harold Pinter, the film authors of *The French Lieutenant's Woman* have succeeded to transpose the metafiction of the novel in the metafilm. Anthony Minghella in the movie *The English Patient* shifted the narrative focus of Ondaatje's novel and created an interesting romantic war drama. The aesthetic value of both movies was widely recognized by film viewers and critics.

Po najjedostavnijoj definiciji, filmska adaptacija je transfer književnog ili nekog drugog ostvarenja na filmski ekran. Filmska umjetnost se od svog početka, još u doba crno-bijelih nijemih igranih filmova, za pravljenje scenarija najprije i ponajviše oslanjala na književna djela. Žorž Melijes, jedan od prvih značajnih stvaralaca igranih filmova je 1902. godine adaptirao djelo Žila Verna *Let na mesec* (*Le voyage dans la lune*) za istoimeni igrani film. Ubrzo je pokazano da je moguće za film adaptirati sve vrste književnih djela, uključujući, ne samo drame, već i epove i pjesme. Jedna od prvih adaptacija poeme je nastala 1911. godine kada je Griffiths (Griffith) na film transponovao

Tenisonovu narativnu pjesmu Inoh Arden (*Enoch Arden*) (Corrigan, 2007: 36).

U prvim decenijama XX vijeka, sineasti su težili ka doslovnoj adaptaciji književnog djela. Erih fon Strohhajm, čuveni režiser tog doba, težio je takvoj vrsti adaptacije romana *MekTig: Priča o San Francisku* čiji je autor Frenk Noris (Frank Norris) bio nadahnut djelima Emila Zole. Od tog naturalističkog romana, Strohhajm, jedan od prvih velikih režisera-autora, napravio je 1924. godine film *Pohlepa (Greed)* koji je prvobitno trajao 9½ časova. Poštujući zahtjev studija Metrogoldvinnmajer (MGM) za koji je radio, skratio je film četiri sata dobivši sasvim nepovezane sekvence. Stoga je studio MGM samostalno, pod vođstvom Irvinga Talberga, bez Strohhajmovog učešća, srezao film na približno dva sata. Otada je počelo prevladavati pravilo nužnog izostavljanja mnogih dijelova romana pri pravljenju filma. Doslovna adaptacija je bila moguća jedino za filmove prema pozorišnim komadima. Takvo djelo je Šekspirov *Hamlet* kojeg je Kenet Brana (Kenneth Branagh) 1996. godine, zahvaljujući svom pregovaračkom daru sa producentom, uspio da u cjelini prenese na film koji je trajao 242 minuta.

Dugo se smatralo da su filmovi nastali adaptacijom romana estetski inferiorni u odnosu na filmove pravljenе prema originalnim scenarijima. Dugo je bio prisutan snažan pritisak logocentrizma na sedmu umjetnost, zbog navodno veće važnosti riječi od slike i opšteg uvjerenja da je književnost bolja od filma. Shvatanje da je literarno iznad sinematičnog, nametalo je filmskim stvaraocima obavezu da na filmsko platno što vjernije prenesu ne samo intencije autora književnih dela, već i mnoge velike misli velikana književnosti, kao što su Šekspir, Tolstoj, Dikens i drugi. S tog razloga, režiseri su previše koristili nevizuelne postupke. Vrlo često, rane adaptacije su u doba nijemog filma imale brojne međutitlove, a u doba igranog filma naratora odnosno pripovjedača koji bi glasom preko ekrana deklamovao

čitave pasuse romana, umjesto razvijanja i upotrebe vizuelne naracije.

Od sedme decenije XX vijeka, situacija je počela da se mijenja. Ustalilo se shvatanje da nema hijerarhije između književnih rodova, pa ni između književnosti i drugih vrsta umjetnosti. Tada je i teorija vjernosti izvornom djelu pretrpjela značajne promjene. Od filmskih autora se nije više tražilo da modernistička djela Prusta, Virdžinije Vulf i Džojlsa prenose na isti način kao klasike književnosti. Sve više je prihvatana nemogućnost potpunog transfera iz jednog medijuma u drugi i shvatanje da je adaptacija romana u film ustvari *transpozicija* koja zahtijeva niz promjena, uključujući izostavljanje raznih događaja opisanih u romanu, kao i likova koji u njima učestvuju, izmjenu ritma radnje, najčešće u vidu ubrzavanja. Mnogi dijalozi su iz romana mogli biti prenijeti u film ali je znatan broj njih morao biti odbacen ili izražen vizuelnim sredstvima.¹ Pored navedenog, bilo je potrebno i dodavanje posebnih scena i mijenjanje značaja pojedinih likova. Neke adaptacije su uključivale i slobodno režisеровo tumačenje književnih ili drugih djela nekog autora. Tako je postupio Dušan Makavejev sa djelom Vilhelma Rajha u svom filmu *WR: Misterije organizma* (1971). Jedan od prvih igranih filmova koji se može smatrati za studiju adaptacije bilo je izvanredan Godarovo djelo *Prezir (Le Meppris)*, 1963). U tom samorefleksivnom filmu, autor postavlja provokativno pitanje mogućnosti adaptacije Homerove *Odiseje* za filmsko platno. Taj film „skicira tri dominantna motiva u dijalogu između adaptacije za film i filma kao posebne vrste umjetnosti: tekstualnu vjernost i specifičnost, kulturnu poziciju filma i akademski i naučni status proučavanja filma“ (Corrigan, 2007: 31). Ujedno, Godarov film je ekstremni rimejk romana *Prezir (Il disprezzo)* nobelovca Alberta Moravije objavljenog 1954. godine.

¹ V. <https://www.britannica.com/art/motion-picture/The-script> pristupljeno 31. 5. 2023.

Proces promjena u odnosu na značenja i domete adaptacije odvijao se uporedo sa razvojem filmske tehnologije i dokazima da filmska adaptacija može da uključi ne samo sve vrste književnih djela, već i druge medije – stripove, grafičke novele, radio i televizijske serije, pa čak i sve vizuelne načine izražavanja, kave su video igre. Novinske reportaže su često transponovane u dokumentarne filmove, a starogrčki i drugi mitovi i religiozni tekstovi u igrane filmove – spektakle i drame. Put filmske adaptacije je povremeno bio veoma složen: poznati pisac Dagleasa Adams je *Autostoperski vodič kroz galaksiju* 1978. godine napisao kao radio seriju za BBC da bi zatim od nje naredne godine napravio čuveni istoimeni roman koji je 2005. godine adaptiran za film koji traje 109 minuta. Poznati su i obrnuti procesi, nastajanje romana od filmskog scenarija. Artur Klark je prvo napravio scenario za Kjubrikov film *Odiseja u svemiru* 2001 da bi ga kasnije transponovao u istoimeni roman. Ovaj kratak istorijski pregled pokazuje da je termin adaptacija u kinematografskoj terminologiji daleko prevazišao usko etimološko značenje te riječi, izvedene od latinskog glagola *adaptare* – prilagoditi, termina koji je od Darvina naovamo najčešće korišćen u biologiji.

U kinematografiji, postupci koji vode do nastanka filmske adaptacije postali su praktično neograničeni, a pitanjem vjernosti adaptacije originalu uglavnom su zaokupljeni gledaoci koji su ljubitelji književnosti. Kako komercijalni uspjeh filma bitno zavisi od recepcije gledalaštva, to pitanje je uvijek aktuelno, pa su ga i teoretičari filma posebno razmatrali. Među njima posebno mjesto ima Đaneti koji je razgraničio tri tipa adaptacije: „slobodnu, vjernu i doslovnu“ (Giannetti (1999). Slobodna adaptacija bi preuzimala neku ideju, situaciju ili lik iz književnog izvora i pri radu na filmu ih razvijala po svom nahhođenju.

Primjer vjerne adaptacije koja pokušava da svoj „književni izvor rekreira filmskim načinom izražavanja težeći da duh

originala zadrži na filmu u najvećoj mogućoj mjeri“ je film Toni Richardsona *Tom Džons (Tom Jones)* iz 1963. godine, rađen prema romanu Henrija Fildinga (Henry Fielding, 1707–1754), rodonačelnika engleskog romana. Kako je doslovna adaptacija romana bila nemoguća, dugo je prevladavala težnja najveće moguće sličnosti originalu. Kako navodi Đaneti, takav rezultat bi bio postignut „ako bi filmski adapter ostavio kameru da prikazuje cijeli objekt i montažu ograničio samo na pomjeranje scene“ (Giannetti, 1999). Kako je film nezavisni medijum, vjerne adaptacije nijesu u stanju da na inovativan način prenesu obilježja izvornog djela sredstvima specifičnim za filmsku umjetnost.

Stoga se savremena teorija filmske adaptacije romana i drugih umjetničkih formi ne bavi samo pitanjem vjernosti djela izvorniku, već naglasak pomjera na stvaranje umjetničkog djela koje je sa njim u odnosu komunikacije, a takođe je i samostalno nezavisno ostvarenje koje ima svoj integritet. Savremeni pisci su prihvatili takvo shvatanje. Tako je Žilijen Grak (Gracq) izjavio da njegova pozorišna djela prenijeta na ekran konstituišu *moguće verzije* onog što je on napisao:

„Književnost evocira ali ne pokazuje. To stvara bogatstvo ali zahtijeva i talenat čitaoca. Upravo čitalac prihvata ili odbacuje ono što mu romanopisac dosta prkriveno iznosi. Uostalom, vi to ponekad primjećujete zato što imate mogućnost verifikacije kad se vaš tekst transformiše u film. Vidite kako je čitalac pročitao vašu knjigu. Ima iznenađenja ... to je veoma zanimljivo.“ (Cit. prema Cléder et Jullier, 2017: 9)

Prema postmodernoj teoriji adaptacije, „[I]ntertekstualnost zalazi s one strane vezivanja pojedinačnog teksta sa svojim izvornikom, ali dozvoljava čitav raspon tekstualnih odnosa unutar kulture što dovodi do istorijskog diskontinuiteta, nedeterminisosti, dekanonizacije i fragmentacije“ (Slethaug, 2014: 73). Postmoderni film na izazov bitnih karakteristika postmodernističkih romana kao što su metafikcija, fragmentacija, nepouzdanost

pripovjedači, parodija, nerealistični ili nemogući zapleti, samorefleksivnost i intertekstualnost (Hutcheon, 1988) ima spreman odgovor. Na metafikciju, filmski autori mogu odgovoriti pravljenjem sloja metafilma. Nepouzdana pripovijedanje lako se realizuje, pa čak i uvećava uvođenjem novih dijaloga i interakcija likova. Samorefleksivnost likova i intertekstualnost se mogu transponovati iz romana u film u manjoj mjeri. Međutim, postmoderni film sa svojom tehnologijom i komunikacijom sa različitim umjetničkim formama putem intermedijalnosti i transmedijalnosti² omogućava isticanje prikrivenih i teže uočljivih značenja postmodernih romana, kao i unošenje značajnih inovacija specifičnih samo za filmsku umjetnost.

Te značajne potencijale postmodernog filma i činjenicu da uspješne adaptacije romana stvaraju autentično i autohtono djelo koje na kompleksan način komunicira sa njihovim izvornikom, ovdje ćemo pokazati komparativnom analizom dva značajna postmodernistička romana *Žena francuskog poručnika* i *Engleski pacijent* i istoimenih filmova nastalih njihovom adaptacijom.

Ženska francuskog poručnika

Po romanu *Ženska francuskog poručnika* čuvenog engleskog postmodernističkog pisca Džona Foulza (John Fowles), Karel Rajs (Reisz) je režirao film za koji je scenario napisao nobelovac Harold Pinter.³ Prirodno, transpozicija iz jednog u drugi medijum nametnula je potrebu značajnih promjena, kako bi i drugo djelo, nastalo na osnovu prvog, moglo da održi sopstveni integritet. Opšte je prihvaćeno da je takva samostalna cjelovitost ostvarena u filmu *Ženska francuskog poručnika*, gdje je sami postupak preuobličavanja romanesknog izraza u

² O transmedijalnosti u filmskoj umjetnosti vidjeti u: Martinović, 2020.

³ U tekstu su navodi iz ovog djela označeni kao Scenario.

Filmske adaptacije romana Ženska francuskog poručnika i Engleski pacijent stvaralačkom procesu izrazito naglašen. Ta činjenica je evidentna od prve do posljednje sekvence filma.

Slojevi fikcije i metafikcije u Foulzovom romanu

Postmodernistički roman *Ženska francuskog poručnika* sadrži sloj fikcije (tragični ljubavni zaplet sa glavnim likovima Sarom i Čarlsonom) i sloj metafikcije (u kojem Foulz posreduje između likova i čitalaca, između epohe događanja u romanu i razdoblja u kojem je stvorio svoj roman). Foulz uporno međusobno povezuje, dograđuje i prepliće oba sloja, pa se stiče utisak da sama fikcija, kao čisto uobraziljsko, ne može da opstane *per se*. Foulzova samorefektivnost se višeslojno ogleda u romanu, prizivajući i svoje čitaoce na samoogledanje. Prvo, intrasubjektivno, budući da nam Foulz otvoreno otkriva svoj sopstveni stvaralački postupak i svoj odnos prema njemu. Narator njegovog romana se svojim iznenadnim intervencijama drsko upliće u sam fikcijski sloj, tumačeći duševna stanja likova i opisujući kakve su njihove mogućnosti donošenja životnih odluka s obzirom na društvenu epohu u kojoj žive i o kojoj Foulz raspravlja u metafikcionalnom sloju svog romana. Vrhunac takvog autorovog postmodernističkog pristupa jesu višestruki završeci fikcijskog sloja romana. Konačno, samorefleksivnost autora se posreduje transsubjektivno – kroz bogatu intertekstualnost, prije svega u vidu unutrašnjih epigrafa pisaca i velikana, počev od Marksa, preko Darvina i Frojda, pa do velikih autora britanskog imperijalnog doba – Tomasa Hardija, Alfreda Tenisona, Džejn Ostina, Metju Arnolda i niza drugih, nama manje poznatih ali znamenitih viktorianaca.

Foulz koristi epigrafe da bi oslikao kulturu i sociologiju viktorskog doba i da bi u njima našao oslonac za opredjeljivanje u odnosu na intra- i intersubjektivne izbore životnog puta svojih likova, a posebno da bi izabrao moguće završetke fikcije.

Foulzov nepouzđani pripovjedač poziva čitaoca romana da svoju funkciju ispuni aktivnim učešćem i postavljanjem pitanja valjanosti njegovih argumenata (Trevor, 2019). Takva forma tog dugog i zagonetnog romana, koji uz to obiluje simbolima i alegorijama na skoro svakoj stranici, odražava, pored ostalog, kompleksni proces Foulzovog investiranja u svoje djelo i ukazuje da roman *Ženska francuskog poručnika* ima posebno lično značenje za autora. Dajući svoj pristanak da se roman ekranizuje, Džon Foulz je – po riječima Karela Rajsa – filmskim autorima postavio samo jedan zahtjev: „Krenite i radite šta hoćete [...] samo nemojte objašnjavati Saru“ (Garis, 1981). Odista, Foulz je oko Sare u romanu sagradio čitav lavirint, tražeći da ona, sve do kraja, „na neki način odgovara ulozi sfinge“ (ŽFP, str. 495). Navedeno je da se Foulzu Sara javila kao neka vizija polusvjesnog sna, ne dajući mu mira i tjerajući ga da ostavi svaki drugi posao da bi pisao o njoj (Rose, 1972). Ni dvanaest godina nakon objavljivanja *Ženske francuskog poručnika*, Foulz nije bio spreman da vidi kakvu bi istinu moglo objelodaniti „objašnjavanje“ Sare u njenom filmskom liku.

Romaneska fikcija i filmska diegeza

Baveći se razmatranjem analogija, sličnosti, pomaka i razlika između filma i romana *Ženska francuskog poručnika*, kako na nivou fikcije, tako i na nivou metafikcije, odnosno filma i „metafilma“, neizbježno ćemo doći do pitanja: kakve vrste uživljavanja ova djela iziskuju od njihovih čitalaca/gledalaca u procesu njihovog samoogledanja u likovima koji su opisani/prikazani u procesu donošenja najvažnijih životnih odluka?

Za početak fikcionalnog sloja romana Foulz određuje 1867. godinu, a za mjesto događanja Lajm Bej, najistureniji dio jugozapadne obale Engleske blizu koga je smješten gradić Kob u kome stanuju glavni likovi. Pisac kao moto prvog poglavlja

Filmske adaptacije romana Ženska francuskog poručnika i Engleski pacijent
navodi stihove iz pjesme *Zagonetka* velikog viktorijanskog romanopisca i pesnika Tomasa Hardija:

„Preko mora, na zapad
stalno gleda ta žena!
Vječito stoji ovako
i po vremenu svakom
prizorom opčinjena.
Samo za taj prizor
njen pogled mari
Kao da ništa drugo
njoj nema čari.“ (ŽFP, 7)

Foulz nas poziva da upotrijebimo teleskop za gledanje mjesta na kojem će se po prvi put pojaviti junakinja romana. On je uvjeren da uplitanje njegovog naratora u romanesknu fikciju ne ruši, već samo stvara čitaocima novu iluziju. Isto tako, filmski autori odmah čine gledaoce svjesnim procesa snimanja filma i ne prekidaju tu iluziju do završne špice. Filmska tehnika ima kvalitet igre, a gledaocu se od početka predočava njena moć koju ne može srušiti ni to što niz scena čini gledaoce svjesnim snimanja filma.

U prvom kadru, Meril Strip u ulozi Sare, junakinje filma, prima posljednja uputstva i spremna je za početak snimanja, a onda vidimo snimatelja koji obilježava kadar: „32, 2“. Ta scena, njena prva filmska pojava, projektovana je na ekranu „kao vizija sna“, u kojoj ta zagonetna žena u dugom crnom ogrtaču sa kapuljačom dolazi do kraja mola i ostaje nepomična, zagledana u morsku pučinu. Prvi kadrovi te scene počinju prije uvodne špice i imena filmskih autora. Ubrzo, u drugoj sceni, gledaocima je prikazana panoramska slika uzburkanog mora čiji talasi nošeni snažnim vjetrom zapljuskuju kameno pristanište, dok ista ženska pojava nepomično stoji pored mora. Na tom mjestu, odigraće se prvi susret Sare i Čarlsa, glavnog lika romana. On je

opominje na opasnost i moli da se skloni s opasnog mjesta, a ona ćutke okreće glavu prema njemu i otkriva ljepotu svog tužnog lica. Od tog trenutka, čitaoci i filmski gledaoci su zaintrigirani i obuzeti pitanjem: Ko je ta tajanstvena mlada žena?

Čarls od svoje vjerenice Ernestine saznaje da je ta osoba Sara Vudraf, koja je stekla pogrdne javne nadimke „tragedija“ i „ženska francuskog poručnika“. Razlog je to što je u svojoj kući njegovala francuskog poručnika, a neki od zlobnih meštana Koba su širili glasine da je s njim imala ljubavnu aferu i ostala sama pošto se poručnik oporavio i otputovao.

U romanu, a takođe i u filmu, upravo Sara postaje oličenje tajne/zagonetke za Čarlsa, tridesetdvođodšnjeg mladića, za jedan aspekt njegovog nesvjesnog. Njihov prvi susret kod Čarlsa pokreće fantazam želje, odnosno fantazam zavodjenja koji je za gledaoce svjesni fantazam, u kojeg su spremni da se užive. Zavodjenje počiva na tajni/zagonetki (kao u naslovu pjesme Tomasa Hardija), na nedokučivoj nesvjesnoj želji kao želji Drugog (Lacan, 1972–73).

Čarlsovo zanimanje za geologiju vuče korijene iz njegove želje da sazna tajnu porijekla, pa ga zato neodoljivo privlači i Sarina zagonetnost. Iako je u filmu prikazana Čarlsova vjeridba sa Ernestinom, Sarina pojava unosi u njega nagonske nemire, pokreće i razvija tragično pitanje (ne)moćnosti Čarlsovog donošenja odluke o izboru svog životnog puta. Sâm Foulz će upotrijebiti Marksovu misao „Svaka emancipacija je vraćanje ljudskog svijeta i ljudskih odnosa samome čovjeku“, iz djela *O jevrejskom pitanju* (1844), kako bi tim početnim epigrafom romana naglasio važnost takvih odluka, u najširem smislu, kako na individualnom, tako i na sveopštem, ljudskom planu: „Međutim, snažan utisak koji Marksove riječi ostavljaju brzo će izbljediti pred snagom imaginacije čežnje“, date u poetskoj slici Sare, nepomične i zagledane u more, „više nalik na živi spomenik utopljenicima, na neki lik iz legende“ (ZFP, 9).

Foulzove metafikcionalne intervencije u vidu otvorenog uplitanja u odnose glavnih likova, Sare i Čarlsa, potpuno su različite od analitičarevog postupka u seansi: njihov cilj nije otkrivanje istine, već prerašavanje nesvjesnog jezgra njihovog odnosa. Poznato je da takva odbrana formom pomaže autoru da osnaži svoje sopstvo, a čitaoca štiti od sticanja uvida koji pri neposrednom raskrivanju ne bi djelovao nimalo privlačno. Po hipotezi Normana Holanda (Holland, 1968), u svakom romanu postoji osnovna fantazija ili fantazam, koji djeluje kao osnovno organizacijsko načelo čitavog djela. Obično, osnovni fantazam romana se prikazuje kao ono što upravlja životom glavnog protagoniste. U *Ženskoj francuskog poručnika*, takav osnovni fantazam je tipa oralne zavisnosti, ili na još dubljem nivou, fantazam zavodjenja.

Foulzov narator opisuje nemogućnosti psihičke evolucije glavnih likova Sare i Čarlsa. On nam, pritom, na uvijeni način ukazuje da razlozi za to leže u nerazriješenoj edipalnosti. Tako je Čarlsov gubitak majke i nerođene sestre naveden na početku romana: „u životu Čarlsovog oca, zbila se samo jedna tragedija – istovremena smrt njegove mlade žene i mrtvorodenog čeda, koje bi bilo sestra jednogodišnjem Čarlsu“ (ŽFP, 18). Čarlsov otac je prigušio svoj bol i sina „obasuo, ako ne velikom nježnošću, a ono barem nizom učitelja i *strogih* (kurziv dodao Ž. M.) naredničkih duša“ (ŽFP, 18). Rana oralna deprivacija zbog gubitka majke vjerovatno je razlog sto se Čarlsovi konflikti usredsređuju na oralnost (Rose, 1972). Uticaj ovog gubitka obilježiće Čarlsovo ponašanje i njegove crte, kao što su lijenost, „strah od rada, rutine, koncentracija na detalje“ (ŽFP, 233); dugotrajna putovanja, nemogućnost da snažno zavoli, a to će ometati i njegove odnose sa Sarom.

Rani gubitak majke baca svjetlo i na Čarlsovo dugotrajno traganje za idealnim ženskim objektom. U toku lutanja po Evropi, Čarlsa je uzбудila nejasna žudnja za nekim izgubljenim

i iluzornim idealom i „neki lik, neka tamna sjenka, njegova mrtva sestra, iskrsele su pred njega, lagano, dražesno, kretale se iznad njega, uz stepenike od kamenih kocki, u tajnu polomljenih stubova“ (ŽFP, 144). Iza odabrane slike mrtve sestre (koju Čarls, uostalom, nikada nije vidio) skriva se još dublje pokopana slika mrtve majke i čežnje za povratkom izgubljenog jedinstva s njom. Štaviše, i Čarlsovo sakupljanje fosila ima naznačeno oralne naznake. Prije susreta sa Sarom, Čarls teži samoidealizaciji i u svom narcizmu vjeruje da ima svoje jedinstveno mjesto u evolutivnoj spirali koja vodi prema savršenstvu.

O Sarinjoj majci se u romanu ćuti, a za njenog oca se navodi da ga je Sara, provodeći pored njega sve godine svoje rane mladosti, njegovala u njegovom duševnom rastrojstvu, u koje je zapao poslije bankrotstva. Sarin otac nije ostvario svoje ambicije da uđe u viši stalež, ali je uspio da školuje svoju ćerku. Ovih podataka nema u filmu, kao ni izvjesnih scena koje bi istakle oralne konflikte. U Scenariju (str. 90–93) se opisuje kako Čarls traži seksualno zadovoljstvo od jedne proste londonske prostitutke i počne da povraća kad sazna da je njeno ime Sara. Ova scena je izostavljena iz filma, iz kojeg saznajemo da je Čarls imao kratkotrajan odnos sa nekom djevojkom, ali se ne pominje njena sličnost sa glavnom junakinjom Sarom. Iz filma je izostavljen i niz drugih elemenata priče (v. Marone, 2015) koji bi ukazivali na Edipovski kompleks, fantazmatski mit koji konstituiše subjekt (Green, 1969). Umjesto toga, u filmu je još više istaknut narcisizam likova.

Psihička evolucija u intersubjektivnom prostoru, odnosno u objektnim odnosima, odrazila bi se i transsubjektivno, tj. u socijalnom polju. Čarls kao plemić nije spreman da promijeni svoj život bez obaveza. On živi od prihoda koje mu određuje njegov stric u funkciji tutora. Iza Čarlsove odbojnosti prema radu kriju se njegova potreba za zavisnošću i želja da ga drugi izdržavaju. Kao što smo pomenuli, prije nego što je vidio Saru,

Čarls je zaručen sa Ernestinom, ćerkom bogatog trgovca i u slučaju ženidbe s njom, njen miraz bi mogao da mu omogući trajno lagodan život. Za Čarlsa je Ernestina kompromisna formacija, pošto mu pruža mogućnost da uspješno održi potiskivanje nagona i da se i dalje opsesivno bavi fosilima. Uz to, vjenčanje sa Ernestinom značilo bi i sticanje velikog bogatstva. Ernestinin otac nudi Čarlsu da budu ortaci u trgovini, čime vijređa Čarlslovu narcističnu gordost jer se „džentlmen ne može upuštati u trgovinu“ (ŽFP, 237). U filmu je ovaj događaj pomjeren među prve scene (Scenario, str. 11), još prije susreta Čarlsa i Sare, umjesto da bude u sredini kao u romanu, gdje deluje kao jedan od ključnih događaja koji odvaja Čarlsa od Ernestine i podstiče njegovo i Sarino spajanje u seksualnom odnosu.

Sarina privlačnost za Čarlsa se povezuje sa crtama njenog lica, kao temom oralnosti:

„[...] i duh mu je odlutao natrag Sari, zamišljenim slikama, pokušajima da se prisjeti tog lika, tih usta, tih raskošnih usta. Nedvojbeno su ona potakla u njemu neko sjećanje, suviše neodređeno, možda suviše općenito da bi mu se mogao pronaći bilo kakav izvor u njegovoj prošlosti“ (ZFP, 142).

Prema romanu, to sjećanje pokrenuto Sarinim likom obraćalo se u Čarlsu „nekom skrivenom ja, za koje je jedva znao da postoji“ (ŽFP, 142). Od početka, Čarlsa privlači „neko čuvstvo, neka mogućnost koju ona [Sara] simbolizira“ (ŽFP, 12). Ovi navodi asociraju na platonsku sliku ljubavi, onog što liči na neki ideal koji je van viđenja, ali postoji u sjećanju.

Očito, Sarino privlačno lice i njegovo dejstvo zahtijevaju filmsko prikazivanje u gro planu, u vidu slike-afekta (Deleuze, 1983). Pošto to lice zamjenjuje cio Sarin lik, stvara se predstavljanje objekta *pars pro toto* u filmskoj figuri sinegdohe. Ovom figurom se izostavljaju prelazni stadijumi obilježavanja,

čime fantazam zavodjenja vezan za Saru postaje djelotvorniji, a uvjerljivost teme oralnosti i njena privlačnost postaju neprolazni u estetskoj filmskoj obradi.

Za stanje zaljubljenosti Čarlsa i Sare, kako nam se prikazuje, potrebno je da djeluje neki mehanizam projekcije, viđenja slike – teleskopom ili kamerom – slike koju neki lik vidi na poseban način, tako što se ona poklapa sa privlačnošću crta majke, prvobitnog objekta ili nekog njegovog ranog supstituta. Zatim slijedi proces idealizacije, uporedo sa razvojem naklonosti. Čarlsova idealizacija Sare podrobno je izložena u romanu. Čarls joj vjeruje da je „posrnula“ žena, ali smatra da je i sama bila žrtva. Iako je iz nižeg staleža nego Čarls, Sara Vudraf je „obrazovana i inteligentna i djeluje, za razliku od drugih viktorijanskih žena, kao da je intelektualno jednaka Čarlsu“ (ŽFP, 61). Sara nije ni izvještačena, našminkana buržujka (kao Ernestina), niti je prostitutka (kao druga Sara sa kojom Čarls traži zadovoljenje, ali ne može da je podnese).

U jednom susretu sa Sarom, Čarls asocira „sirenu“ (ŽFP, 155) i „nimfu Kalipso“ (ŽFP, 156), čudeći se tome, s obzirom da nije srodan Odiseju. Za Čarlsa, Sara postaje „utjelovljena Eva, sva tajna, sva ljubav i sva tajna“ (ŽFP, 336). Poslije zaljubljenosti, slijedi ljubav kao stanje koje neophodno podrazumijeva identifikaciju sa drugim, najveći stupanj međusobne uzajamnosti, tjelesnog spajanja bez straha od proždiranja (Bourgeron, 1986). Kod Čarlsa se javlja težnja za nestajanjem u simbiotskom odnosu sa Sarom, koju strasno želi: „da je posjeduje, da se stopi s njom, da sagori u pepeo na tom tijelu i u tim očima“ (ŽFP, 272). Težnja ka brisanju granica između sopstva i objekta, karakteristična za narcisistične osobe (Kohut, 1971), postoji i u zajedničkoj iluziji ljubavnog para, naročito u činu njihovog seksualnog sjedinjenja.

Sa svoje strane, Sara djeluje egzibicionistički i pokazuje mazohističko zadovoljstvo u izlaganju svoje „sramote“. Ona se

šeta do obale usred dana, u crnini, zagledava se u pučinu, kako bi navela ljude da kažu: „Ona je *Ženska francuskog poručnika*“. Ustvari, Sara je čestita djevojka koja je osamnaest mjeseci pre događanja opisanih u romanu, otputovala u Lajm sa namjerom da se sretne sa francuskim poručnikom kojeg je ranije njegovala u svom domu. Međutim, pošto je zatekla poručnika sa prostitutkom, vratila se kući, a da s njim nije imala nikakvog kontakta.

Sara nastavlja da zavodi Čarlsa, ne otkrivajući mu istinu o svojoj „tragediji“, u stvari zabludi u koju su ljudi spremni da vjeruju. U svemu, Sara teži da se prikaže kao zavedena, bespomoćna žrtva. Čarlsov prijatelj, doktor Grogan objašnjava da je Sara žrtva „neizlječive melanholije“, te zato nema mogućnosti za nikakvu intrapsihičku promjenu i emancipaciju. Izgleda kao da Sarino neurotično ponašanje potiče iz edipalnih želja i osjećanja krivice zbog ludila i smrti svog oca, koji se žrtvovao da bi joj obezbijedio školovanje. U kratkotrajnom ostvarenju Sarinog seksualnog odnosa sa Čarlsom djeluju sado-mazohistički elementi: snošaj sa Čarlsom (zadovoljstvo), Čarlsovo uništenje (osveta) i gubitak Sarinog djevičanstva (kazna).

Relacije fikcija – film i metafikcija – metafilm

Glavna promjena u filmu u odnosu na roman je metafilm, djelo filmskih autora, prije svega scenariste Harolda Pintera. Metafilm je ukinuo potrebu za glasom preko koji ima funkciju naratora i poslužio kao sinematična diverzija koja je analogna uplitanju Foulza u sloj romaneskne fikcije. U metafilmu najvažniju funkciju ima prikazivanje glumaca, Ane (Meril Strip) koja igra i ulogu Sare, i Majka (Džeremi Ajronsa), u ulozi Čarlsa. Kamera ih prikazuje dok pripremaju svoje uloge, ali snima i njihovu ljubavnu aferu, njihovu vanbračnu vezu.

Međutim, taj metafilm sa prikazivanjem Ane i Majka nije „film u filmu“ jer su njihovi razgovori najčešće komentari na viktorijsko doba, ali ne mogu da na ekran prenesu svu širinu Foulzovih metafikcionalnih razmatranja. Analogno Foulzovoj metafikciji, Ana i Majk kao autori uvježbavaju i svoje uloge u filmu i razmatraju kakav bi trebalo da bude kraj filma, a njihova ljubavna afera je pandan shvatanju ljubavnih odnosa u odnosu na sloj romaneksne fikcije.

Metafilm je, analogno metafikciji u romanu, istakao moć igre, mogućnost predstavljanja fikcije kao predstave u predstavi, suštinskoj osobini performativnih umjetnosti – pozorišta, filma i mnogih drugih. Za ovakve umjetnosti su bitni transnarcisistički objekti, koji djeluju tako da komuniciraju narcisizam stvaralaca (proizvođača djela) i prenose ga do potrošača (gledalaca). Najvažnije takve posredničke uloge na filmu ostvaruju glumci, kao „bića koja svoje postojanje podređuju filmskom djelu“ (Cavel, 1988), bez čijeg fizičkog prisustva igrani film ne bi bio moguć. Njihova tijela su nesaznatljivi označitelji (Kristeva, 1985).

Glumci, Ana – Sara i Majkl – Čarls, na početku su potpuno svjesni fikcionalnosti likova koje prikazuju. Međutim, u toku filma, prikazuje nam se kako i oni – sigurno više od gledalaca – investiraju u likove filma, likove koji, sa stanovišta libida, imaju prvenstveno simboličnu realnost. Štaviše, udvojeno odnosno jukstaponovano prikazivanje odnosa Ana – Majk i Sara – Čarls potencira izvorno značenje simbolizacije, *symbolona* kao razdvajanja koje nije sinonim za razbijanje.

U odnosima Ane i Majka i likova koje ovi glumci reprezentuju, filmski autori iznose tri glavna čvorišta nestabilnosti narcisističnog subjekta: spajanje – razdvajanje, punoća – praznina, pozicije – gubici (Kristeva, 1983). Opravdano je pretpostaviti da je i Foulz u romanu upravo preko investiranja čitaoca u likove Sare i Čarlsa i svojim posredovanjem u tom odnosu težio da ostavi utisak na

narcisizam čitaoca. Kroz tri navedene opozicije su nam najotvorenije ponuđene (ne)mogućnosti takvih subjekata da donesu odsudne odluke. Stoga nas na kraju filma, poput paradoksa, pogađa iznenadna ozbiljnost, suprotstavljena igrovitosti čitavog romana i filma, čija glavna izražajna sredstva odgovaraju stilskim figurama u književnosti: jukstapozicija – metonimija, kondenzacija – metafora i elipsa – sinegdoha. Na taj način, film potencira simbolizaciju i mnogoznačnost psiholoških i drugih značenja romana.

Ozbiljnost u shvatanju ljubavi i scene nevjerstva su jukstapopnovane u sloju filma i metafilma, kao da se time podržavaju naše pretpostavke da ove polarnosti idu zajedno. Njihovo uporedno prikazivanje djeluje tako da prikladno umanjuje moralisanje. Tako se postiže artističko distanciranje, do čega je Foulzu u romanu bilo veoma stalo. U jednoj sekvenci se nižu prizori Meri (Ernestinine služavke) koja uručuje Ernestini cvijeće koje joj je donio Čarls; zauzvrat, Meri od Ernestine dobija savjet da bude oprezna sa zlim Londoncima kao što je Sem (Čarlov sluga koji se udvara Meri). Zatim, Londonac Čarls je u Anderklifu gdje prati Saru, seosku djevojku; onda „Majk“ i „Ana“ razgovaraju o tome koliko su njih dvoje autentični kao Čarls i Sara (Scenario, scena 70–73, str. 23–26). Ovakve jukstapozicije su vješto odabrane i sasvim određenog tipa, čime omogućavaju transfer značenja (putem metonimijskih figura), transfer iz sloja filma-fikcije u metafilm, odnosno postižu simboličnu razmjenu označitelja koji su djelotovorni u svim registrima (realnom, imaginarnom i simboličnom) (Lacan, 1958). Tako se i teme oralnosti u fikciji romana pomjeraju na sloj metafilma – u scene dugih i čistih poljubaca Ane i Majka. Slično kao što Čarlsa u romanu privlači Sarino lice, u jednoj sceni filma u hotelskoj sobi Majk u noći netremice zuri u lice Ane koja spava.

Tehnika jukstapozicije filma i metafilma traži od gledalaca aktivno posmatranje svake sekvence, iziskujući od njih da

učestvuju u učinku filma kao subjekti koji pri čitanju psihički investiraju u likove, a pri gledanju filma u glumce koji ih reprezentuju. Gledalac je potreban da bi se ostvarile mentalne slike (Deleuze, 1985) – na to računaju i filmski stvaraoci – jednako kao što Foulz to podrazumijeva u romanu. Posmatrači doprinose da se ostvari želja-za-filmom kao želja za vraćanjem narcisizmu (Bodri, 1975). Težište psiholoških značenja je tako sa edipalnosti u romanesknoj fikciji premješteno u filmskom djelu na pomjeranje značenja narcisističkih ulaganja – od filmskih autora, preko glumaca, do posmatrača filma.

Jukstapozicija sekvenci filma i metafilma prožima filmsko djelo *Ženska francuskog poručnika* blagom ironijom, koja ističe neslaganja i oprečnosti između predstava i predstavljenog, patvorenosti filmskog djela kao druge scene koju gledaoci treba da zapaze. Izgleda kao da se ironija i parodija u romanu/filmu koriste kao mehanizmi odbrane, tanani signal anksioznosti koji treba da upozori gledaoca da svoja investiranja u likove i događanja autonomno preraspodijeli, kako bi održao svoje narcisistično uživanje u djelu. Gledalac je postavljen pred dvije vrste scena – scena ozbiljnosti viktorijanskog doba i komičnosti komentara o tom dobu čime se zabavljaju glumci Ana i Majk. U jednoj sceni parodije puritanstva viktorijanskog doba, oni se podsmijevaju lažnom seksualnom moralu viktorijanskog doba na koji se Foulz žestoko okomio u prvoj rečenici 35. poglavlja, u kojoj stoji da je u XIX vijeku, „jedna od šezdeset kuća u Londonu bila bordel“ i da je „bilo moguće kupiti trinaestogodišnju djevojčicu za nekoliko funti – nekoliko šilinga, ako ste je htjeli samo za sat-dva“.

No, glavni efekt filma ostvaruje se na osnovu prevlasti imaginacije nad realnim, toliko potreban da bi se ostvario na osnovu fantazma kojeg za Čarlsa i čitaoce/gledaoce simbolizuje Sarin lik. Na dubinskom nivou, upravo fantazam povezuje slojeve filma fikcije i metafilma, pa je i to motivisalo filmske

stvaraoce da njime i započnu i završe svoje djelo. U početku dat na nivou vizuelnog opažanja, fantazam Sare na kraju do nas dopire samo kroz Čarlsov glas, glas kojim se izražava njihov internalizovani odnos kojim se odaje dnevni fantazam kao fantazam preosvjesnog. Ovaj fantazam se na kraju za gledaoce obilježava skoro samo znakom opažanja, a u Majku/Čarlšu se prikazuje kao unutrašnja realnost. Takvo udvajanje omogućava da i gledaoci koji se uživljavaju u Čarlsov lik dožive filmski fantazam gubitka. Transnarcističko posredovanje pomaže da se smisao nađe u intersekciji imaginarnog i simboličnog. Na tome se zasniva iluzija narcisistične ljubavi u projekciji intrapsihičkog prostora; ova iluzija traje i u gledaocima kao želja da se održi fantazam Sare, kao ogledalo (ekran) punoće imaginarnog.

Čarlsova „emancipacija“, odnosno Majkova filmska evolucija, odvijaju se u procesu idealizacije imaginarnog objekta ljubavi, puta za ostvarenja stanja zaljubljenosti i stanja ljubavnog odnosa. Za razliku od Majka, izgleda kao da Ana doseže do drugačijeg postignuća. Ana nije potpuno obuzeta filmskom iluzijom, barem ne iluzijom filma – fikcije, pa prihvata osjećanje bračne dužnosti i shvatanje o važnosti moralnosti. Njena odluka se razlikuje od sublimacije u umjetničkom stvaranju, koju Sara postiže slikanjem u jednom od mogućih završetaka romana. Ana se vraća svom suprugu Dejvidu, raskidajući sa Čarlsom. Za nju, kraj snimanja filma je i kraj investiranja u lik Sare i kraj njene ljubavne afere sa Majkom. Kvalitet igre, bitan za cijelo filmsko djelo, međutim, i ovdje upućuje na dvosmislenost ili na višeznačnost, pa je otuda moguće i to da je Anina odluka da se vrati Dejvidu bila izraz njenog konformizma, njene nemogućnosti promjene svog životnog puta.

Foulzovo građenje fantazma Sare u vidu fantazma zavodjenja u metafilmu se sa Čarlsa prenosi na Majka, a preko njega i na gledaoce, predstavljajući, možda, ključni prenos značenja, specifičan za film *Ženska francuskog poručnika*. Još jednom se

pokazuje uloga nesvjesnog u svakom stvaralačkom pregnuću, uloga fantazmatskog iz kojeg autor crpi svoju stvaralačku motivaciju i preko kojeg ostvaruje komunikaciju sa glumcima-posrednicima i preko njih sa gledaocima. Roman i film na taj način teže da ostvare intrasubjektivni (i intersubjektivni) učinak na čitaoce-gledaoce. Taj učinak treba da dovede i do transsubjektivne promjene u kulturnom polju, putem reafirmacije svijesti o ogromnom značaju simbolizacije i simbolične razmjene u našem postojanju. Ovdje nema druge koristi do li estetskog iskustva, punoće doživljaja kao bitne funkcije umjetničkog filma, slične Jakobsenovoj poetskoj funkciji jezika (Jakobsen, 1966).

Višestruki završeci romana i filma

Recepcija filmskog gledalaštva počiva na mogućnostima simbolične razmjene. Foulzove jezičke igre dostigle su svoj vrhunac u različitim završecima njegovog romana u kome je primjenom takvog postupka pružio ironični komentar na klasičnu i modernističku literarnu konvenciju „sveznajućeg pripovjedača“. Imajući to u vidu, filmski autori su nam takođe ponudili različite ishode igranog filma i metafilma, čime su iskoristili različite sposobnosti gledalaca da se identifikuju i da budu identifikovani u ponuđenim modelima, to jest, u modelima odnosa Ana/Sara – Majk/Čarls. Takav pristup poziva čitaoce, kao i gledaoce na veću samoreflektivnost (i samosvjesnost) u odnosu prema romanu i istoimenom filmu.

Prvi, mogući kraj romana opisan je u poglavlju 44 u kome Čarls ostavlja Saru i ženi se svojom ljupkom vjerenicom Ernestinom, ćerkom bogatog biznismena. Prema tom poglavlju, pitanje Sarinog nestanka izgubilo je za Čarlsa svaki značaj. Takav kraj romana u filmu je našao alternativu prikazivanjem jedne sekvence Čarlsovog maštanja o tome kako ostavlja Saru i

trajno ostaje sa Ernestinom. Međutim, Foulz odbacuje takav kraj i nastavlja svoj roman, završavajući ga tek u 61. poglavlju.

Da bismo razumjeli druge alternativne završetke, treba da znamo šta je bilo sa Sarom. Ona je, poslije kratkotrajnog prisnog odnosa sa Čarlsom, pokušala da sama razriješi svoje unutrašnje konflikte i prihvati svoj samotni ali slobodni život život umjetnice, „podaleko od viktorijanskog mraka“ (Trevor, 2019).⁴ Podsjetimo, među prvim scenama filma, otkriveno je Sarino bavljenje slikanjem u kome u skici koju pravi pored mrtvačkog sanduka svog poslodavca preovlađuje jedna mračna tema. Sara je, u jednom od završetaka romana, srećnija ako živi neudata, daleko od Čarlsa, u neutralnoj sredini koja ne postavlja prekomjerne zahtjeve i ograničenja, bilo intrasubjektivne bilo intersubjektivne prirode, a pruža mogućnosti za bavljenje umjetnošću. Time je otklonila bolno pitanje održavanja sopstvenog identiteta uz bliski odnos i identifikaciju s drugim, a svoje seksualne impulse je mehanizmom sublimacije preusmjerila i preoblikovala nalazeći sebe u svom umjetničkom stvaranju.⁵

U filmu je prikazan završetak romana u kome Čarls poslije dugog traganja pronalazi Saru, sada slobodnu umjetnicu.⁶ Njene slikarske motive čine vedre teme što ukazuje na njeno zadovoljstvo u bavljenju umjetnošću a zadivljeni Čarls kaže: „Konačno si potvrdila svoju nadarenost.“ On sputava svoj početni bijes zbog narcisistične povrede koju mu je Sara

⁴ Trevor (2019) pretpostavlja da se Sara sticanjem slobode osvetila Čarlsu „za njegovu seksualnu aroganciju“ koja je u XIX vijeku bila česta osobina muškaraca iz više klase.

⁵ Po Frojdu, sublimacija je znak zrelosti i civilizacije (Freud, 1910).

⁶ U romanu, kad Čarls konačno pronade Saru, postoje još dva završetka. U poglavlju 60, Sara prihvata Čarlsovu ljubav i oni ostaju srećni zajedno. U narednom, posljednjem poglavlju romana, Sara predlaže Čarlsu da njihov odnos bude platonski, što on odbija.

naniijela svojim nestajanjem, bez ikakvog upozorenja, kao i svojim patnjama doživljenim u toku mukotrpnog traganju za njom. Čarls joj oprašta, i oni se izmire. Na kraju, vidimo ih zajedno u brodiću koji plovi po jezeru Vindermir.

U posljednjem završetku romana, Foulzov narator osuđuje Čarlsa da bude neženja i da i dalje luta morima (aluzija na sliku Odiseja ipak se javlja!). Sa psihoanalitičkog stanovišta, takav kraj bi mogao ukazivati da Sarine i Čarlsove nesvjesno nadodređene projekcije čine da oboje prenose jedno na drugo svoj lični roditeljski imago (neku metonimijsku figuru), čime sprečavaju trajni međusobni odnos uzajamnosti u braku. Tako roman u konačnoj verziji završetka prenosi osjećanje gubitka. Čarls i Sara su odvojeni, a nepotpuno poznavanje sebe (De Bianchedi, 1991) ne dopušta im da steknu takvu slobodu da zasnuju odnos različit od fuzionog, različit od posjedovanja i sagorijevanja u drugom. Oni nijesu u stanju da ostvare zreli interpersonalni odnos, u kojem bi se svako od njih kao subjekt međusobno i uzajamno prepoznavao, ali i priznavao i poštovao drugog kao zaseban objekt. Čarls je osuđen na izolaciju, pod uticajem poriva koji ga tera da se otiskuje „daleko van, na neizmerno, slano, otuđujuće more“ (ŽFP, posljednja rečenica romana ŽFP, str. 495). Tako se u romanu krug simbolizacije, koji je i započeo slikom Sare zagledane u pučinu, ponovo zatvorio slikom mora, u koju pisac postavlja i Čarlsa, „koji je već počeo spoznavati [...] da život mora biti [...] izdržan“ (ŽFP, 495). Poigravanje sa završecima romana možemo shvatiti iz jedne od glavnih rečenica na Foulzovom internet sajtu: „Na najvažnija pitanja u životu nikada niko drugi ne može odgovoriti osim upravo tog čovjeka koji ih postavlja.“⁷

Posljednji, upravo navedeni, tragični završetak fikcijskog dijela romana potpuno je izostavljen iz filmskog scenarija.

⁷ V. <https://www.fowlesbooks.com/book-category/novels/> pristupljeno 2. 4. 2023.

Izgleda da takvim obrtom, film gubi osobine tragedije koje su sadržane u romanu, bar u sloju fikcije iz viktorijanskog razdoblja. Međutim, u filmskoj verziji, takav kraj je pomjeren na metafilm u kome Majk gubi Anu. Time je pokazana nestalnost ljubavnog odnosa u našem dobu, nasuprot njihovoj trajnosti u viktorijanskom dobu. Prikazuje se da Majk snažno libidinalno investira svoju ljubavnu vezu sa Anom, tako da se na kraju gubi u iluziji posjedovanja voljenog objekta, što je, prema psihoanalitičkom gledištu dato kroz mentalnu sliku druge scene, nesvjesnog fantazma stavljenog u službu umjetničke igre. Majkova želja fantazmatskih razmjera se oslikava kao težnja da posjeduje Anu/Saru, kao svoj idealni objekt. Na kraju filmskog djela, vrtoglava jukstpozicija scena Ana – Majk i Sara – Čarls prelazi u graničnu zonu njihove konfrontacije, a tada i sâm Majk postaje zarobljenik igre. Majk je u stanju da zbog Ane žrtvuje svoj dosadašnji porodični život sa suprugom i ćerkom, kao što Čarls gubi svoju društvenu čast raskidom sa Ernestinom i traganjem za ozloglašenom Sarom (Marone, 2015). Ana, za koju je afera sa Majkom bila kao spas od dosade, jedva nešto više od igre, lako raskida njihovu aferu, odvozeći se kolima sa zabave, priređene povodom završetka filma. Zaljubljeni Majk je traži i pokušava da je vrati tako što je doziva imenom „Sara!“ „Greška“ je prenijeta iz drugog svijeta, iz područja imaginarnog, iz Anine uloge Sare. Ova greška je i simptom kojim se ispoljava oporicanje gubitka i izražava teškoću podnošenja gubitka. Gubitak Ane ističe Majkovu poziciju u simboličnom, kao poziciju koja je u suštini strukturisana nedostatkom, odsustvom. Istovremeno, time se i gledaoci pripremaju na rastanak od likova Ane/Sare i Majka/Čarlsa, likova u koje su se uživljavali u toku gledanja filma.

Možemo zaključiti da film *Ženska francuskog poručnika* ispunjava sve kriterijume izvrsne adaptacije. Rajs i Pinter su uspjeli da u filmu izuzetne ljepote i drugih estetskih kvaliteta na

inovativan način prenesu suštinske kvalitete Foulzovog velikog romana. Engleska filmska kritika je sa tri BAFTA nagrade (Meril Strip za najbolju glumicu, nagrada za muziku i za zvuk), uz još osam nominacija potvrdila umjetničku vrijednost filma koji je imao i pet nominacija za Oskara.⁸ *Ženska francuskog poručnika* je film koji je bio daleko ispred svog vremena što potvrđuje i njegova današnja aktuelnost i činjenica do ostaje nenadmašan uzor za filmsku adaptaciju velikog romana.

Engleski pacijent

Roman *Engleski pacijent* kanadskog romanopisca Majkla Ondatjea (Michael Ondaatje) je dobitnik Bukerove nagrade za književnost. Za istoimeni film ga je adaptirao Entoni Mingela (Minghella, 1996), režiser i scenarista.

Ratom traumatizovani likovi u filmskoj adaptaciji *Engleskog pacijenta*

Ondatjeov roman je istorijska fikcija koja prikazuje dešavanja neposredno prije i u toku II svjetskog rata. Kao postmodernističko djelo, roman odlikuju fragmentacija i nejasne granice između fikcije i istorijske realnosti. Čitaoci postepeno saznaju kakva je prošlost likova romana kao što osobe iz stvarnog svijeta tek postepeno upoznajemo, u toku većeg broja sureta s njima.⁹

Glavni likovi romana u kome se prepliću sadašnjost i prošlost okupljeni su zajedno poslije pretrpljenih ratnih trauma, u toku njihovog boravka u Toskani, blizu Firenze, u vili San Ćirolamo,

⁸ V. [https://en.wikipedia.org/wiki/The_French_Lieutenant%27s_Woman_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_French_Lieutenant%27s_Woman_(film)) pristupljeno 30. 4. 2023.

⁹ V. Anon. <https://linguarydberg.wordpress.com/lit-circle-2013/the-english-patient/how-is-postmodernism-themes-used-in-the-english-patient-by-michael-ondaatje/> pristupljeno 19. 5. 2023.

nekadašnjem manastiru za monahinje koji je odavno izgubio svoju namjenu. Vila je napola razrušena u toku ratnih bombardovanja, a jedno vrijeme je bila sjedište savezničke bolnice. Po odlasku saniteta, u vili ostaju samo dvije osobe: Hana, medicinska sestra, francuska Kanađanka, saveznički ratni dobrovoljac i njen umirući zagonetni pacijent (Ralf Fajnz) koji se ne sjeća svog imena. Njegovo lice je „boje smole“ (EP, 105) a crte lica su neprepoznatljive zbog teških opekotina koje, kako primećuje Hana „iznad cevanica [...] idu do same kosti“ (EP, 13). Hana vjeruje da je njen pacijent Englez i „svetac“, pa je za čitaoc/gledaoc veliko iznenađenje kad se njegov pravi identitet otkrije pri kraju knjige.

U vilu će uskoro pristići Dejvid Karavađo (Vilem Defo), Kanađanin, prijatelj Haninog oca i Kirpal Sing (Navin Endrjus), Sik koji je dobio nadimak „Kip“ jer Britanci ne mogu da izgovore njegovo indijsko ime. Kip je deminer, pripadnik Britanske ratne jedinice za deaktiviranje bombi.

Prošlost glavnih likova romana i njihove traume se čitaocu/gledaocu filma otkrivaju u toku njihovih snova, sjećanja, razmišljanja, razgovora i drugih interpersonalnih interakcija. Na ekranu, Mingela je često za prikazivanje njihove traumatične prošlosti uspješno koristio slike-vrijeme, najčešće slike-sjećanja (Deleuze, 1983) koje se, kao i u romanu, ne prikazuju hronološki, već u vidu analepsi.¹⁰

Za razliku od romana, u prvim sekvencama filma prikazana je tragedija „engleskog pacijenta“: njegov avion je u toku leta

¹⁰ Analepsa je „literarna tehnika kojom se hronološko pripovijedanje preki-
da umetanjem nekog događaja koji se desio ranije. Termin se u filmskoj umjet-
nosti koristi za duže sekvence koje prikazuju takve umetnute događaje, za
razliku od flešbeka koji se odnosi na scene kraćeg trajanja.“ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/analepsis#:~:text=%3A%20a%20literary%20te-chnique%20that%20involves,or%20scenes%20of%20earlier%20occurrence>
pristupljeno 12. 5. 2023.

iznad pustinje pogođen vatrom i zapaljen. On je pretrpio teške opekotine skoro čitvog tijela i pravim čudom je ostao živ, najviše zahvaljujući Beduinima koji su ga brzo prihvatili i liječili posebnim melemima. Beduini ga zatim prenose u savezničku bolnicu u kojoj postaje Hanin pacijent.

Hana (Žilijet Binoš) je u prvim sekvencama filma prikazana u ranjeničkoj bolnici na frontu, među teško ranjenim mladim vojnicima. U narednim dramatičnim scenama gine njen vjerениk Jan a zatim i Hanu iz minskog polja spašava deminer Kip. Hana je pretrpjela traumatski šok i ne sjeća se svog spasioca. Psihički traumatizovana kao očevidac smrti stotina vojnika koje je njegovala, Hana ih nije oslovljavala po imenu, već sa „druže“, ne misleći na njihova imena i lični identitet, kao da je na taj način pokušavala da se desenzibilizuje od brojnih gubitaka. Međutim, vijest o očevoj smrti je bila kulminacija traume pri kojoj je Hana, kao i njene ratne drugarice, od užasnih susreta sa smrću „[p]ucale [...] onako kako bi se raspukao inženjerac u trenutku kad bi eksplodirala mina koju je pokušavao da demontira. Pucale su onako kako je Hana pukla kada joj jedan oficir [...] uručio pismo sa veću o smrti njenog oca.“ (EP, 51)

Karavađo, u toku rata britanski špijun koji je krao nacističke dokumente, pretrpio je teške traume kada su ga nacisti uhvatili, mučili i odsjekli mu palčeve na rukama. On svoju psihološku traumu privremeno ublažava injekcijama morfijuma.

Kip i dalje stalno izlaže svoj život smrtonosnoj opasnosti nastavlajući sa deaktiviranjem mina koje su u Toskani ostale poslije povlačenja nacista. U romanu su njegovi deminerski podvizi podrobno opisani i kao čitaoci stalno strepimo za njegov život, naročito kad saznamo da je u toku rata poginula većina deminera iz njegove jedinice. U filmu je manji broj sekvenci podvojen za Kipov rad na deminiranju dok je njegova ljubav sa Hanom prikazana u većem broju kratkih scena. Prema romanu,

oni „spavaju jedno pored drugog. Uspostavili su zvanični celibat“ (EP, 231). U filmu, nije sasvim jasno prikazano da je njihov ljubavni odnos u stvari u vidu ljubavi dvoje adolescenata. S druge strane, i iz filma, kao i iz romana jasno je da im njihova ljubav pruža ne samo utjehu već i znatno pomaže u njihovom oporavljanju od traume.

Najveći broj filmskih sekvenci odvojen je za prikaz ljubavne drame i stradanja ljubavnika, Kliftonove supruge Katrin i glavnog muškog lika, „engleskog pacijenta“, dok je značaj ostalih likova potisnut na priču koja okružuje tu ljubav (Nikolić, 2021). Pacijentov težak gubitak pamćenja, u vidu posttraumatske i disocijativne amnezije, postepeno se, ali nepotpuno, oporavlja dok mu Hana čita odlomke iz njegovih istraživačkih bilješki i Herodotove istorije. Iz njegovih slika-sjećanja u kojima nema potpunog hronološkog poklapanja sa podacima iz njegovih zabilješki, postepeno se raskriva da je on prije izbijanja rata u Sjevernoj Africi pravio mape libijske pustinje za Britansko geografsko društvo. Tada se razvila ljubavna strast između njega i Katrin (Kristin Skot Tomas), supruge britanskog pilota-obavještajca i njegovog saradnika Kliftona (Kolin Firt).

U filmu, slike-sjećanja, najpoetskiji dio filma i romana, prikazuju kako se kartograf prvo zaljubio u Katrinin glas dok je ona čitala odlomke iz Herodotove *Istorije* (EP, 153, 239). Slike-sjećanja u najpoetičnijem dijelu filma prikazuju njihovu tajnu ljubav u Kairu, njeno oduševljenje tokom slušanja mađarske ljubavne pjesme i njihovu zadivljenost prilikom kartografovog otkrića drevnih pećinskih crteža plivača koji mogu ukazivati da je na tom mjestu nekada bilo jezero ili more.

Saznavši za vanbračnu vezu svoje supruge, u bijesu zbog narcisistične povrede, Klifton pokušava da ubije kartografa obrušavajući se na njega svojim avionom. U toj dramatičnoj filmskoj sekvenci on pri rušenju njegovog aviona pogine a

Katrin biva teško povrijeđena i nepokretna, zbog višestrukih preloma rebara i kostiju stopala. Očevidac te nesreće, kartograf, prenosi Katrin u pećinu i odlazi da za nju nađe medicinsku pomoć. Na tom mjestu, kartograf zbog bolova prekida svoju priču a Karavađo mu daje novu dozu morfijuma da bi mu ublažio bolove.

U narednoj analepsi, kartograf oporavlja još jedan fragment svog pamćenja, te saznajemo da je on mađarski arheolog, grof Laslo Almaši. U herojskim naporima da spase Katrin, bio je prinuđen da nacistima preda svoje mape, u zamjenu za vodu za piće i prevoz do Pećine plivača.

Nekrofilija i eutanazija

Ulazeći u pećinu, Laslo zatiče mrtvo Katrinono tijelo. On se tada svlači da bi doživio posljednju bliskost sa svojom voljenom. On snagom svoje ljubavi opravdava svoj postupak. Time on potvrđuje da je njegov posljednji susret sa mrtvom Katrin epizoda nekrofilije. Naziv nekrofilija (od grčkih riječi *nekro* – mrtvac i *filein* – voljeti). Nekrofilija se smatra za morbidnu, psihopatološku privlačnost mrtve osobe, uključujući i seksualne snošaje sa mrtvim. Pod okolnostima opisanim u Ondatjeovom romanu, nekrofilija nije ni svetogrđe ni obesvećenje leša, kao ni u nekim drugim izuzetnim slučajevima (Metcalf, 2021).

I u romanu i u istoimenom filmu, Hana ispoljava nekrofilne težnje. Ona se uveče svlači i leži u krevetu pored umirućeg pacijenta koji je nalik na raspetog Hrista. Naravno, samo iz romana saznajemo da pacijentu, kao „nekim čudom penis nije opečen [...] i spava kao morski konjic“ (EP, 13–14). Hana se ne usuđuje da ga dotakne jer bi mu i najmanji dodir izazvao jaki bol. Time je potpuno isključena svaka pomisao na njihov seksualni odnos. Kako je navedeno u

romanu, „izgleda da se ona [Hana] „lancima privezala za čoveka koji umire“ (EP, 50), onoga koji je na granici između života i smrti. Karavađo ovako komentariše Hanino otvoreno priznanje da voli svog pacijenta; „Devojka od dvadeset godina koja se odriče sveta da bi volela duha.“ (EP, 51)

Hanina želja za smrću odnosno tanatofilija je očita u sceni u kojoj sve vrijeme stoji pored Kipa i u jednom mu trenutku hrabro pomaže kad on u voćnjaku kratkotrajno ima problem pri deaktiviranju velike opasne bombe. Identifikujući se sa engleskim pacijentom, ona je tada željela da umre. U drugoj sličnoj situaciji, Hana rizikuje život pomažući Kipu da deaktivira bombu. Izgleda da je Ondatje u svom romanu povezo nekrofiliju sa teškom akutnom psihološkom traumom kod grofa Almašija i sa dugotrajnim, višegodišnjim hroničnim posttraumatskim poremećajem kod Hane.

Uvjeren da je sahranio Katrin na svetom mjestu u pustinji, grof Almaši poetski i misaono završava svoju priču (što je većim dijelom prenijeto i u Mingelinom filmu):

„Mi umiremo sa bogatstvom ljubavnika i plemena, ukusa koje smo progutali, tela u koja smo uronuli i preplivali ih kao da su reke mudrosti, osoba uz koje smo se uspeli kao da su drveće, strahova u koje smo se sakrili kao da su pećine. Želim da sve ovo bude ispisano na mom telu kada umrem. Ja verujem u takvu kartografiju – u to da budem obeležen prirodom, a ne da sam sebe unesem u neku mapu, onako kako neki bogati muškarci i žene stavljaju svoja imena na neka zdanja. Mi smo zajedničke istorije, zajedničke knjige. Naše ukuse i iskustva niko ne može da svojata, niti su oni monogamni. Sve što sam želeo bilo je da hodam takvom zemljom bez mapa.“ (EP, 266–267)

Hana s mukom suzdržava suze dok svog najtežeg pacijenta pošteđuje daljih muka, uz njegov pristanak. Metcalf (Metcalf, 2021) pravilno uočava da Ondatjeov roman opisuje

medicinsku eutanaziju umjesto koje se danas koristi termin „asistirano samoubistvo“ što je danas dopušteno samo u malom broju zemalja jer je zakonski teško definisati pod kojim je uslovima opravdana. Izuzetna situacija u kojoj je moguće opravdati eutanaziju umiruće osobe prikazana je u Hanekeovom filmu *Ljubav* (Martinović, 2021). U Mingelinom filmu, Laslo Almaši je, za razliku od junakinje filma *Ljubav*, potpuno svjestan i svoj pristanak na eutanaziju čini očiglednim. Dok Hana jedva suzdržava suze pripremajući posljednju dozu morfijuma za svog pacijenta, on joj dodaje još četiri ampule. Prema tome, prikaz eutanazije je eksplicitan i u Ondatjeovom romanu i u Mingelinom filmu.

Različiti završeci romana i filma

Mingelin film je izostavio jednu od ključnih tema Ondatjeovog djela: kolonijalnu i postkolonijalnu prošlost Zapada, kao i sam način završetka II svjetskog rata sa bacanjem dvije atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki. Upravo je saznanje o tim događajima, o užasu koji je zadesio jednu azijsku zemlju, potreslo Kipa iz korijena njegovog bića i promijenilo njegovu posvećenost Britaniji. On je proveo čitav rat tako što nije bio primoran da ubije neko ljudsko biće a sve to vrijeme je rizikovao svoj život. Kip konačno odlučuje da se vrati u svoju domovinu, Indiju. U filmu je njegov odlazak i ostavljanje Hane ostao nedovoljno motivisan jer je izostavljen kraj romana u kome Kip, sada srećno oženjen čovek i otac dvoje dece razmišlja o Hani i vremenu provedenom sa njom. Zahvaljujući tome što ima „ovaj ograničeni dar [telepatiju], nalik na nemo odmotavanje filmske trake na kojoj je samo ona“, on vidi Hanu u njenoj zemlji, „vidi njenu narav i njenu sve dužu kosu, koja joj stalno pada u oči“ (EP, 302). Na tim posljednjim stranicama romana, Ondatjeova poetska proza doseže do jednog od svojih najviših vrhova.

I pored nemogućnosti da obuhvati cjelokupnu kompleksnu tematiku romana *Engleski pacijent*, Mingelin film je u velikoj mjeri zadržao fragmentiranost Ondatjeovog romana i uspio da svojim poetskim vizuelnim stilom transponuje ljepotu Ondatjeove poetske proze, uz neophodnu pomoć svih saradnika, naročito vrhunskih rola glumaca. Na taj način, film *Engleski pacijent* je postao novo, ucjelinjeno djelo koje je imalo izvanredno povoljnu recepciju i gledalaca i kritičara. Film je nagrađen sa devet nagrada Američke filmske akademije, uključujući i one za najbolji film i najbolju glavnu žensku ulogu što ga čini najuspješnijim britanskim film u istoriji Oskara.

Novi putevi filmske adaptacije

U XXI vijeku, vremenu tehnologije koja proizvodi obilje vizualnih znakova i potrošnje ekrana svih vrsta, brojne filmske adaptacije često su podređene specijalnim tehničkim kompjuterskim efektima. I pored toga, u nekima od njih nastaju novi estetski kvaliteti, kao u filmovima *Alisa u zemlji čuda / Alice in Wonderland* (2010), *Osvetnici: Završnica / Avengers: Endgame* (2019) i *Avatar* (2009) i *Avatar: put vode / Avatar: the way of water* (2022). S druge strane, značajni savremeni filmski autori nastavljaju s filmskim adaptacijama romana i u našem vijeku. Tako nastaje novi razvoj intertekstualne retorike, kao što uspijevaju Martin Scorsize (Scorcese) sa djelom *Bande Njujorka (Gangs of New York)* (2002) i Greta Gervig (Gerwig) sa filmom *Male žene / Little Women* (2019), po romanu Lujze Mej Olkot (Louisa May Alcot).

Možemo zaključiti da su savremeni putevi filmske adaptacije neiscrpn. Filmska tehnologija omogućava nove načine umjetničkog predstavljanja, kao i filmske adaptacije veoma kompleksnih književnih djela, onog što je donedavno bilo potpuno nezamislivo za prikazivanje na filmskom ekranu. Takav uzoran

primjer je monumentalno Tolkinovo djelo *Gospodar prstenova*, imaginarni svijet fantastike koji ima svoju dubinu i zaslužuje razmatranje u posebnom eseju.

Literatura:

Primarni izvori

- Fowles, John (1969), *The French Lieutenant's Woman*. Boston: Little Brown & Company, (Foulz, Džon, *Ženska francuskog poručnika*, Prevela Nada Šoljan, Liber, Zagreb, 1981)

- *The French Lieutenant's Woman* (Dir. Karl Reisz, 1981), The Criterion Collection, United Artists.

- Ondaatje, Michael (1002), *The English patient*. New York: Alfred A. Knopf, (Ondatje, Majkl, *Engleski pacijent*, Prevela Ivana Damjanović, Narodna knjiga – Alfa, Beograd)

- *The English patient*, (dir. Anthony Minghella, 1996) Miramax Film.

Sekundarni izvori

- Bodri L, (1975) „Dispozitiv: metapsiholški pristupi utisku realnosti“, *III program*, 27: 457–473.

- Cléder J, Jullier L, *Analyser une adaptation Du texte à l'écran*, Paris: Flammarion, 2017: 9.

- Corrigan, T. (2007), Literature on Screen, A History: In the Gap, In D. Cartmell & I. Whelehan (Eds.), *The Cambridge Companion to Literature on Screen* (pp. 29–44). New York: Cambridge University Press.

- De Bianchedi, E. Psychic change: The becoming of an inquiry, *International J. Psycho-Analysis* 1991, 72: 6–15.

- Deleuze, G. *L'image – mouvement. Cinema 1*, Editions de Minuit, Paris, 1983.
- Deleuze, G. *L'image – temps, Cinema 2*, Editions de Minuit, Paris, 1985 (Delez, Žil: Film, 2. Slika vreme, Beograd: Filmski centar Srbije, 2010)
- Freud, S. (1910) *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*.
- Giannetti, Louis, *Understanding Movies*, 8th Edition (Upper Saddle, New Jersey: Prentice Hall, 1999), 390.
- Green, A. *Un oeil en trop*, Éd. Minuit, Paris, 1969.
- Holland, N.: *The dynamics of literary response*, New York, Oxford Univ. Press, 1968.
- Hutcheon, Linda (1988), *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London: Routledge.
- Hutcheon, L. (2006), *A Theory of Adaptation*, New York/London: Routledge.
- Jakobsen, R. (1966), *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit.
- Kohut, Heinz. (1971), *The analysis of the self*, New York: International University Press.
- Kristeva, Julia. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Language and Art*, Trans. Thomas Gora, Alice Jardine and Leon S. Roudiez, ed. Leon S. Roudiez, New York: Columbia University Press, 1980.
- Kristeva, J . *The speaking subject*, u *On Signs*, edited by M. Blonsky, Basil, Blackwell, London, 1985, pp. 210–220.
- Lacan, J. (1972–73) *Encore, Le seminaire, livre XX*, ed. Jacques Alain Miller, Paris, 1975.
- Lacan, Jacques (1958) *La direction de la cure et les principes de son pouvoir*, in *La Psychanalyse*, P.U.F., Paris, T. VI.
- Marone N. *The French Lieutenant's Woman*, January 21, 2015 Nathan Marone <https://paperscreenblog.wordpress.com/2015/01/21/the-french-lieutenants-woman/> 30.5.2023
- Martinović, Ž. (2020) *Godarovi filmski eseji*, *Matica*, zima 2020, 84: 341–376.

-
- Martinović, Ž. (2021) Nasilno okončavanje života u Hanekeovim filmovima *Ljubav i Hepiend, Matica*, jesen 2021, 87: 399–432,
- Metcalf, J. Necrophilia and Medical Euthanasia in Michael Ondaatje's *The English Patient: An Illustrated Literary Analysis. International Journal of Emergency Mental Health and Human Resilience*, Vol. 17, No. 1, pp. 256–257, ISSN 1522–4821
- Metz, Christian. (1982) *Psychoanalysis and cinema*, London: Macmillan.
- Nikolić, V. (2021), Mapping Memory and Desire in *The English Patient: A Postmodern Novel's Adaptation to Film. Belgrade English Language and Literature Studies*, 13(1), 229–242. <https://doi.org/10.18485/bells.2021.13.10>
- Pinter, Harold (1981), *The French Lieutenant's Woman: A Screenplay*, Foreword by John Fowles, Boston: Little Brown, 1981. Rose G, *The French Lieutenant's Woman: The unconscious significance of a novel to its author, American Imago*, 1972,29: 165–176.
- Slethaug, G. (2014), *Adaptation Theory and Criticism: Postmodern Literature and Cinema in the USA*, New York/London: Bloomsbury.
- Trevor, William, *The French Lieutenant's Woman Reviewed, The Guardian* 12 June 2019 <https://www.theguardian.com/books/2019/jun/12/the-french-lieutenants-woman> pristupljeno 2.6.2023

KARAVAĐO: PROLETERSKI SLIKARSKI GENIJE

Mladen Zadrina

Michelangelo Merisi, named after his birthplace near Bergamo, started as a painting student to earn a living in Milan at the age of eleven. During his years of study, he arrived in Rome, where a large construction industry developed under the patronage of Pope Sixtus V.

Caravaggio personified what is holy and sublime, and although this method was certainly known to the masters of the Renaissance, what distinguishes Caravaggio is the will to overcome illusion making his characters and objects tangible, strong and worldly. Material reality preoccupies the painter, the figures are placed in the dark with an unlimited background, and the light falls heavily and from the outside into the picture so that the characters and objects are emphasized graphically and dramatically.

Raznovrsnost umjetničkih strujanja i pravaca obuhvaćenih nazivom „barok“ odgovara diferenciranoj društvenoj slojevitosti i duhovnim pravcima te epohe. Uprkos suprotstavljenim elementima mogu se definisati zajedničke osobine, novo viđenje i osjećanje svijeta i svemira nadahnuto prirodnim naukama koje narasta do te mjere da se umjetnost koristi kao oružje vjerske propagande, ne da uplaši, već da impresionira vjernike.

U to doba Kopernikovo učenje uzdrimalo je predstavu o zemlji kao središtu svemira oko koje kruži Sunce. Čovjek u toj novoj slici svemira vidi sebe malenim, iako mu je samosvijest porasla, budući da je shvatio zakone prirode i pokušao da se uklopi u beskraj koji ga je još po malo zasjenjivao i možda plašio.

Tu se i krije jedan od suštinskih elemenata barokne umjetnosti, a to je osjećanje beskrajnosti. Dinamičnim oblicima širokih poteza, nasilnim skraćivanjem perspektive, jakim (prejakim) svjetlosnim efektima i smjelim prodorima u još jedva sagledivu daljinu, umjetnost baroka osjeća sebe kao dio pomenutog beskrajnog svijeta. U njoj se ogleda i potrešenost od dinamike svemira koji je bez prostornih granica.

U baroku se ogleda i stalna težnja ljudskog društva ka diferenciranju, društvenoj i kulturnoj slojevitosti, što traje ili tek nastaje, a koja se ogleda i ispoljava u polivalentnosti i suprotnosti istovremeno.

Tumačenje riječi „barok“ prvenstveno je predstavljao jedan od oblika logičkog zaključivanja. Termin se može odnositi i na kamen nepravilnih, bizarnih i manje vrijednih oblika (od špansko-portugalskog *barrucco*).

U prenešenom smislu pojam barok znači oblike koji su pretjerani, izvještačeni, iskonstruisani i neuravnoteženi i koji bi, ako se tako posmatra, bili u suprotnosti sa antički inspirisanom simetrijom i harmonijom renesanse, kasnije i klasicizma.

Na barok se, kao neobično, bizarno, hiperbolično i ekstravagantno gledalo sve do polovine 19. vijeka kada je počelo naučno objektivnije vrednovanje umjetnosti baroka. Tek tada, stilska razvojna uloga barokne umjetnosti je revidirana i postavljena na osnove širega kulturno-umjetničkog zbivanja – konteksta. Posebno se na tome radilo početkom 20. vijeka, kada je savremeno metodično historijsko umjetničko proučavanje dokazalo specifičan značaj baroknog ideala ljepote.

Barok se razvio iz visoke ili kasne renesanse, a njegova domovina je Italija. Barok se sasvim formirao u Rimu, potkraj renesanse i uporedo s manirizmom. Barokna umjetnost se razvila i zapljusnula sve ondašnje evropske zemlje, a naročito je bila povezana s težnjama obnove katoličke protivreformacije koja pobjeđuje u tom razdoblju. Barokna umjetnost je bila i u službi

feudalne dvorske reprezentacije, dakle u okviru određenog vladarskog apsolutizma, čime je bio potvrđen službeni značaj barokne umjetnosti, kako sa crkvene, tako i sa svjetovne strane.

Životna snaga baroka dokazana je umjetničkim tvorevinama, višeslojnom duhovnom i društvenom djelatnošću, bogatim i specifičnim razvojem ne samo u Italiji, već i po cijeloj zapadnoj Evropi.

Barok predstavlja veliki umjetnički izraz, nastao u fazi krupnih društvenih preobražaja koji su se odrazili na mnoga polja ljudske djelatnosti.

*

Nakon idealizujuće i izvještačene umjetnosti manirizma na scenu stupa stvarnošću isnspirisani i ispunjeni naturalizam Karavađa (1573–1610) .

Mikelandelo Merizi, nazvan po mjestu rođenja kod Bergama sa jedanaest godina počinje kao slikarski učenik da zarađuje za život u Milanu. U godinama učenja, kada ga je put neizostavno vodio preko Venecije, vidio je Koređa i Tintoreta. 1590. g. stiže u Rim gdje se pod plaštom pape Siksta V razvila velika građevinska djelatnost koja je slikarima davala mnogostruke zadatke. Stariji su majstori još zastupali manirizam kao mjerodavno shvatanje umjetnosti, ali njihova djela nijesu odgovarala zahtjevima epohe koja je tražila nešto novo, izraz naglašenog osjećanja.

Karavađo se mogao nastaniti u Milanu ili bilo kojem gradu, ali je mladi slikar želio više od toga, zapravo je želio biti u epicentru svjetske kulture i umjetnosti u svjetskoj prijestonici kulture, Rimu koji je u to doba bio u procesu transformacije. Kupola crkve Svetog Petra je tek bila završena, a obnova ranohrišćanskih bazilika Santa Marija Mađore i San Đovani u Lateranu označile su trijumf hrišćanstva. Proširivale su se ulice, luka na Tibru je otvorila vrata prema svijetu. Papa Sikst V je pozvao sve umjetnike Apeninskog poluostrva, arhitekta, slikare, vajare, rezbare, majstore livenja bronzne da dođu u Rim.

Karavađov realistični stil koji je donio iz Lombardije, nije bio u trendu i postojala je realna „opasnost“ da mladi umjetnik postane servilni imitator starih majstora. Karavađo u tom trenutku nije imao puno izbora, osim da se povinuje trendu i izvjestan period života proveo je u nižim slojevima rimskog društva među svojim prijateljima i kolegama koji su čekali narudžbe ili tražili laku zaradu.

Život Karavađa i njegovih prijatelja proticao je u radu, alkoholu, ludorijama po bordelima, kocki... Izgledi za bolji život naglo su se promijenili jer je bogati prelat, Pandolfo Puči pratio nova umjetnička strujanja i oduševljen Karavađovim talentom i sposobnostima ali i beskompromisnošću njegovog karaktera, ponudio umjetniku hranu i smještaj, a da zauzvrat on kopira religiozne slike.

Raspoložujući sa puno slobodnog vremena Karavađo je slikao kad god je želio. Sasvim izvjesno slika *Dječak koga je ujeo gušter* naslikana je na početku njegovog boravka kod kardinala Pučija. Dječak je prikazan tačno u trenutku reakcije na bol uz trzaj ruke unatrag, što predstavlja revoluciju u slikarstvu obilježavajući dolazak trenutnog u slikarstvu što će i biti jedna od suštinskih karakteristika čitave epohe baroka.

Karavađo:

Dječak koga je ujeo gušter

oko 1594–96.

ulje na platnu, 66 x 49,5 cm.

Nacionalna galerija u Londonu

Ova slika je alegorična jer prikazuje bol nastao u ljubavi, dječakovo golo rame i cvijet iza uha poistovjećuju ga sa prostitutkom.

Ovo je bio period kada je Karavađo naslikao čuvenog *Lautistu*, sliku na kojoj su instrumenti prikazani do najsitnijih detalja, a izvođač na lauti prikazan sa provokativnim pogledom i dvosmislenim izrazom.

U ovoj fazi stvaranja Karavađo još uvijek nije slikao žene, inspirisali su ga mladi momci. Već godinu dana kasnije stvara veoma dirljivu sliku *Magdalena pokajnica*.

Nije poznato zašto je Karavađo napustio kardinala Pučija, poznatog i kao „kardinal salata“ zbog cicijašenja, tek umjetnik se našao na ulici bez novca, kao i tri godine ranije kada je došao u Rim.

Nakon teške bolesti i dugotrajnog oporavka Karavađo radi u ateljeu Kavalijere d'Arpina tadašnjeg izuzetno cijenjenog slikara. Atelje u kome je radio bilo je mjesto na kome se susreo sa najbogatijim rimskim ljubiteljima i zaštitnicima umjetnosti, kardinalima, ambasadorima, savremeniciima slikarima i bogatim trgovcima. Jedan od njih, Valentin, zainteresovao se za Karavađa i tada nastaje slika *Dječak sa korpom voća*.

Nedugo potom, zbog spleta raznih okolnosti Karavađo se ponovo našao na ulici i uprkos tome što je poznavao rimsku elitu družio se sa rimskim probisvjetima. Nije se obazirao na Valentinove savjete i opijen slobodom provodio je vrijeme oko trga Navona, uglavnom u besparici. Sa tek navršenih dvadeset godina mladi umjetnik je želio da živi kako se njemu sviđa i da nespunito radi i stvara. Kako je i za to bio potreban novac vratio se Valentinu i počeo da slika religiozne scene za kojima je bila velika potražnja. Nedisciplinovan, oglušivao se o savjete svog poslodavca ali su tada nastala dva njegova djela – *Bah* i *Proročica* koja je šokirala tadašnju javnost jer je bila prva slika na kojoj je bila postavljena jedna ovakva scena.

Nakon puno nagovaranja ipak prihvata da radi religiozne scene koje su bile tražene i tada nastaje remek djelo *Ekstaza Sv. Franje*. Ovo djelo mu je širom otvorilo vrata rimskih kolekcionara, donijelo mu je reputaciju i poštovanje kod moćnika i stručna javnost ga smatra njegovim prvim zrelim ostvarenjem.

Slika *Ekstaza Sv. Franje* izazvala je različite reakcije kritike i, prema nekim historičarima umjetnosti, ona označava pojavu baroka.

Prizor je smješten u noć, vatra koja gori u pozadini baca svjetlost ka nebu, a Franjo biva žigosan u stanju mistične ekstaze koja do tada nikada ranije nije bila naslikana. On se nagine natrag ka rukama senzualnog mladića oličenog u liku anđela. Prizor je pun emocija, a igrom svjetlosti i kompozicijom slika daje i prikaz pozorišnog efekta.

Sveti Franja predstavlja uvod u Karavađove velike religijske kompozicije, posebno *Preobraćenje Svetog Pavla*. Kardinal Del Monte je zapazio Karavađove žanr kompozicije, pozvao ga je u svoju palatu i preporučio ga kao slikara, pa je zahvaljujući njemu Karavađo dobio prvu veliku javnu porudžbinu za Francusku crkvu (San Luigi dei Francesi) i, uskoro, za crkvu Santa Maria del Popolo, u kojoj slika *Preobraćanje svetog Pavla*.

Materijalno zbrinut, umjetnik usavršava svoj genij i stvara na svojim slikama osjećaj trenutnog u tamnosvijetlom kontrastu koji je sve više dolazio do izražaja. Ne sputavajući svoj poriv da provocira, iznenađuje, saopštava svoje disidentske stavove ili se suprotstavlja autoritetima, Karavađo je stvarao djela koja su zapanjivala, uznemiravala ali i uzbuđivala njegove zaštitnike.

Del Monteova kolekcija je dobila dragocjeno platno iz tog perioda, sliku *Kartaši*. Na slici se po prvi put javlja troje protagonista u venecijanskom formatu i ovdje se prepoznaju ulične, pozorišne scene, a u njima izopačeni i zli likovi.

Karavađo: *Pozivanje sv. Mateja*

oko 1599–1600. godine

ulje na platnu, 322 x 340 cm.

Kapela Kontareli, Crkva sv. Luja Francuskog

Potreba za religijskim temama, skupa sa pritiscima kardinala, navela je Karavađa da naslika druge biblijske teme. Nakon što je naslikao *Žrtvovanje Isaka*, izabrao je strašnu scenu na kojoj Judita odsijeca glavu Holofernu.

Slika *Odmor na putu u Egipat* takođe prkosi konvenciji i tradiciji: Bogorodica ima crvenosmeđu kosu nasuprot plavim uvojcima maloga Hrista. Nedugo potom nastaju dvije velike Karavađove slike *Mučeništvo Svetog Matije* i *Pozivanje svetog Matije*.

*

Za Karavađov stil osnovna su dva elementa: odnos prema stvarnosti i novi način korišćenja svjetlosti. Otkrivajući radikalno, ističući pokazivačkom svjetlošću, on oblikuje biblijske legende kao profana, svakodnevna zbivanja koja se odigravaju u narodu. Njegov „grubi“ realizam bio je u suprotnosti sa tradicionalnim ukusom nalogodavaca i vrijeđao je njihovo pobožno osjećanje. Njegov neuspjeh je u tom pogledu bio sociološki uslovljen. Međutim, taj je stav doveo do trajnog uticaja na kasnije generacije.

Dajkle, u Karavađovom djelu prisutni su oni narodski likovi u čijem je okruženju živio. Mali ljudi, seljaci, radnici, Cigani smtrani su dostojnim da budu prikazani na njegovim slikama svetaca. Ne samo ljudi već i atmosfera koju je slikao uzeta je iz svakodnevice.

Mračna krčma u kojoj se kockaju prilike odjevene u običnu robu. Pored vrata dva siromaha. Jedan od njih zapovjedničkim pokretom pokazuje na poreznika – *Hristos poziva apostola Matiju* u kojoj da jedva postoji bilo kakav smisao radnje, a jedino tanani oreol oko strogog profila čovjeka sa ispruženom rukom govori da se radi o Hristu. Dakle ni sin božji više nije središte univerzuma, kao fenjerom koji se ne vidi na slici umjetnik je osvijetlio nacrtane prilike koje se izdvajaju iz mraka tako da zbivanje postaje vidljivo za trenutak.

I *Mučeništvo Svetog Matije* i *Preobraćenje Svetog Pavla* i *Smrt Marije* prikazani su u toj naturalističkoj životnoj sferi. Svetitelji su seljaci, radnici i ribari. Marija je radnička žena istrošena pod teretom života koju oplakuju seljaci – apostoli. Čelavom Matiji anđeo vodi pisanju nevičnu ruku.

Večera u Emausu iz milanske Brere, prikazuje četiri muškarca za stolom od kojih trojica nose bradu u uobičajenoj narodnoj nošnji. U sredini je prikazan mladić sa talasastom kosom na razdjeljak u crvenoj odjeći i sa bijelim ogrtačem. Ruku je podigao da potkrijepi ono što govori, očni kapci su spušteni, blijedo lice nosi izraz duboke osjećajnosti i izgleda da je zanimljivo ono što govori. Čovjek naspram njega sa pocijepanim rukavom se naginje ka njemu, čovjek sa kopljem sluša sa izuzetnom pažnjom. Starac sijede brade, lijevo od mladića, raširio je ruke sav zadivljen. Mrtva priroda, korpa sa voćem, tanjir sa mesom, hleb i vino na bijelom stolnjaku ... na taj način Karavađo slika scenu koju priča jevanđelista Luka: „I kad sjedaše s njim za trpezom, uze hleb i blagoslovivši prelomio ga i dade im. Tada se njima otvoriše oči i poznaše ga...“

Karavađo: *Večera u Emausu*

oko 1601. godine

ulje na platnu, 141 x 196 cm.

Nacionalna galerija u Londonu

Karavađo je očovječio ono što je sveto i uzvišeno, taj su postupak doduše znali i majstori renesanse ali ono čime se Karavađo odlikuje jeste volja da prevažide iluziju jer su njegovi likovi i predmeti opipljivi, snažni, ovozemaljski. Materijalna stvarnost zaokuplja slikara, figure su položene u tamno sa neograničenom pozadinom, a svjetlost silno i spolja pada u sliku tako da su likovi i predmeti plastično i dramatično naglašeni. Leonardo se trudio da pomoću svjetlo-tamnog uspostavi jedinstvo prostora i onoga što se u njemu nalazi. Karavađo izdvaja osobe ističući ih oštrim modelovanjem. On prenosi svete elemente u svakodnevni život, čudo više nije metafizička tajna, već život sam po sebi.

*

Karavađova svjetlost slike bila je od velikog značaja za razvoj slikarstva na Zapadu. Skoro u svim njegovim djelima svjetlost upada spolja. Posebno dejstvo postiže pomoću jednostrano i uglavnom odozgo usmjerenog snopa svjetlosti koji prodire u potpunu tamu i uprkos njegovom realizmu, ta svjetlost ne sija da zbivanje učini vidljivim, već da ga sama inscenira. To je igrani život u svim varijantama i temama baroka.

Ova svjesno usmjeravana svjetlost kao i da nije prirodna, jedva ostavlja taj utisak. Ne može se, međutim, ni označiti kao vještačka, slikar jednostavno kombinuje osvjetljenje koje mu pomaže da izrazi svoju misao.

Nasuprot manirizmu, Karavađo je i boji predmeta posvetio veću pažnju na taj način što potencirane vrijednosti boje uklapa u scensko osvjetljenje.

Jedna skupina umjetnika tog vremena uočila je novinu i snagu njegovog djela ali smjela stvarnost i žustri iskaz njegove kičice izazivali su negodovanje nalogodavaca. Ipak, Karavađo je silno djelovao i na španski barok i na holandske slikare tako da se i Frans Hals i Rubens i Rembrant ne mogu zamisliti bez njega.

*

Pojedini kritičari Karavađa su nazivali najranijim proleterskim slikarskim genijem. Savremenici su ga opisali kao žestokog i agresivnog čovjeka. Prilikom pijanki i tuča po rimskim sokacima često je dolazio u sukob sa papskom policijom, a njegovo raskalašno ponašanje kulminiralo je bjekstvom iz Rima nakon što je u jednoj tuči ubio protivnika. Nepoznato je da li su ovi sukobi sa okolinom rezultat psihičkih problema ili su bili slikareva pobuna protiv društva i politike koja se provodila u umjetnosti. U svom nemirnom životu proganjanog čovjeka Karavađo nije mogao da stekne sopstvenu radionicu.

Poslije bjekstva iz Rima stvarao je na Malti, u Sirakuzi i Napulju gdje je živio neko vrijeme. Kada je dobio željno očekivanu vijest da je pomilovan i da se može vratiti u Rim krenuo je zakupljenim brodom ka rimskoj obali. Usput ga hapse španski graničari. Dva dana kasnije je pušten na slobodu i uzalud je tražio svoj brodić i svoje slike. U tridesetsedmoj godini umire od malarije, bespomoćan i napušten od svih.

CRNOGORSKI KRALJEVSKI MINISTAR DR PERO ĐUROV ŠOĆ

Marina Šoć

Dr Pero Šoć, prominent cultural and science worker, publicist, politician, bibliographer, was a minister in the government of King Nikola Petrović in exile and remained with the sovereign until his death. He maintained diplomatic communication with all important European politicians and actively participated in the work of international conferences at the time.

His son donated to the Central National Library of Montenegro a legacy consisting of monographic publications, mostly in foreign languages (French, Italian, Russian), periodicals, extensive and significant archival and lexicographic materials from the late 19th and the early 20th centuries.

Dr Pero Đ. Šoć¹ bio je izuzetno značajna ličnost u političkom i kulturnom životu Crne Gore u prvoj polovini XX vijeka. Naučni i kulturni radnik, publicista, bibliograf, leksikograf, ministar u vladi kraljevine Crne Gore, rođen je 1884. godine, u selu Dubova – Ljubotinj.

„Rođen² sam 1884. u porodici stare Crne Gore, čije je narodno

¹ Od oca Đura Šoća (1861–1923), brigadira i upravitelja vojnih telegrafa i telefona Crne Gore, i majke Stake (1866–1947), iz Paštrovića, rođene Roganović.

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, str. 151.

² Citat iz dokumenta *Povratak iz ratnog egzila u Jugoslaviju 1926*. U memorandumu vladi od 30. VIII 1926. Dr P. Šoć podnosi izjavu o lojalnosti Jugoslaviji, prilažući između brojnih dokumenata i svoju biografiju.

porijeklo obilježeno u jednom zapisu kralja Stefana Dečanskog. Moje bratstvo bilo je među ‘mrijet naviknute’. Njegovo junaštvo i patriotizam zapaženo je bilo i od posljednjih vladara: Vladike Rada, Danila I, Nikole I. Vladika Rade sjetio ga se je i u pjesmi.

Kralj Nikola je mom ocu, brigadiru Đuru u toku rata 1914. lično je čestitao četrasetogodišnjicu državne službe napominjući u telegramu: ‘kao što su tvoji stari radili na konsolidaciji moje države’.

Najranije djetinstvo do polaska u školu proveo je na selu Dubovi. Ljubav prema rodnom kraju bilježi u dokumentu *Moje uspomene*. „Veselo, bezbrižno, srećno bilo je moje djetinstvo. Zdrav ja, zdravi roditelji. U povoljnim materijalnim i životnim prilikama. U zdravom mjestu – selu Dubovi, u kojemu sam rođen, tu živio do upisa u osnovnoj školi na Cetinju. I prije toga porodica je živjela na selu i na Cetinju.

Igra mi je bila draga. Sa seoskom djecom bio sam u društvu, igrali se i veselili. Ponekad i nestašno. Bješe kod nas stara baba Stana, rodom iz Boke, koja je kod nas živjela dugim nizom godina – sve do svoje smrti. Kad ulazah kući sa mnogo djece – ona ne dozvoljavaše da pravimo nered ili da mnogo larmamo. Neki put hćaše nas i otjerati. Tada se žaljah roditeljima, a oni sa osmijehom odgovarahu: pa baba Stana je naša, ona voli decu ali ne da nered...

Roditelji i rodbina obasipali su me pažnjom, čak i mazili – kao dijete. Sjećam se tih raznih pažnja i nježnosti – naročito od strane oca moje babe (očeve majke) – vojvode Petra F.Vujovića, kao i njegove žene Jovanice. Kod vojvode vazda bijaše mnogo gostiju, za ručkom i večerom vazda ponekoliko i poviše gosti, a vojvoda, koji sjedaše na čelu trpeze, vazda mene stavljaše da sjedim pored njega. Govoraše za mene: ‘od njega će biti čojak’.

Otac mog krštenog kuma – serdar Savo Jovićević, onako visok,

Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

Dr Pero Đurov Šoć
(1885–1966)

vazda se hćaše zauzeti na ulici Cetinja kad me sretno, da sa mnom progovori, a iz dolame da povali koji patakun³ da pokloni.

Pored učenja, kojemu sam bio predan, mila mi je bila i igra. Vitko, zdravo dijete zajedno sa drugovima pentrao sam se i po gorama, stijenama kao i po drveću. Iz predškolskog doba sjećam se kako mi bješe ugodno da ljeti – po najvišoj vrućini – igram i trčim.....ja sam, pak volio da skačem tako bos – kao i većina seoske djece koja se ljeti ne obuvaju.“⁴

Osnovnu školu pohađao je na selu Ljubotinju i Cetinju. Gimnaziju je završio na Cetinju. U prvom razredu osnovne škole na Cetinju učio je i družio se sa sinovima kralja Petra Karađorđevića, Đorđijem i Aleksandrom. „Prvi razred osnovne škole svršio sam na Cetinju. Ostale razrede osnovne škole svršio sam na Ljubotinju, kod učitelja Pera P. Kaluđerovića... sa mnogim drugovima iz škole, koji su ostali u životu, gajio sam drugarstvo i prijateljstvo – i poslije izlaska kako iz osnovne škole tako i gimnazije.

³ Patakun (tal. patacone) vrsta starinskog kovanog novca.

<https://onlinerječnik.com>

⁴ Citat iz dokumenta *Moje uspomene*, (kutija 2. fascikla7)

Rado se sjećam i dragog mi očuvanog odnosa sa drugovima iz početka osnovne škole na Cetinju. Kako sa princom Đorđijem Karađorđevićem, tako i sa zidarom Nikolom Borozanom, mesarom Savo Vukčevićem – Bekašom. Sa princom Đorđem sam se ponovo sreo u Bordou 1916, a zatim u Parizu i Beogradu, kad je on oslobođen zatvora (poslije Drugog svjetskog rata).⁵

Živeći na Cetinju do sloma Crne Gore u I svjetskom ratu, održavao je slobodarski stav i aktivno učestvovao u državnoj službi i javnom životu. Održavao je kontakte sa školskim drugovima i prijateljima „draga mi je bila svaka vrijedna, radna i poštena ruka – bez obzira na to da li ta ruka drži pero, čekić ili plug“.⁶

Na Cetinju je prošao razne faze činovničke karijere, stičući povjerenje marljivim trudom i radom. „U unutrašnjoj politici bio sam nezavisnog mišljenja. Htio sam da svojoj mladosti ostavim objektivno razmatranje i slobodno opredjeljenje“.⁷

U uspomenu iz 1938, piše: „Starao sam se, još od djetinjstva, da sijem dobro a ne zlo. Osjećao sam da je ionako dosta zla u svijetu. Pričinjavalo mi je zadovoljstvo da drugom pomognem. Da nevoljniku olakšam breme. I uspijevao sam u tome. Uvidio sam da je lakše drugog pomoći, nego nekad samog sebe. Nijesam se od tog udaljivao ni onda, kad su meni drugi zlo činili, o obrazu i glavi radili. Naprotiv. Tad sam se još više uzdizao, jer sam vidio kako su bijedni zli ljudi. Nijesam se ni svetio. A kad sam protivnika pobijedio, smatrao sam da mu je

⁵ Isto.

⁶ „Volio sam da se lijepo nosim, bilo u crnom ili civilnom odijelu. Knjaz Mirko, koji me nije volio, osobito otkad sam odbio njegov poziv da budem na njegovoj strani, nije propustio ni da me zbog toga napada (govorio je: da se zorim, da sam uobražen, da se oblačim kao da sam Kraljev sin...). Bilo je i drugih kojima se nije dopadao takav moj stav i držanje“.

Isto.

⁷ Citat iz dokumenta *Povratak iz ratnog egzila u Jugoslaviju 1926*. Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

dosta kazne, što je pobijeđen, ili što je vidio da je na krivom putu. Ponekad sam rekao, možda će i ovaj biti bolji, kad vidi da je njegova pakost slomljena. Možda će se uzdržati da drugim manje pakosti. Takva shvatanja su me krijepila u teškoj borbi, kroz koju sam prolazio.

Koliko sam više bio dobar, koliko više pokazivao samopžrtvovanja i altruizma, toliko sam više bio izložen napadima. Kao da je moja dobrotu pojačavala mržnju i zavist spram mene. Izgledalo mi je, da većina ljudi ne voli one koji su dobri. I tad sam ostao na liniji dobra. Ugodnije sam se osjećao u manjini – u redu dobrih.

Radio sam i stvarao, koliko sam mogao i koliko se moglo. Oni ozgo bili su protiv mene, ali u narodnim slojevima uživao sam ljubav i povjerenje. Oni u nevolji meni su se obraćali. Pomagao sam po bratskom i ljudskom osjećaju. Znano i neznanu. U mirnoj savjesti nalazio sam najbolju podršku. Pojedinci su cijevali takav moj stav. Zahvaljivali usmeno, a neki pismeno.

Dirljivi su bili stavovi iz nekih takvih pisama. Navešću neke primjere, radi dobrog sjećanja. Možda su to i najveća priznanja, koja pošten radnik može dobiti u ovoj atmosferi u kojoj živimo mi i svijet naših dana.

Napadan sam i pod unakrsnom vatrom. Na pr. u političkom pogledu, napadali su me da sam ‘izdao i prodao C. Goru’, dok sam sa druge strane napadan kao ‘separatista’, „protivnik Jugoslavije.“⁸

Uporno i bez predaha kao mladić i mlad čovjek radio je intenzivno na ličnom obrazovanju. „Bio sam bistro dijete i učenje mi je lako išlo – bio sam odlikaš. Sa pijetetom se sjećam svojih prvih učitelja. Takav mi je učitelj bio na Cetinju Pero (Mako) Stevov Martinović, a zatim na Ljubotinju Pero Nikov Kaluđerović. I u

⁸ Citat iz dokumenta *Školovanje* (str. 3, fascikla 7).

gimnaziji uspješno sam učio.... strogi profesori voljeli su me i svojom pažnjom potsticali na rad i ljubav učenju. Savladao sam i prekid koji je nastupio ratovima 1912–3, 1914–6, i ipak uspio.“⁹

U želji da uspije i kruniše svoj dugogodišnji rad doktoratom, nije ga pokolebao ni rat koji je tih godina izbio. Preko Albanije Italije odlazi u Francusku noseći sa sobom rad za ispite i doktorsku tezu. „Prenio sam, u zavežljaju sa najpotrebnijim, svoj rad za ispite i doktorsku tezu. Stigao sam u ‘obećanu zemlju’ – Francusku, koju sam volio i poznavao i prije nego sam stupio na njeno zemljište.“¹⁰

Doktorat¹¹ je odbranio na Dižonskom univerzitetu¹² pred visokim francuskim forumom, kod profesora g-dina, Delpēja. Nakon izlaganja koje je trajalo više od tri sata, dobio je čestitke od svih prisutnih, posebno od rektora fakulteta g-dina Boara, koji mu je tom prilikom čestitao riječima „nikad nijesam vidio stranca, koji je ispit polagao sa takvim znanjem francuskog jezika i sjajnom odbranom teze. Ovakve riječi uvaženog rektora bile su mi drage kao i diploma koju mi je izdao“.¹³ Na dižonskom univerzitetu stekao je titulu doktora francuskog univerziteta.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ „Moj doktorat pribavio mi je mnogo neprijatelja. Pitali su se, kako da doktoriram, bez cetinjske mature, za vrijeme rata...? Nijesu povelili računa o činjenicama da sam se mnogo prije svjetskog rata bio odlučio i spremio za polaganje ispita....Mjesto mature polagao sam druge ispite i dobio ‘diplomom francuskog’ – ‘sertifikat ekvivalencije’, koji za strance zamjenjuje ispit zrelosti. Sve prema francuskim propisima, koji važe za strance. Takvo je bilo i moje polaganje ispita i odbrana doktorske teze.“

Citat iz dokumenta *O disertaciji Pera Šoća* 15. XII. 1940.

¹² Godine 1916. na Dižonskom univerzitetu odbranio je doktorsku tezu: „Du Nationalisme serbe – etude d histoire politique“, i stekao titulu doktora književnosti (dr es letr.).

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, str. 151.

¹³ Citat iz dokumenta *O disertaciji Pera Šoća*, (fascikla 7)

Karijeru je započeo na Cetinju radeći u više ministarstava. Bio je jedan od osnivača i pokretača prvog Radničkog društva na Cetinju. Bavio se kulturnom¹⁴ historijom Crne Gore (iz te oblasti je njegova publikacija objavljena u Beogradu 1939, kao i rukopis spremljen za knjigu II *Priloga za kulturnu istoriju Crne Gore*).

Godine 1916. pridružuje se kralju Nikoli Petroviću u Francuskoj, zauzimajući važne funkcije u crnogorskim Vladama u egzilu (1917–1922). U *Memoarima* (iz 1916), piše da je protiv Crne Gore vođena bjesomučna kampanja, koja je otpočela prije rata, vođena u toku ratova, i nije prestala i kad je rat bio završen, čak ni onda kada je ujedinjenje izvršeno i Crna Gora postala sastavni dio Jugoslavije. „U Bordou 1916. čuo sam saveznike koji pitaju: da li smo mi Crnogorci koji smo izbjegli zarobljenici (prisonie), kad je C. Gora imala tajni ugovor s Austrijom i radila protiv saveznika“¹⁵:

„Odbrani časti i prava Crne Gore posvetio sam najljepše godine svoga života, ponaosob od njenog sloma 1915–6 g. mnogo sam zbog toga pretrpio, ne samo ja već i moja porodica¹⁶“...

U emigraciji je obavljao dužnost načelnika Ministarstva finansija i člana Državne kontrole, a u Vladi Evgenija Popovića (1917–1919, obrazovanoj u Nejiu kod Pariza), kasnije je bio ministar pravde i nostranih poslova i zastupnik načelnika

¹⁴ Uporedo sa službenim i društvenim radom Šoć počinje da se bavi književnim i publicističkim radom. Prvo u dječijem listu „Spomenik“ – Pančevo, pod pseudonimom P. Š. Bjelić, dalje sa prevođenjem djela A. Dime, od dopisnika petrogratske agencije „Vesnik“ do londonskog „Rajtera.“ Bio je jedan od osnivača dnevnika *Dnevne novosti* 1914. kao i dopisnik francuskog časopisa *Journal des Balkans* koji je na francuskom jeziku izlazio u Bukureštu. Str. 152.

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti* II, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“ Cetinje, 1987, str. 152.

¹⁵ Citat iz dokumeta: *Bilješke*. Legat dr Pera Šoća, fascikla 7.

¹⁶ Isto.

Ministarstva finansija i građevina; u vladi Jovana S. Plamenca (1919–1921) obavljao je funkciju ministra pravde, da bi u vladi Milutina Vučinića (1921–1922) bio ministar spoljnih poslova.

U periodu 1918–1920 g. bio je urednik Državnog kalendara Crne Gore, čiji je izdavač bilo crnogorsko ministarstvo prosvjete Crne Gore u Parizu (sa sjedištem u Neju).

Nakon smrti kralja Nikole I (Antib, 1921, Francuska), iz Francuske odlazi marta 1921. godine u Italiju na poziv kraljice Milene, živi i politički djeluje u Rimu i Švajcarskoj do 17. januara 1926. godine. Posebno se istakao kao ministar spoljnih poslova emigrantske vlade u Rimu, o čemu svjedoči veliki broj dokumenata i prepiska sa istaknutim političkim ličnostima toga vremena. „Uživao sam osobito povjerenje blaženopočinuvsih kralja Nikole i kraljice Milene. Uz njih sam ostao u tragičnim danima koji su nastupili za njih u Crnoj Gori iza katastrofe 1915. Kralj me bio odlikovao visokim Ordenom i grbom senatora, koji je dobio tek mali broj njegovih sljedbenika i starijih i mlađih generacija.“¹⁷

Iz dugogodišnjeg egzila¹⁸, po odobrenju tadašnjih vlasti Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca vraća se u zemlju. Odluku o

¹⁷ Citat iz dokumenta *Moje uspomene*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

¹⁸ „Kad sam se vratio iz emigracije – pri susretima i sa glavnim rukovodiocima načina ujedinjenja, bezuslovnog ujedinjenja nailazio sam topli odnos: štoviše i priznanja borbi koju sam vodio sa drugovima za ravnopravnost a protiv ovakvog načina ujedinjenja. Mogu istaći istinu da mi je i sam Marko Daković ispovijedio mnoge stvari. Rekao mi je i to: ‘Ovako sam postupao jer sam vjerovao onijema iz Beograda. Prevarili su nas, razočaran sam, zbog toga sam se i povukao iz politike: vi drugi kao da ste ih bolje poznavali, u pravu ste bili kad ste protiv njih i nas, koji smo bili s njima povelili borbu, sad i jedni i drugi treba da se zajedno borimo da se dođe do ravnopravnosti.’.... Mene je to radovalo, u tome sam uviđao ono kako je C. Gora draga i da hoće da se za nju zalažu i oni koji su smatrali da je dobar onaj način ujedinjenja koji je urodio nesrećom“..... Citat iz dokumenta: *Od povratka u otadžbinu*, fascikla 7.

povratku donio je kada je primijetio da su njegovim boravkom u emigraciji, protivnici Jugoslavije počeli da manipulišu¹⁹. „U Jugoslaviju sam se mogao vratiti tek 1926 godine ... kad sam vozom stigao na granicu (u Rakeku), bio sam uzbuđen. Osjetio sam radost sina koji stupa na zemljište uveličane domovine.“²⁰

Nastanjuje se u Beogradu „u Beogradu neki su se obradovali mom povratku. Neki su se plašili da se sa mnom vide, da se ne kompromituju. Kod mene su dolazili i neki provokatori. Jedan mi reče: Bogu hvala što ste se vratili ovamo; sad su zajedno ‘bijeli’ i ‘zeleni’.“²¹

Što je više pokazivao patriotizam, samopoštovanje i altruizam više je bio izložen brojnim napadima. S jedne strane optuživali su ga da je izdao Crnu Goru, a s druge strane da je separatista i protivnik Jugoslavije.

Jedan je od osnivača Društva za proučavanje istorije Crne Gore osnovanog u Beogradu 1933. Dugo se trudio da dobije odgovarajuću penziju. Tek krajem 1926. godine, zahvaljujući posredovanju kralja Aleksandra Karađorđevića, reguliše penziju. Reaktiviran je 1929. kada je postavljen na čelo PTT službe²² Jugoslavije.

¹⁹ Nastao je za njega težak period, doživio je mnoge neprijatnosti i maltretiranja. Traženo je od njega da priloži pismenu izjavu da priznaje Jugoslaviju i da će biti lojalan građanin.... tako da je napisao memorandum Vladi Jugoslavije 30. VIII 1936. Kroz čitav memorandum provlači se ideja jugoslovenstva i ističu žrtve Crne Gore za tu ideju. Suprosvavlja se različitim spletkama ispredanim oko kralja Nikole.

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987. str. 153.

²⁰ Citat iz dokumenta *Moje uspomene*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

²¹ Isto.

²² Imao je zasluga za otvaranje PTT Muzeja u Beogradu, i PTT Muzeja u Titogradu 15. XI 1959.

Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, str. 154.

Iako u penziji, bavi se i dalje istraživačkim radom piše, objavljuje, aktivno učestvuje u ptt-službi, zadrugarstvu i raznim naučnim djelatnostima.

U međuratnom i poratnom periodu objavljivao je radove u mnogim stručnim časopisima u zemlji i inostranstvu sve do smrti. Pisao je za brojne crnogorske časopise: *Vijesnik*, *Dan*, *Cetinjski vjesnik*, bio dopisnik petrogradskih i londonskih novina.

Objavio je niz publikacija sa temom iz kulture, istorije i ekonomskog razvoja Crne Gore. Autor je više knjiga, među njima treba istaći: *Bibliografija del Montenegro*, *Pomorski kapetani iz Boke Kotorske*, *Poštansko-telegrafski i telefonski uputnik*, *Crna Gora za proboj solunskog fronta*, *Ogled bibliografije o Crnoj Gori na stranim jezicima*, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*.

Poslije Drugog svjetskog rata 1945. godine, nakon bogate i duge karijere penzionisan je kao bivši poštanski činovnik. Umro je 1966. u Beogradu gdje je i sahranjen.

Odan Crnoj Gori i kralju Nikoli do kraja života, energično i argumentovano se suprostavljao svim oblicima agresivne propagande koja se u tom periodu vodila u južnoslovenskoj javnosti, posebno na rasvjetljavanju istorijskih činjenica i arhivske građe, koje su se odnosile na učešće Crne Gore u I svjetskom ratu, koja je bila netačno interpretirana. „Lik kralja Nikole i Crne Gore mora biti osvjetljen – svjetlošću i slavom, koja im pripada... To je i zahtjev prave istorije... ondašnji predstavnici iz vlade Crne Gore nijesu bili na visini zadatka. Neki nijesu bili svjesni zbivanja i zavjera... Braneci istinu – istrajaću do poslednjeg časa²³“... Kao takav, bio je jedan od najuticajnijih diplomatskih boraca „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“²⁴.

²³ Pismo Pera Šoća princezi Kseniji 13. II 1960. (fascikla 27), Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.

²⁴ Danijela Zeković, Razglednice iz legata Pera Šoća, *Bibliografski vjesnik*, god. I, Cetinje, 2021, br. 1, 2, 3, str. 7.

Ostavio je iza sebe značajni intelektualni opus. Njegova zbirka nalazi se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, kao i veliki legat u Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ na Cetinju.²⁵

Legat dr Pera Šoća jedan je od najznačajnijih legata u našoj zemlji. Preuzet od sina Pera Šoća, Momčila Šoća u vidu poklona, ustupljen je, po očevoj želji, 1975. g. Centralnoj narodnoj biblioteci²⁶ „Đurđe Crnojević“ na Cetinju. Dopremljen je iz Beograda, kada je napravljen ugovor između biblioteke i darodavca, po kojemu se privatna biblioteka Pera Šoća ustupa na trajno čuvanje i korišćenje „kao sastavni di neotuđivog i nepokretnog kulturnog nasljeđa grada Cetinja po isključivim i neopozivim uslovima da se nikada i nikuda iz grada Cetinja ne premješta i ne seli“²⁷ (*Bibliografski vjesnik*, br. 1–2, 1976, str.

²⁵ Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ – Odjeljenje nacionalnog fonda, legata i stare i rijetke knjige, posjeduje sedam legata, sedam posebnih biblioteka koje su istaknute crnogorske javne ličnosti poklonile nacionalnoj biblioteci. To su legati: dr Pera Šoća, Nikole Đonovića, prof. Dušana Gvozdrenovića, akademika dr Pavla Mijovića, Radivoja-Lole Đukića, akademika dr Dušana J. Martinovića i akademika dr Nika S. Martinovića.

²⁶ Centralna narodna biblioteka „Đurađ Crnojević“ sa Cetinja 1974/1975. u vidu poklona dobila je značajnu zaostavštinu i biblioteku dr Pera Šoća, bivšeg ministra Kraljevine Crne Gore, naučnog radnika i književnika. Momčilo Šoć, sin Pera Šoća, po želji oca poklanja navedenu zaostavštinu koju sačinjavaju rukopisi, arhiv, biblioteka, prepiska i radni kabinet, u njen trajni posjed kao dio neotuđivog kulturnog nasljeđa grada Cetinja. Biblioteka se obavezala da će u cjelini popisati i napraviti katalog arhivalija u tri primjerka, od kojih će jedan ovjeren i potvrđen od ovlašćenih lica, zadržati za sebe, jedan dostaviti Momčilu P. Šoću, a jedan deponovati u kasi Opštinske skupštine grada Cetinja na trajno čuvanje.

Dušan Martinović, Pokloni naučne zaostavštine i spomen – biblioteka, *Bibliografski vjesnik*, god. V, Cetinje, 1976, br. 1–2, str. 263–264.

²⁷ Slavica Glendža, Legati nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1–3, XLVIII, str. 298.

263–264). Legat je do 1978. privremeno bio smješten u prostorijama Arhiva Crne Gore. Iste godine, komisija koju su sačinjavali predstavnici biblioteke i Arhiva izvršila je primopredaju, tako da je ukupni materijal popakovan i smješten u odgovarajuće prostorije Centralne biblioteke.

Značaj legata²⁸ ne čini broj bibliografskih jedinica već vrijednost i važnost dokumenata koji se u njemu čuvaju. U sklopu legata nalazi se privatna biblioteka dr Pera Šoća, njegov radni kabinet (obuhvata radni sto, pisaću mašinu, pribor za pisanje, vitrine u kojima se čuvaju knjige), stilski namještaj i ogromna arhivska i leksikografska građa.

Biblioteka sadrži monografske i periodične publikacije s kraja XIX i početka XX vijeka. Uglavnom knjige na stranim jezicima: francuskom, ruskom, italijanskom vezane za istoriju i ekonomski razvoj Crne Gore. Za Pera Šoća se može reći da je bio jedan od prvih crnogorskih bibliografa. Rad na bibliografiji započeo je 1910. godine. Njegova bibliografija na italijanskom jeziku o Crnoj Gori objavljena je u Rimu u dva izdanja 1924. i 1925. godine.

„Nema sumnje da je najvredniji legat koji NBCG – Đurđe Crnojević posjeduje, legat dr Pera Šoća, istaknutog crnogorskog kulturnog i naučnog radnika, publiciste, političara, ministra u Vladi Kraljevine Crne Gore, jednog od prvih crnogorskih bibliografa.“²⁹

²⁸ Legat sadrži 2.172 monografske publikacije, većinom na stranim jezicima, 3.106 priloga na ruskom, francuskom i italijanskom jeziku objavljene krajem XIX i početkom XX vijeka. Sadrži veoma obimnu arhivsku građu smještenu u 86 arhivskih kutija u 507 fascikli. Među publikacijama ima veliki broj naslova koje je u inostranstvu izdavala crnogorska emigracija i crnogorski iseljenici. Ukupno broji oko 90.000 dokumenata. U legatu se čuva obimna leksikografska građa, složena u dvadesetšest kutija čiji obim iznosi preko 48.000 listića sa određenim leksičkim pojmovima.

²⁹ Slavica Glendža, Legati nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1–3, XLVIII, str. 296.

Zbog svoje neprocjenjive kulturno – istorijske vrijednosti i važnosti, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“ je 2019. godine, sa adekvatnim obrazloženjem, predložila nadležnoj instituciji kulture Crne Gore, da legat dr Pera Šoća dobije status kulturnog dobra od nacionalnog značaja³⁰ i da kao takav uđe u Registar pokretnog kulturnog dobra Crne Gore, što svakako zaslužuje, zadovoljavajući sve kriterije o kategorizaciji kulturnog dobra.

Značajni dio arhivske građe odnosi se na prepisku koju je kao ministar crnogorske vlade održavao sa istaknutim političarima i diplomatama. Posebno je interesantna dugogodišnja prepiska sa knjaginjom Ksenijom Petrović (1881–1960). Prepiska sa knjaginjom Ksenijom od 1921–1960. godine sadrži 330 pisama.

Zalažući se za poboljšanje ekonomskog statusa knjaginje, obraća se tadašnjim nadležnim vlastima. U pismu³¹ upućenom državnom sekretaru za poslove finansija FRNJ (15. VI 1957) Pero Šoć podnosi zahtjev za regulisanje finansijske pomoći knjeginji Kseniji Petrović-Njegoš, navodeći između ostalog da je knjeginja Ksenija sačuvala originalnu Njegoševu *Bilježnicu* i da je kao dosljedni rodoljub ostavila Jugoslaviji na raspolaganje. *Bilježnica* se čuva kao istorijska vrijednost u Državnom muzeju na Cetinju.

Veliku vrijednost u legatu imaju autentični dokumenti koji se odnose na istoriju Crne Gore u periodu od 1915. do 1925. g, periodu egzila crnogorske vlade i njegovog suverena.

„...dr Pero Šoć, ministar u penziji bivše Kr. Crne Gore, jedan

³⁰ U skladu sa članom 34. Zakona o zaštiti kulturnih dobara, kategorizuje se kulturno dobro od nacionalnog značaja, ako zadovoljava sljedeće kriterije 1) ima izuzetan značaj za društveni, istorijski ili kulturni razvoj Crne Gore i naroda ili manjinskih nacionalnih zajednica koji u njoj žive; 2) svjedoči o presudnom istorijskom događaju ili značajnoj ličnosti; 3) ima veliki uticaj na razvoj kulture, nauke ili tehnike; 4) svjedoči o društvenim ili prirodnim pojavama, odnosno o uslovima ekonomskog ili kulturno-istorijskog razvoja u određenom razdoblju.

³¹ Dokument: *O nakandi za imovinu knjaginje Ksenije* (fascikla 27, Kutija 3–16)

od najčruvenijih i najkulturnijih živih Crnogoraca, koji je cio svoj vijek posvetio nauci o Crnoj Gori... Napisao je veoma mnogo članka o Crnoj Gori, po našim i stranim novinama i časopisima. Ovaj iako star ... i dalje radi na istoj nauci, što mu čini još mnogo veću čast.“ (26. maj. 1958. Ilija Peličić)³²

Rodna kuća dr Pera Šoća
Dubova – Ljubotinj

Spomen ploča – kuća dr Pera Šoća
Dubova – Ljubotinj

Književnošću i novinarskim radom Pero Šoć se počeo baviti još u ranoj mladosti. Prvi objavljeni rad datira iz 1902. Od tada pa do kraja svog bogatog i plodonosnog stvaralačkog života, napisao je i objavio brojne radove iz oblasti kulturne, političke i ekonomske istorije Crne Gore, kao i iz istorije pošta. Još dok je bio u ratnom egzilu 1916. objavio je, na francuskom jeziku, studiju iz političke istorije o srpskom nacionalizmu, u kojoj

³² Književnik Ilija Peličić, *Savremenici o dr Peru Šoću*.

Legat dr Pera Šoća, Nacionalna bioblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje (fascikla 7).

prikazuje prošlost srpskog naroda i zastupa ujedinjenje jugoslovenskih naroda (što mu je i bila doktorska teza).

Godinu dana kasnije 1917. izlazi mu iz štampe knjiga *Crna Gora – stranice iz diplomatske istorije* u Parizu, pod pseudonimom Veritas (u kojoj je po njegovim riječima, pisao radi istine, ne tražeći za sebe ni slavu ni hvalu).³³

Za vrijeme boravka u inostranstvu objavio je više radova u vidu brošura: *Crna Gora u borbi protivu Turske*, Pariz 1918, *Savezničko mučenje Crne Gore*, Pariz 1920, *Prijetnja*, Pariz 1920, *Pitanje Crne Gore*, Pariz 1920, *Budućnost u prošlosti*, Pariz 1920, *Peticija predsjednika crnogorske vlade upućena društvu Naroda u Ženevi*, Rim 1922.

Po povratku u zemlju nastavlja sa pisanjem i publicističkim radom. Njegov rad i zalaganje za dobrobit Crne Gore nije naišao na podršku i interesovanje ondašnjih političkih struktura. Stoga, za njegove radove, posvećene prije svega ekonomskoj i kulturnoj istoriji Crne Gore, nijesu bili zainteresovani izdavači. Zato je iako u nepovoljnim finansijskim prilikama, P. Šoć pribjegavao privatnim – vlastitim izdanjima. Knjige koje je izdao u tom periodu: *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*, Beograd 1935, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, Beograd 1928, *Crna Gora – političko-ekonomska bilješka*, Beograd 1928.

Iz međuratnog perioda treba spomenuti brošuru *Ekonomska kriza i njeno liječenje*, u kojoj se bavi pregledom i problemima privrede stare Jugoslavije. Treba pomenuti i knjižicu *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, koju je napisao kao koautor sa Trifunom Đukićem (izdavač nikšićka knjižara M. J. Radoičića).³⁴ Sarađivao je sa raznim časopisima, listovima, zbornicima, u kojima je objavljivao priloge iz istorije pošta i

³³ Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, str. 154.

³⁴ Isto, str. 157.

telegrafa, kulturne i političke istorije, ekonomije, istorije književnosti, njegošologije i drugih naučnih disciplina.

Dosta se bavio crnogorskom kulturnom istorijom, tako da je u više navrata pisao o štampariji Crnojevića, o prosvjeti, istoriji crnogorskog pozorišta, o stanju spomenika kulture i potrebi njihove bolje prezentacije i zaštite, o arhivima, muzejima, bibliotekama. Objavio je više radova iz oblasti muzičke kulture Crne Gore krajem 19. i početka 20. vijeka.

Bavio se i pisao o raznim ličnostima iz kulturno-političke istorije Crne Gore (Antu Gvozdenuviću, Lazu Tomaševiću, Gavru Vukoviću, Valtazaru Bogišiću, Jeleni Balšić, Jovanu Ivaniševiću, Jovanu Ljepavi, Evgeniju Popoviću...), kao i o drugim značajnim ličnostima sa ovih prostora.

Pored više objavljenih knjiga, brošura i mnoštva članaka publikovanih u raznim časopisima P. Šoć je saradivao na publikaciji *Znameniti Srbi XIX veka* (u redakciji A. Gavrilovića), *Enciklopediji Jugoslavije* Leksikografskog zavoda, *Narodnoj enciklopediji* iz 1928, *Leksikonu pisaca* Matice Srpske iz Novog Sada, *Rečniku* SANU.

Aktivno se bavio i prevodilaštvom. Brojne prevode sa ruskog i francuskog jezika objavljivao je u časopisu *Dan*, *Vjesniku*, *Dnevnim novostima*, *Cetinjskom vjesniku*. Godine 1911. preveo je knjigu *Zbornik poštanskih izraza*.

Kao plodan stvaralac za revnosan rad u publicističko-naučnoj djelatnosti dobijao je razna priznanja i odlikovanja. Posebno treba istaći Zlatnu medalju za revnost, Orden Danila – svih pet stepena: V, IV, III, II i I. Srebrnu medalju za hrabrost.

Nosilac je i stranih odlikovanja – Stepen velikog oficira krune Italije, grčki Kavaljerski stepen Ordena spasitelja. Godine 1918. Kralj Nikola dodijelio mu je Senatski grb.³⁵

³⁵ Isto, str. 160.

RATNI DNEVNIK KOMANDIRA MARKA MILOVA MARTINOVIĆA 1914–1916. GODINE (I DIO)

Marko Martinović was the artillery commander of the Montenegrin army. He graduated from military schools in Bulgaria and Russia, as well as the Faculty of Archaeology in Moscow, which makes him one of the most educated officers in Montenegro, and probably the first Montenegrin educated archaeologist. He wrote a very detailed and precise journal entitled Montenegro in the European War from 1914 to the end of 1915 that represents a very important historical source, particularly regarding the activities of the Lovćen front.

Marko Martinović vodio je ratni dnevnik Lovćenskog odreda od njegovog formiranja u julu 1914. godine do kraja 1915. godine. Autor je dao ime svom radu Crna Gora u Evropskom ratu te ćemo ga i mi treirati prema autorovoj zamisli. Dnevnik je vođen sve dok je Martinović obavljao dužnost starijeg ađutanta Lovćenskog odreda (zaključno sa 28. decembrom 1915), da bi i nakon prestanka ove dužnosti nastavio da piše, sve do sloma Crne Gore. Kako sam navodi, nakon prestanka dužnosti starijeg ađutanta izložio je ukratko ono što je „lično vidio i primijetio u ovim časovima potonje odbrane lovćenskih položaja“. Dnevnik ima 243 strane kucanog teksta na mašini i predstavlja veoma vrijedan istorijski izvor o radu Lovćenskog odreda ali i širih operacija crnogorske vojske i ovom prilikom ga prvi put

predstavljamo javnosti iz porodičnog arhiva. Njime se tretira period od osnivanja odreda, pa sve do 10. januara 1916. godine (po novom kalendaru). Iako je riječ o ratnom dnevniku, štivo pred nama donosi nam i autorove opservacije, mišljenja i stavove o pojedinim važnim ratnim događajima naročito na kraju dnevničkih bilješki. Autor na početku sam konstatuje da je imao priliku i dužnosti „da se upozna sa stanjem i radom odreda za sve vrijeme od dana njegovog ustanovljavanja pa sve do dana prestanka njegovog dejstvovanja“. Kako navodi, sva naređenja o razmještanju vojske, izvještaji, cjelokupna prepiska prolazila je kroz njegove ruke. Martinović je i lično obilazio položaje jedinica i na licu mjesta se upoznao sa stanjem na terenu. Pred nama je dnevnik izuzetno pedantnog oficira, sa širokim obrazovanjem. Pored srednje vojne škole u Sofiji i visoke vojne akademije u Rusiji, Martinović je završio i civilni fakultet i najvjerovatnije je prvi crnogorski školovani arheolog. Njegov dnevnik obiluje detaljnim podacima o pokretu austrougarskih snaga, njihovoj jačini i dejstvima, kao i rasporedu, položaju i snazi crnogorskih jedinica. Zahvaljujući takvoj prilježnosti autora, praktično iz dana u dan mogu se pratiti i najmanje promjene na Lovčenskom frontu. Ovaj dnevnik je po mnogo čemu specifičan, prije svega jer je vođen od strane štabnog oficira odgovornog za cjelokupnu pisanu korespondenciju, ali i eruditskog tipa ličnosti sa snažnom pažnjom i potrebom da ostane zapisano sve što se dogodilo. Na pojedinim mjestima otkriva se i autorova duboko emotivna strana jer su događaji koji su se zbivali na frontu brazdali i njegovu dušu. Ogromna energija i vrijeme utrošeni su u stvaranje ovog djela koje je pred nama. Dnevnik je u najvećoj mogućoj mjeri lišen pristrasnosti, već autor ređa činjenice, podatke i informacije sa kojima nema mnogo polemike. Na prvih nekoliko strana autor navodi povod za početak rata kao i detaljnu snagu Lovčenskog odreda, nakon čega počinje sa

dnevnikom od 18. jula 1914. godine (stari kalendar). Prilikom priređivanja nijesmo unosili nikakve intervencije, osim komentara par manje poznatih, a važnih ličnosti, nastojeći da sačuvamo u najvećoj mjeri autentičnost i izvornost zapisa. Takođe, treba napomenuti da je sam autor ostavio na pojedinim mjestima prazan prostor vjerovatno ostavljajući za neke kasnije dopune. Isti slučaj je i sa znakom „?“ koji autor često koristi na nekim mjestima tako da je i to ostavljeno izvorno kako i stoji. Dnevnik obiluje napomenama, primjedbama, detaljima, pojedinih naredbama itd. i predstavlja zaista vrhunsko štivo za vojnoistorijske sladokusce. U našoj poznatoj memoarsko-dnevničkoj zaostavštini ovaj dnevnik je najdetaljniji i najobimniji, daje precizan dnevni pregled snaga. Martinović je bio svjestan da je Crna Gora „ušla potpuno nespremna u ovaj rat“ kao i samog položaja Lovćenskog odreda, koji je bio slabo naoružan i snabdjeven u svakom smislu. Oružje koje je i postojalo je bilo zastarjelo, sa neujednačenim kalibrima, gotovo potpuno neupotrebljivo. Martinović navodi i propagandu koja se vodila protiv Crne Gore u smislu proturanja netačnih vijesti o saradnji sa Austrijom, a autor u dnevniku detaljno piše o uticaju bombardovanja na gradove Crne Gore. Navodi da su „ovakvi glasovi prodirali tj. da se neko pobrinuo da oni dopru i do vojske na frontu i do naroda“ u cilju ubijanja velikog ugleda kralja Nikole kod vojske, naroda i saveznika. U takvim uslovima, sa najmoćnijom vojnom silom ispred sebe, Lovćenski odred bio je nemoćan da se suprotstavi višestruko brojčano većim snagama, naročito kad se uzme cjelokupna situacija na Balkanskom poluostrvu. U početnim navodima autor navodi da je za zauzimanje Boke Kotorske bilo potrebno daleko kvalitetnije artiljerijsko naoružanje, kao i brojnije ljudstvo i pomoć sa mora, te stoga nije postojao „niti jedan povoljan uslov za njeno zauzimanje“. Martinović na kraju konstatuje da Lovćen, iako istorijski važan Crnoj Gori, nije bio ključ ratnih operacija crnogorske i srpske vojske,

što je tačno autorovo zapažanje, ali s druge strane upravo Lovćen je bio glavni cilj i smisao napada austrougarskih snaga na Lovćenu. Vodeći se interesima srpske vlade i srpske vojske, Vrhovna komanda koja je bila u rukama srpskih oficira oslabila je položaj Lovćenskog fronta tako što je znatan dio ljudstva sa Lovćena tj. iz Lovćenskog odreda premjestila u sastav Sandžačke vojske koja je djelovala u sadejstvu sa srpskom vojskom znatan dio vremena van granica Crne Gore. Dodatno, Vrhovna komanda nije radila na utvrđenju lovćenskih položaja, već je odgovornost nastojala prebaciti na crnogorske oficire, uprkos zahtjevima komandnog kadra Lovćenskog odreda da se utvrde šančevi i pozicije na Lovćenu za što je postojalo dovoljno vremena. U takvim uslovima, glavninu svojih snaga crnogorska vojska je praktično ustupila srpskoj vojsci, pogrešno procjenjujući glavni cilj austrougarskog napada ili, što je izvjesnije, svjesno je bila instruirana. Lovćen je oslabljen i u ljudstvu i u svakom drugom smislu, a jačane su sporedne pozicije iz ugla austrougarske strategije. Zbog toga je general Rajnel tokom Mojškovačke operacije dobio najveće austrijsko odlikovanje Orden Marije Terezije za zavlacenje neprijatelja na Lovćenu, a poznati austrougarski generali Sarkotić i Trolman titule fon Lovćen i Lovćenberg zbog osvajanja Lovćena kao ključne i najvažnije tačke iz austrougarskih ratnih planova. Dakle, na Mojkovcu general Rajnel je odlikovan za odvlačenje neprijatelja, a generali sa Lovćena dobijali su plemićke titule i lovćenske nazive u njima, pritom se kuju posebne medalje za osvajanje Lovćena što najbolje govori kakvu je važnost Lovćen imao u austrougarskim strategijama i planovima, a da je Mojkovac bio samo manevar austrougarske vojske.

Autor je poliglota koji potpuno fluentno govori bugarski, ruski i francuski jezik. Učesnik je više vojno-diplomatskih misija u cilju nabavke ili dopremanja ratnog materijala. Iz brojnih sačuvanih fotografija i nekim sjećanja njegovih savremenika,

Martinović je bio poseban oficirski kov, može se reći da je bio džentlmen među oficirskim korom. Besprekornog odijevanja, uvijek dotjeran i uredan po najsavremenijoj modi, sa bijelim rukavicama, u paradnoj uniformi i po obrazovanju i po kulturi i ophođenju pripadao je samom vrhu ne samo crnogorske već evropske oficirske aristokratije. Kretanje u kraljevskom i mondenskom društvu, odlazak na piknik, čajanke, ples na oficirskim i dvorskim balovima, razgovori na francuskom jeziku elite, igranje tenisa bili su za njega svakodnevnica i stil života. Njegov otac, artiljerijski komandir od najranijeg djetinstva živio je i školovao se u Austrougarskoj, majka Anastasija takođe je poticala iz ugledne pomorske porodice omogućili su mu da bude drugačiji od ostalih. Pored svog brata generala Petra i solistkinje Jelene, često se nalazio u društvu brigadira knjaza Petra, kapetana Nika Jovićevića, Raka Kusovca, Petra Lompara, Radosava Vuksanovića i drugih.

Pored ratnog dnevnika, vodio je i lični dnevnik koji ima više autorovih zapažanja i komentara. Osim ova dva dnevnika, autor je imao visoko razvijeni osjećaj i kulturu sjećanja pa je zapisivao i druge važne stvari. Naročito je zanimljiv njegov izvještaj o misiji u koju je bio upućen u Solun. Bavio se i književnošću, prevodio je sa ruskog djela Pavla Rovinskog koja su, po mišljenju stručnjaka najbolji njihov prevod, ali nažalost nijesu ugledala svjetlo dana.

Iako je mogao imati određenih političkih dilema tokom pisanja ovog dnevnika, sve one su raspršene već 1916. godine kada se autor još u austrougarskom logoru Karlštajn odlučno suprotstavio srpskoj agitaciji i propagandi u vezi slanja paketa internircima i shvatio kakva se aktivnost sprovodi prema opstanku crnogorske državnosti. Naime, autor je 15. avgusta 1918. godine u pismu Komitetu Crnogorskog Crvenog krsta u Ženevi govorio o tome da je zajedno sa nekim oficirima u logoru odbio pakete jer dolaze od Andrije Radovića i Komiteta za

ujedinjenje. Kao obrazovanom čovjeku potpuno mu je bilo jasno da ovakvo postupanje ima za cilj ostvarenje velikodržavničkih ciljeva, čemu se energično i organizovano suprotstavio. U ovom pismu zahtijeva od zvaničnih organa Crne Gore da im se objasni koje oni pošiljke šalju, a koje su „anticirnogorske“. Po povratku iz logora 1918. godine stavio se na stranu zelenaša i pripadao je, kao jedna od ključnih ličnosti, Centralnom odboru za podizanje ustanka. Međutim, kako su se članovi ovog odbora nalazili na Cetinju, uhapšeni su nekoliko dana prije početka Božićnog ustanka. Marko Martinović, zajedno sa brojim crnogorskim oficirima i političarima, robovao je više od godinu dana u podgoričkoj Jusovači. Sredinom 1920. godine primljen je u vojsku Kraljevine SHS. Obavljao je dužnosti koje mu po obrazovanju i ranijem iskustvu nijesu odgovarale i kao protivniku postojećeg stanja, na lični zahtjev, ubrzo je penzionisan u istom činu u kojem je i primljen.

Interesantno je da i pored uložениh napora nijesmo uspjeli da utvrdimo tačnu godinu njegove smrti. Prema dokumentima o predaji njegove arhive Državnom arhivu vidimo da je još bio u životu početkom 1960-ih godina. Od njegovih najbližih krvnih srodnika takođe nijesmo uspjeli da utvrdimo tačnu godinu smrti. Isti slučaj je i sa zvaničnom dokumentacijom Ministarstva unutrašnjih djela. Nestankom Kraljevine Crne Gore, nastalo je novo vrijeme, a nakon Drugog svjetskog rata ponovo su nastupile društveno-političke promjene, a vrijeme i stare vrijednosti koje je predstavljao Marko Martinović davno su izgubile sljedbenike. Ostao je sam u vremenu koje nije bilo njegovo, vremenu koje u svom vrednosnom opsegu nije percipiralo kalibar njegove ličnosti. Iako njegove Kraljevine Crne Gore kojoj se životom na vjernost zakleo više nije bilo, ostao je svoj, dosljedan vrijednostima za koje se borio i koje je predstavljao. Ulagao je ogromnu energiju da sačuva, sakupi i od zaborava otrgne dokumentaciju i podatke o prelomnim

događajima u kojima se našla Crna Gora, a apsurd je kao i toliko puta ranije dokazao da je baš on bio zaboravljen, on koji je uradio da sve drugo ne prekrije koprena zaborava. Pored političkih lomova i prekida besprekorne oficirske karijere i u porodičnom životu doživio je teške udarce. Sin jedinac koji je dobio ime po njegovom ocu rano je obolio od teške bolesti, te je njegovo školovanje znatno bilo otežano. Milo, njegovo jedino dijete, preminuo je u 12-oj godini i njegov dom je zauvijek ostao ugašen. Ovi teški i sudbonosni udarci snažno su se zarivali u njegovu dušu. Povukao se iz društvenog života koji je do tada bio naročito aktivan. Svjestan da se njegovim krajem zatvara životni krug njegove porodice i četvrte u nizu generacije kvalitetnih oficira, čitavu dokumentaciju, arhivu, zabilješke, brojna odlikovanja i djelove uniforme predao je crnogorskim institucijama. Ipak, jedan dio njegovih fotografija i dokumentacije ostao je u porodici njegove sestre Jelene udate za oficira Mihaila Popovića koja živi na Cetinju, Beogradu i Kanadi. Ovaj dnevnik preporučuje se za objavljivanje kao vrijedan istorijski izvor, a ličnost Marka Milova Martinovića, zaslužuje punu afirmaciju. Nadamo se da će ovo biti prigodna prilika da se njegovo ime nanovo „otkrije“ široj javnosti ali i arheolozima kojima je on bio preteča.

Biografija

Marko Martinović rođen je 25. decembra 1883. godine na Cetinju u porodici komandira Mila Savova i majke Anastasije iz ugledne porodice Todora Berberovića iz Morinja. Njegov otac, komandir Milo Savov (1852–1909) oficirsku školu završio je u Austrougarskoj, kao dugogodišnji sekretar Ministrastva vojnog Knjaževine Crne Gore bio je prvi i jedini saradnik ministra vojnog Ilije Plamenca. Marko Martinović je osnovnu školu završio na Cetinju, gimnaziju je učio 1894–1898. godine. Nakon

gimnazije, kao stipendista crnogorske vlade upućen je 1900. godine na školovanje u Sofiju u Bugarskoj. Gimnazijske razrede završio je na Učilištvu u Sofiji 1904. godine (svjedočanstvo br. 1836 od 25. avgusta 1904. godine). Nakon toga je završio Vojno učilište (Vojnu akademiju), artiljerijski smjer, u činu potporučnika bugarske vojske u Sofiji 1906. godine (svjedočanstvo br. 3760 od decembra 1906. godine). U bugarskoj vojsci službovao je u brdskoj bateriji. U crnogorsku vojsku stupio je 1906. godine. U čin potporučnika proizveden je 3. oktobra 1906, a 26. oktobra iste godine u čin poručnika kada je postavljen za pomoćnika šefa Tehničkog odsjeka u Artiljerijskom odjeljenju Ministarstva vojnog do 14. septembra 1907. godine.¹ Potom prelazi na službu u Đeneralštabnom odjeljenju Ministarstva vojnog sve do 30. jula 1908. godine kada je u cilju nastavka vojnog školovanja upućen na Aleksandrovsko Vojno-juridiktičku akademiju u Petrogradu koju je završio 1911. godine (svjedočanstvo br. 786 od 23. maja 1911. godine). Pored vojnog obrazovanja u Petrogradu je učio i civilni fakultet, Imperatorski arheološki institut, koji je završio u maju 1910. godine (atestat br. 353 od 9. maja 1910). Ubrzo je 6. maja 1910. proizveden u čin kapetana. Iz Petrograda se vratio 6. juna 1911. godine kada je stupio na dužnost u Ministarstvu vojnom kao ađutant ministra vojnog i na ovoj dužnosti formalno ostaje do 1916. godine. Pored navedenih dužnosti, tokom 1911. i 1912. godine kao nastavnik predavao je Topografiju i Administraciju na Artiljerijskoj oficirskoj školi. Od 1. maja do 12. jula 1912. godine bio je komandant brdske brzometne baterije i komandant regruta prilikom izvođenja vježbi u Nikšiću. U avgustu 1912. godine u Podgorici je bio član cetinjske komande mlađim artiljerijskim i pješadijskim oficirima. U Prvom balkanskom ratu 1912–1913. godine

¹ Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo vojno, Konduit liste oficira 1900–1912, sadrži pisanih 49 listova, MB-54.

nalazio se u štabu Primorskog odreda kao artiljerijski i vojnosudski ađutant komandanta Mitra Martinovića, predsjednika Vlade i ministra vojnog od oktobra 1912. godine do 16. novembra 1912. godine kada je 17. novembra upućen u Berlin, u cilju prijema ratnog materijala do 29. decembra. Sa Cetinja je otišao u Berlin, a materijal je dopremio preko Milana i Barija do Bara i Cetinja. Po povratku iz Njemačke upućen je od 14. do 29. januara 1913. godine u Solun kako bi primio tri poljska brzometna topa od srpske vojske koje je dopremio na Skadarsko ratište. Potom je odmah 2. februara upućen u Odesu u Rusiji kako bi primio razni ratni materijal koji je dopremio u aprilu u luku Bar. U Odesu je otišao preko Beča, a materijal je dopremio preko Varne, Sofije, Skoplja, Soluna do Bara. O ovoj misiji ostavio je značajno svjedočanstvo. Za vrijeme ovog rata obavljao je i poslove vojnog sudije i vojnog isljednika. Pukovnik Potapov koji je bio ruski vojni izaslanik na Cetinju pominje ga na više mjesta u svojim dnevničkim bilješkama. Nakon završetka Balkanskih ratova sve vrijeme radio je u Ministarstvu vojnom kao komandir crnogorske vojske u koji je proizveden 23. novembra 1913. godine. Radio je od 14. maja do juna 1914. godine pri Velikom vojnom sudu kao prvobranilac. Pred Prvi svjetski rat, kao komandir bio je član tročlane Komisije za razgraničenje Crne Gore sa Austrougarskom. Ova Komisija bila je naročito aktivna početkom juna 1914. godine, njen predsjednik je bio komandir Risto Hajduković, a članovi, komandir Marko Martinović i kapetan Đuro Vrbica. U Prvom svjetskom ratu od početka, tj. juna 1914. godine određen je za prvog ađutanta Lovčenskog odreda do kapitulacije crnogorske vojske januara 1916. godine.² Bio je izaslanik ovog odreda prilikom komunikacije sa stranim predstavnicima u ime

² N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori*, knjiga I, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 430, 432, 433, 436, 447.

komandanta.³ Uoči sloma Crne Gore u januaru 1916. godine povlačio se sa kraljem Nikolom do Medove i imao je namjeru da ide dalje ali zbog prekida komunikacije vratio se na Cetinje. Nakon sloma crnogorske vojske bio je u austrougarskom zarobljeništvu do novembra 1918. godine.⁴ Uoči Božićnog ustanka 1919. godine bio je uhapšen zbog učešća u ustanku kao komandir crnogorske vojske; nalazio se na spisku zatvorenika, 14. februara 1919. godine, u Centralno kaznenom zavodu (Jusovača) u Podgorici.

Zbog svojih političkih stavova u vojsku KSŠS primljen je znatno kasnije, 5. maja 1920. godine u činu majora iako je po obrazovanju, činu i ranijem iskustvu u crnogorskoj vojsci trebalo da bude primljen u čin potpukovnika ili pukovnika. U potpukovnika je proizveden 6. juna 1920. godine. Po prijemu u vojsku KSŠS radio je do 9. februara 1921. godine kao referent u Komandi Zetske divizijske oblasti na Cetinju. Potom je tokom 1921. godine službovao u Sarajevu u Komandi II armijske oblasti, a jedno vrijeme je bio i zastupnik načelnika Sudskog odjeljenja ove armijske oblasti, kada je postavljen za načelnika Sudskog odjeljenja u Komandi Bosanske divizijske oblasti. Sa ovog mjesta 20. oktobra 1922. godine postavljen je za načelnika Sudskog odjeljenja u Komandi Vrbaške divizijske oblasti sa šedištem u Banjaluci sve do penzionisanja 30. oktobra 1923. godine. Njegov brat, general Petar Martinović, ispunjavajući svojeručno podatke za sebe i svoga brata 1928. godine, napisao je da je već tada bio u penziji u svojoj 44-oj godini života kao vojnospudski potpukovnik.⁵ Nakon penzionisanja bavio se bankarskim poslovima, a bio je činovnik i jedan od rukovodilaca Crnogorske banke. Tokom

³ Isto, str. 781, 783.

⁴ *Glas Crnogorca*, broj 46 od 15. maja 1918, Nej kod Pariza, str. 3.

⁵ U njegovom vonom kartonu u rublici Karakteristike stoje: „Karakteru postojanog, u slučaju odgovornosti oprezan; hladnokrvan; čutljiv; blag; pazi na svoje dostojanstvo.“

Drugog svjetskog rata nije uzimao aktivnog učešća ali je poznata njegova netrpeljivost prema okupatorima.⁶ U to vrijeme bio je zastupnik osiguravajućeg društva „Slavija“ iz Ljubljane. Sva odlikovanja i grbove svog oca, komandira Mila Savova, poklonio je muzeju na Cetinju u kojem se i danas čuvaju. U Dvoru kralja Nikole čuva se i njegov album sa artiljerijskim naoružanjem toga doba kao i njegove komandirske i kapetanske epolete koje su raritet u muzejskoj kolekciji. Tokom ratnih operacija u Prvom balkanskom ratu kao i Prvom svjetskom ratu sa sobom je nosio foto aparat, a često je uz sebe imao i zaduženog čovjeka sa foto aparatom da fotografiše njegove ratne aktivnosti. Najveći dio ovih fotografija nalazi se u Dvorcu kralja Nikole. Odlikovan je većim brojem odlikovanja, između ostalog i Ordenom knjaza Danila za nezavisnost V stepena (2. jula 1908) IV, Zlatnom medaljom za revnost (8. oktobra 1910), bugarskim Ordenom za vojne zasluge (8. septembra 1910), ruskim Ordenom Sv. Stanislava III stepena (21. februara 1912), Jubilarnom medaljom 50. godišnjice vladavine Nikole I (1910), Ordenom kanjaza Danila III stepena i drugim. Radilo se o veoma obrazovanom, inteligentnom i pedantnom elitnom oficiru crnogorske vojske, koji je bio četvrta generacija oficira u porodici, s evropskim manirima i načinom odijevanja. Napisao je dnevničke bilješke u kojima je izložio događaje u kojima je učestvovao. Vodio je vojni dnevnik, a istovremeno i lični dnevnik o Lovčenskom odredu od njegovog formiranja 1914. do 1916. godine, jer je kao starijem ađutantu kroz njegove ruke prolazila sva službena korespondencija ovog odreda. Bavio se prevodjenjem sa ruskog jezika, a govorio je bugarski i francuski jezik. Rukopisi njegovih prevoda

⁶ U bratstvu je sačuvana priča da su na njegovoj kući italijanske vlasti postavile zastavu. Marko je otišao u štab glavnokomandujućeg italijanske vojske u Crnoj Gori, generala Pircija Birolija, i tražio od njega kao oficir, u ime oficirske časti da ukloni zastavu sa njegove kuće, na čemu mu se izašlo u susret (prim. autora).

Kovaljevskog i Rovinskog čuvaju se u Centralnoj biblioteci na Cetinju i prema mišljenju stručnjaka predstavljaju njihove najbolje prevode koji nažalost nijesu objavljeni. Živio je na Cetinju u Bajovoj ulici br. 11 preko puta Zetskog doma. Sva odlikovanja poklonio je 1950-ih godina Narodnom muzeju na Cetinju, i ona se čuvaju u Dvoru kralja Nikole. Bavio se fotografijom, istraživanjem artiljerije, bio je prvi crnogorski arheolog i oficir vojno-sudske struke i jedan od najobrazovanijih ljudi u Crnoj Gori. Preminuo je 1960-ih godina na Cetinju. Bio je oženjen Jeftelijom, kćerkom Todora i Novke Vujošević, koji su živjeli kasnije u Bajmoku u Bačkoj, sa kojom je imao sina Mila, rođenog 17. oktobra 1929. godine, koji je mlad preminuo usljed bolesti. Jeftelija se nakon njegove smrti odselila za Podgoricu i doživjela je duboku starost. Njegov brat je bio general Petar, sestra Jelena, solista na kraljevom Dvoru, otac komandir, stric general Jovan, ded kapetan Garde Savo, prađed oficir Mato.

Srđa Martinović

CRNA GORA U EVROPSKOM RATU

Lovčenski odred

Prilikom Opšteg pripremanja naše vojske za rat 1914. godine, određen sam za starijeg ađutanta štaba Lovčenskog odreda, koji se onda stvarao i uređivao. Kao takav imao sam prilike, a i dužnost mi je bila, da se upoznam sa stanjem i radom tog odreda za sve vrijeme od dana njegovog ustanovljenja pa sve do dana prestanka njegovog dejstvovanja. Sva naređenja o razmještanju vojske, izvještaji, sva prepiska uopšte, bilo koje prirode, prolazila je kroz moje ruke. I lično sam išao po raznim položajima naših jedinica i tako se upoznao i na licu mjesta sa stvarnošću.

Vodio sam zvanični dnevnik rada Lovčenskog odreda, a pored ovoga i moj lični, koji je po sadržini bio sličan prvom sa dodatkom nekih mojih ličnih opažanja, a koja ovom prilikom ostavljam po strani. Dnevnik sam vodio bez ikakve pristrasnosti, po čistoj savjesti, suvoparno, bez izmišljanja i pridavanja zanimljivosti, a sa svrhom da izložim život i rad ovog odreda onako, kako je i bio, držeći se što više zvaničnih podataka.

U ovim mojim bilješkama neće se naći o kakvim življim dejstvima odreda, dejstvima nekog većeg zamaha, jer je odred još od samog početka rata, s jednim malim kratkotrajnim izuzetkom, stavljen na jednoj mrtvoj liniji. Prema utvrđenjima Boke Kotorske i Krivošija, kako stalnim tako i polustalnim i privremenim – izrađenim na suši, i pokretnim – tj. prema ratnom brodovlju, koje se nalazilo na raznim mjestima u Kotorskom Zalivu, a prema kojim utvrđenjima, uzevši ih kao cjelinu, Lovčenski odred bio je nemoćan, kako zbog svog brojnog stanja vojske, tako i zbog svog slabog naoružanja, snabdijevanja u svakom pravcu itd.

Za napad na Boku Kotorsku trebalo nam je kud i kamo bolje artiljerijsko naoružanje; potrebna je bila odgovarajuća prilikama

pomoć ratnog brodovlja; potrebna je bila veća ljudska snaga. Zauzimati Boku a ne moći je održati u svojim rukama ličilo bi za našu malu zemlju na jedan samoubilački pokret sa svim njegovim posljedicama. Nije postojao nijedan povoljan uslov za preduzimanje napada. Nije pak bilo ni opravdanog razloga za takav poduhvat, što se kasnije potpuno i opravdalo. Na drugim mjestima našeg bojišta odigrali su se krupni događaji, koji su u zasjenak ostavili i Boku i njena utvrđenja.

Mimoilaženje Boke i njenih utvrđenja i da je bilo moguće, i ostavljanje iste u pozadinu, bilo bi još gore samoubistvo.

O svemu naprijed rečenome biće govora u toku daljeg izlaganja.

Iznenadni, za nas u Crnoj Gori, napad na Austro-ugarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu i njegova pogibija na dan 15. juna 1914. godine (Vidov-dan) došao je kao zgodan, nazovi opravdan razlog Austrougarskoj i Njemačkoj, da otpočnu rat protiv Srbije a s time u vezi i protiv Crne Gore i uopšte srpskog naroda, koji je u slobodnim državama, bio trn u oku ovih velesila. Napon njemačke vojne snage, a poslije završetka izgradnje Kiskog kanala, koji vezuje Baltičko more sa Sjevernim i omogućava prolazak brodovlja kratkim putem bez zaokružavanja oko Danske, bio je stigao do vrhunca; trebalo je što prije tu snagu iskoristiti, računajući na slabost mogućih protivnika, te se pohitalo, da se ostvari.

Odmah po pogibiji Franca Ferdinanda zahvatila je ratna groznica pomenute velike sile, a pored njih, razumije se, i male države – Srbiju i Crnu Goru. Groznica se širila i dalje na sve ostale države – Rusiju, Francusku i Englesku, kao vezane trojnim sporazumom: na Italiju, vezanu sa Njemačkom i Austro-Ugarskom trojnim savezom i na sve ostale, vezane s jednom ili drugom grupom bilo kakvim tajnim ili javnim, pisanim ili nepisanim ugovorima. Njemačka i Austro-Ugarska bile su ožalošćene i uvrijeđene; Srbija, je trebalo da bude krivac a ostale su bile zabrinuti posmatrači, gotovi na sve radi čuvanja svojih

interesa. Stvar je bila isuviše ozbiljna a da bi se moglo na nju sa strane hladnokrvno posmatrati.

Počinje politički dvoboj između Austrougarske i Srbije, jer „Srbija je svemu kriva; Srbin je ubio prestolonasljednika.“ Izlivi mržnje i negodovanja prema Srbima u Austrougarskoj, a pod zaštitom državnih vlasti, ređaju se na najgrublji način po nekim nepisanim zakonima i propisima.

Po izvršenom pogrebu poginulog nadvojvode u Artšetenu 4. VII 1914. g Austrougarska se daje ozbiljnije na posao. Desetog jula ona predaje verbalnu notu srpskoj vladi i traži odgovor do 6 časova uveče dana 12. jula, tačno kroz 48 sati od časa predaje note.

U pomenutoj noti se tražilo od Srbije u desetak tačaka: da uguši velikosrpski pokret i kazni sukrivce u napadu na austrougarskog prestolonasljednika; da se uguši mržnja i preziranje prema Monarhiji; da se raspusti udruženje „Narodna odbrana“; da se izbací iz javne nastave sve što bi služilo ili što bi moglo davati hrane propagandi protiv Austrougarske; da se odstrane iz službe oficiri i činovnici, okrivljeni radi propagande; da se primi saradnja austrougarskog službenog osoblja u radu na ugušivanju prevratnih pokreta; da se izvrši isljeđenje protiv saučesnika zavjere; da se uhapsu majori Voja Tankosić i Milan Ciganović; da se uspješnim mjerama spriječi prebacivanje oružja preko granice srpsko-austriske i da se dade izjašnjenje o neopravdanim izjavama visokih srpskih činovnika o atentatu.

Na gornju notu Srbija je dala odgovor 12. jula. Njim je uglavnom prihvatila austrougarske zahtjeve, pa čak i zahtjeve, da organi Austrougarske učestvuju u pronalaženju krivaca za atentat ukoliko je to predviđeno propisima međunarodnog prava. U slučaju pak, da austrougarska vlada ne prima istaknuta objašnjenja i obrazloženja, Srbija je gotova uvijek na miroljubivi sporazum kao i na to, da se pitanje preda na rešenje međunarodnom sudu u Hagu.

Austrija nije bila zadovoljna odgovorom srpske vlade i počela je neprijateljstva bombardovanjem Beograda 15. VII 1914. godine.

Položaj u kome se našla Crna Gora i prije početka pomenutih neprijateljstava prema Srbiji zahtijevao je preduzimanje hitnih mjera, da se što prije naša vojska osposobi za doček krupnih događaja, jer jasno je bilo, da se rat neće ograničiti na samu Srbiju i Austrougarsku.

Iz našeg Ministarstva vojnog izdavana su potrebna naređenja i uputstva u vezi sa pripremom naše vojske za rat.

Dana 15. jula 1914. godine kralj proglašuje mobilizaciju vojske sljedećim riječima: - Na osnovu člana 212 Zakona o ustrojstvu vojske, a s obzirom na opšte stanje i nagomilavanje vojske od strane susjedne Austrougarske Monarhije duž granice, naređujem mobilizaciju cjelokupne Moje hrabre vojske. – Nikola s.r. –

Vrši se sakupljanje vojske i njen razmještaj.

Naredbom Vrhovne komande br. 1 od istog dana, naša vojska je podijeljena u dva odreda: Lovčenski, s granicama dejstva od crnogorsko-austriske granice kod Bara (ušće rijeke Željeznice) do Trnovičkog Ždrijela i Hercegovački, koji će dejstvovati od Trnovičkog Ždrijela do stare austro-tursko-crnogorske tromeđe u Sandžaku. Na otsjeku od te tromeđe do tromeđe austro-srpsko-crnogorske dejstvovaće Pljevaljska kolona.

Za komandanta Lovčenskog odreda kraljevom naredbom određen je divizijar Mitar Martinović.

Svojom naredbom od 23. VII 1914. g. br. 43, upućenoj svim komandama i specijalnim rodovima oružja, komandant odreda izvještava o svom naimenovanju za komandanta na frontu od Grahova do ušća rijeke Bojane.

U naredbi se dalje veli:

U sastav područnog mi odreda ulazi I Divizija sa pripadajućom artiljerijom, mitraljezima, pionerima, izviđačkim odjeljenjima i tri bataliona Spuške brigade II Divizije.

Sastav područnog mi štaba sljedeći je:

Šef štaba artiljerijski komandir Petar Lompar;⁷

⁷ Petar Lompar (1880–1968), artiljerijski oficir, oficirsku školu učio u

Pomoćnik šefa štaba i šef I Divizije kom. Vuksan Rašović;⁸
Komandant artiljerije komandir Joko Martinović;⁹
Stariji ađutant štaba komandir Marko Martinović;
Mlađi ađutant štaba poručnik Rako Kusovac;¹⁰
Ljekar dr Neško Radović;
Glavni intendant komandir Nikola Vučinić;
Šef telegrafa Šako Filipović;
Pomoćnik šefa telegrafa Savo Kusovac;
Šef ordonansa i kvartire poručnik Rako Kusovac;
Na raspoloženje komandanta artiljerije Radosav Vuksanović,¹¹
artiljeriski poručnik;
Komandant pionere kapetan Sava Kantić;
Intendant štaba Nikola Knežević;
Arhivar Lazar Stamatović;
Blagajnik Milan Terić;
Pisari: Jakov Nikolić, Jovo Leverda, Novak Bošković, Jošo
Aleksić i Bogdan Martinović.

Štab će se nalaziti na Ivanova Korita đe će mi se i upućivati svi izvještaji kao i ordonansi za primanje naredaba.

Previjalište će se urediti na Ivanova Korita i Njeguše o čemu će se postarati ljekar odreda.

Glavno artiljerisko slagalište nalaziće se na Cetinje.

Sofiji. Kasnije proizveden u brigadira crnogorske vojske. Učesnik u Božićnom ustanku, uoči kojeg je uhapšen i odveden u Jusovaču. Toko Drugog svjetskog rata pripadao pokretu generala Krsta Popovića.

⁸ Vuksan Rašović (1875–1927), komandir, kasnije komandant brigade.

⁹ Joko Martinović (1866–1933), brigadir, vojnu školu učio u Srbiji. Jedan od organizatora Božićnog ustanka.

¹⁰ Radovan Rako Kusovac (1880–1945), komandir crnogorske vojske, vojnu školu učio u Rusiji, kasnije oficir ruske vojske, član crnogorske vlade u egzilu, stradao u Drugom svjetskom ratu u Beogradu kao pukovnik.

¹¹ Radosav Vuksanović (1877–1941) artiljerijski komandir, vojnu školu učio u Rusiji, ađutant kralja Nikole u Francuskoj, kasnije brigadni general u Kraljevini Jugoslaviji.

Odjeljenja neka vrše sljedeća trebovanja hrane i furaži:

Hrane	750 grama	hljeba
"	500 "	mesa
"	100 "	oriza (ako ga bude)
"	150 "	fadžole (kad je bude)
"	20 "	soli
Furaž	6 kilograma	zobi na velike konje;
"	4 "	" na male konje
"	10 "	" na konje od kara;
"	10 "	sijena za sve konje tovarne i jahaće;
"	15 "	" za konje od kara.

Intendantska služba neka se uredi onako, kako je već za to izdata naredba.

Komande brigada neka pošalju u štab Odreda po 2 ordonansa od bataliona radi održavanja veze a specijalni rodovi oružja neka se postaraju takođe, da uspostave pomoću ordonansa vezu sa Glavnim štabom po svom nahođenju.

Ordonansi će se prijaviti šefu ordonansa poručniku Raku Kusovcu od koga će i primati sve naredbe i uputstva.

Neka komande svakodnevno šalju u štab Odreda dnevna stanja osoblja i konja.

Izvjestaj o municiji, koliko je ima na rukovanju kod vojnika, a koliko u municijsku kolonu, to isto neka izvrše i specijalni rodovi oružja.

Slijedi potpis: Komandant odreda

Divizijar Mitar Martinović.

Naknadno je uspostavljen vojni sud odreda sa sjedištem na Cetinju. U sastav suda ušli su:

Pretsjednik komandir Joko Jovićević¹²

¹² Joko Jovićević (1854–1936), serdar i komandir, jedan od organizatora Božićnog ustanka, na Riječkom gradu ostao sam sa sabljom na ustanku.

Članovi:	"	Petar Gvozdenović ¹³
	"	Pero Raičević
Član oblasnog suda		Milovan Bošković
Sekretar		Marko Jovović.

Osim štaba i suda Lovćenskog odreda u sastav istog ulazi:

A. Pješadija:

1) Katunska brigada	bataliona	6
2) Riječko-lješanska	"	4
3) Crmničko-primorska brigada	"	5
4) Muhamedanaca	"	3
5) Spuška brigada	"	3

Svega bataliona 21

B. Artiljerija:

1) poljskih nebrzometnih	7.1/2 s.m.....	topova	4
2) " "	8.7	""	8
3) " brzometnih	7.5	""	4
4) " nebrzometnih	7.5	""	4
5) opsadnih lakih haub.	15	""	3
6) opsadnih teških haub.	21	""	3
7) opsadnih lakih mortira	15	""	2
8) opsadnih teških mortira	24	""	2
9) opsadnih dalekobojnih	12	""	2

Svega topova 32

V. Mitraljezi: Razne vrste (Maksim i Gatling)

¹³ Petar Gvozdenović (1856–1927), brigadir, komandant rezerve Katunske brigade, jedan od organizatora Božićnog ustanka.

Svega mitraljeza 16

G. Pioneri: Svega četa 1

D. Dobrovoljci: Iz sela Majina, Pobora, Brajića i drugih sela iz Grblja i Paštrovića i Crnogoraca iz Boke Kotorske

Svega bataliona 3

Đ. Telegrafisti i telefonisti

Svega odjeljenja 1

O brojnom stanju odreda biće rečeno kasnije.

Kako je ovo početak izlaganja, to, da bi slika bila jasnija, daću ukratko i podatke o Hercegovačkom odredu i o pomenutoj Pljevaljskoj koloni – što je zajedno sa Lovčenskim odredom sačinjavalo sve naše snage, ostavljene na našoj granici prema Austrougarskoj Monarhiji.

U sastav Hercegovačkog odreda ušli su:

A. Pješadija:

- a) III Divizija: 1) Nikšićka brigada
2) Vučedolska „
3) Durmitorska „

brigada 3

- b) Iz II Divizije: 1) Zetska brigada
2) Bjelopavlička „

brigada 2

- v) IV Divizija: 1) Kolašinska brigada
 2) Donjo-vasojevička „
 3) Ljevorečki batalion

Batalion	1	brigada	2
----------	---	---------	---

Svega batalion	1	i brigada	7
----------------	---	-----------	---

B. Artiljerija:

1) brdskih brzometnih 7.5 s.m topova	4
2) poljskih nebrzom. 8.7 " "	4
3) brdskih brzometnih 7.5 " "	2
4) brdskih nebrzom. 7.5 " "	4 i
5) lakih opsadnih 15 " haubica	4

Svega topova	18
--------------	----

V. Mitraljezi: razne vrste

Svega mitraljeza	16
------------------	----

U sastav Pljevaljske kolone ušli su:

A. Pješadija:

- a) Pljevaljska brigada
b) Bjelopoljska brigada

brigada	2
---------	---

- v) Jezero-šaranski batalion
g) Poljski batalion

bataliona

2

=====

Svega brigada 2 i bataliona 2

B. Artiljerija: poljskih nebrzometnih 7.5 s.m. topova 4

V. Mitraljeza: mitraljeza 4

Za odbranu pozadine ostale su posade u Sandžaku, Plavogusinskom okrugu i Skadarskoj Malesiji.

Gornjo-kučki bataljon ostavljen je za odbranu pozadine kod Tuzi, a batalioni – Kraljski, Andrijevački, Polimski, Velički, Trebačko-šekularski i dio Donjovasojevićke brigade pri IV Diviziji u Đakovici.

Za komandanta cjelokupne dejstvujuće vojske naimenovan je prestolonasljednik Danilo, a za načelnika štaba divizijar, serdar Janko Vukotić.

LOVČENSKI ODRED podijeljen je u dva odsjeka i to:

I Lovčenski pod komandom brigadira knjaza Petra Petrovića i

II Primorski " " " Iva Đurovića

17. VII 1914 – Štab odreda je još na Cetinju. Komandant odreda je sazvao osoblje i dao razna uputstva i naređenja.

18. VII 1914 – Komandant odreda otputovao sa šefom štaba da pregleda položaje u Cucama a komandama artiljerije, da pregleda artiljerijske položaje na Krscu kod Njeguša.

U toku dana izdata su razna naređenja o sasredotočavanju odredske vojske; rešavana su pojedina pitanja o snabdijevanju, o oslobodavanju nesposobnih vojnika itd.

Štab odreda stoji u vezi sa svojim jedinicama slanjem pisama po vojnicima ili redovnom poštom đe one ima, a takođe služeći se telegrafskom ili telefonskom vezom; Cetinje – Kuk; Cetinje

– Njeguši i Cetinje – Sutorman. Radi se telefonska veza Cetinje – Obzovica i Cetinje – Bata (Cuce).

Slijedi prikupljanje vojske i zauzimanje položaja; uređenje snabdijevanja hranom i svega što je s tim u vezi; snabdijevanja municijom i dr. Pripremaju se položaji za topove. Vrš se izviđanja neprijateljskog zemljišta i vojske i svih neprijateljskih pokreta.

Postavljen je jedan reflektor na Krstac.

S neprijateljske strane nema ničeg novog. Rat između Srbije i Austrije se nastavlja svom žestinom.

Ratna groznica se pojačava.

19. VII 1914. – Njemačka objavljuje opštu mobilizaciju cjelokupne vojske i flote. Isto takvu naredbu izdao je i ruski car Nikola II. – juče je takvu izdao i austrougarski car Franc Josif.

Crnogorska Narodna skupština na današnjoj sjednici jednodušno je zatražila od vlade, da se Austriji odmah objavi rat. Donesena je shodna odluka.

Pripreme naše vojske bliže se kraju.

Štab Hercegovačkog odreda otputovao za Nikšić. Komandu nad ovim odredom uzima šef Vrh. štaba divizijar serdar Janko Vukotić.

21. VIII 1914. – Štab našeg odreda premješten je na Ivanova Korita (Lovćen), đe mu je i određeno mjesto shodno naredbi komandanta br. 43. od 28. t. mj. (Ova naredba je štampana i kasnije joj je datum prepravljen na dan 23.).

Štab stoji u telegrafsko-telefonskoj vezi sa Cetinjem, Njegušima (položajima Krstac) – Kukom, Batom i Obzovicom.

Glavno previjalište udešeno na Ivanovim Koritima i spremno za rad.

Danas se pojavio neprijateljski aeroplan i kružio nad našim položajima. Protiv avionskih topova nemamo i nijesmo još udesili ni neki poljski ili brdski top za paljbu protiv aeroplana. Čula se puščana paljba, koju su pojedinačni vojnici samovoljno

vršili, razumije se bezuspješno.

Primijetio sam jednog vrlo inteligentnog građanina će naslonjen na jednu bukvu gađa aeroplan iz svog revolvera.

Preduzete su potrebne mjere za čuvanje naše granice kod Bojane od upada Arbanasa, koji nijesu bili baš neskloni tome u koliko se ticalo dobre volje. Brigadiru Ivu Đuroviću, komandantu Primorskog ostsjeka, naređeno je da zauzme Širočki Vis, kako bi se što bolje obezbijedio protiv upada Arbanasa.

U Spuškoj brigadi pojavljuju se slučajevi odricanja poslušnosti. Dotični vojnici sprovedeni su Vojnom sudu na Cetinje na dalji nadležni postupak.

22. VII 1914. – Kako sa austrisko zemljište od linije utvrđenja u Boki Kotorskoj pruža pravcu jugo-istoka u vidu jednog jezička, dugačkog približno nekih 40 kilometara, prosječne širine oko 5 kilometara, ograničenog sa jugozapada, morem i sa sjeveroistoka, grebenom planinskog lanca, kojim se proteže crnogorsko-austriska granica, to, a da bi se izbjeglo otsijecanje omanjih, većinom žandarmeriskih posada u ovom kraju, od strane naše vojske, austriska vojna komanda je ove posade povukla prema liniji utvrđenja, a u napuštene predjele ušla je naša vojska skoro bez borbe. Tu dolaze u obzir najprije Paštrovići, počev od rijeke Željeznice kod Bara, pa dalje ka sjeverozapadu, u pravcu grada Budve, i južni djelovi Donjeg i Gornjeg Grblja. Stanovništvo u ovim krajevima većinom je srpsko pravoslavne vjere.

Austrija je tim lakše napustila ovo zemljište, jer je bilo naseljeno našim življem, kojemu nije baš mnogo simpatisala i od kojeg nije imala što više da skube. Za vrijeme svog carevanja nije bila ovdje ništa izgradila korisnog za narod, nije bilo ni industrijskog uređaja ni tl.sl., te nije imala za čim ni žaliti, a blokhauze i kasarne je bilo lako opraviti, ako bi se ovamo ikada vratila.

Odrbrana ovih i ovakvih utvrđenih građevina dala bi ipak nešto

posla našoj vojsci, ali kako je njihova odbrana bila bez ikakvog jačeg opravdanog razloga, to su te građevine i napuštene skoro bez borbe.

Obalom krstari austro-ugarsko ratno brodovlje.

Naša artiljerija na Kuku i Krscu i u Lanišima priprema se za dejstvo.

Divizijar serdar Janko Vukotić izvještava nas, da se nešto neprijateljske vojske kreće iz Hercegovine za naše Primorje. Podataka o jačini te vojske nemamo.

23. VII 1914. – Danas u 6 časova u veče prekinuti su naši diplomatski odnosi sa Austrougarskom.

Naš ministar inostranih djela Petar Plamenac uputio je austro-ugarskom poslaniku na Cetinju Otu notu, u kojoj se izlaže postupak Austro-ugarske prema Srbiji – traženje od iste ništa manje, nego odricanje nezavisnosti u korist Monarhije. Napominje se, da je Srbija učinila sve ustupke Monarhiji, koji su se slagali sa dostojanstvom jedne nezavisne države. Austrougarska vlada nije htjela da se izjasni, da je zadovoljna tim besprimjernim popuštanjem, nego je 15. VII 14. g. objavila rat Srbiji, i već 8 dana kako pokušava da upadne u njeno zemljište, zagrožavajući njenoj nezavisnosti kao i onoj cijelog srpskog naroda. 19-og jula Njemačka, saveznica Austrougarske monarhije objavi takođe rat Rusiji, zaštitnici Crne Gore. Crna Gora, spojena sa Srbijom jakim vezama jedne iste krvi, a privržena Rusiji nesalomljivim vezama vjekovne zahvalnosti, zagrožena i sama, kao što to dokazuju agresivne mjere preduzete duž njene granice sa strane Dalmacije i Hercegovine već od 15 dana, pa progonstvo Crnogoraca iz Monarhije, uzapćivanja naših brodova, oružani napad na granice Sandžaka, prinuđena je da izjavi, da ne može ostati neutralna u toj borbi i da se mora takođe latiti oružja radi učešća u odbrani slobode srpskog naroda.

„U ime Nj.V. kralja, mog uzvišenog Gospodara (kaže se dalje

u noti) čast mi je izvijestiti Vašu Preuzvišenost, da je Vaša misija na Cetinju završena. Izvolite gospodine Ministre primiti uvjerenje mog osobitog poštovanja“. – (Notu potpisao Ministar inostranih djela P. Plamenac¹⁴).

Koliko mi je poznato iz dosta dobrog izvora, Oto nije očekivao jednu ovakvu notu; on je još vjerovao da Crna Gora neće objaviti rat.

Određeni komandant Lovćenskog ostsjeka našeg odreda, brigadir knjaz Petar, nije mogao do sada preuzeti svoju dužnosti jer se nalazio u Petrogradu. Danas se preko Rumunije i Srbije vratio iz Rusije i sutra dolazi na Lovćen da preuzme svoju dužnost.

24. VII 1914. – Nj.V. kralj Gospodar svojim značajnim proglasom od danas objavljuje rat Austriji. Taj proglas veli:

„Crnogorci!

Još ne dospjeste, da krv sperete s vaših hrabrih mišica, a vaš stari kralj primoran je da vas i po treći put za nepune dvije godine dana pozove pod oružje; da vas i po treći put provede u rat – u sveti rat za slobodu Srpstva i Jugoslovenstva.

Crnogorci!

Sudbonosni čas je kucnuo! Crno-žuti barjak, koji od davnih vremena kao mora pritiska dušu jugoslovenskog naroda, razvio se, da taj narod sad potpuno uništi, da njegove slobodne predstavnike, Srbiju i Crnu Goru, pregazi.

Uzmičući pred najezdom silnog Osmanlije, Jugosloveni su se prilagođavali hrišćanskoj Austriji, da se s njom zajedno opru najezdi sa Istoka. Oni su kod nje tražili spas života, a našli su grob svoje slobode. Nemilosna Austrija primila ih je ne kao pomagače za zajednički opstanak, već kao izmećare i uboge najamnike da njihovim mesom i krvlju njihovom štiti isključivo

¹⁴ Petar Plamenac (1872–1954), pravnik, diplomata, crnogorski političar, ministar inostranih djela od aprila 1913. do avgusta 1915. Jedan od prvaka Crnogorske federalističke stranke.

svoje sebične interese. Držala ih je kao bedem prema razjarenom Azijatu i gurala ih nemilosno na klanice njemačkih i talijanskih polja. Heroji bitke na Baucenu, đe je slavni švedski kralj poginuo, bili su Jugosloveni. Krvlju svojom prelili su bojna polja Holandije i zalili obale Sjevernoga Mora, a Adriju su joj, zaludu, samo oni očuvali. Beč, iz kojeg se sada naredbe daju za uništenje Srpstva, očuvali su bedemi kostiju slovenskih.

Za sve to Austrija je zahvalila Jugoslovenstvu nepravdom, gonjenjem, robovanjem i pakosnim sijanjem razdora među braćom, za što je čak i crkvu kao sredstvo uzimala.

Dok su lanci robovanja stezali Jugoslovene u zemljama Monarhije, dotle su nosioci crno-žute boje čupali i iščupali srce Srbinovo – divnu Bosnu i Hercegovinu.

Krvlju srpskom zaliveni Skadar i Drač oteli su nam svojim intrigama. A kad im sve to nije pomoglo – kad su se slobodne srpske zemlje, osnažene posljednjim ratovima, hvala budi Bogu i junaštvu srpskom, spremale za novi kulturni život; kada su se slovenska braća našla zajedno u prostranoj crkvi sve Jugoslavije, sa amvona koje otpočela se propovijedati sloga, bratstvo i jednakost – latili su se oružja, da svoje zlobne namjere postignu, da nas unište.

Crnogorci!

Austrija je objavila rat našoj dragoj Srbiji, objavila ga je nama; objavila ga je Srpstvu i cijelom Slovenstvu.

Našu pravednu stvar uzela je u zaštitu moćna Rusija, predstavница velikog Slovenstva i naša vjekovna zaštitnica, sa svojim prosvjećenim saveznicima.

Crnogorci!

Krv se već lije na Dunavu, Savi i Drini; lije se na granicama naše moćne zaštitnice Rusije i njene saveznice Francuske, pa sad – ko je junak, na oružje! Ko je junak, nek slijedi koracima dva stara srpska Kralja; da ginemo i krv prolivamo za jedinstvo i slobodu zlatnu.

Na našoj su strani Bog i pravda. Mi smo htjeli mir, nametnut nam je rat. Primite ga kao i uvijek, primite ga srpski i junački, a blagoslov vašeg starog Kralja pratiće vas u svim vašim podvizima.

Živjeli moji mili Crnogorci!

Živjelo naše milo Srpstvo!

Živjela naša moćna zaštitnica Rusija i njeni saveznici!

Cetinje, 24. jula 1914. god.

N i k o l a s . r .

(premapotpisali)

Predsjednik Ministarskog Savjeta

Ministar Vojni

General-ađutant, divizijar

serdar J. Vukotić, s.r.

Ministar finansija i građevine

R. Popović, s.r.

Ministar pravde

Ljub. A. Bakić s.r.

Ministar Inostranih Djela

P. Plamenac s.r.

Ministar Unutrašnjih Djela

Savo P. Vuletić s.r.

Ministar prosvjete i Crkv. Poslova

Gavrilo M. Cerović s.r.

Austrougarski poslanik na Cetinju Oto, koji je juče primio notu naše vlade, u kojoj mu je rečeno, da je njegova misija na Cetinju završena, oputovao je danas u Kotor sa svojom porodicom i cjelokupnim osobljem poslanstva.

Tako su sa objavom rata i odlaskom austrougarskom poslanika s Cetinja prekinute sve političke veze između naše zemlje i susjedne Monarhije.

Komandant Lovčenskog odreda, divizijar Mitar Martinović, svojom jučerašnjom naredbom Odredu, br. 191, na prvom

mjestu ističe važnost LOVĆENA i njegovu vezu sa narodom crnogorskim. Preporučuje red i disciplinu i poslušnost. Starešinama preporučuje vođenje brige o zdravlju vojske i o snabdijevanju iste svim potrebama. Daje savjete o postupanju za vrijeme borbe, o postupku sa poginulima i ranjenima, o šančenju itd. Preporučuje pažljivu upotrebu municije, kao i što veću hladnokrvnost prilikom borbe, jer bez prisebnosti niti se čuva život, niti municija. Najstrožije se zabranjuje šenlučenje. Daju se savjeti o održavanju vojnog duha, kreposti i nesalomljive čvrstine. Izražava nadu, da će Lovćenski odred u svačemu junački i primjerno odgovoriti svetoj zadaći, koju su mu kralj i otadžbina povjerali i poziva vojnike da i ovog puta kao i uvijek pobijede svog sadanjeg dušmanina Austriju, koja, zavidna na slavne uspjehe Srba i Crnogoraca protiv Turske i na njihovu bolju budućnost, iznenada navali da zamijeni Tursku u borbi protiv srpskog plemena i koja je Crnoj Gori živo srce iščupala, oduzevši joj bez borbe Skadar, najveću njenu tekovinu krvavog prošlog rata sa Turskom.

Poziva područne mu trupe, da u najvećem oduševljenju kliknu:

„Da živi naš uzvišeni Kralj!

Da živi naša mila otadžbina!

Naprijed, braćo sokolovi, na kletog dušmanina Crne Gore i svega slovenstva, da mu vratimo što nam je učinio.

(Slijedi potpis – Komandant Lovćenskog Odreda

Divizijar M. Martinović)“

Danas su izdate i dispozicije Odredu kako slijedi:

Kraljevina CRNA GORA

(Grb)

Komanda Lovćenskog Odreda

DISPOZICIJA LOVČENSKOM ODREDU

Karta 1:75.000

Broj 1

24. jula 1914. g.

IVANOVA Korita

Neprijatelj je posio utvrđene položaje od Dvrsnika u Krivošijama južno od Grahova na Grkavac i Goli Vrh, Šanik, Stepen, Vrmac, Goraždu, Grabovac, Radoviće i dalje Primorjem do Spiča.

Neprijatelj je malog sastava i grupisan u grupe od 50–100 ljudi na pograničnim karaulama Grkavac, Goli Vrh, Šanik i Stepen sa mitraljezima, ali bez artiljerije, a na utvrđenjima (fortovima) Vrmac, Markov Do, Goražda, Grabovac i Radovići pored pješadije nalazi se artiljerija manjeg i većeg kalibra. Fortovi su izrađeni od kamena i ograđeni žicom i kurjačkim rupama a Vrmac pojačan i otvorenim poljskim baterijama. Kroz zaliv Bokokotorski i duž obale morske krstare neprijateljski ratni brodovi. Glavno ratno pristanište nalazi se u Tivtu. Na utvrđenjima i ratnim brodovima nalaze se reflektori za osvjetljavanje zemljišta.

Saveznici neprijateljski su Njemačka, koja na ovome frontu neće dejstvovati. Naši su saveznici: Rusija, Francuska, Engleska, Srbija, Španija, Rumunija i Grčka.

Italija, Turska i Bugarska stoje neutralne.

Saveznička francuska flota iz Sredozemnog Mora dejstvovaće u Jadranskom Moru protiv austriške flote i njenih primorskih utvrđenja.

Na našem desnom krilu nalazi se Hercegovački odred od Grahova do savezničke srpske vojske.

Za zaštitu naše ostale granice određene su zasebne trupe naše i srbijanske.

Naša prednja odjeljenja zauzela su sve položaje duž granice,

koji dominiraju neprijateljskim položajima i njegovim primorjem.

Odredu je stavljeno u zadaću, da brani Lovćen, da spriječi upad neprijateljski na crnogorsko zemljište u rajonu koji zauzima Lovćenski odred; da posjedne od neprijateljskog zemljišta u primorju što više može do rajona utvrđenja i da artiljerijom ruši neprijateljska utvrđenja.

B o r n i d i o

A. Ljevokrilna kolona

Komandant brigadir IVO ĐUROVIĆ

Da osigura lijevo krilo odreda od upada Arbanasa iz Skadra i Bojane i da ometa iskrcavanje neprijateljskih trupa od Bojane do na Kastio.

Da odmah sa objavom rata posjedne sa područnim mu jedinicama položaje, koji dominiraju morskom obalom kako bi gornju zadaću što bolje izvršio.

Dalje se ima upravljati prema naredbi br. 19 od 17. VII 1914. g.

Brigada muhamedanac	3 bataliona
Komandant Brigadir Milo Đurašković ¹⁵	
Crmnjičko-Primorska brigada	5 bataliona
Komandant Komandir Miloš Lekić	
Mitraljesko odjeljenje	2 mitraljeza

Artiljerija

Poljskih Krup.	7.5 sm	4 topa
" "	8.7 sm	2 "

¹⁵ Milo Đurašković (1844–1932), brigadir, komandant brigade.

Opsadnih 15 sm lakih haubica 1 top

Svega 8 bataliona, 7 topova, 2 mitraljeza

Komandant odsijeka Srednje i Desnokrilne kolone
Brigadir, Knjaz PETAR PETROVIĆ

Da posjedne položaje glavnim grebenom od Đurđeva Ždrijela do Vratna-Majstora, koji dominiraju Pobore, Maine, Brajiće do Šćepan grada i Budvanskog zaliva.

Da drži vezu sa ljevokrilnom kolonom u Paštrovskoj Gori i sa desnokrilnom u Koloviru i Babinoj Glavi.

Sa objavom rata da odmah posjedne sa prednjim odjeljenjem Zapode sjeverno od Šćepan grada i Budvanskog zaliva; Stražicu sjeverno od sela Borete, i Ostrog, a prema datim mu usmenim uputstvima i instrukcijama.

B. Srednja kolona

Komandant Brig. Niko Pejanović

Sastav

Riječkolješanska brigada 4 bat.

1 mitralj. odjeljenje 2 mitr.

Svega 4 batal. 2 mitraljeza

Da posjedne glavni položaj grebenom od Radaljevog Vrha, Malih i Velikih Zalaza, Pestin Grada, Volujaka, Makovice, Grebena, Bižaljevca, Ljesice, Prševice i Kolovira do Vratna.

Sa prednjim odjeljenjima da posjedne kolski put Njeguši – Kotor od Trešnjeve Rudine do Stijene na najvišem torijunu kanicâ, Travne Doce, Solar a batalion Njeguško-čeklički da posjedne položaje od Pračišta do Dobro-Dola i kolskim putem od Krsca do Trešnjeve Rudine na kojoj će se i namjestiti dva mitraljeza ovoga bataljona, rezerva kojeg će se nalaziti pri Grebenu.

Lijevo krilo ove kolone da posjedne Goliš sa 2 mitraljeza i 2 brdska topa.

Artiljerija je posebnom naredbom dobila svoju zadaću.

Pioneri imaju dovršiti utvrđivanje položaja i miniranje kolskog puta.

Kolonska rezerva od jednog bataliona nalaziće se na Kuku.

Batalion cucki ima da posjedne položaje od Trnovičkog Ždrijela, grebenom Bjeloša, Bukovice do Spiličkog Ždrijela; na Viskoj Gori da drži naročitu zaštitu artiljeriji od dvije čete. Osim toga ovaj batalion treba da drži vezu sa desnim krilom bataliona Njeguško-čekličkog a naročito s lijevim krilom Hercegovačkog odreda

V. Desnokrilna kolona

Komandant Brigadir Milutin Vukotić

sastav

Katunska brigada	6 batal.
Četa pionera	1 četa
Četa dobrovoljaca	1 "
2 1/2 čete mitraljeza	10 mitralj.

Artiljerija

Brdska 7.5 sm	4 topa
Poljska 7.5 sm	4 "
" 7.5 neprzomet.	6 "
Ops. teš. haubica	3 "
" lakih mortira	2 "
" teških "	2 "
" lakih haubica	3 "
" dalekobojnih	2 "

Svega: 6 bataljona, 1 pionerska četa, 1 dobrovolj. četa, 10 mitraljeza i 26 topova.

2) O p š t a r e z e r v a

Komandant Komandir Andrija Raičević¹⁶

¹⁶ Andrija Raičević (1879–1920), brigadir, komandant crnogorske vojske

Sastav:

Spuška brigada	3 bataliona	
1/2 čete mitraljeza	2 mitraljeza	Da stoji na Treštanički Do.
1/2 baterija brdska	2 topa	

Svega: 3 bataliona, 2 mitraljeza i
2 brdska topa

3) Položaje treba dobro utvrditi i napraviti zaklone od šrapnelneke vatre; na zaklonima otvoriti puškarnice. Utvrđenjem poništiti sve mrtve uglove. Mitralješka mjesta udesiti tako, kako će sa njih moći tući pristupe ka položajima.

4) Munijske popune nalaziće se Vir-Besac za Ljevokrilnu kolonu; Cetinje za Srednju kolonu; Kuk, Njeguši i Čevo za desnokrilnu kolonu (Čevo za Cucki batalion).

Glavno munijsko slagalište na Cetinju i Rijeci.

5) Previjalište će se nalaziti na Sutormanu za ljevokrilnu kolonu; na Obzovici za Srednju kolonu i na Njegušima, Ivanovim Koritima i na Bati za Desnokrilnu kolonu.

Bolnica za cio odred na Cetinju i Rijeci.

6) Tajinski odsijeci na mjestima đe je ranije određeno.

7) Između svih jedinica neka se uredi služba veze.

8) Osiguravanje krila predstavljam dotičnim jedinicama.

9) Sve izvještaje šiljati na Ivanova Korita.

10) Neka šef telegrafa uspostavi vezu telefonsku i telegrafsku do pojedinih kolona.

11) Moji zamjenici: Brigadir Knjaz Petar Petrović i Brigadir Ivo Đurović.

Šef štaba

Komandant odreda

Komandir P. Lompar s.r.

Divizijar Mitar Martinović s.r.

St. Ađutant Kom. M. M. Martinović s.r.

Dispozicija poslata 25. jula 1914. g.

u egzilu, preminuo u Italiji.

Komandantu artiljerije odreda poslana je naredba sljedeće sadržine:

KRALJEVINA CRNA GORA

(grb)

Komanda Lovćenskog odreda Cetinje, 20. VII 1914. g.

Broj 95. povj.

Komandantu Artiljerije Lovćenskog odreda

Cetinje

Artiljerija povjerenog mi odreda podijeljena je u dva sektora – jedan na Kuk, a drugi na Njeguše – Krstac; osim toga Ljevokrilnoj koloni na Sutorman dodijeljena su 4 poljska Krupova 8.7 sm topa i jedna 15 sm opsadna haubica, a desnome krilu u Cuce-Podždrijelo dva 8.7 sm poljska Krupova topa i jedna 15 sm laka haubica.

Za komandanta artiljerije na Kuk određen je artilj. komandir Petar Lekić, a dužnost komandanta artiljerije na Njeguše-Krstac dodijeljena je neposredno vama, a u tu svrhu dodijeljen Vam je Poručnik Radosav Vuksanović. Cilj, koji artiljerija ima da gađa do druge naredbe sljedeći je:

K u k

21 sm haubica isključivo Vrmac;
12 sm dalekobojni topoviotkrivene baterije oko
Vrmca i prema
potrebi bombardovanje Tivta;
15 sm opsadne mortireGoraždu i Markov Do;
8.7 sm poljski Krup. topovi ...Žive ciljeve kroz Primorje;
7.5 sm " brzom. " ... " " " "
7.5 sm brdski nebrzom. " ... " " " "
i na raspoloženje komandanta.

Nj e g u š i – K r s t a c

- 21 sm haubicaVrmac – kaponire,
kupole i osmatračnice;
15 sm "Vrmac i kazermu Vrmca;
24 sm mortireMarkov Do i Goraždu –
kupolu – kaponire;
8.7 sm poljski Krupovi topoviOtkrivene baterije oko
forta na Vrmac i
žive ciljeve;
7.5 sm poljski Krup. brz. topoviŽive ciljeve na Vrmcu;

Izdadnite naredbu, da se baterije dobro ukopaju i maskiraju i da se prema pravcima gađanja namjeste i platforme.

Postarajte se za vezu sa baterijama u koliko to bude moguće i dođite u sporazum odnosno toga sa šefom telegrafa u odredu.

Za pionirske radove možete se poslužiti četom pionira na onom odsijeku, đe se ona za sad nalazi.

St. Ađutant	Po naredbi
Kom. M. M. Martinović	Šef štaba
Komandir P. Lompar s.r.	

Napomena! Ovaj akt – naredbu pripotpisao je Komandant divizijar M. Martinović.

Drugi primjerak isto ovakve naredbe nosio je oznaku – Lovćen 24. jula 1914. g. i nosio potpis kom-ta odreda i st. ađutanta.

Brojno stanje odreda bilo je:

a) Lovćenski ostsjek:

oficira 148; boraca 5.880; neboraca 528; konja 382

b) Primorski "

" 68 " 2.548 " 169 " 82

v) Spuška brigada

"	41	"	1.733	"	161	"	75
	(rezerva)						
g)	Artiljerija – Kuk						
"	8	"	161	"	30	"	25
d)	Artiljerija – Krstac						
"	14	"	269	"	6	"	44
=====							
Svega							
"	276	"	10.591	"	894	"	608

Dužina glavnih odredskih položaja, ako računamo od ušća rijeke Željeznice (kod Bara) do Trnovičkog Ždrijela (kod Grahova) iznosi oko 65-70 km što bi značilo, da smo na 1 km te crte imali približno po 160 boraca.

Odred zauzima položaje od rijeke Željeznice, obalom morskom pa na vrhovima Petilja, Obolja, Veligrada, Ostrovića, Vabac i Jeva u Paštroviće. Ove položaje drži Primorski odsjek 27. VII 14.

Riječko-Lješańska brigada drži položaje grebenom duž morske obale do grada Budve, koji je u našim rukama. Cetinjski batalion je na položaju sjevero-istočno od Grblja. Izvidnice su mu stigle u selo Višnjevo i Zagoru. Dalje naši položaji idu kako je već ranije izloženo.

26. VII 1914 – Jutros u 5 i po časova upućen je iz komande Odreda naš izaslanik sa trubačem i značarom, sa pismom komandanta Lovćenskog odreda za c. kr. vojnog komandanta u Kotoru u kojemu mu se napominje, da će se poslije 6 časova od časa prijema pisma otpočeti neprijateljstva s naše strane. Napominje se istom, da skloni nejač, žene i djecu i starce i da istakne znake na vjerskim i humanitarnim zdanjima, da bi se sačuvala od bombardovanja. Poručnik Rako Kusovac, koji je pismo odnio išao je do utvrđenja Trojice i pismo predao

onamošnjem oficiru straže, koji mu je dao potvrdu prijema pisma i izvijestio svog komandanta, kojemu se štab nalazio u Hercegovom.

Naša artiljerija bila je spremna, da otpočne gađanje utvrđenja i ciljeva shodno ranije dobivenoj naredbi, ali je trebalo sačekati da istekne dati rok u gorepomenutom pismu, a taj je isticao u 1 čas po podne.

U 12 čas po podne na osmatračnici našoj nalazio se komandant odreda sa šefom štaba i st. ađutantom. Bio je prisutan i komandant Lovćenskog odsjeka knjaz Petar. Bila je pala gusta magla, koja nas je ometala, da paljbu počnemo. Istina, imali smo podatke za gađanje, ali nijesmo mogli vršiti osmatranja. Što je bilo neophodno osobito prilikom početka pre paljbe.

Malo vremena prije početka paljbe posjetio je Kuk Nj. V. kralj, dočekan i ispraćen od strane prisutnih komandanata.

Oko 3.5 časa magla se podigla i gađanje se moglo otpočeti. Na utvrđenju Vrmac (krovu) nalazilo se nekoliko posmatrača sa tronožnim dvogledom.

Naša artiljerija sa Kuka počela je gađanje sa 21 sm teškom haubicom protivu Vrmca a nešto kasnije sa 15 sm mortirama protiv Goražde. Dok se udesi paljba ovim oruđima, naredeno je bilo artiljeriji na Krscu i Danišima, da ne otvara paljbu.

Osmatrači, koji su bili na krovu Vrmca odmah su se sklonili u unutrašnjost tvrđave. Baterija sa Vrmca od 4.10.5 sm haubice u okretnim oklopljenim kupolama počela je da dejstvuje a odmah zatim i zasvođena oklopljena baterija od 12 sm, topova, zvana MONTENEGRO, sa istog utvrđenja. Počela je da dejstvuje i ukopana baterija Markov Do sa visinske tačke 415 iznad Trojice. Počelo je da gađe i utvrđenje Goražda, južno od Kotora na v.t. iz svoja dva 12 sm dalekobojna topa, smještena u jednom oklopljenom tornju, kao i iz topova namještenih u oklopljenim svodovima tvrđave.

Goražda je gađala samo Krstac i u njegovom pravcu, što je

našla za potrebno; Vrmac i markov Do gađali su i Krstac i Kuk.

Paljba je bila umjerena. S Kuka se ispalilo 17 haubičnih i 17 mortirnih metaka. Bilo je pogodaka, ali sa slabim razrušnim dejstvom.

Udešavanje gađanja haubičkog voda na Kuku teško je išlo kako zbog nejednake težine zrna, tako i zbog nesolidno izrađenih platforma (podnožja). Slabo je išlo i udešavanje paljbe iz mortira. Posljednji meci su dali pogodke, ali kao što rekoh, slabim razrušnim dejstvom, jer su upotrebijene obične (napunjene barutom) granate, - milenitnih, sa jačim razrušnim dejstvom nijesmo imali.

Neprijateljska artiljerija je takođe slabo gađala. Prskavanje šrapnela na Kuk odveć visoko; s granatama stalno poturanje.

Kasnije otpočeta paljba s Krsca bila je slaba. Bilo je nepravilnosti u gađanju osobito baterije, koja je gađala Vrmac. Stalna i dosta znatna preturanja, koja nijesu bila popravljena učinila su, te komandant naređuje da se gađanje obustavi. Komandant odreda se zainteresovao zbog ovoga i lično će poći sutra na Krstac, da vidi u čemu je stvar.

Paljbu smo prekratili predveče.

Gubitaka nemamo.

Napomenuti je, da su i osmatrači bili nesposobni kako za osmatranje, tako i za izvještaje o nadanju granata.

Jutros su tri manja ratna broda neprijateljska (torpilj. grupa) doplovila na oko 1 km od barskog pristaništa i gađali Markonijevu stanicu na Volujici, a takođe i Pristan i Zaljevo, ali bez uspjeha.

Na Golišu, (jugo-zapadno od Kolovira), v.t. 1049 zauzela je položaj naša pješadija sa 2 brdska 7.5 sm nebrzometna topa.

U primorju su postavljene naše vlasti. U Budvi je središte Oblasne uprave. Za oblasnog upravitelja je postavljen Đuro Zenović, dobar i poznat Srbin iz Paštrovića.

Primorje od ušća rijeke Željeznice kod Bara u pravcu sjevero-zapada, - Paštrovići, sa većim dijelom Donjeg i Gornjeg Grblja,

zauzeti su sa malo ili bez borbe od strane naše vojske. Stanovništvo je dosta dobro raspoloženo prema nama, možda ponajbolje Paštrovići. Sve stanovništvo je naše krvi i u većini pravoslavne vjere. Ovi kao i oni iz Boke, šiljali su svoje dobrovoljce Balkanskog rata, da uzmu učešća u našim borbama sa turskom carevinom.

28. VII 1914. – Juče smo otvorili paljbu tek poslije podna, jer je dobrom gađanju ometao jaki i promjenljivi vjetar, a municija se mora štedjeti, malo je imamo, a nabaviti se ne može.

Dejstvo naše artiljerije nije bilo zadovoljavajuće, a i neprijateljske ništa bolje, razumije se za njih.

(Kolona u Sandžaku zauzela bez borbe Čajniče). Vojske neprijateljske nije ni bilo u varoši).

Čine se još neke pripreme za prevoz opsadne lake 15 sm haubice (ruske) na Batu (Cuce). Ova će haubica da dejstvuje protiv Golog Vrh – sjevero-istočno od Risna v.t. 1311. – Šest četa Pješivačkog i Komansko-zagaračkog bataljona, koje su radile na prevozu rečene haubice zamolile su, da ostanu i učestvuju u napadu na Goli Vrh, što im je odobreno s pohvalom. Do ovog napada nije došlo, te su se čete vratile na svoje stare položaje. Haubica je namještena na svoj novi položaj.

Danas, još izjutra neprijatelj je otvorio vatru protiv naših položaja na Krsu i Kuku. Naša artiljerija počela je odgovarati tek oko podna, kada se je jaki vjetar stišao.

S Krsca gađu 21 sm i 15 sm haubice i 245 sm mortire, a sa Kuka 21 sm haubica, 15 sm mortire i 123 sm dalekoboni topovi.

Neprijateljska vatra je stalno jačala. Najjača paljba bila je uperena protiv Krsca, koji gađu i granatama i šrapnelima, dok je Kuk bio samo pod vatrom granata. Pored paljbe iz utvrđenja danas je naše artiljerijske položaje gađala i krstarica Karlo VI koja je usidrena u Tivatskom zalivu pod Krtolama. Ispaljeno je oko 20 metaka. Tačnost gađanja dobra. Razorno dejstvo granata jako. Artiljeriska vatra se utišala k večeri.

Gubitaka nijesmo imali. Na Krsu jedan vojnik lako ranjen.

O saveznicima dolaze povoljne vijesti.

Pri današnjoj paljbi sa Kuka iz 21 sm teške haubice, pri ispaljivanju metka s torpednom granatom, podigla se njena platforma, te je haubica onesposobljena za dalje dejstvo, dok se platforma ne popravi. Slabo izrađene platforme onemogućavaju tačno gađanje, jer poslije ispaljivanja metka haubica ne zauzima tačno isti položaj, koji je prije imala, što pak sa drugim nedostacima na pr. nevještinom osoblja, nejednakom težinom zrna ometa tačno gađanje.

Neprijatelj se priprema i prevozi neki materijal na Goli Vrh.

29. VII 1914. – Dvoboj između naše i neprijateljske artiljerije se produžuje. Baterije s Kuka i Krsca gađu Vrmac dosta uspješno. Na Vrmcu je pokvarena jedna kupola, koja danas nije više dejstvovala. (Napomena. Ova je kasnije popravljena).

Pri današnjem gađanju podigla se platforma i druge 21 sm haubice na Kuku, te se i ova kao i ona prva moraju popravljati i obje haubice moraju mirovati.

Dva vojnika su lako ranjena.

30. VII 1914. – Komandant odreda otputovao na Cetinje, a možda će i do Nikšića, radi ranog savjetovanja. U dužnosti ga zastupa komandant Lovćenskog ostsjeka knjaz Petar.

Naša artiljerija danas nije dejstvovala, vojnici su uređivali položaje i odmarali se.

31. VII 1914. – Komandant odsustvuje. Čuje se sa strane Grahova topovska paljba. Nema ničega značajnijeg.

1. VIII 1914. – Komandant odreda se vratio s puta. U 10 časova bio je sa štabom na osmatračnici Kuka. Paljbu je vršila naša artiljerija i s Kuka i s Krsca. Paljba torpednom granatom iz 21 sm haubice vrlo slaba; sa običnim granatama bila je bolja i bilo je dobrih pogodaka protiv vrmačkih utvrđenja. Paljba 15 sm mortire s Kuka protiv Goražda – srednje; jedna granata pogodila je u vrh njene kupole i eksplodirala, ali se na kupoli nije moglo primijetiti ni đe je bio pogodak. Udaljenost naše posmatračnice

na Kuku od Goražda nije veća od 2.5 km te se i nenaoružanim okom pogoci mogu lijepo osmatrati.

Krstac je gađao sve tri tvrđave. Jedan pogodak je bio u samoj toparnici Goražde đe je i eksplodirao. Za više od jednog časa kuljao je dim iz toparnice i iz iste se nije pucalo.

Paljba po mMarkovu Dolu bila je izvrsna. Rušenje se primjećuje.

Paljba po Vrmcu bila je takođe dobra, odlična. Dejstvo granata dobro.

Uopšte, artiljerija je danas dejstvovala odlično; komandant je bio zadovoljan i častio je vojnike rakijom.

Markov Do obustavio paljbu ranije, da ne bi na sebe obraćao pažnju naše artiljerije i izazivao je, jer je radio na opravci pričinjenog mu kvara.

U toku artiljeriske borbe podigao se sa tzv. Taraboša vezani balon (crv) radi osmatranja – v.t. 768 južno od G. Lastve. Počeo ga je gađati poljski brzom. top sa Krsca. Pogodaka nije bilo, ali se balon spustio. Kasnije se opet dizao, ali ga naši nijesu gađali.

Pred zalazak sunca iz Tivatskog Zaliva gađe naše artiljeriske položaje ratna lađa tipa MONARH sa svojim 24 sm daleko-bojnim topovima. Gađanje netačno, uspjeh skoro nikakav.

Susjedni nam Hercegovački odred imao je borbe na Bijelom Gori. Neprijatelj je odbijen s gubicima. Sa naše strane bilo oko 40 mrtvih i ranjenih.

Očekujemo savezničku flotu.

2. VIII 1914. – Cetinjski batalion zauzeo je bez otpora položaj Prčija Glava, južno od tvrđave/fora) Grabovac (v.t. 409). Neprijateljska vojska u jačini blizu jednog bataljona, sa nekoliko mitraljeza i 2 brdska topa, povukla se na liniju utvrđenja.

Sa ovim se završilo ono postepeno napuštanje zemljišta od strane neprijatelja, koje se u vidu jezička pružalo od linije utvrđenja u pravcu jugo-istoka do blizu Bara, a o čemu je rečeno u dnevniku od 22. pr. mj.

Shodno traženju Vrhovne komande naređeno je Spuškoj brigadi, koja je bila rezerva Lovčenskog odreda, da ide preko Čeva za Nikšić, te tako Odred slabi za 2.000 ljudi, koji izlaze iz njegovog sastava (v. str. 15).

Govorili smo već o brojnom stanju i jačini Lovčenskog odreda.

Kako su se naše jedinice već primakle liniji neprijateljskih utvrđenja u Boki Kotorskoj i Krivošijama, red je da o tim utvrđenjima damo koji podatak kao god i o neprijateljskom ratnom brodovlju, koje se nalazilo u Kotorskom Zalivu, te da se vidi, pred kakvim se neprijateljskim snagama našao Lovčenski odred na nekoliko dana poslije objave rata.

BOKA KOTORSKA

Boka Kotorska i Pola bile su dva glavna uporišta i utočišta za austrisko ratno brodovlje na Jadranskom Moru.

Ove dvije ratne luke bile su pripremljene za odbranu i prema kopnu i prema moru. U ovim lukama austrisko ratno brodovlje se osjećalo potpuno zaštićeno i osposobljeno za krstarenja van tih luka, kao i za povratak u iste.

O Boki Kotorskoj (Kotorskom Zalivu) ne treba mnogo govoriti; dovoljno je pogledati nacrt njenog zemljišta i samog Zaliva, pa se uvjeriti, da ju je sama priroda stvorila za jedno takvo utočište, a osobito, kada se uzme u obzir, da se prema njoj nalazila kao neprijatelj jedna mala siromašna zemlja, nemoćna da se naoruža dostojno svome protivniku. Razumije se, da se ovakva ocjena odnosi na doba u koje su se događaji odigravali.

Boka Kotorska predstavljala je jedan jako utvrđeni logor. Po čitavoj Boki su izgrađena razna utvrđenja – baterije – utvrđene kuće (blokhausi) – žandarmeriske kasarne – strakare itd. Sve udešeno za odbranu od neprijatelja, ma s koje strane on naišao. Tvrđave i baterije mogu uzajamno pomagati jedna drugu, a u

slučaju zauzeća jedne, druge su u mogućnosti, da povedu borbu protiv neprijatelja, koji bi prvu zauzeo.

Neposredno prema Lovćenskom odredu nalaze se linije utvrđenja o kojima ćemo dati sada potrebne podatke, a zatim o onima, izgrađenim od Boke u pravcu Grahova, tj. u Krivošijama. Zatim će slijediti utvrđenja, koja nijesu bila baš u neposrednoj vezi sa Lovćenskim odredom, a zatim će biti riječ o plovećim tvrđavama – ratnom brodovlju u Boki Kotorskoj.

BRAGOVAC. Počev od zaliva Trasta, istočno od tog zaliva a prema lijevom krilu odreda na v.t. 256 izgrađeno je utvrđenje – for Grabovac. Ovo se sastoji iz jednog pješadiskog i jednog artiljeriskog utvrđenja. Oba su izgrađena od kamena, betona i šina.

U artiljeriskom utvrđenju, zvanom Traste, smještene su u oklopljenim kupolama četiri 10.5 sm haubice sa mogućnošću dejstva u svim pravcima – 360°. U pješadiskom dijelu ima vještačkih zaklona za puščano dejstvovanje (Puškarnice).

Na utvrđenju je namješten jedan reflektor kalibra 90 sm, i služi za rasvjetljavanje prostora Župe Grbaljske.

Grabovac s juga štiti bateriju Radišević.

U blizini se nalazi baterija brzometna – ukopana, sa reflektorom kalibra 90 sm za rasvjetljavanje visova oko sela Bratešića i Pobrđa i visa Prčija Glava v.t. 409.

Zemljište između Grabovca i Kozmače (v.t. 290) je minirano.

Pješadiska posada Grabovca je oko 250 vojnika. Domet topova 8 km, što bi značilo do sela Kovača, Bratešića – u Grblju i sela Mirca na staroj granici crnogorsko-austriskoj.

Grabovac zajedno sa utvrđenjem (forom) Goražda stavlja pod vatru sve prilaze iz Grblja i nagibe visova, koji se spuštaju iz Crne Gore, počev od Goliša (v.t. 1046) pa do više Zvjerinjaka.

Na glavici iznad porta Oka izrađen je šanac od zemlje i dasaka, dugačak oko 50 metara. – Iznad sela Lješevića kod crkve sv. Aritona nalazi se mitralješko odjeljenje. Od sela

Lješevica ka selu Traste, ispod v.t. 233 nalazi se još jedno mitralješko odjeljenje. – Istočno od ruševine Traste, nedaleko od kote 233 je šanac, okrenut k moru, izrađen od zemlje i dasaka i posjednut od pješadije i mitraljeza.

TIVAT. Tivat je ratno pristanište Austrije. Snabdjeven je svim potrebnim uređajima za boravak ratnog brodograditelja u njemu – kasarnama, slagalištima, radionicama, uređajem za opravku ratnih brodova itd. Varoš je opasana zidom debelim oko 50 sm i visokim 3–4 metra.

Okolo i u blizini varoši izgrađeni su 5 zidanih blokhausa za njenu neposrednu odbranu. Zidovi ovih su debeli 75 sm, a visoki 6 metara.

U ovim blokhausima smještena je samo pješadija sa nekoliko mitraljeza. Tri blokhausa imaju svoja imena: Kajman, Zeljano i Štajnbruh.

Izvan varoši blizu kasarne Župa nalazi se balonsko odjeljenje.

GOMILICE. Na visu Gomilice, sjevero-istočno od Tivta podignuta je baterija istog imena na v.t. 589, naoružana sa četiri 15 sm haubice.

Baterija ima reflektor kalibra 90 sm, koji može da rasvjetljava Župu Grbaljsku.

Na bateriji ima i nešto pješadije.

SINJAREVO. Ispod Tivta na v.t. 67, jugo-istočno od Žekove Glave izrađena je baterija Sinjarevo. Gađe zemljište pred sobom, izgleda da je naoružana starim topovima 9 sm iz 1875. g.

PUCOLE. Blizu potoka Lednice na koti (v.t. 26) pripremljeno je mjesto za jednu bateriju od 4 topa od 9 sm (1875. g.) zvanu Pucole.

GORAŽDA. Idući ka sjevero-istoku od Grabovca, na nekih 5 km prave linije od njega, ispod našeg sela Mirca izgrađeno je utvrđenje – for Goražda.

For je izgrađen od kamena i betona a oko njega je duboki

spoljni rov.

For je naoružan sa četiri baterije od po 2 topa i to:

1) 2 topa od 12 sm (1880. g.) u oklopljenoj kupoli, koja se može okretati u svim pravcima (360°);

2) 2 topa od 12 sm u pancirnim svodovima (kazamatima) sa pravcem gađanja na Krstac;

3) 2 topa od 12 sm u pancirnim svodovima (kazamata) sa pravcem gađanja na selo Šišiće, i

4) 2 topa od 9 sm (1904. g.), pokretna, za upotrebu i u foru i izvan njega. Topovi su od 1875. g., ali su kasnije snabdjeveni sa dugačkim lafetama i kolijevkama za ubrzano gađanje. Domet ovih topova 6 km.

Sa fora se lijepo vide prilazi iz Crne Gore preko Krsca i Kuka, kao i oni iz Grbaljske Župe i mogu se lako tući.

Forovski zidovi su debeli oko 3–4 metra. Preko rovova su namješteni pokretni mostovi, koji se spuštaju i dižu prema potrebi. Mostovi a takođe i pristupi ka njima su branjeni pješadijskom i mitralješkom vatrom. Kroz rovove je prepletana bodljikava žica.

Pozadinu Goražde štiti pješadija iz same zgrade.

Tvrđava se snabdijeva vodom iz ždrijela Pipoljevca, tu blizu na granici crnogorsko-austriskoj. Ima i cisternu, ali ova nema dovoljno vode.

Niže Goražde u ruševinama starog utvrđenja Sutvare postavljeni su mitraljezi.

Između sela Duba i puta za grad Budvu smještena su u dubravi dva poljska nebrzometna topa, koji su prikriveni.

TROJICA. (Trinita). Sjeverno od Goražde, na raskrsnici kolskog puta Kotor – Budva – Tivat, na v.t. 231 nalazi se staro neukopano utvrđenje – for Trojica, izgrađeno od tesanog kamena. Ima toparnica za manje topove, ali je uglavnom posjednuta od pješadije.

Ispred zgrade je ispletan pojas bodljikave žice. Utvrđenje ima

svoj bunar, ali se služi vodom sa obližnjeg izvora preko puta nedaleko od tvrđave.

Na krovu je debeo, jak zemljani nasip.

MARKOV DO. – Sjeverno i iznad Trojice, na v.t. 415 nalazi se ukopana baterija od kamena, zvana Markov Do (Škaljari), naoružana je sa 4 12 sm topa (1885. g.), koji se nalaze u opkoljenim svodovima. Opasana je rovom i pojasom bodljikave žice.

Ova baterija tuče i brani prilaze utvrđenju Goražda kako iz Grbaljske Župe, tako i crnogorska, strana sa Zvjerinjaka i prilaze Kotoru od Krsca.

KAVAČ. – Blizu Markova Dola, jugo-zapadno od njega nalazi se stara odbrambena kasarna Kavač, zaštićena visokim grubo branom iza kojeg je nasip (banket) za pješadijske strijele. Ovo je jedna između mnogih drugih utvrđenih tačaka u Boki Kotorskoj, kao Cucole i dr., koje služe za zaštitu raznih putova i prilaza k njima, a o kojima će biti rečeno kasnije.

Na raskrsnici putova za Kavač, Markov Do i Vrmac ima nekoliko drvenih zgrada, slagališta raznog pionerskog i željezničkog materijala za poljsku željeznicu na Vrmcu.

PRATER ŠTERN. – Blizu gornjih zgrada i južno ispod puta postoji privremena baterija, izgrađena od zemlje i bala pruća pod prednjim imenom. Baterija je spremna za naoružanje sa poljskim haubicama od 10,5 sm (Mod. 1899. g.). Granate su punjene amonalom.

ŠTAJNBURH. – Na nekih 90-100 metara od prednje, iznad puta za for Vrmac izrađena je ukopana privremena baterija Štajnbruh za 4 haubice od 15 sm (Mod. 96/04) na niskim lafetima.

MULA I i II. – Ispod pomenutog puta, a vrlo blizu utvrđenja Vrmca, spremna su dva artiljerijska položaja za po 4 haubice od 15 sm (1896. g.) na visokim lafetima. Baterije i nasipi su od kamena, zemlje i gvozdениh šina.

Napomena. Koliko se moglo saznati, granate pomenutih triju baterija punjene su ekrazitom. Događale su se eksplozije istih pri opaljivanju metka, zato se posluga mora tom prilikom sakrivati u nasipima.

VRMAC. – Sjevero-zapadno od Markova Dola, na v.t. 484 nalazilo se utvrđenje novije izrade – for Vrmac. Ovaj je podignut u kamenu a izgrađen od kamena i betona. Opasan je spoljnim rovom 7 m širine i 5 m dubine. Spuštanje u rov i kretanje u njemu sprečava bodljikava žica, vatra iz utvrđenih mjesta u rovu (kaponira) i iz spoljašnjeg nasipa (kontreskapne galerije).

Na 30 koraka ispred utvrđenja postavljena je vještačka prepreka od nekoliko redova bodljikave žice i gvozdениh kočeva.

Vrmac ima tri vrste naoružanja i to:

1) - Baterija MONTENEGRO (Crna Gora) od 4 topa 12 sm (1880. g.) u oklopljenim svodovima sa pravcem gađanja prema Krscu i Kuku;

2) - Baterija ŽUPA od 4 topa od 12 sm (1880. g.) u oklopljenim svodovima, okrenuta u pravcu Grbaljske Župe i Tivta;

3) - Baterija od 4 haubice od 10.5 sm u okretnim oklopnim kupolama sa krugom dejstva 360°. Debljina oklopa je 15 sm.

Dometa prvih dviju baterija 8 km, a treća 7 km (Do Njeguša).

For je snabdjeven reflektorom kalibra 90 sm i drugim potrebnim uređajima, slagalištima, stanovima za oficire, bunarom itd.

Ispod utvrđenja idu hodnici – jedan na gornjem spratu, koji vezuje kasarnu sa položajima baterija i drugi – u donjem spratu, koji spaja kasarnu sa slagalištima i kaponirima (utvrđenjem na dnu rova za odbranu istog prilikom napada).

Forovska posada je oko 250 vojnika, većinom artiljerista.

Iz ovog fora mogu se tući svi položaji počev od Pestingrada više Kotora (v.t. 1072) sjevero-zapadno od puta Njeguši –

Krstac – Kotor pa do Zvjerinjaka.

Zemljište ispred fora zaštićeno je širokim pojasom žice, koja počinje od Markova Dola i pokriva sav gornji greben na kome se for nalazi. Za odbranu ovog žičanog pojasa, postoje tri udešena otporna pješadijska položaja, izgrađena od zemlje, kamena i drveta.

LOKVA, SVETA MARIJA i BRAJEL. – Blizu Vrmca ispod puta za Visoki Vrmac, zvani Taraboš, nalaze se polustalni artiljerijski položaji za 3 baterije, izrađeni od kamena, zemlje i gvozdenih šina.

BOGDAŠIĆ I i II. – Baterije za po 4 haubice od 15 sm (1896.g.) na visokim lafetima.

BRAJEL. – Baterija u blizini gornjih i na istom putu. Pripremljena za 4 haubice od 15 sm (model ubrzan 96/04. g.).

Granate gornjih baterija punjene su ekrazitom. Domet 7 km.

VISOKI VRMAC (TARABOŠ). – Na glavici prednjeg imena – v.t. 768 nalazi se nedovršen stalni položaj za 2 baterije haubica od 15 sm. Položaj se iskorišćava kao jaka polustalna baterija. Tuče Kuk, Krstac, Velike Zalaze, Pestingrad, Praćišta, Žanjev Do, Zvjerinjak i prilaze.

Tu je namješten i jedan reflektor kalibra 150 sm sa sposobnošću dalekog rasvjetljavanja.

SVETI JOVAN (San Đovani). – Iznad grada Kotora nalazi se stara tvrđavica prednjeg imena. Naoružana je 2-ma mortirama od 15 sm (1878.g.), koje služe naročito za rasvjetljavanje zemljišta osvjetljavajućim šrapnelima.

Nalazi se na v.t. 280 iznad sela Špiljara. U okviru je kotorskih gradskih bedema. Tvrđavica je opkoljena zidanim grudobranom sa puškarnicama.

Posada do 50 vojnika. Izložena je jakoj vatri sa naših obližnjih položaja, te ne predstavlja neku važnu tačku.

KOTOR. – Grad Kotor opasan je sa sviju strana starinskim srednjovjekovnim bedemom, koji ima 4 vrata – kapija. Dvije su

okrenute ka sjeveru i k njima se prilaze preko mostova na rijeci Škudri, koja tom stranom protiče pored gradskih zidina. Treća vrata su ka zapadu i to je glavna kapija; četvrta – južna kapija vodi u istaknutu kulu (bastion) tzv. vrata od Šuranja. Sa istočne strane Kotor štiti starinski mletački zamak.

Od Kotora ka sjeveru, stranama ispod crnogorsko-austriške granice do Gomilice (v.t. 965) nema utvrđenja, jer te strane stoje pod vatrom kako forova i baterija na grebenu između Tivatskog i neposredno Kotorskog Zaliva, tako i pod vatrom Goražde i ratnog brodovlja, kako to prilike budu zahtijevale. Ovaj predio i nije bio opasan za našeg neprijatelja, jer je takav, da po njemu nije bilo moguće izvoditi kakve veće borbene pokrete. Ovdje su se samo pojedinci mogli kretati s opasnošću da ne padnu u klopku.

KRIVOŠIJE

Prelazeći s juga na zemljište KRIVOŠIJA u pravcu Grahova, nailazimo na niz blokhouza, odbrambenih kasarna i u blizini Grahova na jedan jako izgrađen savremeni for – Dvrnsnik.

BRANOVO BRDO. – Sjevero-istočno od Perasta, zapadno od Orahovca, na v.t. 740 sagrađen je blokhaus prednjeg imena. Naoružana je ova utvrđena kuća sa 2 ubrzana topa od 9 sm (1904. g.) i ima svoju pješadijsku posadu.

ŠANIK. – Sjeverno od gornjeg nalazi se brdo Šanik – v.t. 880 i na njemu istoimeni blokhaus, naoružan kao i Vranovo Brdo.

Istočno od Šanika na koti 549 izgrađena je odbrambena žandarmeriska kasarna.

LEDENICE. – Sjeverno od Risna u Ledenicama ograđen je blokhaus istog imena, naoružan kao i gornja dva.

GOLI VRH. – Istočno od Ledenica na v.t. 1311 nalazi se blokhaus Goli Vrh. Posada samo pješadija.

GRKAVAC. – Sjeverno od Ledenica kod kolskog puta Risan

– Grahovo, na koti 710 sazidana je odbrambena kasarna Grkavac. Posada samo pješadija.

DONJI GRKAVAC. – Zapadno od gornjeg a na v.t. 1009 ograđen je blokhaus Donji Grkavac. Naoružan kao i Vranovo Brdo.

GORNJI GRKAVAC. – Sjevero-zapadno od gornjeg nalazi se blokhaus na koti 1144 posjednut samo od pješadije.

GREBEN. – Zapadno od Ledenica, po lijevoj strani kolskog puta Risan – Crkvice, na v.t. 701 sagrađen je blokhaus u kome je samo pješadiska posada.

CRKVICE. – Na v.t. 1097 nalazi se odbrambena kasarna istog imena sa pješadiskom posadom.

ZAPADNE CRKVICE. – Jugo-istočno od Crkvice na koti 1128 izgrađen je blokhaus istog imena, naoružan i posjednut kao i Šanik i Vranovo Brdo.

ISTOČNE CRKVICE. – Zapadno od Crkvice, na koti 1231 izgrađen blokhaus naoružan i posjednut kao gornji.

Napomena: Pomenuti blokhausi su zidani od kamena i betona, izrađeni u razno doba. Svi su na po dva sprata; imaju avliju ograđenu jakim zidom, udešenu za artiljerisku ili pješadisku odbranu.

Blokhausi imaju svoje cisterne.

Visina blokhausa oko 6 metara, a debljina zidova po 75 sm.

Posada iznosi po 40–50 pa i do 100 vojnika. Odbrambene kasarne su opasane širokim pojasom žice, tako i blokhausi.

Pješadija djeluje zatvoreno iz zgrada.

Kao i već pomenuti blokhausi izrađena su još 2 blokhausa.

JANKOV VRH I. – Sjevero-istočno od Crkvice, zapadno od puta Crkvice-Grahovo i više njega, nalazi se brdo Jankov Vrh, na v.t. 947 sagrađen blokhaus istog imena pod I, i

JANKOV VRH II. – Kao glavnu otpornu tačku prema Crnoj Gori Austrija je u Krivošijama izgradila utvrđenje Dvrsnik na v.t. 1179 u vrhu Dvrsničkog Polja, južno od Grahova. Ovo

utvrđenje (for) je najvažnije, najveće i najjače izrađeno od svih utvrđenja u Krivošijama, ovaj for može da gospodari Grahovom i Grahovskim Poljem i zatvara važnije saobraćajne i napadne pravce iz Crne Gore u Krivošijama preko Dvrsničkog Polja.

For je usječen u stijeni, naoružan sa 4 haubice od 10.5 sm u oklopnim kupolama. For je snabdjeven svim potrebnim uređajima za vojsku u njemu i za odbranu. Vezan je automobilskim putem sa Risnom.

Podaci, koje smo već dali o utvrđenjima u Boki Kotorskoj i Krivošijama u glavnom se odnose na utvrđenja, koja su se nalazila neposredno pred položajima Lovćenskog odreda i sprečavala mu da pređe dalje na neprijateljsko zemljište.

BOKA KOTORSKA (b)

Da bi zaštitio prilaz k zalivu, ulaz i u slučaju ulaska, i iskrcavanje neprijateljske vojske i da bi se omogućilo tučenje nekog utvrđenja u slučaju da padne u ruke neprijatelja – u ovom slučaju u naše ruke, naš pak neprijatelj Austrija izgradila je potrebna za to utvrđenja i druge odbrambene uređaje, koji makar i da nijesu bili baš u neposrednoj vezi sa položajima Lovćenskog odreda, bili su u međusobnoj vezi i predstavljali su jednu cjelinu sa onim utvrđenjima, koja su nam na pragu stojala i koja gore pomenusmo, sve zajedno, predstavljalo je taj austriski utvrđeni logor Boke Kotorske i Krivošija.

Ne može se preći dalje a da se ne pomenu:

BATERIJA RADOVIĆ-RADIŠEVIĆ. – Obalske baterije iznad zaliva Traste na v.t. 117 Luštičkog Poluostrva. Tuče zaliv Traste i sve prilaze sa mora ka grebenu poluostrva Luštice-Krtole.

Izgrađena je od kamena i betona i predstavlja najsavremenije obalsko utvrđenje Boke. Oko baterije spoljni rov dubok 7, a širok 6 metara. Slagališta, stanovi i svi ostali uređaji smješteni

su pod zemljom; topovi pak nalaze se između betoniranih nasipa (traverza) i zaštićeni su oklopima.

Naoružanje: Četiri mortire od 21 sm od čelik bronzne (1880. g.) čiji je domet 7.200 m. Dejstvuje u svim pravcima (360°).

Dva topa 15 sm – 40 – (Škoda). Ovi imaju svoje štitove za zaklanjanje posluge. Domet običnom granatom 10 km; šrapnelom 7.5 km, a pancernom granatom 5 km.

Na lijevom i desnom krilu ovih artiljerijskih oruđa nalaze se položaji još za po 2 topa od 9 sm (ubrzanih) za odbranu od prepada, protiv kojih su prvi nepodesni.

Položaj baterija u pozadini zaštićen je zidom, podešenim za pješadijsku odbranu.

Baterija je snabdjevena sa 2 reflektora kalibra 90 sm, koji se prevoze po šinama izvan utvrđenja.

Prema Obostniku (k. 586) baterijski položaj Radović je zaštićen pojasom bodljikave žice, koja ide poprečno preko Krtola od brijega Oblad zapadno od Radovića, istočno od Gošića do na pristan Bezdan blizu Meštrovića. Na otvorenim mjestima žica je u 3–4 reda a na neprohodnim po 1 red. Pojas žice ide dalje istočno i na 100 metara od kolskog puta Radović – Tivat, sve do ciglane u Krtole, pa preko Vranja Glave do Tivta.

BATERIJA GOŠIĆ. – Polustalna, u udolju ispod crkve Sv. Luke. Izgrađena od kamena za smještaj 4 haubice od 15 sm. Drži pod vatrom donji dio Grbaljske Župe ispred Tivta.

Na glavici iznad porta Oka izrađen je šanac od zemlje i dasaka dužine oko 50 metara. Iznad sela Lješevića kod crkve Sv. Aritona nalazi se jedno odjeljenje mitraljeza. Od sela Lješevića ka selu Traste, na putu ispod kote 233 nalazi se takođe jedno mitralješko odjeljenje.

KULARADIŠEVIĆ. – Položaj baterija Radović zaštićen je od strane Obostnika malim utvrđenjem prednjeg imena. Visina kule (zida) je 4 metra debljine zida 50 sm. Opasana je sa više redova žice neposredno pred kulom Posada pješadija.

DISANOVA GOMILA. – Na ovoj iznad kule nalazi se jedna poljska baterija od 2 topa od 9 sm.

OBOSTNIK. – Na Obostniku je namještena stalna mornarička signalna stanica. Opkoljena je sa sviju strana bodljikavom žicom. Nalazi se na koti 586. Posada se sastoji od 20-30 mornara, naoružanih puškama.

PRISTAN. – Reflektorska stanica. Sa Obostnika vodi put za Pristan (na ulazu u Kumbor), đe je namještena reflektorska stanica sa 2 reflektora od 50 sm, koji rasvjetljavaju ulazak u Tivatski zaliv.

KLINCI – Blokhaus. – Na krajnjem zapadnom dijelu Luštičkog Poluostrva na v.t. 241 sagrađen je blokhaus (utvrđena kuća) Klinci, kod sela istog imena. Štiti obalske baterije Lušticu i Kabalu s kopna. Visina mu je 6 metara a debljina zidova 75 sm. Posada mu se sastoji od pješadije i artiljerije.

Pješadija broji oko 40 vojnika, koji djeluju zatvoreno iz zgrade.

Na drugom spratu je mitraljez, koji gađe u pravcu Obostnika.

Topa 2 od 9 sm (ubrzana, od 1904. g.) djeluje iz avlije kroz toparnice na zidu, kojim je opkoljena avlija. Pješadija iz avlije djeluje preko zida, stojeći na izgrađenim drvenim stajalištima (banketima) iznad topova. Utvrđenje ima široki pojas žice, prepletene neposredno ispod zgrade.

Krov zgrade je vrlo slab, te ga je lako i zapaliti i probiti.

Ima dobru cisternu i dovoljno vode.

KLINCI Radiotelegrafska stanica. – Ova se nalazi na putu Klinci – Kabala. Visina antenskog stuba 80 sm. Visina zgrade 4 metra i ima posadu od nekih 40 mornara. Jedan pojas žice je neposredno pred zgradom a drugi je na nekih 10–150 koraka od nje.

KABALA. Obalska baterija. – Nalazi se na koti 145. Opasana je spoljnim rovom i pojasom preprečenih žica, upaljenim na nekih 20 metara od nje.

Izgrađena je od kamena, zemlje i betona kao stalna građevina. Topovi su otvoreno na svojim tablama među nasipima (traverzama) i to:

4 topa dalekobojna od 15 sm B/40, kao na Radiševićima, i
4 mortira od 21 sm (od 1873.g. od livena gvožđa).

Kabala tuče prostor od Prevlake do ostrva Mamule (Rondoni). Domet mortira je 5 km. Municija se nalazi ispod nasipa. Posada broji oko 200 ljudi – artiljerista.

LUŠTICA. – Nedaleko od Kabale, na v.t 103 podignuta je baterija istog tipa i naoružanja, zvana Luštica.

Brani prolaz između Mamule i rta d'Arze.

Od prepada sa strane kopna bateriju štiti:

STRAŽA LUŠTICA. – To je građevina od kamena, okrugla oblika. Zidovi su joj visoki 3 metra a debeli oko 60 sm. Nasred krova izrađena je jedna mala kuća od debelog pleha i ona služi kao osmatračnica u kojoj se može smjestiti jedan mitraljez. Rova nema. Prepreka od žica prostire se neposredno naokolo zgrade. Ulaz se brani tzv. preprekom španskih konja. Stražara je vezana kolskim putem sa baterijom GOMILA na koti 156.

GOMILA. – Ova baterija na v.t. (koti) 156 napravljena je od zemlje za smještaj 2 topa od 9 sm (75/96g.), koji pripadaju 8-oj rezervnoj bateriji Porto Roze. Ispred baterije ima još nekoliko spremnih položaja, izrađen 1913. g. To su:

I-va zaklonjena baterija na položaj KLINCI, za neposredno gađanje prostora između crkvice Sv. Trifuna i blokhausa Klinci.

II-ga zaklonjena baterija na položaj KLINCI za posredno gađanje prostora od Klinaca, iznad puta za Medegaj.

III-ća zaklonjena baterija zvana Velje Brdo, istočno od v.t. 215.

Pomenuta 8-a rezervna baterija ima 4 topa i 5 telefonskih stanica sa zadatkom, da u vezi sa blokhausom KLINCI, štiti Lušticu i Kabalu protiv neprijateljskih napada od strane Radiševića, jer se topovi ovih ne mogu okretati prema kopnu.

ODBRAMBENA KASARNA LUŠTICA. – Na raskrsnici putova Klinci – Luštica – Gomila – Kabala i Luštica – Porto Rose ograđena je odbrambena kasarna po imenu Luštica. To su 2 zgrade – za oficire i vojnike. Tu je velika cisterna, kojom se u mirno doba služe sva okolna utvrđenja. Kasarna i cisterna su opkoljene pojasom prepletene žice. Prozori i zid kasarne od strane avlije imaju puškarnice za pješadisku odbranu. Pješadija djeluje i otvoreno sa banketa u avliji. Tu su u blizini 4 barake od zemlje, kamena i pleha za rezervu trupa, kao i sanitetska baraka i jedna poljska pekara.

KABALA. Obalska mornarska baterija. – Ispod obalske baterije Kabale na jednom malom rtu, na nekih 20 metara nad morem izrađena je ukopana brzometna obalska mornarska baterija Kabala. Građena je od zemlje i naoružana je sa 3 topa od 75 mm L/32. Brežuljak na kome se baterija nalazi opasan je sa nekoliko redova žice, utvrđene na drvenim kočevima. Vezana dobrim putem sa Porto Roze.

Baterija ima naročiti zadatak, da gađa torpednjače.

KABALA. Mornarska stražara. – Na raskršću putova za obje baterije Kabale sagrađena je jedna velika dvospratna mornarska stražara istog imena. Visina zida oko 8 metara a debljina 75 mm.

Rova nema ali je opkoljena bodljikavom žicom. Posada joj je oko 60 mornara. Djeluje iz zgrade. Tu je i smjena mornara za radiotelegrafsku stanicu.

BATERIJA za bacanje mina (torpeda). – Ova se nalazi ispod pomenute stražare baš na samoj morskoj obali. Napravljena je od kamena i snabdjevena je sa 3 naročite cijevi za izbacivanje torpeda.

Brani prolaz između Kabale i Kobile.

LUŠTICA. (Magazin dinamita). – na putu od mornarske stražare ka utvrđenju Luštica ograđena je od kamena zgrada – slagalište dinamita.

Okružena je jakim zidom od zemlje i kamena.

U blizini je jedan reflektor, koji pripada LUŠTICI.

PORTO ROZE. Reflektorska stanica. – Ova pripada Kabali. Smještena je u jedno staro artiljerisko utvrđenje. Udešeno za pješadisku odbranu. Opkoljeno je visokim debelim zidom od kamena i zemlje. Reflektor se, kada je potreba da djeluje, prenosi na jedan obližnji rt ispred utvrđenja, đe mu je udešen položaj.

FOR MAMULA. – ovo utvrđenje je izgrađeno na malom ostrvcu Rondoni, udaljenom na 900 metara od rta d'Arze i 2 km od Oštre Ponte. Starije je izrade. Ozidano je od kamena a zidovi su mu debeli oko 3 metra.

Sastoji se iz jednog okruglog dvospratnog ozidanog oficirskog reduta, visokog nekih 12 metara i jedne ozidane okrugle kasarne, na čijem se ravnom krovu nalaze topovi. Kroz kasarnu vodi hodnik.

Naoružanje Manule je:

Jedna baterija od 4 mortira od 21 sm (1873. g. od livenog gvožđa) s dometom samo 5 km. Ove mortire su zaklonjene među nasipima i pošto im je cilj nevidljiv, paljba im je spora i netačna.

Jedna baterija od 4 brzometna topa 8 sm (1896. g.) služi za dejstvo protiv iskrcavanja vojske.

Po pričanju zarobljenika Mamula ima još 4 topa od 8 sm. Prva 4 dejstvuju u pravcu oštre Ponte a druga 4 u pravcu Ponte d'Arze.

Dvije poljske sporometne baterije – jedna od 4 topa 9 sm (75/96) a druga od 4 topa 8 sm (75. g.) namještene su ispred tvrđave i okrenute prema Ponti d'Arze. Ovi topovi služe za odbranu od torpednjače i tuku visove Luštica i sprečavaju iskrcavanje u zalivima Žačica. Dobra Luka, Rem i Zlatna.

Uglavnom Mamula služi za neposrednu odbranu ulaza u Boku Kotorsku.

Posada od 250 artiljeraca, naoružanih puškama.

Kako je Mamula ostrvo, vezu sa kopnom vrše tenderi ili stare

torpednjače.

OŠTRA PONTA. – Ovo je drugo utvrđenje, koje neposredno zatvara, brani ulaz u Boku Kotorsku.

Sastoji se iz tri okrugle zidane građevine od kamena, koje se stepenasto dižu jedna iznad druge na ukupnoj visini od 50 metara. Debljina zidova je preko 2 metra.

Utvrđenje je sagrađeno na krajnoj južnoj tački poluostrva Sutorine. Služi i kao kasarna za smještaj posade cijelog poluostrva.

Na ivici ravnog krova donje zgrade podignut je zemljani grudobran, iza kojeg se nalazi reflektorska stanica sa 1 reflektorom od 90 sm.

Na krovu srednje zgrade nalazi se baterija od 4 brzometna topa od 8 sm (od 96. g.). Posluga je zaštićena od šrapnelske vatre debelim plehanim štitovima.

Spoljašnji rov postoji samo rema pravcu Hercegnovog.

SEMAFORSKA mornarska stanica. – Blizu utvrđenja, na grebenu iznad njega nalazi se imenovana stanica. Jedna obična kuća na dva sprata, ograđena od kamena i udešena kao značarska stanica za upravljanje kretanjem brodovlja ori ulazu i izlazu iz Boke Kotorske.

OBALSKA BATERIJA OŠTRA PONTA. – Na 50 metara od pomenutog zidanog utvrđenja nalazi se ukopana baterija Oštra Ponta, izgrađena od kamena i betona. Naoružana je sa 4 mortira od 21 sm od čelik bronzne (od 1880. g.). Dejstvuju u krugu od 360° a domet im je 7.200 metara. Upotrebljavaju ekrazitne granate. Baterija je ograđena zidom, uređenim za pješadijsku odbranu.

Na Oštroj Ponti se nalazi i jedna pokretna baterija sporometnih topova od 9 sm (od 75/96. g.), koja se u slučaju potrebe može namjestiti na nekom zgodnom položaju u blizini tvrđave.

BATERIJA PREVLAKA. – Prema nepouzdanim podacima, blizu fora se nalazi još jedna baterija od 2 kalibra i to – 30,5 sm

i 42 sm. Vjerovatnije da su to topovi od 24 sm, preneseni sa stare ratne lađe Kron princ Rudolf, koja je bila usidrena kod Kumbora u Boki Kotorskoj.

KOBILA. – Sjeverno od Oštre Ponte, na tru Kobila izrađena su 2 vrlo jake obalske baterije istog imena. One su jedna iznad druge.

Gornja baterija je naoružana sa 4 mortire od 21 sm (od 1873. g.). One su od livenog gvožđa a domet im je 5 km. Nad morem je 93 metra.

Donja baterija je naoružana sa 4 topa od 1 sm (L/45) – dalekobojna kao na Radiševiče, a nalazi se na 50 metara nad morskom površinom.

Obje baterije su zidane od kamena i betona; imaju spoljni rov i opasane su pojasom žice.

Zadatak ovih baterija je, da brane prolaz između Punta d'Arze i Mamule.

Topovi su postavljeni otvoreno na svojim podnožjima između nasipa (traverza) i sprijeda su zaštićeni okolnim štitovima, kao i kod ostalih obalskih baterija.

U donjim spratovima traverza smještena je municija i lekaji za posadu.

STRAŽARA KOBILA. – Blizu v.t. 452 od obalske baterije Kobila vodi jedan put na čijem kraju je podignuta stražara Kobila.

To je obična kuća od kamena ali je udešena za odbranu pješadiskom vatrom i opkoljena žicom.

Štiti KOBILU od prepada sa strane Vitaljevine.

Iznad baterija, na jednoj maloj ravnici, udešen je logor u kome se nalaze barake za vojnike, oficirski stanovi, cisterne i gostionica. Logor je opkoljen žicom.

Odavde vodi kolski put za Hercegnovi. Ka pristaništu za ova utvrđenja vodi jedan dobar, ali strmenit put.

TORPEDNA BATERIJA KOBILA. – Ona je slična onoj na

Kabali.

Naoružana je sa tri cijevi za izbacivanje torpeda.

Zadatak joj je, da uništava neprijateljske brodove, koji bi se slučajno uvukli u Boku i prolazili kroz tjesnac između Kobile i Kabale.

MORNARSKA BRZOM. BAT. KOBILA. – Ispod donje Obalske baterije Kobila nalazi se Mornarska brzometna baterija Kobila, naoružana sa 3 topa od 8 sm L/32. Napravljena je od zemlje i dasaka; opkoljena žicom.

Osim ove mornarske baterije na Kobili se još nalazi:

MORNARSKA STRAŽARA KOBILA. – To je jedna velika kuća od kamena, na dva sprata, opkoljena žicom. Mornara u njoj ima oko 60. Snabdijeva poslugom obje obalske baterije kao i torpednu i brzometnu – sve na Kobili.

BATERIJA SV. ILIJE. – Utvrđenja na Kobili zaštićuju se od strane Dubrovnika baterijom prednjeg imena, a nalazi se kod crkvice Sv. Ilije, na v.t. 432 na brdskom grebenu Sutorine.

Baterija je naoružana sa 4 topa od 9 sm od 1875/96. godine.

KULA HASAN BEG. – Ovom kulom štićena je raskrsnica puta Konavli – Kobila sa željezničkom prugom Zelenika – Dubrovnik. Kula je od kamena i udešena za odbranu pješadijom.

HIDROPLANSKA STANICA. – Nalazi se u varošici Igalu, nedaleko od Hercegovog. Ima sve potrebne uređaje za jednu takvu stanicu.

U stanici su smještene 4 hidroplana.

Od ove stanice ide pojas žice i proteže se iznad Novog čak do Zelenike.

SPANJOLO. – Više Hercegovog na v.t. 177 nalazi se jedno stalno starinsko utvrđenje, ozidano od kamena sa 4 ispadne okrugle kule (bastiona) zvano Spanjolo. Ono je iz doba, kada su Španjolci bili u ovim krajevima.

Zidine ovog utvrđenja visoke su 10 metara a pred sobom imaju spoljni rov. Baterija je naoružana sa 4 topa od 9 sm

ubrzana od 1904. g. sa štitovima. Topovi se mogu premještati s jedne kule na drugu prema potrebi. Dejstvuju protiv kopna i mora.

OBALSKA BATERIJA SPANJOLO. – Nalazi se u blizini utvrđenja Spanjolo. Izrađena je od zemlje i kamena.

Naoružana sa 4 mortire od 21 sm od 73 god. On su od livenog gvožđa i domet im je 5 km. Brani prolaz između Kabale i Kobile.

BATERIJA KAMENO. – Spanjolo je zaštićeno sa strane Krivošije jednom baterijom, izrađenom od kamena i betona, zvanom Kameno. Nalazi se u blizini istoimenog sela. Naoružana je sa 4 poljska topa, po svoj prilici od 9 sm od 1875/96. godine.

Brani prolaz između Radoštaka i Dobrostice, zvani Vratlo Sedlo.

BAKOČI. – Iznad Kumbora, sjeverno od planine Devesite nalazi se odbrambena kasarna Bakoči. Ona je u signalnoj vezi sa blokhauzom Klinci a preko svog sa starim utvrđenjem pri moru, kod Hercegnovog.

U Boki su smještena razna slagališta.

U MELJINAMA – se nalaze slagališta za obalska utvrđenja;

U KUMBORU su slagališta za mornaricu;

U HERCEGNOVOM je telegrafsko-telefonska centrala, smještena u starinskom utvrđenju na morskoj obali.

SAOBRAĆAJNA MREŽA U BOKI KOTORSKOJ I KRIVOŠIJAMA

Saobraćajna veza u Boki Kotorskoj i Krivošijama tako je uređena da zadovoljava u potpunosti sve vojne potrebe ovih krajeva.

Telegrafsko-telefonska mreža obuhvata sva veća i manja utvrđenja i važnija mjesta pa i manja sela u Boki.

Udešene su signalne stanice đe treba.

Putni saobraćaj po moru takođe je uređen na najbolji način. Parobrodi BOKEŠKE PLOVIDBE, stare torpednjače, topovski čamci, tenderi, šlepovi i t. sl. dovoljni su, da zadovolje sve potrebe prevoza vojske, konja i drugog materijala.

Putni saobraćaj na kopnu takođe je uređen na najpovoljniji način. Dobri kolski putovi vezuju sva glavnija utvrđenja i mjesta; a izrađeni su i artiljeriski putovi, koji vežu neka utvrđenja.

Po nekim mjestima postavljene su i željezničke šine na kojima se kreću željeznički vagoni.

Redovna željeznička veza postoji od Zelenike, pa dalje preko Hercegonovog za Dubrovnik i Sarajevo i dalje.

Dalja i opširnija objašnjenja, mislim, da nijesu potrebna.

RATNO BRODOVLJE U ZALIVU

Ranije je rečeno, da Boku Kotorsku brane pored utvrđenja na kopnu, još i ploveće tvrđave, tj. ratno brodovlje Monarhije, na moru.

Veći dio austriskog ratnog brodovlja se nalazi u Poli a to su prve četiri divizije – prva od 4 drenota tipa VIRIBUS UNITIS, druga od 3 broda tipa ZRINJI; treća od 3 broda tipa ERCERCOGA i četvrta od 3 broda tipa BAVENBERG. Onamo se nalazi i glavni dio razarača, torpiljera, podvodnih lađa itd.

U Boki pak usidrena je 5-a divizija od 3 oklopnjače starog tipa i drugo brodovlje, kako slijedi.

A) 6-a divizija – oklopnjače: VIN, MONARH i BUDAPEST.
Oklopnjača MONARH. Naoružana sa 4 topa od 24 sm (L/40)

6	"	"	15 "	"
12	"	"	47 "	"
2	"	"	37 "	"

Oklopnjače a) VIN i BUDAPEST naoružane sa po 2 topa od 24 sm (L/40)

1	"	"	15 "	"
12	"	"	47 mm	"
2	"	"	37 sm	"

Oklopnjače su od 1895. g. Dužina im je 93 a širina 17 metara. U vodi gaze 6.40 m. Tonaža im je 5.600.

Debljina oklopnog pojasa 270 mm; komandant Tornja 250 mm – kazamat 80 mm, a krov 60 mm. – Imaju 8.500 konjskih snaga. Snabdjevene su sa po 2 torpedne cijevi.

B) Krstarice: KAJZER KARL VI, KAJZER FRANC JOZEF I, SIGETVAR, ASPERN i ZENTA.

a) KAJZER KARL VI. – Naoružan sa: 2 topa od 24 sm (L/40)

8	"	"	15 "	"
16	"	"	47 mm	"
2	v	"	7 sm	18

3 mitraljeza i 3 torpedne cijevi.

Oklopljeni pojas debeo 220 mm, - toranj 200 mm, kazamate 80 mm, krov 60 mm.

Izgrađena 1898. g. Dužina joj je 112 a širina 17 metara. Gazi dubinu od 6.2 m. – Tonaža 6.300; konjskih snaga ima 12.300.

B) KAJZER FRANC JOZEF I. – Naoružan sa: 1 top od 24 sm L/40

4	"	"	15 sm	"
16	"	"	47 mm	"

3 mitraljeza

2 torpedne cijevi

v) SIGETVAR: Naoružane su sa po 8 topova od 12 sm L/40

g) ASPERN: Naoružane su sa po 8 " 47 mm

d) ZENTA: naoružane su sa po 3 mitraljeza 2 torpedne
cijevi.

Izrađene su 1897/99. g. – Dužina im je 92 a širina 12 metara.
Gaze u vodu 4.3 m – imaju po 2.300 tona. – Konjskih snaga 7.200.

V) Torpednjače: ULAN, ALIGATOR i broj 13.

a) ULAN. Izrađen 1905. g. Dug 67 a širok 6.2 metara. Gazi
2.3 m. Tonaža 400. – Konjskih snaga ima 6.000.

Naoružan sa 1 top od 7 sm L/42

7 " " 47 mm i

2 torpedne cijevi.

b) ALIGATOR (ili DELFIN). Izrađen 1905. g. Dugačak 54.80
a širok 5.5. metara. – Gazi 2.3 metra. Tonaža mu je 200 tona.
Konjskih snaga 3.000.

Naoružan sa: 4 topa od 47 mm i

3 torpedne cijevi.

v) BROJ 13 (ili neki drugi). Tip 1887/91. Ovi su torpiljeri
težine od 39–45 m, široki od 4.4 do 4.6 metara gaze po 2.1 do
2.3 metra. Imaju po 78–115 tona a konjska snaga im je od 900
do 2.300.

naoružani su sa po 2 topa od 47 mm i

2–3 TORPEDNE CIJEVI.

TORPILJERI BIVAJU NAORUŽANI I MITRALJEZIMA.

G) Podvodne lađe. Izgleda da su u Boki „U Z“ i „U 4“.

D) Razno brodovlje. O drugom raznom brodovlju, koje služi
u Boki kao prevozno i sl. sredstvo rekli smo već ranije nekoliko

riječi.

Manje krstarice su obično kraj Risna i Perasta; oklopnjače i velike krstarice u Tivatskom Zalivu, kraj Đenovića ili Stradiota a torpednjače većinom pred Đenovićem. Jedna Torpiljarka obično je na straži ispred Hercegovog i naprijed u pravcu ulaza u Boku. Razumije se, da svi ovi ratni brodovi prema potrebi mijenjaju svoja boravišta.

MINIRANA MJESTA

U samom zalivu Kotorskom postavljene su minske zgrade kod Kumbora i pri samom ulazu u zaliv u visinu Mamule i Oštre Ponte a takođe mnoge mine su postavljene u zaliv Trasta, Prevlake, Luštica, Žanjice i dr. te dopunjavaju odbranu Boke Kotorske od neprijateljske flote.

BALONI

Primijećeni su i dva osmatračka balona (okrugli i prvovidni) koji se podižu iz Tivatskog Zaliva iz jednog običnog broda ili sa grebena Taraboša. Oni, jedan ili drugi, vrše osmatranja za vrijeme paljbe sa utvrđenja ili sa ratnog brodovlja.

Pri kraju ovog izlaganja o utvrđenjima da napomenemo, da se u Hercegovom nalazi komanda 47-me divizije. Kako je njen komandant general Novak ranjen u borbi kod Grahova, zamijenio ga je general Veber o Vebeau.

U Hercegovom je i štab odbrambene komande pod zapovjedništvom mornaričkog potpukovnika Morica Šuberta.

Selo Baošić je sjedište komande haubičkog divizionu 2-og brdskog puka.

Kada se pažljivo razmotre gornji podaci lako je pretstaviti,

pred kakvim se teškoćama našao Lovčenski odred u ratu Crne Gore sa Austrijom 1914/16. godine.

Sada možemo preći na dalji rad Lovčenskog odreda – produžiti izlaganje od dana 3. VIII 1914. đe smo se bili zadržali u ranijem izlaganju.

3. VIII 1914. – Jutros se čula jaka artiljeriska paljba s mora. Malo zatim doznali smo, da se francuska flota srela sa nekim austriskim ratnim brodovima i da je jedan utopljen. K večeri je došao izvještaj, da ima spasenih sa utopljene ratne lađe i da su na Katio. Javljeno je i da ima ranjenih. Odmah je naredeno brigadiru Pejanoviću, da onamo uputi doktora Lopičića, da ukaže potrebnu pomoć.

Skoro svakog dana prijavljuju nam se Primorci iz zauzetih krajeva Primorja, primaju puške i odlaze svojim kućama. Naoružavamo ih Berdankama jer su nam prije nekoliko dana Mauzerke nestale.

Neprijateljski aeroplan je počeo bacati bombe na naše položaje, ali bez uspjeha. Ove bombe su izrađene na najprostiji način. Jedna, dvije ili četiri prizmatičke kutije, vezane jedna pri drugoj a pri njima sa dvije suprotne strane po jedan ili dva drvena štapa radi davanja pravca. Kutije na donjem dijelu – okrenutom ka zemlji imaju ležišta sa kapsulama. Štapovi su prema kapsulama spojeni plehanim obručem na koje su utvrđeni gvozdeni klinici, koji sa svojim vrhovima malo ulaze u odnosne kapsule. Kad bomba padne na zemlju klinici potpuno ulaze u kapsulu i zapaljuju je, a ona sa svoje strane zapaljuje eksploziv u kutijama. Eksploziv je kako izgleda milenit. Pojedine prizme su teške od 0.5 do 1 kg. Padaju nepravilno i često ne eksplodiraju.

Susjedni nam HERCEGOVAČKI odred imao je bojeva sa neprijateljem kod Bijele Gore i Lisca. Neprijatelj je odbijen

izgubivši oko 200 mrtvih i ranjenih. Naših je poginulo oko 70.

Sandžačka kolona brigadira Gojnića u neredu.

4. VIII 1914. – Jučerašnji boj na moru tekao je približno ovako:

Oko ponoći izašle su iz Boke Kotorske krstarica ZENTA sa torpiljerima USKOK, ULAN i Br. 64 i uputili se u pravcu ušća Bojane radi izviđanja. Kada su ove lađe doplovile do Bojane, ZENTA daje znak da se hitno odstupi jer je primjećena na pučini nečija velika flota. To je bila Francuska. Torpiljeri kao brži uspjeli su da umaknu a ZENTU su nastigli francuski brodovi i sa nekoliko metaka je potopili. ZENTA je odgovarala sa svojim 12 sm topovima, ali nije mogla ni dobaciti svoje granate do brodova, koji su je gađali svojim velikim kalibrima. Komandant ZENTE potonji je napustio svoj brod. Spaseno je 14 oficira i 132 vojnika od kojih su neki plivanjem doprli do obale. Ranjeno je 16 oficira i vojnika i oni su preneseni u vojnu bolnicu u Budvi. Većina vojnika su bili Dalmatinci.

Prema iskazu zarobljenika ova mala eskadra imala je zadaću, da navuče flotu, koja bi se pojavila, do u blizinu utvrđenja a ako ne naiđe na takvu, da pri povratku bombarduje Bar, Kastio i Budvu.

ZENTU su nastigli nedaleko Kašćela (Petrovca).

NAPOMENA: U ondašnjim ratnim izvještajima bilo je rečeno, da je potopljen austriski ratni brod ZRINJI, koji pripada 2-0j diviziji i koji ima 4 topa od 30.5 sm, i dr, što na žalost nije bilo tačno.

Izdana je dispozicija br. 2 kako slijedi:

KRALJEVINA CRNA GORA

(Grb)

Komanda Lovćenskog Odreda

Broj 549

DISPOZICIJA

Karta 1:75.000

Broj 2.

IVANOVA KORITA

Neprijatelj se zatvorio u utvrđenjima Boke Kotorske: Grabovcu, Radovićima, Goraždi, Markovu Dolu, Vrmcu i dr.

Naše trupe zauzele su Primorje od rijeke Željeznice do i sa Donjim i Gornjim Grbljem, đe su i uspostavljene naše upravne vlasti.

Na našem desnom krilu nalaze se trupe Hercegovačkog odreda, koje su ušle u Korjenice i zauzele pogranične austriške karaule na tome frontu.

1) BORNI DIO

A) Ljevokrilna kolona

kom-t brigadir Ivo Đurović

Sastav:

Crmničko-primorska brigada 5 batal.

kom-t komandir Miloš Lekić

Brigada muhamedanaca 2 "

kom-t brig. Milo Đurašković

Mitralješko odjeljenje 2 mitr.

Artiljerija

7.5 sm krupovih topova polj. 4 topa

8.7 " " " 4 "

15 " lakih haubica 1 "

Da se utvrdi na posjednutim položajima i da ometa iskrcavanje neprijateljskih trupa na obali primorskoj.

Da osigurava lijevo krilo od upada Arbanasa.

SREDNJA I DESNOKRILNA KOLONA

kom-t brig. knjaz Petar Petrović

B. Srednja kolona

Kom-t brig. Niko Pejanović

Sastav:

Riječko-lješanska brigada 4 bat.

Mitraljeza 1 četa 4 mitr.

8.7 sm. polj. krupovih topova 2 topa

Dobrovoljaca 1 četa

Svega: 4 bataljona; 1 četa dobrovoljaca, 4 mitraljeza i 2 topa.

Da posjedne front sa predstražama od obale morske Strekanica, Glavatičići, Lazarevići, Trešnjica, Bratešići i Gor. Pobori frontovi ka Grabovcu i Goraždi s tim, da u pravcu Prčije Glave istakne izvidnička odjeljenja daleko od neprijateljskih položaja, a ka Strekanici da postavi straže, koje će motriti na more i obalu morsku u tome rejonu.

Zadaća je ove kolone: Da drži posjed zauzeto Primorje, da motri na pokrete neprijatelja i da mu po mogućnosti ometa iskrcavanje na obalu. U slučaju jačih napada od strane neprijatelja, da se ne upušta u upornu borbu u donjem dijelu Primorja, nego da borbom ustupa na položaje sjeverno od Budve oko sela Gornjih i Donjih Pobora i Dubovice.

Ovaj front da se posjedne sa dva bataliona, dva mitraljeza, i to: jedan batalion sa 2 mitraljeza od obale morske – od Strekanice do kolskog puta Budva – Kotor sa glavninom u reonu sela Glavati, Kovači, Popovići, Višnjevo, Zagore do zaliva Trstenoga đe se za najpodesnije nađe i 1 batalion od kolskog puta Budva – Kotor do sela Gornji Pobori, đe će doći u vezu sa lijevim krilom Cetinjskog bataliona. Ovaj batalion držaće u posjed i varoš Budvu sa položajima, koji je dominiraju.

Dva bataliona ove kolone stajaće u rezervu između sela Pobora i Brajića, đe kom-t kolone nađe za najpodesnije, odašiljajući od istih po jednu četvu u posadu od Budve do Šćepan Grala.

V. Desnokrilna kolona

kom-t brig. Milutin Vukotić

Sastav:

Katunska brigada 6 batal.

Četa pionera 1 četa

Četa dobrovoljaca 1 "

2 čete mitraljeza 10 mitr.

Artiljerija:

7.5 sm brd. krup. topova 4 topa

7.5 " polj. " brzomet. 2 "

7.5 " " " nebrz. " 2 "

Opsadnih teških haubica 3 "

" " mortira 2 "

" lakih " 2 "

" " haubica 3 "

" dalekobojnih 2 "

Svega: 6 bataljona; 1 pionerska četa; 1 četa dobrovoljaca; 10 mitraljeza i 20 topova

Da drži posjednute položaje.

Batalion Cetinjski ima rasčistiti od neprijatelja prostor Grblja do Prčije Glave i obale morske, što će docnije ustupiti batalionima srednje kolone. Po izvršenju ove zadaće bataljon će posjesti ranije svoje položaje Vjetreni Mlin, Kolovir i Goliš do sela Šišića i frontom ka Goraždi i Grabovcu i doći u vezu sa Srednjom kolonom s tim, da strogo pazi na razvoj događaja na frontu ove kolone i da joj se nađe u pomoći prema potrebi.

Batalioni: Komansko-zagarački i Cucki sa dvije čete Pješivačkog bataliona jednom četom Njeguško-čekličkog bataliona i pionerska četa a uz pomoć jedne lake (15 sm ruske) opsadne haubice; dva mitraljeza i dva brdska topa dejstvovaće

prema Golom Vrhu.

Opsadna i poljska artiljerija otvoriće paljbu po neprijateljskim utvrđenjima a po datim uputstvima i naredbama.

2) Na svakog vojnika treba sa prvom, drugom popunom i rezervom kod pojedinih jedinica da ima po 400 fišeka a prema datim naređenjima. Snabdijevanje municijom sa mjesta, koja su predviđena dispozicijom br. 1.

3) Snabdijevanje hranom vršiće se po dosadanjem načinu, samo za srednju kolonu tajin u hljebu ako se mogne, davaće se u brašnu, a pečenje hljeba vršiće se u rejonu u kojem dejstvuje kolona a u sporazumu sa postavljenim već upravnim vlastima.

4) Sve izvještaje šiljati na Ivanova Korita.

5) Moji zamjenici brigadir knjaz Petar Petrović i brigadir Ivo Đurović.

Šef štaba

komandir Petar Lompar

St. ađutant

komandir M. M. Martinović

Komandant odreda

divizijar Mitar Martinović

Napomena. Dispozicija poslana 4. VIII 1914. u 1 sat po podne.

Dispozicija je saopštena usmeno a na mjestu početka izvršenja odjeljenjima srednje i desnokrilne kolone 30. jula 1914. i noću, između 30 i 31. jula postala je izvršna.

Šef štaba kom. Petar Lompar.

Kako se iz prednjeg vidi, Lovčenski odred drži položaje od Bara obalom mora ka sjevero-zapadu do Strekanice (k. 234), pa na Glavatičće, Lazareviće, Trešnjicu, Bratešiće, Gornje Pobore,

Goliš (k. 1046), Kolovir (K. 160), Vjetreni Mlin (k. 1327), Šišiće, Bižaljevac, Greben, Volujak, Pestin Grad, Velike Zalaze – Male Zalaze – Radaljev Vrh, Spiličko Ždrijelo, grebenom Bukovice i Bjeloša za Trnovičko Ždrijelo, - sa predstražama naprijed, u koliko je to bilo moguće.

Neposredno pred položajima neprijateljskim Lovčenski odred držao je položaje dužine nekih 40–45 km, ne računajući morsku obalu od nekih preko 60 km, koja je uvijek bila ugrožena od neprijateljskog iskrcavanja.

Na ovome frontu Lovčenski odred ima oko 8.500 boraca.

5. VIII 1914. – Vrhovna komanda naređuje, da se iz odreda izvuku bataljoni: Pješivački, Lješanski i Komansko-zagarački i da maršuju za Nikšić; sa njima ide i vod poljskih krupovih 7.5 sm brzometnih topova kao i 10 mitraljeza. Daljom naredbom od istog dana Vrhovna komanda naređuje, da se u Nikšić uputi i bataljon Čevsko-bjelički.

Razumije se, da je ovakvo slabljenje odreda, koje se nije moglo održati u tajnosti, moralo imati upliva na duh vojske, što je dosta značilo pri ovako smanjenom brojnom stanju odreda. Izgleda, da Vrhovna komanda nije davala velikog značaja ovome frontu, precjenjujući moć odbrane zbog planinskih položaja, koje je odred držao u svojim rukama, što se kasnije prilikom glavnog neprijateljskog napada na Lovćen i pokazalo.

Smanjenjem broja mitraljeza za 10 odred je ostavljen samo sa 2 mitraljeza.

Usljed velike magle naša artiljerija je otvorila vatru tek po podne.

Neprijateljska vatra dosta umjerena. Pred veče gađe obično neki ratni brod.

Nađena je jedna 24 sm granata, koja nije eksplodirala. Dugačka je 110 sm a teška 216 kilograma.

Danas su poginula 2 vojnika iz Lješanskog bataliona a jedan

je ranjen.

PRIBILJEŠKA: Kako jedna granata od 24 sm, ispaljena sa broda iz blizine Tivta čini do Kuka ili Krsca jednu putanju od najmanje 14 km to da bi ona prešla tu putanju treba da upotrebi nekih 15–20 sekunada. Da bi se što bolje sačuvali vojnici od dejstva tih granata, postavljeni su bili naročiti osmatrači i na Kuk i na Krstac (po jedan), koji bi stalno gledali na ratni brod, koji je vršio paljbu i pri ispaljivanju metka odmah bi viknuli: „ČUVAJ!“ Na taj klik osmatrač bi se sakrio a ostali vojnici trčeći bi išli i sakrivali se u svojim skloništim, jer su za to imali dovoljno vremena. Francuzi su kasnije postavljali i svoje osmatrače, koji su pak vikali: „ČUVA!“

- - - - -

Naredbom Vrhovne komande komandant Lovćenskog odreda divizijar Mitar Martinović naznačava se za komandanta HERCEGOVAČKOG odreda a na njegovo mjesto kao komandant Lovćenskog odreda naznačen je dosadanji komandant Lovćenskog ostsjeka brigadir knjaz Petar Petrović.

Štab odreda izmijenjen je utoliko, što je za pomoćnika šefa štaba naznačen kapetan Niko Jovićević; za mlađeg ađutanta štaba poručnik Rako Đurković; za šefa ordonansa junker Ivo Radonjić. Za komandira straže naznačen je kapetan Andrija Jovićević a na raspoloženju u štabu – inžinjerski potporučnik Mihailo M. Dragović.

Sa divizijarom Martinovićem odlaze: komandir Vuksan Rašović, koji je bio kao pomoćnik šefa štaba, a poručnik Rako Kusovac, koji je bio šef ordonansa i kvartire.

6. VIII 1914. G. – U vezi sa jučerašnjom naredbom Vrhovne komande izdata su potrebna naređenja za razmjешtaj jedinica, koje ostaju na frontu odreda, kako bi se položaji, koje su posijedale jedinice koje odlaze, zauzeli što prije a odlazećim jedinicama omogućio što skoriji odlazak prema novom rasporedu.

Na položaj Komansko-zagaračkog bataliona GOLI VRH

neprijatelj je napao sa oko 300 vojnika, ali je napad bio odbijen. Imali smo jednog poginulog i jednog ranjenog vojnika. Dva crmnička bataliona – GORNJO i DONJO crmnički, upućena su, da pojačaju srednju kolonu, te sa današnjim danom ulaze u sastav iste.

Susjedni nam Hercegovački odred imao je jaču borbu sa neprijateljem u okolini Grahova. Borba je trajala oko 9 časova. Neprijatelj je ostupio ka Dvrsniku, ostavivši mrtvih i ranjenih vojnika.

Sandžački odred brigadira Gojnića nalazi se između Pljevalja i Prijepolja, što znači da je dosta ostupio sa prvobitnih položaja.

8. VIII 1914. G. – Neprijatelj je razrušio most na potoku Zvjerinjaku na kolskom putu Cetinje – Kotor, kod Goražde.

Kako su iz odreda izuzeti i otputovali na drugo odredište 4 bataliona sa 10 mitraljeza i 2 topa (v. 5. VIII). To je izdata nova dispozicija.

KRALJEVINA CRNA GORA

(Grb)

Komanda Lovćenskog odreda

DISPOZICIJA

Karta 1 : 75.000

Broj 3

IVANOVA KORITA

8. avgusta, 1914. god.

Neprijatelj je potisnut i zatvoren u svojim utvrđenjima. Naše trupe na Visokoj Gori proćerale su neprijatelja, koji je pokušao da zauzme naše položaje. Na našem desnom krilu nalazi se Hercegovački odred, koji je 6 t. m. poslije jedne očajne borbe od 9 sati održao sjajnu pobjedu nad neprijateljem, koji je napao na taj front.

Naše lijevo krilo osigurano je savezničkom flotom, francuskom i engleskom, koje su nad austriskom 5. avg održale

jednu pobjedu i primorale neprijateljsku flotu, da se zatvori u svojim pristaništima.

1. BORNI DIO

A. Ljevokrilna kolona

kom. t brigadir Ivo Đurović

Sastav:

1. BORNI DIO

A. Ljevokrilna kolona

kom-t brigadir Ivo Đurović

Sastav:

Crmnjičko-primorska brigada 3 bat.

Brigada muhamedanaca 3 „

Kom-t brig. Milo Đurašković

7.5 sm poljskih krup. topova 4 topa

8.7 " " " " 4 "

15 " lakih haubica 1 "

Svega: 6 bataljona i 9 topova

Da se drži na posjednutim položajima da ometa iskrcavanje neprijateljskih trupa na obali primorskoj a uz pripomoć savezničke flote.

Da osigurava lijevo krilo odreda od upada Arbanasa.

Za to kom-t ostsjeka neka izvrši osiguranje posjednutog Primorja pojačanim patrolama na mjestima, koja su posijedala dva odaslata bataliona.

B. Srednja kolona

kom-t brigadir Niko Pejanović

Sastav:

Crmnjičko-primorska brigada 2 bat.

kom-t komandir Miloš Lekić¹⁷

¹⁷ Miloš Lekić (1846–1915), komandir, preminuo na dužnosti komandanta

Riječko-lješańska brigada 3 "

Mitraljeza 2 mitr.

Brdskih topova 2 topa

Poljskih krupovih topova 2 "

Svega: 5 bataljona, 2 mitraljeza, 4 topa

Ostali raspored svojih trupa a koje se nalaze u neposrednoj blizini Bara i Sutormana, neka kom-t odsjeka rasporedi po svojoj uviđavnosti.

Da se drži na posjednutim položajima i da se ne upušta u upornu borbu s neprijateljem, naročito ako ovaj nastupi u povećoj masi. U tome slučaju borbom da ostupi na položajima sjeverno od Budve oko sela Gornjih i Donjih Pobora i visa Dubovice; da ometa po mogućnosti iskrcavanje neprijatelja na obali morskoj i da drži u posjed zauzeto Primorje.

Položaj će se posjesti u sljedećem poretku:

Jedan bataljon Crmničko-primorske brigade da posjedne položaje, koje je ranije posijedao bataljon Lješański, sa zadaćom, da sa pretstražama posjedne front od obale morske – Strekanica, Glavatičići, Lazarevići, Trešnjice, do kolskog puta Budva – Kotor, frontom ka Grabovcu i Goraždi.

Glavnina ovoga bataljona da se namjesti u rejonu sela Glavati, Kovači, Popovići, Višnjevo i Zagora, đe kom-t brigade nađe za najshodnije.

Ovaj bataljon ka Prčijoj Glavi istaći će izvidnička odjeljenja a van domašaja neprijateljske artiljerijske vatre, koje će motriti na pokrete neprijateljske duž obale morske i samo pučinom morskom. Na ovome mjestu dodaju se i dva mitraljeza.

Drugi bataljon Crmničko-primorske brigade posjesti će položaje od kolskog puta Budva – Kotor – Bratešići do sela Pobora i Goliša sa 2 topa brdske artiljerije, koji će potpomagati

brigade.

dejstvo pješadije i dejstvovati protivu neprijatelja, koji bi nastupio od Grabovca i Goražda dolinom Grblja i kolskim putom Budva – Kotor. – Front ovog bataljona biće okrenut ka Goraždi i Grabovcu. Na desnom i lijevom krilu doći će u vezu sa dotičnim bataljonima.

Ovaj bataljon držaće u posjedu i varoš Budvu sa položajima, koji je dominiraju.

Jedan od bataljona Riječko-lješanske brigade da posjedne položaje Goliša, Kolovira do Vjetrenog Mlina. Ovaj bataljon treba strogo da pazi što se događa na frontu bataljona Crmničko-primorske brigade, kako bi im mogao uvijek biti u pomoći, zato treba da su u neprekidnoj uzajamnoj vezi. U rejonu ovog bataljona smjestiće će se dva poljska topa sa zadatkom da tuku prostor u pravcu kolskog puta Budva – Kotor ka Radanovićima, Pobrđu i Pelinovu i da potpomažu pješadiju svojom vatrom u slučaju neprijateljskog napada.

Drugi jedan bataljon Riječko-lješanske brigade posjesti će položaj od Vjetrenog Mlina do Kuka, - na položajima, koje je posijedao bataljon Čevsko-bjelički.

Treći bataljon ove brigade ostaće u rezervu na Dolove. Ova rezerva služiće i kao rezerva cijelaj Srednjoj koloni.

Kom-tu kolone stavlja se u dužnost, da organizuje dobrovoljačku četvu iz primorja i da joj postavi starešine-oficire od onih koje ima na raspoloženju i da sa istima pojača front područne mu kolone, đe nađe sam za podesnije i najpotrebnije.

V. Desnokrilna kolona.

kom-t brig. Milutin Vukotić

Sastav:

Katunska brigada 2 bat.

Artiljerija

Opsadnih teških haubica 3 topa

" " mortira 3 "

" lakih " 2 "
" " haubica 2 "

Da se drži na posjednutim položajima i da se na istima dobro ušanci slijedeći i motreći na sve pokrete neprijatelja; da odašilje izviđačka odjeljenja u pravcu neprijateljskih položaja i da se osigura prestražama od iznenađenja naročito noću na koja dejstva protivnik se naročito svikao i u mirno doba.

Opsadnih dalekobojnih 2 topa
poljskih brzom. topova 2 "
brdskih nebrz. " 2 "
poljskih " " 2 "

Svega: 2 bataliona, 18 topova

Batalion Cetinjski posjesti će položaje od Kuka do Bižaljevca i Bižaljevac s tim, da dođe u vezu na lijevom krilu sa batalionima Riječko-lješanske brigade.

Batalion Njeguško-čeklički ostaće na već posjednutim položajima u tijesnoj vezi sa odjeljenjima na lijevom krilu Hercegovačkog odreda na Visokoj Gori.

Artiljerija, podijeljena u dva sektora Njeguše i Lovćen dejstvovaće po naročitim uputstvima komandanta odreda.

2) Pomoću čete dobrovoljaca i naročitih izviđača neka pojedini Komandanti kolona i brigada prikupljaju podatke o neprijatelju. Naročito se preporučuje jedinicama, da organizuju tajne patrole u cilju hvatanja neprijateljskih patrola, koje krstare kroz Primorje.

Skreće se pažnja svim jedinicama na stražarsku službu i službu osiguranja, naročito noću. Jedinice neka uvijek budu u pripravnosti dočekati noću svako iznenađenje i napad neprijatelja. Držati čvrsto posjednute položaje i ne napuštati ih.

3) Svi zarobljenici neka se stražarno sprovede komandi odreda.

4) Tainski odsijeci nalaziće se na mjestima, koja su već ranije ukazana pojedinim jedinicama. Batalion crmnički snabdijevaće se tainom sa intendantske stanice na Obzovici, a za batalione Riječke neka Kom-t udesi snabdijevanje sa Ivanovih Korita mesom, a sa Cetinja – hljebom.

5) Snabdijevanje municijom vršiće se sa već ukazanih u dispoziciji br. 1 mjesta.

6) Za stalno i što bolje održavanje veze sa pojedinim batalionima neka komande bataliona Katunske i Riječko-lješanske brigade šalju svakodnevno u štab odreda po 2 ordonansa, koje će i snabdijevati za po 24 sata potrebnim tajinom. Veza sa ljevokrilnom kolonom i batalionima Crmničkim i Primorju održavaće se pomoću već ustanovljenih telegrafskih i telefonskih stanica.

7) Svi izvještaji šiljaće se meni na Ivanova Korita.

8) Moji zamjenici Brigadir Ivo Đurović i Brigadir Milutin Vukotić.

Šef štaba

Komandant Petar Lompar

I Ađutant

Komandir M. M. Martinović

Komandant odreda

Brigadir Knjaz Petar Petrović

Dispozicija je upućena komandi artiljerije i Desnokrilne kolone dana 8. VIII 1914. g., ostalim komandama 9. VIII 1914. godine.

Iz gornje dispozicije vidi se, da je odred sveden na svega 13 bataljona; 2 mitraljeza i 31 top što pretstavlja oko 7.000 boraca, određenih za borbu protiv neprijatelja u Boki Kotorskoj i Krivošijama a pored toga i da čuvaju morsku obalu od prema

Strekanici, do Bara, pa i dalje.

9. VIII 1914. g. – Na liniji naših položaja nema ništa novo od važnosti. Neprijateljska artiljerija je tukla sela Pelinovo, Šišiće i Radanoviće, te je stanovništvo napustilo svoje domove i povuklo se u pozadinu.

Naređeno komandiru Marku Martinoviću da u zajednici sa poručnikom Rakom Đurkovićem izvrši pregled predstražnog rasporeda obojih Crmničkih bataljona od mora do Goliša (k. 1046) i podnese izvještaj.

10. VIII 1914. g. – Komanda odreda dobila je zvanično saopštenje Vrhovne komande u kome se javlja, da je za Načelnika Štaba Vrhovne komande naznačen đeneral Boža Janković a za pomoćnika Načelnik Štaba đeneral štabni pukovnik Petar Pešić. Za načelnika inžinjerije naznačen je inž. Pukovnik Borivoje Nešić; za ađutanta štaba pješadijski potpukovnik Đorđije Paligorić; na službi u štabu pješadijski pukovnik Miladin Masalović i pješadijski potpukovnik Dragoljub Mihailović.

Ovo naznačenje srbijanskih oficira u našoj Vrhovnoj komandi bilo je u vezi propisa Bukureškog mira od 1913. g. kojim je predviđeno, da u slučaju nekog budućeg rata u našoj vojsci bude srbijanski oficir ili komandant ili načelnik štaba dotične veće jedinice.

Naređeno je komandi srednje kolone, da organizuje primorske dobrovoljce u čete i da im postavi starešinsko osoblje.

12. VIII 1914. g. – Ničega značajnijega. Jedna neprijateljska izvidnica dolazila je do Prčije Glave i poslije malo prepucavanja sa našima vratila se na svoja mjesta. Slijedila je zatim artiljeriska paljba, ali bez uspjeha.

Naša artiljerija s Kuka i Krsca produžuje svoju paljbu protiv neprijateljskih utvrđenja i protiv živih ciljeva, kada se ukaže za

to prilika. Gađanje je dobro i cilj se pogađe ali uspjeh je slab. Utvrđenja su jako izgrađena i trpe dobro udarce naših granata a pored toga, mi moramo štedeti municiju, te zbog te štednje prekidamo započeti posao i omogućavamo neprijatelju, da kvar, pričinjen utvrđenjima, na vrijeme popravlja. Na ovaj način, naš trud je skoro uzaludan. Jedino što se može reći to je, da se tako podržava moralna snaga kod naših vojnika i da se neprijatelj uznemirava, bar donekle, jer može biti dosta spokojan u onim svojim podrumima.

Tivat ne gađamo, jer za takvu svrhu nemamo potrebnih dalekobojskih topova.

Jedna mala eskadra od jedne krstarice (mislim SIGETVAR) i 4–5 torpiljera prokrstarila je našim morem i ispalila nekoliko metaka na Donji Grbalj, okolinu Budve i u pravcu sela Borete, ali nije nanijela nikakve štete.

13. VIII 1914. g. – Danas je posjetio naše položaje na Kuku novi načelnik štaba Vrhovne komande đeneral Janković sa 2 srbijanska oficira.

Naš artiljeriski dvoboj sa neprijateljem se nastavlja.

Napomene: Prekjuče je stigao na Cetinje francuski odred (detašman), koji je boravio u Skadru (oko 1 četa) i stavio se na raspoloženje naše Vlade.

Jedna flotska granata većeg kalibra ispaljena iz Tivatskog zaliva pala je danas kod Bostura, ispod Jezerskog Vrha. Zamislimo će li bi pala, da nije bilo Jezerskog Vrha!

14. VIII 1914. – Naša 15 sm haubica s Krsca uspjela je da pogodi jednu malu krstaricu kod Perasta. Pričinjena šteta nepoznata. Krstarica se odmah udaljila.

Naša današnja artiljeriska paljba izvršena sa 70–80% pogodaka. Neprijatelj obasiplje naše položaje i granatama i šrapnelima.

Neprijatelj se služi i golubovima poštonošama. Vojnici su ranili jednog i uhvatili. Na nozi je imao mali aluminijev prstenčić sa oznakom I. Ö M. N. S. 12-108. Nije se ništa našlo

ni u krilima, ni u percima.

15. VIII 1914. – Jutros zorom, oko 5 časova, otpočela je paljba sa svih bokokotorskih utvrđenja a takođe i s mora. Ovako što neprijatelj do sada nije običavao.

Prema kasnijim izvještajima stvar je tekla ovako:

U 5 časova iz jutra utvrđenja su otvorila vatru protiv naših položaja, na Kuku i Krscu. Dvije manje ratne lađe izašle su iz zaliva, stale prema Strekanici (k. 234) i selu Zagori i počele tući naše položaje u Donjem i Gornjem Grblju u čemu su ih pomagala utvrđenja Grabovac i Goražda. Ovoj paljbi su bila izložena sela Šišići, Pelinovo, Radanovići, Glavatičići i dr.

Istovremeno počela je napad i neprijateljska pješadija u dva pravca: pravac Grabovac – Prčija, Glava – Pobrđe i pravac Tivat – Donja Sutvara – Radanovići. Neprijatelj je bio u sastavu od 2000 ljudi sa mitraljezima i 2 brdska nebrzometna topčića. Aeroplan je vršio izvidanja.

Donjo-crmnički bataljon je poslije male borbe otstupio shvativši stvar ozbiljnije, držeći se dispozicije br. 3, u kojoj je rečeno, da se otstupi u slučaju jačeg neprijateljskog napada. Otstupio je u pravcu „Topliša“ više Budve i u pravcu Svinjišta. Međutim, Gornjo-crmnički bataljon primio je življu borbu kod sela Radanovića. Neprijatelj je otstupio ostavivši poginule i 2 brdska topčića kalibra 7 sm od 1898. g. – bronzana. Jedan je bio ispravan a drugome je bio odnesen zatvarač. Šrapneli čelični. Barut dimni. Nišan za granatu na 3000 m a za šrapnele 2.500 m. Kod topova je zarobljeno 7 vojnika, od kojih su bili 6 Rumuna i 1 Mađar. Nađen je 1 konj sa tovarom municije.

Naši gubici: 1 poginuo, 2 teško ranjena i 14 lako ranjenih. Ranjeni su odmah preneseni i odvedeni u Vojnu bolnicu u Budvi.

Našu pješadiju pomogao je savjesno naš poljski brzometni vod kapetana Blagote Martinovića sa Kolužunjskih kosa i time olakšao odbijanje neprijatelja.

Kao što navedosmo, Donjo-crmnički bataljon je ostupio i zauzeo nove položaje više Budve, napustivši stare. Prenoćio je na tim novim položajima ostavivši prazan prostor između starih i novih položaja, što (na našu sreću) neprijatelj nije iskoristio da udari bočno i u pozadinu Gornjo-crmničkog bataljona, koji je ostao na položajima kod sela Radanovića.

Naređeno je odmah da Donjo-crmnički bataljon nastupi i zauzme stare položaje, što je ovaj poslije nećkanja, raspravljanja i kritike izvršio tek 17. VIII zorom, poslavši noću 16/17. VIII jednu izvidnicu od oko 50 ljudi.

Usljed ovakvog postupka rečenog bataljona poslat je iz komande odreda kapetan Niko Jovićević sa poručnikom Rakom Đurkovićem da islijede stvar i podnesu izvještaj.

Komanda srednje kolone pobrinula se o ukopu poginulih neprijateljskih vojnika, među kojima kako izvještaj glasi, je bilo i 2 oficira.

U blizini Budve plovila je jedna morska mina, što potvrđuje, da je naše Primorje minirano.

17. VIII 1914. – Neprijatelj miruje. – Danas su 2 toparnice na MARKOVU DOLU zasute i ne dejstvuju.

Za pojačanje rezerve lijevog krila srednje kolone izuzet je jedan bataljon iz ljevokrilne.

Ministarstvo vojno sa Kab. br. 596 od 17. VIII t. g. izvještava o ustanovljenju novog odreda naše vojske pod imenom SANDŽAČKA VOJSKA. Za komandanta ove vojske naimenovan je divizijar serdar Janko Vukotić.

Ustanovljava se takođe odred pod imenom DRINSKI i stavlja se pod komandu divizijara Mitra Martinovića.

Na frontu dosta mirno, dešavaju se samo izviđačka čarkanja.

19. VIII 1914. – Danas je neprijatelj držao pod vatrom iz svojih utvrđenja sve naše položaje. Uspjeh nikakav. Naša artiljerija nije odgovarala.

Oko 8 časova izjutra pojavilo se na horizontu naše savezničko

ratno brodovlje od nekih 35 brodova, od kojih su bili 14 većih, kako se dalo primijetiti; možda je bilo i više, koje nijesmo primijetili. Veličanstven je bio pogled. Po izgledu brodova videlo se, da je flota francuska.

Flota se dostojanstveno primakla utvrđenjima i prošla kolonom po dva, ispalivši sa prednjih topova (pri prilasku) a sa zadnjih (pri odlasku) po grupu metaka protiv Oštre Ponte i položaja više nje. Dosta granata je palo u more unutar Zaliva, podižući pri eksploziji visoke vodene mlazove. Naročiti pogoci na utvrđenja nijesu s naše strane bili primijećeni.

Kao što naglasih, dolazak ovalike flote bio je veličanstven, oduševljenje veliko, koje je odmah spalo. – Očekivali smo nešto više.

Flota se izgubila na pučini.

Noću 18/19. t. mj. dolazio je na našu pretstražnu liniju jedan austriski poručnik – izaslanik, s molbom za dozvolu, a na osnovu propisa Ženevske konvencije, da pokopaju svoje vojnike poginule na dan 15. t. mj. Izvijestili smo, da smo već izvršili propisnu sahranu njihovih poginulih, te je tim samim nepotrebna bila ma kakva dozvola. Ovaj izaslanik je zadržan do u zoru i onda mu je data dozvola za povratak. Zadržan je, da ne bi te noći prilikom njegovog povratka bilo kakvih iznenađenja.

Tri novoosnovane dobrovoljačke čete: MAINSKA, ŠIŠIĆKA i BRAIĆKA ušle su u sastav srednje kolone brigadira Pejanovića.

Artiljerija na Kuku pojačana je sa jednom 12 sm poljskom haubicom (turskom iz Balkanskog rata) i ona se dodaje vođu kapetana Blagote Martinovića na Koložunjske Kose. Ovaj položaj je vrlo podesan za gađanje po Grbaljskom polju u pravcu Radanovića i Tivta.

Artiljerija na Kuku je pojačana i sa 1 teškom mortinom od 24 sm još 10. avgusta tek. god.

20 VIII 1914. – Rano izjutra neprijateljska artiljerija počela je

da djeluje poglavito protiv naših artiljerijskih položaja i ta paljba je potrajala čitav dan. Naša artiljerija nije odgovarala a vojnici su bili sklonjeni, da se ne bi bez potrebe izlagali takvoj vatri.

Na Kuku, na samom kolskom putu, idući za svoj bataljon, poginuo je jedan vojnik Cetinjskog bataljona od komada flotske granate.

Iz daljine dopire tutanj artiljerijske paljbe, izgleda da je od Grahova.

Govori se nešto ozbiljnije o špijunaži, koju da vrše mještani, poglavito žene, koje da prelaze preko pretstražne linije i odnose vijesti i t. sl. neprijatelju. Vrhovna komanda javlja o špijunstvu neke Joke Kovačević iz Sutvare. Usljed svega ovoga naredeno je, da se svo stanovništvo iz sela u predjelima boravka naših pretstraža preseli u pozadinu naše vojske.

Zbog špijunaže i davanja znakova neprijatelju, danas je u selu Kovačima strijeljan Vuko Ivov Lazarević iz Grblja. O ovome je riječ u dopisu zavedenom u odredskoj arhivi pod br. 1184 od 20. VIII 1914. ali se o ovome sada podrobnije ne sjećam. Da li je u potpunosti bilo dokazano djelo špijunaže ne mogu pouzdano reći, a suđenje nije prošlo kroz moje ruke.

21. VIII 1914. – Tri torpednjače isplovile iz Zaliva, prokrstarile našom obalom, ispalile nekoliko metaka na okolinu Budve i vratile se u Zaliv.

Francuzi su dovezli na Lovćen materijal za uređenje jedne radio-telegrafske stanice. Ova će biti na VJETRENOM MLINU nedaleko k. 1327. – Računa se, da će biti gotova ova 3–4 dana.

24. VIII 1914. – Na ponoći (23/24) otpočela je svoj rad radio-telegrafska stanica na Vjetrenom Mlinu, o kojoj je gore rečeno. Stanica je u vezi sa Ajfelovom kulom u Parizu i lako prima njene brzozjave, dok, usljed slabih motora ne može neposredno predavati. Bolje i to, nego ništa - komandant odreda sa štabom posjetio stanicu.

Neprijatelj nas uznemirava kao obično. Goražda je gađala naše položaje u pravcu Goliša i visova oko Jarišta.

Obično, prije početka paljbe, podiže se bilo sa broda u blizini Tivta, ili sa Taraboša, vezani balon radi osmatranja. Na to smo već naviknuli i to nam služi kao znak, da će paljba početi. Ovo predupređenje ima i svoju dobru stranu, te se pravo kaže, da ni zla nema, bez nekog dobra.

Bataljon Mrkojevički ušao u sastav srednje kolone. Mali bataljon od nekih 150 ljudi, muslimana iz Mrkojevića.

Poljska 12 sm haubica sa Koložunjskih Kosa gađala je radi udešavanja paljbe Vušića radnju, koja je pokraj kolskog puta Budva – Kotor i u koju često svraću austriski vojnici. Veći broj granata nije eksplodirao.

25. VIII 1914. g. – Izdata je naredba vojsci u kojoj se govori o važnosti telegrafsko-telefonske veze, osobito u ratno doba i o štetama koje mogu proizaći od štedjenja i prekidanja iste. Preporučuje se čuvanje tih veza. Uzimlje se za primjer redov Cetinjskog bataljona Stevo Martinović, koji je po svojoj ličnoj snalažljivosti popravio i uspostavio vezu, đe je na jednom mjestu bila prekinuta.

Na drugim našim frontovima desili su se važni događaji: Drinski odred divizijara Mitra Martinovića zauzeo je Foču; odred tj. Sandžačka vojska divizijara Janka Vukotića, zauzela je Čajniče, a Pljevaljska kolona Gojnića ponovo je ušla u Pljevlja, koje je bila ranije napustila. – Ovi uspjesi su postignuti u toku ovih nekoliko dana.

Neprijatelj obasiplje vatrom naše položaje kao obično. Danas je zapalio dvije kuće u Grblju.

Na pretstražama srednje kolone ranjena su dva naša vojnika.

Nj. Kr. V. prestolonasljednik Danilo posjetio je položaje Kuka i osmatrao artiljerisku paljbu s istog. Posjetio je i Radio stanicu

na Vjetrenom Mlinu. Pratio ga je komandant odreda.

27. VIII 1914. g. – Naše jedinice zauzele su sela Nalježice i Sutvaru. – Neprijatelj je u svojim utvrđenjima i položajima, - na svim mjestima, ograđen bodljikavom žicom, koja služi kao bedem između njegovih i naših položaja.

Flotske jedinice i dalje krstare duž naše obale, ispale po koju granatu i time je posao završen.

Neprijatelj je počeo bacati letke u kojima se govori o austro-njemačkim pobjedama.

Bitka na Marni riješila je pitanje Pariza. Plan đenerala Žofra uspio je. Sačuvana rezerva dala je Njemcima takav udarac, da su morali oступiti.

Srbijanci su zauzeli Zemun.

30. VIII 1914. g. – Prošle noći Vrmac je ispalio desetak metaka protiv Kuka, ali bez ikakvog uspjeha.

Poljski vod s Bojane premješten je u Murićane.

Očekujemo pod Barom francuski transport sa opsadnim topovima, određenim za Krstac i Kuk a za dejstvo protiv tvrđava i flote u Zalivu. Preduzete su potrebne mjere za popravku puta Lovćen – Kuk.

31. VIII 1914. g. – U toku noći neprijatelj je gađao Krstac, ali bez posljedica.

Preduzete su mjere radi ispravnog držanja oružja, koje naši vojnici ne drže onako, kako bi trebalo. Tražen je od nadležnih i potrebnih materijal.

I ovaj mjesec je prošao bez kakvih god značajnih promjena.

Neprijatelj nije postigao nikakvog uspjeha.

Od početka rata u odredu smo imali 4 poginula, 6 teško a 24 lako ranjenih vojnika.

1. IX 1914. g. – Na Krscu nam je poginuo jedan vojnik. Neprijatelj je ispalio svega dva metka na taj položaj.

2. IX 1914. g. – Vojsci su razdati opanci a od odjeće nije do

sada ništa davano. Stanje odjeće kod vojske slabo. Pa i sa drugim materijalom smo vrlo slabo ili nikako snabdjeveni. Šatora imamo vrlo malo, jer su prošlog (Balkanskog) rata vojnici mnoge upropastili, pa i upotrebljavali za druge svrhe. Upropašćene su drvene četurice za vodu, kuhinjski pribor kao šoljice i dr. Ništa nemamo onako i u onolikoj količini, kako bi trebalo da ima jedna skromno snabdjevena vojska. Saveznici naši ne otimlju se mnogo, da nam pomognu.

Neprijateljska artiljerija gađe, ali bez nekog uspjeha. Sa balona se osmatra. – Flota krstari. – Aeroplani izviđaju. Mi smo ćutali.

Na Pračišta je jedno neprijateljsko odjeljenje pokušalo da opkoli jednu našu izvidnicu, ali je bilo odbijeno. Imamo tri lako ranjena vojnika.

3. IX 1914. g. – Vrmačka kupolna baterija otpočela je paljbu protiv Krsca oko 9 časova i stalno je pojačavala do 1 čas po podne. Naša artiljerija nije odgovarala. Gubitaka nemamo.

Aeroplan je bacio nekoliko bombi iznad Spiča, ali štete nije bilo.

5. IX 1914. g. – Juče rano zorom pojavilo se pred Barom nekoliko neprijateljskih ratnih lađa, koje su gađale Markonijevu stanicu, pričinivši joj vrlo mali kvar. Pri povratku u Zaliv ispalili su nekoliko metaka blizu Kaščela i oko Budve. Izgleda da je bio jedan MONARH sa ASPERNOM i nekoliko torpednjača.

Jutros se pojavila na horizontu saveznička flota i polako se primakla Baru. Dopratila je transport sa topovima, koje nestrpljivo očekujemo i koje ćemo odmah da prevezemo i prevučemo na određene im položaje.

Nešto malo puškaranja oko Prčije Glave, - bez posljedica.

Komandant odreda bio na Cetinju službenim poslom i još danas se vratio.

6. IX 1914. g. – Jutros se čula učestala topovska paljba s mora. Drugih podataka nemamo.

Iz Njeguško-čekličkog bataljona upućena je jedna četa radi

pojačanja odredskog desnog krila kod Visoke Gore.

Iz Komande odreda izdato je strogo naređenje, da se vrši nadzor nad brodovima, koji plove rijekom Bojanom, da ne bi prevozili ratni i slični materijal.

Izdato je naređenje cijeloj zemlji, koje je primila i Komanda Lovćenskog odred (Dop. br. 1712/4), kojim se naređuje, da se ženske ne propuštaju na ratište. – Ova naredba je sa svojim rađanjem i umrla. – Pitanje ovo vrlo je teško pravilno riješiti, kod ovakvog uređenja naše vojske i načina snabdijevanja. Zaista, ženske nijesu poželjne na jednom ratištu; ali kada se uzme u obzir, da naša država vrlo slabo snabdijeva vojsku odjećom, obućom, vešom, pa biva i hranom, onda se ne može opravdano tražiti, da žene ne dolaze na ratište uopšte, jer one donose svojim (muževima, braći, rođacima) ponešto odjeće, obuće, veša, pa i hrane itd. U ovom pogledu one su dobro došle, ukoliko zaista vrše ovu dužnost intendature. – Nažalost, one prilikom ovih posjeta vrše i jedan gadan posao – odnošenje opljačkanih stvari, koje su njihovi opljačkali od naše braće, koju oslobodavamo. Žaloso. Zlo, koje treba liječiti. Da ženske ne dolaze, ne bi šišnjari mogli ništa šiljati, jer ne bi imao ko prenositi, pa bi možda manje i šišnjarili; kotlovi, kolijevke, jorgani, stramac i dr. ostali bi na svojim mjestima.

Ovo je bolesno mjesto svake vojske, pa razumije se i naše.

Ali i naše jedinice nijesu sve jednakih pogleda na ovu stvar. Neke su naklonjenije šišnjarenju a neke nijesu. Ali..... bolje da se na ovome stane.

Dovezeni ratni materijal iz Francuske istovaruje se pod Barom i upućuje na Cetinje.

7. IX 1914. g. – Komanda Cetinjskog bataljona sprovela je ovoj komandi austriskog bjegunca iz 98 pj. puka Jana Ludvičeka. On kaže, da je njihovoj komandi poznato o dovozu francuskih topova i da je zbog toga komanda iz Tivta prenesena u Hercegnovi.

Ludviček je nekad živio na Cetinju, mora se na njega motriti. (Pokušao je koncem juna 1915. g. da se provuče kroz naše pretstraže u Grblju i da pođe u Boku, ali je bio uhvaćen).

Kod Praćišta malo izvidničkog puškaranja ali bez posljedica. Cijelo pred podne položaji Krsca su bili obasipani artiljeriskom vatrom, ali bez uspjeha.

Vrhovna komanda izvještava da se u rejonu Mostar – Kotor nalaze dvije neprijateljske brigade.

9. IX 1914. g. – Dan prošao u miru.

Komandant odreda pozvan službeno na Cetinje; istog se dana vratio i bio do Vjetrenog Mlina.

Komandu je posjetio takođe i prestolonasljednik Danilo s francuskim oficirima, koji su došli da pregledaju položaje na Kuku i izaberu mjesta za novostigle baterije. – Dio francuskih topova je već na Cetinju.

Dovezena je još jedna 24 sm teška mortira na Lovćen. Usljed razmekšanog puta od kiše zastalo se sa njom kod kraljevskog dvorca.

Krstarica iskraj Perasta ispali po koji metak.

12. IX 1914. g. – Primjećuje se slabo držanje naših vojnika prema imanju grbaljskih mještana. Zbog pljačke, odnosno zbog slabog nadzora nad svojim vojnicima, smijenjen je sa svoje dužnosti komandant jednog bataljona, ali je poslije nekoliko dana vraćen na svoju redovnu dužnost.

Na frontu sve mirno.

Sektor Kuk se pojačava sa jednom 24 sm teškom mortirom, koja je 10. t. mj. zastala na Ivanovim Koritima zbog razmekšanog puta a takođe i sa nekoliko francuskih dalekobojskih topova, koji se već nalaze na Cetinju. Od njih su 4 od 120 mm a 4 od 155 mm. Još se ne zna koji će na kojem ostsjeku biti dodijeljeni.

Naša vojska na desnom krilu nalazi se u Foči, Goraždi i Rogatici sa pretstražama ispred ovih varoši.

15. IX 1914. g. – Na jednoj straži Gornjo-crmničkog bataljona

stigao je jedan austriski izaslanik (parlamentar) sa zapečaćenim pismom za našu Vrhovnu komandu. Ovo pismo komanda odreda je odmah poslala po naznačenju.

17. IX 1914. g. – Vrhovna komanda šalje komandi odreda zapečaćeno pismo sa odgovorom na pismo austriskog komandanta, koje je 15. t. mj. donio njihov izaslanik. Vrhovna komada šalje nam prepis i austriskog pisma i odgovora Vrhovne komande.

Pismo je bilo od c. kr. komande „BALKANSKE VOJSKE“ sa potpisom generala Potjoreka. U pismu se moli da se izvrši zamjena zarobljenika. – naša Vrhovna komanda odgovorila je:

1) Da je broj austriskih zarobljenika u Crnoj Gori nesravnjivo veći, nego li crnogorskih u Austriji, i

2) Da se zamjena zarobljenika može vršiti samo po zaključku mira a ne za vrijeme rata.

Austrijanci imaju kod nas 2–3 stotine zarobljenika, među kojima i oficira, ne računajući one sa potopljene krstarice ZENTE. Mi imamo u Austriji sasvim mali broj ratnih zarobljenika u koje Austrijanci ubrojavaju i one naše đake – studente, koji su se početkom rata zatekli u Monarhiji i onamo bili zadržani.

Prema najnovijim podacima komandant Boke Kotorske sa okolinom je general VEBER od VEBENAU sa štabom u Hercegovom, a komandant je kontraadmiral BERI, sa štabom u Tivtu.

Dok nije bilo riješeno pitanje, na kojem će se našem artiljeriskom ostsjeku namjestiti dovezeni francuski topovi – da li na Krstac ili Kuk, neprijateljska artiljerija je većinom gađala Krstac, jer je bio u narodu glas, da će se topovi namjestiti na Krstac. Čim se pak riješilo da se topovi namjeste na Kuk, neprijateljska artiljerija je prenijela glavnu vatru na ostsjek Kuk, te ga gađe i danju i noću. Ovo je jasan znak da neprijatelj ima

organiziranu špijunsku mrežu u našoj zemlji.

Naša artiljerija ne djeluje, da ne bi još više izazivala neprijateljsku, jer se radi na prevozu rečenih francuskih topova i izvozu istih na određene im položaje Kuka.

Krstac je pojačan sa jednim poljskim ruskim brzometnim topom (Obuhovcem), iz kojeg gađamo samo šrapnelom, jer granata nemamo niti smo ih sa istima iz Rusije dobili.

19. IX 1914. g. – Danas nam se dogodio jedan težak nesrećan slučaj na artiljerijskom ostsjeku Krstac kod sela Laništa. Prilikom punjenja 21 sm granata makaritom, jedna granata je eksplodirala i na mjestu ubila četiri a teže ranila pet naših vojnika, među kojima i kapetana Blaža Marićevića s Njeguša. – Naređeno je da se izvrši isljeđenje, ali se nije došlo ni do kakvog tačnog razjašnjenja ove nesreće. Zla namjera je potpuno isključena, dok nepažnja kao da nam je urođena.

Marićević je poslije dugog liječenja izašao iz bolnice, ali je ostao invalid nagrđenog lica, oslabljenog ramena i ruke. Tek u mjesecu julu 1915. g. data mu je komanda nad jednom baterijom na Kuku.

Prevoženja francuskih topova i rad oko njih na položajima obavljali su naši artiljeristi. Oni su se pokazali svjesni svoje savjesti, te su zaslužili priznanje, koje im je i dato od strane komandanta odreda a počašćeni su i napojnicom.

21. IX 1914. g.- Na horizontu se pojavila francuska flota, koja je dopratila do Bara dva transporta – jedan sa pšenicom a drugi sa materijalom za veliku Markoni stanicu u Podgorici. – Neprijatelj se odmah poslužio aeroplanom, koji je izviđao nad Pristanom. Pri povratku ovaj aeroplan je gađan iz 2 mala francuska topčića s Kuka. Odmah zatim spustio se na more, odakle ga je jedna torpednjača odvušla u Zaliv. Misli se da su ga paljbom iz ovih topčića pokvarili, ali se ne zna pouzdano.

Na Kuku je ranjen prvi francuski vojnik.

23. IX 1914. g. – Neprijateljska artiljerija stalno gađe Kuk. Juče je poginuo prvi francuski vojnik, imenom VOT, koji je danas uz vojničku počast sahranjen kod crkvice na Ivanovim Koritima. Sprovedu je prisustvovao komandant odreda sa našim i francuskim oficirima a prisustvovala je i porodica francuskog poslanika na Cetinju.

Na položaje Kuka su izvedeni svi francuski topovi – 8 na broju, te tako sada imamo:

1) NA KUKU I KOLOŽUNJSKIM KOSAMA:

2 – 15 sm	opsadne mortire	(italijanske)
2 – 24 "	" "	(")
2 – 21 "	" haubice	(")
1 – 12 "	poljsku "	(tursku)
2 – 12 "	opsadna dalekobojna topa	(italijanska)
4 – 12 "	" " "	(francuska)
4 – 155 mm	" " "	(")
2 – 7.5 sm	poljska brzometna topa	(Krupova)
2 – 6 "	brdska nebrzometna "	(francuska) za aeroplane

Svega topova 21

2) NA KRSCU:

1 15 sm	laka mortira	(italijanska)
2 – 15 "	lake opsadne haubice	(ruske)
1 – 21 "	teška " "	(italijanska)
2 – 24 "	teške " mortire	(")
2 – 8.7 "	poljska nebrzometna topa	(Krup-turska)
1 – 7.65 "	poljski brzometni top	(ruski-obuhovski)

Svega topova 9

3) U SREDNJOJ KOLONI:

2 – 7.5 sm brdska nebrzo. topa (Krup)

2 – 8.7 " poljska " " (Krup-turski)

Svega topova 4

U LJEVOKRILNOJ KOLONI:

4 – 7.5 sm	poljska nebrzotopa	(Krup)
4 – 8.7 "	" " "	(Krup-turska)
1 – 15 "	laka haubica	(turska)

Svega topova 9

SVEGA U LOVĆENSKOM ODREDU 43 TOPA

25. IX 1914. g. – Danas smo proslavili rođendan Nj. V. Kralja blagodarenjem u maloj crkvi na Lovćenu a mjesto počasne paljbe iz topova, kao što se u mirno doba radilo, izvršili smo tu paljbu sa 21 ručnom bombom (ruskom), koje su bacane na obližnjem poljicu. Eksplozije su ovome danu davale čisto ratnu sliku.

Komandant odreda pošao na Cetinje.

Još jedan francuski vojnik ranjen na Kuku.

Francuski vojnici, koji su bili na položajima Kuka sa svojih 8 opsadnih i 2 brdska topčića nijesu se ispočetka mnogo čuvali i dosta su se slobodno po položajima kretali, dok su naši vojnici u tome već bili iskusniji i pažljiviji. – Kada su vidjeli, da stvar nije za šalu i da se može lako poginuti, počeli su da se bolje čuvaju, saginju i idu putanjama, koje su manje bile izložene. – Počeli su puniti svoje kape slamom kako bi se bolje zaštitili od šrapnelskih kuglica. Ovo im je zamjenjivalo čelične šlemove, koji onda nijesu bili u upotrebi.

Oko prevoza topova, o čemu smo već govorili, nijesu se mnogo trudili i sav je teret pao na naše vojnike, koji su taj teret

rado snosili i dali lijep primjer svojim francuskim drugovima.

Za stanovanje ustupljeno im je naše artiljerijsko slagalište na Kuku, jako zaštićeno kamenitim brijegom u čijem izrezu je slagalište sagrađeno. Tu su uredili i svoju malu bolnicu.

Što se tiče čistoće, ne bi se moglo reći, da paze osobitu čistoću oko svojih prebivališta. Oficiri su dosta dobri.

26. IX 1914. g. – Naše položaje na Kuku posjetio je francuski admiral de Bon. Pregledao je položaje kako naše tako i Boke Kotorske. Ranije je bio na Krscu i pregledao onamošnje položaje. Vrlo simpatična ličnost, nepokolebljivog kretanja po položaju za vrijeme paljbe i po mom ondašnjem shvatanju – ličnost, koja razumije svoj posao.

Po naređenju komandanta odreda prvi ađutant štaba komandir Martinović bio u selu Kovače da islijedi neki nesporazum između komandanta Crmničko-primorske brigade komandira Miloša Lekića i komandanta Donjocrmničkog bataljona komandira Nika Plamenca, a u vezi sa odstupanjem bataljona 15. VIII sa nekom borbom kod Prčije Glave i šišnjarenjem. Prema izvještaju, podnesenom komandantu odreda izgleda da je:

1) Odstupanje bataljona na dan 15. VIII 1914. bilo onako, kako je već u dnevniku za taj dan rečeno; inače iskazi pojedinaca protivurečni.

2) Napada izvidnice na Prčiju Glavu 4. t. mj. ili nije bilo, ili je bio potpuno beznačajan. Čistih dokaza o borbi nema, jer o njoj zna samo komandanti bataljona i dva ordonansa a to je malo za ovakav slučaj. Ovo su bila jedina lica, koja su učestvovala u borbi – u kojoj je jedan stvorio najžešću „revolversku“ a druga dvojica najžešću „puščanu“ vatru protiv neprijatelja, koji je bio na deset koraka od mjesta đe su bili. Ovakav izvještaj naveo je komandanta brigade da posumnja u istinitost istog te je stoga slučaj i ispitivan.

3) Šišnjarenja je „na žalost“ bilo. Postoje žalbe, postoje i potvrde pojedinaca, pa u to ne sumnja ni sam komandant brigade.

Dobili smo glas da je kralj Rumunije Karlo umro. Možda će se onamošnje političko stanje promijeniti.

28. IX 1914. g. – Vremenske nepogode već zatrudnjavaju i ometaju dalje življenje vojnika u malim šatorčićima i savardacima, te se radi na pripremanju razmještaja trupa po kućama. Komanda odreda naredila je, da se iseli živalj iz sela Kuka, Bostura i Dolova, đe se uselila naša vojska.

Na Lovćenu je već bilo mećave u dva puta i kiše, osobito ovih dana.

Namjerava se, da se i komanda odreda preseli u primorje. Sadanja kancelarija štaba smještena je u jednom bolničkom šatoru, u kome rad onemogućava kiša i vjetar.

U dopuni izvještaja od 23. t. mj. – Na Krscu je dodata još 1 laka haubica od 15 sm (ruska) a srednjoj koloni dodati su 2 brdska 7.5 sm nebrzometna topa (Krup). Sada ima u odredu topova 46.

30. IX 1914. – Bez osobitih izmjena. Neprijatelj urijetko gađe naše položaje ali bez uspjeha. Neprijatelj vrši opravke MARKOVA DOLA a VRMAC je potpuno popravljen. Mi već toliko vremena ne djelujemo našom artiljerijom da ne izazivamo neprijatelja, što bi nam ometalo rad na dovoženju i namiještanju francuskih topova o kojima smo već govorili. Na ovaj način dali smo neprijatelju mogućnosti da nesmetano izvrši opravke na svojim utvrđenjima. Pravo rečeno mi mu noću nijesmo nikad rad ometali, jedno zbog davanja odmora našoj posluzi oko topova a još više zbog štednje municije, koje je svaki dan manje, a nemamo je odakle nabaviti.

Neđe u blizini Vrmca izgleda da se nalazi jedna baterija haubica od 14 sm, biće da je Bogdašić.

2. IX 1914. – Usljed hrdjavog vremena i studi, koji nastupaju, učinjene su neke promjene u razmještaju odredskih trupa, kako bi im stanovanje bilo poboljšano.

Kao što smo već rekli, živalj iz sela Kuka, Bostura i Dolova iseljava se, da bi se vojska uselila u njihove kuće.

Sada je razmještaj kako slijedi:

A. – Komanda Katunske brigade i desnokrilne kolone kao i dosad – Njeguši;

a) bataljon Njeguško-čeklički – položaji nepromijenjeni tj. od Visoke Gore (Cuce) do i sa Žanjevim Dolom sa pretstražama od Visoke Gore do Pračišta;

b) bataljon Cetinjski stanuje po kućama na Bosturu i Kuku sa svojim pretstražama na Ljesici i Zvjerinjaku.

B. – Srednja kolona sa komandom u Vratešiće;

a) Ceklinski bataljon u selu Dolovi sa pretstražama Solar – Travni Doci;

b) Ljubotinjski bataljon od Radanovića pa na sela Pelinovo i Mirac;

v) Ceklinsko-dobrski bataljon kao rezerva, između sela Goroevića i Bratešića.

Ovi bataljoni srednje kolone su od Riječko-lješanske brigade.

g) Gornjo-crmnički i Donjo-crmnički bataljon drže položaje u predjelu od kolskog puta Budva – Kotor do mora, sa pretstražama na liniji selo Pobrđe – Prčija Glava – selo Lazarevići;

d) bataljoni Mrkojevički i barski stoje u rezervi.

Ovo su bataljoni Crmničko-primorske brigade, čija se komanda nalazi u selu Kovačima.

Dobrovoljačke čete imaju razna naznačenja u posadama, rezervi i na pretstražama.

V. – Ljevokrilna kolona. Stanje kod ove kolone ostalo je isto kao što je bilo samo što su izuzeta dva manja bataljona – Mrkojevički i barski, koji su ušli u sastav srednje kolone.

- - - - -

3. X 1914. g. – Komanda Lovćenskog odreda se danas

preselila u selo Prijevor, sjevero-zapadno od grada Budve i smjestila se po privatnim kućama.

O saveznicima dolaze i povoljni i nepovoljni glasovi. Belgija je skoro sva u njemačkim rukama. U Srbiji se još nalazi austrijska vojska u predjelima južno od Loznice.

4. X 1914. – Jutros zorom doplovala je pred našim Primorjem francuska flota. Divno li je bilo posmatrati najprije pojedine oblačiće dima iz kojih su izrastale postepeno tijela manjih i većih ratnih brodova pravih grdosija morskih. Koliko se dalo primijetiti bilo je preko 40 jedinica. Iz Zaliva su bile isplovile 3 torpednjače, koje su sada punom parom bježale da izbjegnu sigurnoj smrti. Dvije su ušle u Zaliv, a za trećom se pognala jedna oklopljena krstarica sa 6 dimnjaka (3 na prednjem a 3 na zadnjem dijelu) tipa VALDAK RUSO, ako se ne varam, gađajući je grupama od po 5–6 granata. Granate su padale i ispred i iza; i u lijevo i u desno od torpednjače, koja je sva skoro zaronjena bježala, ali na žalost torpednjača je uspjela da uđe u Zaliv i da se spasi.

Prilikom ove jurnjave, izgleda, da je krstarica bila napadnuta od podmornice, jer je počela da brzom paljbom puca pred sobom u more i da manevriše. Na zadovoljstvo sviju nas, koji smo posmatrali ovaj divni prizor borbe, krstarica je izašla nepovrijeđena i pridružila se eskadri. Žao nam je bilo, što torpednjača nije potopljena kao djelić neprijateljske flote, ali bar ja unekoliko sam joj se divio, i kao da sam je želio – možda ulazeći u položaj slabijega i nejačega.

Prema kasnijim, ali nepotvrđenim vijestima, ovom prilikom je pomenuta krstarica potopila jednu neprijateljsku podmornicu.

Do nekog doba po podne flota se mogla primijetiti na horizontu, ali se k večeri potpuno udaljila.

5. X 1914. – Jutros, još prije osvitka, znajući, da se je francuska flota udaljila, otplovilo je nekoliko manjih ratnih lađa

iz Zaliva u pravcu Bara. Iste su bombardovale Pristan, zapalivši 2 bačve ulja, pa su se zatim vratile u Zaliv. Zatim je odletio do Pristana jedan avion i bacio na Pristan nekoliko bombi, ali bez štetnih posljedica.

Neprijatelj se, kao što smo već govorili, služi noću jakim reflektorima radi rasvjetljavanja zemljišta. Izgleda da je najjači namješten na tzv. Tarabošu, jer moć njegovog rasvjetljavanja dopire dosta dobro čak do sela Prijedora, u kome se sada nalazi komanda našeg odreda, a to bi značilo nekih 20 km. Svakako, da se na toj daljini, još noću, ne mogu vršiti neka bolja osmatranja.

Naša artiljerija na Kuku je već gotova da iz svih oruđa otpočne paljbu protiv neprijateljskih utvrđenja, jer je rad na smještaju francuskih topova potpuno završen. Krstac je inače spreman. Izgleda da ćemo paljbu sutra početi.

6. X 1914. g. – Oko 6 časova izjutra otpočela je naša artiljerija i s Kuka i s Krsca paljbu protiv neprijateljskih utvrđenja, poglavito protiv Vrmca. – Gađali smo i Goraždu i Taraboš. – Kuk gađe Goraždu samo iz svojih mortira, jer je njen položaj prema Kuku takav, da ga nije moguće gađati iz dalekobojskih topova.

Paljba iz francuskih topova bila je brzo udešena i granate su padale po Vrmcu tako, da je svaki čas izgledalo kao da je zapaljen.

Neprijatelj je dosta slabo odgovarao.

Neprijatelj je u dva puta podizao privezani balon, ali ga je odmah spuštao. Drugi put se jasno primjećivalo, da je vrlo slabo napunjen odnosno gazom.

Za vrijeme današnje paljbe naša artiljerija je ispalila 774 metka i to: a) iz naših topova: Protiv Taraboša 42 metka; protiv Vrmca 106 metaka; protiv ciljeva oko Markova Dola i Vrmca 28 metaka; protiv Kotorskog Grada 42 metka; protiv Goražde 103 i protiv balona 3 metka.

b) Iz francuskih topova samo protivu Vrmca 129 mm granata

290 155 mm granata 160.

U toku današnje paljbe u samoj cijevi 24 sm mortire eksplodirala je njena granata, napunjena makaritom i rasprsla cijev, te je tako ova mortira potpuno izvedena iz spiska djelujućih artiljerijskih oruđa na položajima Krsca.

Na Kuku je ranjen jedan naš vojnik.

7. X 1914. g. – Paljba protiv neprijateljskih utvrđenja produžice se i danju i noću. Danas je vrijeme maglovito i kišovito, te ometa da se paljba produži kao juče; ipak se paljba vrši, ali urijetko, da bi se neprijatelju ometalo da vrši popravke pričinjenog mu kvara.

Prema procjeni, jučerašnje gađanje je izvršeno sa 80% pogodaka. – Vrmac je dosta oštećen. Vide se velike komatine betona i nered na površini utvrđenja.

Komanda desnokrilne kolone izvještava, da je neprijatelj u toku noći prevezio neki materijal u Goraždu, iskraj koje je gađao naše pretstraže pješadijskom vatrom.

8. X 1914. g.- Sa fronta odreda nema što osobito da se zabilježi.

Vrhovna komanda izvještava, da je ova dva posljednja dana neprijatelj energično i sa velikom vojskom napadao Sandžacku vojsku i Drinski odred i da je bio sa velikim, gubitkom odbijen. Neprijatelj je imao namjeru, da razbije naše desno krilo u čemu nije uspio. Borba je bila žestoka. Jedna baterija je za dva dana ispalila 1780 metaka.

Komandant Drinskog odreda divizijar Martinović izvršio je jedan vješt manevar na pozadinu i lijevi bok neprijatelja (pravac predio Kalinovik – Foča) i prinudio ga da odstupi na Dobro Polje. Zaplijenjen je 1 brzometni top, 9 konja i raznog ratnog materijala.

9. X 1914. g. – Radi pojačanja ratne flote uplovio je u Zaliv Kotorski 1 ratni brod 2-ge divizije – tipa ZRINJI. Ovakvih brodova Austrija ima 3.

Ovo flotsko pojačanje je u vezi sa pojačanjem naše artiljerije na Kuku, koja stalno sada uznemirava neprijatelja i postepeno ruši njegova utvrđenja. Brod je doplovio iz šibeničkog pristaništa.

Zrinji je brod sa 2 dimnjaka. Tonaža mu je 14.500; dužina 131 m, širina 25; dube u vodi 8.1 m, razvija konjskih snaga 20.000.

Pojas oklop je debeo 250 mm, komandni toranj 230 mm; kazamatni (bateriski) 120 mm a krovni oklop 48 mm.

Naoružan je sa 4 topa od 305 mm L/45; 8 topova od 23 sm L/45; 20 topova od 10 sm L/50; 6 topova od 7 sm L/45; 2 mitraljeza; 2 tzv. pristanišna topa od 7 sm L/18 i 3 torpedne cijevi. Granata od 305 mm teška 450 kg a visoka 1,30 m.

Prema gornjim podacima vidi se, da je ovo moćan ratni brod, premda po tonaži ne odgovara drednotima, ali sa svojim 305 mm topovima osposobljen je, da i sa njima može stupiti u borbu.

Ovaj brod je već počeo da gađe Kuk, sa kojega se otvara jaka artiljeriska vatra poglavito protiv Vrmca, koji je dosta okrnjen i oslabljen i osuđen na uništenje, ako se naša artiljeriska vatra protiv njega produži kao do sada.

Magla i oblačina ometaju našem gađanju ali se paljba produžuje i vrlo uspješno. Francuzi gađu sa tačnošću, koja kao da kod nas nedostaje, ali treba uzeti u obzir da su naša artiljeriska oruđa starija premda ni ova francuska nijesu najnovije izrade.

Jedan Francuz je ranjen.

10. X 1914. g. – Sa 3 oklopnjače gađe neprijatelj iz Tivta naše položaje na Kuku vodnim plotunima. Dosad nemaju uspjeha. –

Vrmac je jako oštećen. Dvije kupole su za sada izvedene iz stroja. Toparnice prema Kuku i Krscu su jako nastradale a iz nekih se ne puca. Ona strana tvrđave, okrenuta prema Tivtu i Goraždi još je dobro očuvana.

Rusi su potukli Njemce i Austrijance na cijeloj liniji Baltičko More – Pšemisl. Francuzi su ih takođe potisli.

11. X 1914. g. – Šef štaba, prvi ađutant, pomoćnik šefa štaba i potporučnik Mih. Dragović bili su u izviđanju na prečju Glavu,

odakle se lijepo vidi utvrđenje Grabovac (3 km) i paljba oklopnjača protiv Kuka, koja je tada vršena. Data su potrebna uputstva onamošnjim jedinicama. Šumarci maginja oko Prčije Glave omogućavaju skriveno primicanje u pravcu neprijateljskih položaja i izviđanje, premda nije ništa urađeno za zaštitu takvog kretanja.

Danas je vršena jaka artiljeriska paljba. Oklopnjača iz Tivta ne miruje. Osobito tačno gađe pomenuti brod ZRINJI sa svojim topovima od 305 mm.

Jedan francuski 12 sm top pogođen granatom izveden potpuno iz stroja; na 2–155 mm topa polomljeni točkovi, te prestaju sa dejstvom dok im se točkovi zamijene sa rezervnim.

Jedan Francuz poginuo, jedan tek što je živ a šest su ranjeni. Držanje vojnika i starešina dostojno pohvale.

Sandžačka vojska i Drinski odred, kao što smo već rekli, imali su jakih borbi sa neprijateljem. Neprijatelj je odbijen, ali usljed ozbiljnog prikupljanja neprijateljske vojske strategiski razlozi su nalogali, te je Sandžačka vojska otstupila u Goraždu a Drinski odred u Foču. Ovo otstupanje je izvršeno poslije odbijanja neprijatelja, a ne za vrijeme borbe.

12. X 1914. g. – Uspješna paljba protiv neprijateljskih utvrđenja produžuje se.

U cijevi 21 sm teške haubice rasprsla se granata i onesposobila cijev za dalju upotrebu. Kako imamo jednu rezervnu cijev još od Balkanskog rata, kojoj je lafet bio uništen, te će se ova cijev prenijeti i namjestiti, čime će se haubica osposobiti za dalji rad.

13. X 1914. g. – Granatom od 305 mm pogođen je danas jedan francuski 12 sm dalekobojni top, prekiden i potpuno onesposobljen. Gubitaka u ljudstvu nije bilo, jer su ljudi bili na objedu.

U Crmničko-primorskoj brigadi formirana je jedna izvidnička četa od 60 ljudi.

Prilikom izviđanja 11. t. mj. našli smo u komadi brigade jednu aeroplansku bombu, koja nije eksplodirala. Ova je kruškovidna

sa propelerom i teži 12 kg. Već se sadanje bombe uveliko razlikuju od onih, o kojima je već bilo govora 3. avgusta t. g.

Jedna neprijateljska haubična granata prodrla je u sklonište francuske baterije i na mjestu ubila 3 francuska vojnika.

15. X 1914. g. – Jedno odjeljenje Crmničko-primorske brigade napalo je jednu neprijateljsku patrolu od oko 18 druga kod sela Vranovića, kojoj je jedna druga patrola došla u pomoć. Prilikom ove borbe zarobljeno je četiri neprijateljska vojnika, do kojih su dva ranjena – vodnik – podoficir i jedan redov. Prema potvrđenom izvještaju poginula su dva neprijateljska vojnika. – Jedan naš vojnik je ranjen.

Zarobljenici nijesu dali nikakvih podataka od važnosti.

Major Grelije, komandant francuskih baterija na Kuku, riješio je da sve topove premjesti sa dosadašnjih položaja, te je tako i paljba iz ovih topova obustavljena. S naše strane skrenuta je u svoje vrijeme pažnje Grelijeu da su njihovi topovi jako istureni na položaju i izloženi pogledima Grabovca, koji može da padanje granata lijepo osmatra i da flotu izvještava o tome. Pored toga treba napomenuti da francuski topovi gađu dimnim barutom, što još jače obilježava mjesto topovskih gnijezda. Izgleda, da je naše gledište prihvaćeno.

Za topove, kao što su ovi na Kuku, Francuzi su imali granate torpedne sa punjenjem od 5–6 kg eksploziva, ali od ovih granata donijeli su već samo slabiju vrstu sa po 3 kg eksploziva.

16. X 1914. g. – Komandi odreda prijavio se brigadir Đurović sa svojim štabom, sa kojim se premješta na stanovanje u selo Kovače.

Na frontu odreda sve po starome, bez ikakvih osobitih promjena.

18. X 1914. g. – Otsjek Krstac pojačan je sa 2 čete Cetinjskog bataljona; ovim se istovremeno pojačava i front Njeguško-čekličkog bataljona.

Paljba s položaja Krsca je ograničena na 5–6 metaka dnevno i tih 5–6 metaka su dozvoljeni radi podržavanja duha kod naših vojnika.

Prešlo se na štednju municije, zbog nje i francuski topovi na Kuku ćute. Ovo je trebalo i ranije učiniti pa čak i ne počinjati onakvu paljbu protiv neprijateljskih utvrđenja, kada se nije mislilo na preduzimanje kakvih ozbiljnijih akcija protiv Boke Kotorske. Da se pak štogod ozbiljnije nije moglo preduzeti jasno je bilo za nas u komandi Lovćenskog odreda a isto tako i za one u Vrhovnoj komandi. Za jedno ozbiljno preduzeće trebalo je više vojske, bolja artiljerija i pomoć ratnog brodovlja, a svega toga nije bilo. – Eto, od sve naše pucnjave iskvarili smo Vrmac, porušili Markov Do a sva ostala utvrđenja u Boki i Krivošijama ostala su zdrava i čitava. Obustavljanje naše paljbe dalo je neprijatelju mogućnosti da Vrmac popravi. Pa i da je Vrmac bio potpuno srušen opet ništa naročito ne bismo postigli. Sva ispaljena naša municija pošla je u vjetar a to se isto može reći i za ispaljenu neprijateljsku municiju sa zaključno njihovim 305 mm granatama. Stanje je danas kao da nijesmo ni počinjali ovu artiljerisku igru.

Turska je objavila rat Rusiji bombardovanjem varoši Feodosije na Crnom Moru.

19. X 1914. g. – Stigao je jedan transport pod Bar, dopraćen od ratnog brodovlja, odmah su tri neprijateljska aeroplana odletjela u pravcu Bara i bacila na Pristan oko 18 bombi, ali bez štetnih posljedica, i vratila se leteći nad glavama francuskih torpiljera. Sa ovom eskadrom otputovao je engleski poslanik s Cetinja. – Flota je prokrstarila našim i neprijateljskim morem dok se materijal sa transporta istovarilo a zatim se udaljila u pravcu Otranta.

20. X 1914. g. – Jedan neprijateljski aeroplan letio je do Pristana i onamo bacio dvije bombe. Jedna je pala na kuću u kojoj je smještena kancelarija barskog društva a druga je pala na

peron željezničke stanice i nešto ga pokvarila. Bombe su vrlo jakog razornog dejstva.

21. X 1914. g. – Naređeno je, da se baterija s Dobre Vode premjesti na Volujicu i da se artiljeristi naoružaju puškama.

Bilo je nešto artiljeriske paljbe s obje strane.

Aeroplan je bacio dvije bombe na našu bateriju na Goliš. Istu je i flota danas gađala. Štete nije bilo.

22. X 1914. g. – Sinoć se bila uputila jedna neprijateljska izvidnica od Škaljara u pravcu Praćišta i srela se sa pretstražama Njeguško-čekličkog bataljona te se odmah započelo prepucavanje. Izvidnicu je potpomogla pješadija, koja je naišla od Škaljara i Špiljara, artiljerija s kotorskog bedema i s mora jedna torpednjača. Naše pretstraže su zadržale izvidnicu dok im je stigla pomoć iz Žanjeva Dola, te je neprijatelj bio odbijen. Prema izvještaju neprijatelj je bio u jačini od 150–200 ljudi. Borba je trajala do 10 ili 11 časova u večer.

Gubitaka nemamo.

24. X 1914. g. – Neprijateljska artiljerija sasvim urijetko gađe na naše položaje a mi još ređe odgovaramo.

26. X 1914. g. – 24-og t. mj. predložio je komandant srednje kolone brigadir Niko Pejanović, da mu se odobri, da sa pojačanim izvidnicama izvrši jedan napad u pravcu Goražda i omete neprijatelja u građenju nekih šančeva. Komandant odreda odobrio je predlog o tome, da se napad izvrši u osvitku 27-og. O ovome je izvještena i komanda ljevokrilne kolone, da bi bila u pripravnosti za svaki slučaj.

Ovaj napad je odložen usljed rđavog vremena a do njega nije docnije ni došlo, niti je imalo smisla da se izvrši. I sam predlagač napada nije bio načisto, što je htio sa tim predlogom i što bi se s njim moglo u stvari postići, te je komandant odreda na predlog oficira u štabu, ovaj napad odložio do bolje prilike.

27. X 1914. g. – Komandant francuske artiljerije na Kuku g. Grelije prevodi većinu svoga ljudstva s Kuka na Cetinje zbog

zdravstvenih razloga, a ostavlja nekih pedesetak vojnika kao posadu kod topova. Vrhovna komanda je dozvolila Grelije-u da promijeni položaje topova a za druga rešenja uputila ga je da se obrati Vrhovnoj komandi preko komande odreda. Ovakav naš postupak bio je potpuno pravilan, ali g. Grelije je smatrao (t.j. nije želio da bude potčinjen ni komandi odredi ni Vrhovnoj komandi), da je potčinjen samo Nj. V. kralju, kod kojega je bio i ataširan, to je odlučio da ostavi kao posadu kod topova 39 vojnika, a ostale je preveo na Cetinje. Ovakav postupak g. Grelije-a ne slaže se sa vojnim propisima, niti ide u prilog uspješnog rada, ali iz osobitih obzira prešlo se preko tog pitanja.

U naoružanju naše vojske ušle su ručne tzv. srbijanske bombe.

Pale se udarom u kapsulu, koja preko fitilja prenosi oganj u unutrašnjost bombe i proizvodi eksploziju. Kapsula je zaštićena bakarnim poklopcem, koji se najprije odvida i otkriva kapsulu da joj se dadne udarac. Dejstvo im je vrlo dobro. Nepraktičnost je u tome, što se poslije udarca u kapsulu mora pridržati nekoliko sekunada pak onda baciti na neprijatelja. Ukoliko se ranije baci, može se neprijatelj zgrabiti i natrag baciti. Potrebna je hladnokrvnost i ocjena daljine.

28. X 1945. g. – Usljed bojeva koji su se vodili na Grahovcu, naredila je Vrhovna komanda, da se onamošnjoj vojsci hitno pošalje pomoć od dvije čete Cetinjskog bataljona, koje su bile u rezervi Njeguško-čekličkog bataljona na Njegušima, i to: Konadžijska i Bjelaška.

Odmah po prijemu naredbe Konadžijska četa se uputila u određeni pravac dok je Bjeliška otkazala da ide, jer joj je komandir poručnik Luka Jovanović, kako se docnije saznalo, izmamio riječ da neće ići.

Komandant odreda naredio je da četa odmah krene na određeno mjesto ili u protivnom, da odmah dođe na Prijedor, pri čemu je knjaz dao riječ, da će kad dođe biti odmah razoružana i poslana u zatvor. Rok za polazak u pravcu Grahovca bio je 10 časova u veče.

Komandir čete poručnik Jovanović, barjaktar i 15 vojnika

izjavili su da će ići za Grahovac a ostalih 28 vojnika stigli su jutros, 29. X 1914. g. pred komandu odreda i izjavili, da su pogriješili i da su krivi, a da nijesu htjeli ići zato što ih je sam komandir čete naveo na to rekavši im, da on prvi neće ići, te su na to i oni dali riječ, da neće ići. Komandant odreda je naredio, te su odmah predali puške, revolvere i fišeke i onako razoružani sprovedeni su u zatvor u Budvu, odakle će se sprovesti dalje u zatvor u Baru. Četvorica njih zadržani su u Budvi radi saslušanja o ovome zaista neprijatnom slučaju.

Poručniku Jovanoviću i četnom barjaktaru naređeno je da se i oni prijave komandi odreda.

Oblasnoj upravi u Baru naređeno je bilo da izvrši isljeđenje sprovedenih vojnika Bjeloške čete i da zapisnike uputi komandi odreda. Trećeg novembra ovi su vojnici kažnjeni sa po 30 dana zatvora, koji će izdržati u Baru. Istom kaznom, koju će izdržati u Budvi, kažnjen je i poručnik Jovanović. Ove kazne ne isključuju davanje pod Vojni sud, ako se takva odluka bude donijela. – Sedmog novembra imenovani su sprovedeni na suđenje Vojnom sudu na Cetinje.

Neprijateljski aeroplan letio je danas nad našim Primorjem i bacao letke „OBZNANE“ preko kojih poziva sve vojne obveznike iz Grblja, Budve, Kastel Lastve i Spiča, – muškarce od 17–42 godine, da se prijave za službu u oružju; ko se ne bi odazvao ovom pozivu biće smatran kao bjegunac, te će izgubiti pravo zavičajnosti i svoj posjed. – U obznani se napominje, da se svi austrijski narodi bore sa udivljenja vrijednim junaštvom i hrabrošću za cara i domovinu. Dalmatinci su na srpskome tlu počinili djela hrabrosti, koja neće nikada biti u povijesti zaboravljena. Stotine pripadnika 37 domobranske pukovnije žrtvovali su dragovoljno svoj život i krv za domovinu, kao i druge slovenske pukovnije, bili Srbi, Hrvati, Poljaci ili Ruteni. Svi su se ovi proslavili, te njihova junaštva neće nikada naš car i gospodar zaboraviti, završavao je letak.

Nemamo podataka da se iko iz primorja ovome pozivu odazvao.

Saveznička flota pojavila se u našim vodama i ubrzo zatim se izgubila iz vidika.

30. X 1914. g. – Na Kurilu, kod Bara namještena je jedna 15 sm laka haubica (ruska) radi odbrane Pristana od lakih neprijateljskih flotskih jedinica.

1. XI 1914. g. – Na frontu odreda bez osobitih promjena.

Naša artiljerija s Krsca gađe pođekada Vrmac, da bi ometala rad na opravi istog.

2. XI 1914. g. – Ponovo je izdata naredba, kojom se zabranjuje ženama i djeci da posjećuju logore naših vojnika na frontu. I ova je, kao i ona prva ostala bez ikakvog uspjeha.

Danas su našom obalom prošle dvije neprijateljske torpednjače i otplovile do Pristana. Kad su se približile na domet naše 15 sm haubice na Kurilu, počela je ova da ih gađa, te su se odmah udaljile.

Prema primljenom izvještaju, Srbijanci su oступili do Valjeva usljed velikog pritiska neprijatelja.

3. XI 1914. g. – Na našem frontu nema ništa novo.

Čuli smo, da su Francuzi izvršili iskrcavanje kod Dubrovnika, ali ta vijest nije potvrđena.

Napomena: Napad kod Grahovca o kojemu je riječ u dnevniku do 28. i 29. t. mj. odbijen je. – Naša vojska nalazi se na desnoj obali Drine, koja služi kao zaštita od čestih neprijateljskih napada.

Vrhovna komanda izdala je pod br. 0.2006 od 29. oktobra 1914. naredbu Vrhovnom komandantu Nj. V. Kralja gospodara svoj crnogorskoj vojsci. Naredba glasi:

VOJNICI!

Duboko žalim, što svijema vama ne mogu danas, poslije izvjesnih nemilih mi pojava u mojoj vojsci, poslati onaj vrući i ljubazni pozdrav i moj očinski blagoslov, koje sam uvijek naučio šiljati mojijem hrabrijem sinovima, mojijem

Crnogorcima. Ne mogu za to, jer mi tuga i žalost paraju moje srce kad vidim, da među vama ima jedan i ako mali dio neposlušnih i samovoljnih ljudi, koji svojim postupcima hoće da mi ubiju ugled, sve moje od vazda dobre i hrabre vojske.

Danas, kada se rešava sudbina moje zemlje i cijelog Srpstva i Slovenstva, kad sam vas uveo u društvo: prvo sa jednokrvnom nam braćom Srbima iz Srbije, pa zatim s Rusima, Francuzima, Inglezima i Belgijancima, pun oduševljenja, vjere, nada i današnjih želja, da krštene dušmane Austrijance i Njemce pobijedimo i sve što je pod njima slovenskoga oslobodimo – velim danas, kad svi ti naši saveznici slavno napreduju i lavovski se bore, u mojoj vojsci našlo se u nekim odredima bezumnika, koji svojim neposlušnom i sklonošću za pljačkom hoće da nagrde ime crnogorsko i da zaborave na svetu im dužnost, da ga svojom hrabrošću, posluhom i redom uzdrže na onoj visini na kojoj je vazda bilo i na kojoj nam ga naši slavni očevi i dedovi ostaviše.

Dok vaš stari Kralj, vođa slavnih vaših otaca izdaleka nabrajaše, vaše slavne podvige na dogledu Jahorine i Romanije, dok se njegovi barjaci vijahu i danas viju na otetim od dušmana gradovima: Nehaju, Budvi, Ključu i Klobuku i dok žaljaše što zbog ljeta i godina ne može da bude s vama zajedno, da vas nadgleda i očinskim savjetima krijepi za dalje podvige – najedanput biva poražen postupcima nekih bezumnika, koji svojom samovoljom. Pa makar i iz neznanja, učiniše, da im je preče pljačkanje i nepokornost naredbama svojih starješina, nego staranje da se jednom zauzdati i s krvlju stečeni položaji održe.

VOJNICI!

Svi vi, koji ste u najvećem broju dobri i svjesni svoje dužnosti znadite, da sam poražen postupkom takvijen i da ću ih u buduće kažnjavati onako, kako je to kazano u naredbi Vrhovne Komande od 19. ov. mjeseca O. br. 1847, kažnjavaću ih kao gušitelje dobro-

ga reda; jednom riječi kažnjavaću ih kao izdajnike zemlje, ako se u najkraće vrijeme sa njihova zlog pravca ne povrate.

VOJNICI!

Neka je svaki od vas uvjeren, da je Meni uvijek na umu vaše stanje u kom se nalazite u ovom nametnutom nam ratu. Željkujući vas, Ja sam brižan i zamišljen, kako ćete odoljeti svojim nepogodama, kojima ste izloženi. Nad u Boga i veliku i moćnu Rusiju i njene jake saveznike, nad u naše vruće srpsko pregnuće, dušmana ćemo pobijediti. Zimi i hladnoći, tijekom jedinim neprijateljima, pred kojima je katkada moj Crnogorac mogao zadrhtati, odoljećete obilatim logorskim vatrama i novom odjećom i obućom, koje će vam ubrzo stići, a prorijeđeni vaši redovi u borbama, popuniće se skorim povratkom braće vam iz Amerike, koja okeanom hitaju vama u pomoć. Vaše oružje, u ovim slavnim ratovima već skoro izupotrebljano, brzo će novim biti zamijenjeno, pa ćete imati čime nastaviti ljutu borbu do konačnog uništenja neprijatelja, a porodice vas oskudnih biće snabdjevene namirnicama, jer Mi je i za to široko i očinsko srce našeg moćnog zaštitnika Cara Ruskoga obećalo obilatu pomoć.

E, pa kad sve to znate, vi, koji ste naučili, da urođenim svojim pregnućem i požrtvovanjem ulijevate u srce cijeloga mi naroda pouzdanje i pobjedu, ne zaboravite da ću u ovom najsvetijem ratu za nedjela koja neki od vas čine, a koja pomračuju našu slavu i umanjavaju vašu saradnju kod naših saveznika, biti primoran u buduće preduzeti najstrožije mjere prema onima, koji ih čine, kako se njihova nedjela ne bi pripisivala svoj mojoj hrabroj i u najvećem dijelu dobroj i poslušnoj vojsci.

Nadam se, vojnici, da poslije svega ovoga što vam ovdje rekoh, neće više biti nemilih pojava – sličnih ovima dosadašnjim, i da neću imati potrebe da vam se ponovi sa ovako tužnim raspoloženjem obraćam, no da ću po sada o svima vama vazda čuti samo

najbolje glase reda, poslušnosti, sloge i hrabrosti, onako kako sam od uvijek naučio slušati o mojijem dičnim i junačkim Crnogorcima.

29. oktobra 1914. god.

Cetinje

Nikola s.r.

Sadržaj ove naredbe je jasan. Teški slučajevi pljačkanja su se dešavali. Kada se naš stari Kralj odlučio, da jednu ovakvu naredbu izda crnogorskoj vosci i da je potpiše. Mi smo već govorili o šišnjarenjima i t. sl. u našem odredu, ali u našem odredu nije bilo slučajeva, đe bi ovakvo krivično djelo bilo okončano sa krivičnim djelom nanošenja tom prilikom lakših ili težih tjelesnih povreda, a toga je u nekom odredu bilo, ali ćemo preći preko ovog bolnog mjesta, jer je već i ovim dovoljno rečeno.

U pravcu Dubrovnika čule su se oko podne i 5 časova po podne mnoge eksplozije ali nam nije poznato u čemu je stvar. Moguće je, da neprijatelj nešto izgrađuje i da su eksplozije od mina.

5. XI 1914. g. – Nastupaju rđava vremena. Po vrhovima okolnih planina se već snijeg bijeli. Pošto bi isti mogao ubrzo više napadati i ometati saobraćaj, naređeno je komandama jedinica, da se pobrinu o izradi drvenih lopata za čišćenje snijega.

Četi Konadžiskoj i polovini Bjeloške čete (v. 28. pr. mj.) naređeno je da se vrate na svoja stara mjesta.

Obje artiljerije ispale po koji metak i to je sve. Krstac gađe, tek da ometa popravku Vrmca, koji je za sada pokriven vrećama pijeska.

Na pučini se pojavio jedan brod jedrenjak. Odmah su iz zaliva isplovile dvije torpednjače i ispalile u njegovom pravcu jedan metak, poslije čega se brod zaustavio i spustio jedra. Slijedio je pregled broda poslije kojeg je brod pušten na slobodu. Biće da je brod italijanski ili arbanaški i da nije prevezio zabranjenu robu.

7. XI 1914. g. – Artiljerija na Krscu pojačava se sa jednom 15 dm poljskom (ruskom) mortirovom.

Prema Kašćelu je plovila jedna jedrenjača. Odmah je otplovila k njemu jedna torpednjača iz zaliva i odvušla ga u Zaliv. Brod je bio natovaren.

8. XI 1914. g. – Očekuje se jedan transport pod Barom. Da bi se koliko-toliko zaštitilo istovarivanje namješten je jedan francuski topčić na Volujicu 2 mitraljeza. Svi će da djeluju protiv aeroplana, ako bi se pojavili, da ometaju istovar.

Poslije podne pojavili su se na horizontu desetak francuskih razarača, koji su dopratili pod Bar transport sa benzinom, petroleom, naftom i drugim materijalom. Vrijeme je bilo vjetrovito i kišovito, te se neprijateljski aeroplani nijesu pojavljivali.

Da nam nije ovih transporta bili bismo na velikoj muci. U ovaj rat smo ušli potpuno nespreni u svakom pogledu dok smo u Balkanski rat ušli dosta spremni. Onda je bilo i odjeće i obuće za vojsku; ambari su bili puni žita a i u državnoj kasi je bilo zlata. Sve je to utrošeno a malo je vremena ostalo za obnavljanje – novi rat je otpočeo poslije nepune godine dana, a uz to vođen je rat i sa Bugarskom.

Na našim frontovima sve je po starome.

Prema dobijenim izvještajima Srbijanci su napustili Valjevo.

Rusi se nalaze na liniji Gumbinen, Torn, Solpau, Čenstohov – Krakov, Tarnov, Sanok, Marmaroš Siget. – Prema Turskoj operaciji idu dobro.

9. XI 1914. g. – Sa Bojanskog ostsjeka javljaju da su arbanasi sa Široka pucali na naš parobrod VRANINU i smrtno ranili krmanoša.

Arbanasi često dosađuju svojim divljačkim postupcima, ali ih trpimo do bolje prilike.

10. XI 1914. g. – Dan je prošao u miru. Već nekoliko dana kiša

neprekidno pada, što dosta ometa jedinicama u vršenju stražarske službe, a još više, kada se uzme u obzir i slaba odjeća kod vojnika.

Prema podacima, koje sam dobio, Rusija je bila poručila u Francuskoj 40.000 pari odijela za našu vojsku. Ovu odjeću očekivali smo nestrpljivo, što je bilo lako razumjeti pri sadašnjem stanju odjeće kod naših vojnika.

Naše nade su se izjalovile, jer odjeća nije stigla. Prema čuvenju odjeća je bila izrađena za našu vojsku, ali je ustupljena nekoj drugoj savezničkoj vosci na što je mnogo radio njen opunomoćeni ministar u Parizu. – Moje lično mišljenje iz ovog doba bilo je, da se Francuzi ni iz daleka ne pokazuju prema nama onako plemenito kako smo mi očekivali. Možda je tu bilo i prsta nekog dobrog prijatelja.

11. XI 1914. g. – Po dobivenoj dozvoli komandant odreda oputovao je za Cetinje.

Na desnom krilu naše vojske borbe se s uspjehom vode oko Višegrada.

Na srbijanskom ratištu borbe se vode u dolini Kolubare.

13. XI 1914. g. – Danas po podne doplovile su u zaliv JAZ i TRSTENO, zapadno od Budve, dvije neprijateljske torpednjače i tu nešto premjeravale u moru. Ne znamo što im je to potrebno kada imaju dobre pomorske karte, u kojima se sve dubine označene. Možda je bilo jedno obično izviđanje u blizini Prijedora, đe se nalazi štab Lovćenskog odreda. – Na položajima kod ovih zaliva bili su zauzeli mjesta četa s Prijedora (ordonansi) i vojni muzikanti da budu gotovi u slučaju kakvog neprijateljskog iskrcavanja, do čega pak nije došlo, miniranje nije vršeno, jer bi se to dalo primijetiti.

Torpednjače su poslije kraćeg vremena otplovile.

K večeri komandant srednje kolone brigadir Pejanović javlja, da je izvješten, da su se danas Vrmac i Goražde uzajamno gađali t.j. da je Vrmac gađao Goraždu a Goražde Grabovac. Slučaj se

uzeo ozbiljno, do međutim vjerovatnije je, da se vršilo obično gađanje po ciljevima u blizini tvrđave, jer da su se tvrđave ozbiljno gađale, značilo bi da je izbila neka vojnička pobuna, što je pak teško bilo vjerovati.

15. XI 1914. g. – Austrijanci nešto rade na Tarabošu, te naša artiljerija ispali po koji metak u tom pravcu, inače na frontu je mirno.

Francuski artiljeristi sa Kuka odlaze u Francusku, a materijal je predan komandi naše artiljerije na Kuku. – Nijesam mogao doznati za razlog ovog odlaska, dok međutim primjećivala se neka nesuglasica između g. Grelije-a i naše Vrhovne komande, jer g. Grelije nije želio, da mu se Vrhovna komanda miješa u njegov posao. Možda je francuskom detašmanu bila data sloboda u radu, ali je s vojnog gledišta bilo to neopravdano, jer se takva samostalnost daje samo jedinicama, koje djeluju daleko od svoje više komande, sa kojom nijesu stalno u vezi, te ne mogu ni dobijati od nje naredbe i uputstva radi zajedničkog rada. Možda su Francuzi željeli, da se što prije povuku s Kuka.

Poslije nekoliko dana kišovitog, nepovoljnog vremena pojavio se neprijateljski avion i izviđao iznad Kuka, Kolovire i majstora.

16. XI 1914. g. – Komandant odreda izvještava s Cetinja, da će se komanda odreda premjestiti u Budvu, te da se učine potrebne pripreme za premještaj.

17. XI 1914. g. – Komandant odreda se vratio s Cetinja.

K večeri oko 10 sati čulo se jako prepucavanje u pravcu kolskog puta Njeguši – Kotor, praćeno artiljeriskom vatrom sa utvrđenja.

Jedna neprijateljska izvidnica u sastavu od nekih 65 ljudi uputila se na znak uzbune oko 5 sati po podne, u pravcu Mokrica u cilju što dubljeg izviđanja na naše zemljište. Ova izvidnica sreća se sa našim predstražama i boj je počeo. Izvidnica je bila odbijena i ne doprijevši do naše granice. O ovome je dao podatke zarobljeni žandarmerijski vodnik Josif Fašing. Boj je bio

oko Mokrice. Naših je poginulo tri vojnika a ranjeno ih je dva. S neprijateljske strane Fašing zna samo za tri ranjena, od kojih je jednog previjao, kada je bio zarobljen. – Borba je trajala oko jedan i po sat.

Austriski vojnici se služe noću svijetlećim mecima radi obilježavanja svojih mjesta.

Fašing kaže, da u oblasti Boke Kotorske ima oko 25.000 ljudi, da vojske još pridolazi, i da su izvještaji o njihovim operacijama na raznim frontovima povoljni. – Fašing je Slovenac i služi u Kotoru već četiri godine.

Čim se čula pomenuta paljba komandant odreda sa svojim štabom stalno se nalazio kod telefona i davao komandantima kolona potrebne naredbe i uputstva za slučaj ozbiljnijeg napada na čitavom frontu odreda.

18. XI 1914. g. – Vrše se pripreme za premještaj štaba iz Prijedora u Budvu. Prenošenje materijala već je otpočelo.

Oko 4 sata po podne doletjela su dva neprijateljska aeroplana nad Prijedorom, đe se još nalazila komanda odreda, i kružeći nad njim, gađali su ga mitraljezima i bacali bombe. Bacili su 8 bombi od kojih dvije nijesu eksplodirale. Bombe su pale u samo selo između kuća, ali nije bilo nesreće. Mi smo odgovorili pušcanom i mitraljeskom vatrom, jer su avioni dosta nisko letjeli. Lijepo se vidio i avijatičar i kada je bombe bacao. Bombe su bačene u toku jedno pola sata. Bombe su kruškovidne forme sa propelerima. Jedne su u bakarnim košuljama a druge su od livenog gvožđa. Među ovima ima ih, koje su napunjene čeličnim kuglicama. Dejstvo jako, prečnik jame iskopane na običnom zemljištu oko 2 metra. Bombe u bakarnim košuljama teže oko 6 kilograma.

Kako su se ovi avioni uputili pravo na Prijedor, kružili nad njim, gađali iz mitraljeza i bacili bombe i vratili se u svoje baze, to je jasno da su znali, da je komanda odreda na Prijedoru, čim su mu dali ovakvu važnost.

Pošto je bila svijetla mjesečna noć, nadali smo se, da će nas avioni ponovo posjetiti, a i flota da će nas počastiti s kojom granatom, ali noć je prošla u miru.

19. XI 1914. g. – Danas pred podne ušao je svečano u grad Budvu komandant Lovćenskog odreda knjaz Petar na čelu svog štaba i vojske, koja je bila pri štabu (četa straže, ordonansi, vojna muzika i dr. osoblje) iznad kojih se vio naš sveti barjak.

Građanstvo obojeg pola i mjesno činovništvo priredilo je svečani doček pred sjevernim gradskim vratima.

Pretsjednik opštine g. Stevo Srzentić dočekao je knjaza govorom – dobrodošlicom, ističući značaj dolaska knjaževa kao potomka onih, čiji se barjak nekada vio na zidinama grada Budve i radost građana, da vide knjaza u svojoj sredini.

Knjaz se zahvalio prikladnim govorom u kojemu je istakao, da je osobito zadovoljan, što dolazi pružajući bratsku slobodu i izražava želju za bolju budućnost potlačenog srpstva.

Knjaza je pozdravila jedna djevojčica, podnoseći mu buket cvijeća.

Knjaz sa pratnjom je zatim ušao u grad do glavnih vrata kojeg mu je po putu bacano cvijeće. Odmah se uputio u srpsku pravoslavnu crkvu u kojoj je otслужио blagodarenje pop Boško Mitrović. Pri kraju blagodarenja pop Mitrović je održao prigodan govor, pozdravivši knjaza s prvim ulaskom u sveti hram, prvo osnivanje kojeg su dali njegovi preci.

Poslije blagodarenja knjaz je primao građanstvo oba pola.

Slijedilo je narodno veselje a varoš je bila okićena zastavama. Pri samom kraju ovog veselja pojavio se neprijateljski aeroplan i bacaо bombe na Grbalj i na more između Budve i Šćepan Grada. – Naš mitraljez s Koštanjice (vis više Budve) gađao ga je, ali bez uspjeha, jer je avion letio visoko. Dobro je, što nas avion nije ranije posjetio za vrijeme svečanog marša od Prijevora do Budve, jer bi imao zgodnu metu za mitraljez i za bombe.

20. XI 1914. g. – Iznosim još jedan slučaj neposlušnosti i samovolje kod naših vojnika:

Radi vršenja stražarske službe pri komandi Lovčenskog odreda, stvorena je jedna četa ljudi, pozvanih iz svih bataljona odreda. Ova četa je držala stražu kod komandantovog stana i na nekim visovima više sela Seoca i mora. Ovi vojnici tražili su smjenu iz svojih bataljona na što im je odgovoreno, da će im se smjena poslati kad komandant odreda naredi, inače da stoje i slušaju. Mjesto da čekaju oni su počeli sa uobičajenim kod nas davijama. Kada se juče kretalo sa Prijevora za Budvu, došlo je ponovo njih 7–8 i počeli da se davijaju zbog toga sa šefom štaba. Ovaj nerviran možda je bio i malo opor, te je i do toga došlo, da se šef štaba odreda morao otimati oko puške s jednim od ovih vojnika. (Vojnici su bili iz Crmničkog i Ceklinskog bataljona). Tome vojniku oduzeta je puška a takođe i ostalima. Prvi je zadržan a ostali su poslani u Budvu u zatvor. Sada su se ovi usprotivili, jer nijesu htjeli da idu bez ovog svog druga. Slijedile su ozbiljnije mjere, laćali smo se revolvera i došlo bi do teških, nemilih posljedica, da se ovi nijesu pokorili uvidjevši dokle su zašli. Vezani su i odvedeni u zatvor. Iz osobitih obzira prema teškom stanju u kome se nalazila naša vojska, kasnije im je ovaj teški prestup oprošten.

Vrhovna komanda, po Visokom nalogu, sa pov. 2289 od danas izvještava komandu odreda o grupisanju neprijateljske vojske u Boki Kotorskoj, te u vezi s time naređuje:

1) Da se za pojačanje desnokrilne kolone pošlju bataljoni Donjo i Gornjo crmnički kao i bataljon Ljubotinjski i to po jedan bataljon za pojačanje otsjeka Kuk i Krstac a jedan bataljon da bude u rezervi na Žanjevu Dolu.

2) Da se sa ostatkom srednje kolone potpuno osigura dosadašnji front a ako bi neprijatelj napao s jačom snagom, da se jedinice povuku na liniju Kolovir – Tatinj radi uporne odbrane putova od Majstora i Grabovog Dola za Cetinje preko

Bjeloša i preko Obzovice za Cetinje;

3) Pošto s ovim izmjenama desno krilo postaje najvažnije, to da se komanda odreda premjesti na Njeguše;

4) Izvlačenje pomenutih bataljona za pojačanje desnokrilne kolone da se izvrši noću između 21. i 22. t. mj. tajno i neprimjetno za neprijatelja;

5) Da se osmotri detaljno sektor Krstac i Kuk i preduzmu mjere za odbranu u slučaj neprijateljskog napada, i

6) Traži se izvještaj o izvršenju ove naredbe.

Kao što se vidi, prvostepena važnost se daje desnom krilu odreda, poglavito odsjeku Kuk i Krstac, odnosno Kuk – Lovćen – Cetinje i Krstac – Njeguši – Cetinje.

Po prijemu ove naredbe komandant odreda je telefonski tražio, da se odredu pošalje pojačanje iz opšte rezerve iz Nikšića i protivio se ovakvom slabljenju naših snaga u Donjem Grblju. Protivio se takođe i premještanju štaba iz Budve na Njeguše, navodeći među ostalim kao jedan od razloga i to, što se sa boravkom komande odreda u Budvi daje jaka moralna snaga stanovništvu u onim krajevima, koji su do skoro pripadali Austriji.

Inače na frontu nema ništa novo. Neprijatelj počekada gađe našu pretstražnu liniju ali bez štete po nas.

21. XI 1914. g. – Na predlog komandanta odreda od juče, a povodom naredbe Vrhovne komande od 20. t. mj. br. 2289, usta (po Visokom nalogu) odgovara, da se pojačanje odreda ne može dati ni jedna jedinica iz rezerve, iz Nikšića; da bi dobro bilo pojačati Krstac i Kuk sa dva bataljona, i da bi dobro bilo, da se štab odreda premjesti onamo, đe je naređeno juče.

Komandant odreda odgovara na gornje Vrhovnoj komandi, da se protivi naređenju od 20. t. mj. kako on, tako i komandanti kolona; traži samo pojačanje od 500 ljudi a trupe će se razmjestiti kako će se još jedan bataljon naći u neposrednoj blizini Kuka i Krsca, t.j. Kuk će se pojačati Ceklinskim bataljonom i sa 350 vojnika iz artiljerije, koji nijesu neposredno zaposleni pored to-

pova, ako im se imaju odakle dati puške. Za Budvu i okolinu kaže, da nijesu izložene iskrcavanju neprijateljskih trupa osim samo bombardovanju kao i do sada što je bilo, ali se ne nada ni tome jer je do sada neprijatelj prema ovim bivšim svojim krajevima bio dosta obazriv. Za podatke o neprijatelju, koji se pominju u aktu Vrhovne komande, kaže da su i suviše preuveličani.

Radi prikupljanja tačnijih podataka o neprijatelju, poslani su naročiti izviđači u Boku.

Danas je jedan neprijateljski aeroplan kružio nad Cetinjem jedno pola sata i bacio dvije bombe u pravcu bolnice Danilo I, ali je nije pogodio. Ranjen je jedan dječak.

22. XI 1914. g. – Da bi se provjerilo, kako bi se postupilo u slučaju jednog neprijateljskog napada na Budvu ili u njenoj okolini da bi se dala potrebna uputstva, komandant odreda je naredio, da se oko 10 i po časova u večer dadne znak za uzbunu.

Čim je dat znak za uzbunu, vojska je bila izvedena na položaje u blizini Budve; materijal, kancelarije, kasa carinarnice i t. sl. sve je bilo brzo spakovano, natovareno i odaslato. Telegraf i telefon bio je brzo skinut, a tako isto i brzo namješten pri povratku u grad.

Uopšte, sve je izvršeno brzo i u redu. Ovom prilikom data su potrebna objašnjenja i uputstva radi upravljanja u slučaju jednog pravog neprijateljskog iskrcavanja.

24. XI 1914. g. – Oficir Lazar Mašanović iz Gornjocrmničkog bataljona, izvršivši jedno izviđanje pretstražne linije neprijatelja, predložio je, da mu se dadne jača izvidnica da sa njom napane malu stražu kod crkve Sv. Đorđa, sjevero-istočno od sela Lješevića (k. 122) i da je LAKO zarobe, jer kako je vidio, ova je od 7–10 druga i nema u blizini zastave. Sa ovim predlogom se odmah saglasio komandant brigade komandir Miloš Lekić ali se sa ovim nije saglasio komandant kolone brigadir Đurović, jer kako kaže, znao je, da je ovaj položaj jak.

Ne htjevši na sebe uzeti odgovornost, komandant kolone čini predlog sa razjašnjenjem komandantu odreda, odnosno šefu štaba, koji mu od strane komandanta odreda nalaže da se ovaj napad izvrši. Ovaj nalog je docnije odobren od strane komandantove, – Brigadir Đurović naređuje oficiru Mašanoviću, da uzme sa sobom 50 vojnika u najvećoj opreznosti da izvrši predloženi napad.

Izvidnica se krenula iz logora oko 8 sati u večer i krećući se preko sela Pobrđa i Vranovića primakla se oko 11 sati rečenoj straži. Noć je bila mjesечna. – Borba je odmah otpočela, jer se neprijateljska straža nije htjela predati. Skoro svi vojnici te straže su pobijeni i oružje im je doneseno u logor. Mislim da je bilo 8 pušaka.

Ovom prilikom poginuo je vođa izvidnice oficir Mašanović i još jedan vojnik a 6 vojnika naših je ranjeno, od kojih jedan teško. Ranjenici su preneseni u bolnicu u Budvi.

Napanutoj maloj straži hitalo je njena zastava u pomoć, ali je već sve bilo kasno.

Prema dopunskim podacima izgleda, da je napad izvršen hrabro, ali bez opreznosti i tišine, potrebne u neposrednoj blizini neprijatelja. Da je bilo više opreznosti, bilo bi zarobljenih, kako je bilo predviđeno, a manje žrtava na obje strane.

Komandantu Bojanskog ostsjeka naređeno je da nikako ne bi napadao na Taraboš i zauzimao ga osim u slučaju, ako bi bio od strane Arbanasa napadnut – tek tada da otpočne borbu.

Pod Bar su stigle neke francuske ratne lađe da prihvate francuske artiljeriste (detešman), koji su bili na Kuku, a za koje smo već rekli da odlaze u Francusku. – Odmah je iz Zaliva odletio u izviđanje jedan neprijateljski avion a oko ponoći drugi, koji je na Pristan bacio 4–5 bombi, ali bezuspješno.

U izmjeni naredbe od 20. t. mj. Vrhovna komanda šalje drugu pod br. 2349 u kojoj naređuje: Da se izdvoji od brojno jačih bataljona iz srednje kolone jedan, s kojim da se pojača granična posada na potrebnim mjestima na prostoru od k. 1023 (južno od Velišta) do Mrajanika (k. 1315), zadržavajući jedan dio u rezervi. – Izvlačenje bataljona iz srednje kolone da se izvrši noću između 25. i 26. t. mj. – U svemu ostalome naređenju od 20. t. mj. ostaje na snazi.

Štab do dalje naredbe ostaje u Budvi. Radi uređenja ovog pitanja ide sutra na Cetinje šef štaba. (v. 2. XII 1914).

25. XI 1914. g. – U izvršenju povjerljive naredbe Vrhovne komande od 20-og i 24-og t. mj. br. 2289 i 2349 naređeno je brigadiru Milutinu Vukotiću da Njeguško-čeklički bataljon obezbijedi položaje od i sa Krsцем do k. 1023 (južno od Vališta), a Cetinjski od Krsca do Zvjeringjaka i da ovaj bataljon drži vezu s desnim krilom Ceklinskog bataljona; brigadiru Pejanoviću naređeno je da bataljon Ceklinski obezbijedi položaje od Zvjeringjaka – Kuk, do i sa Mircem i da ovaj bataljon drži vezu s bataljonom Ljubotinjskim na lijevom krilu.

Bataljon Njeguško-čeklički držaće vezu sa hercegovačkim odredom.

Poslani su i naročiti ljudi da izvrše pregled predstražne linije, i to: kapetan Andrija J. Jovičević, serdar Jovan Sredanović, kapetan Marko Nikolić, perjanik Marko Vukmirović i potkomandir Ivo Vreteničić.

Shodno naredbi Vrhovne komande poslano je iz svakog bataljona po 8 dobrih vojnika u Nikšić, đe će se od njih obrazovati jedan žandarmerijski bataljon. Ova je naredba data svim odredima naše vojske.

Izvršene su kontrole Oblasnoj upravi, Upravi slagališta u Budvi i Opštinskoj upravi. U prvaj se našla nemarnost i nepravilnost u radu i u rukovanju novcem od samog početka rada ove Uprave; u drugoj, kao i u Komandi mjesta, takođe se našla nepravilnost u radu i rukovanju materijalom. Mnogi vojnički sandučići, koji su bili ostavljeni od austriskih vojnika, prilikom njihovog bjekstva iz Budve, nađeni su otvoreni i u njima nije nađeno ništa od vrednosti, dok u onima, koji su bili otvarani komisiski nađeno je – u 60 sandučića: 20 džepnih satova, 20 britava, 40 pari crevalja i drugih sitnica. Čudnovato da se u onim ranije otvorenim nije našlo ništa. Mora da je neko šišnjario prije izvršene kontrole. Nađene stvari su razdijeljene kasnije vojnicima. – Referat o radu u Upravi opštine budvanske, bio je povoljan za Upravu, kako za vrijeme njenog rada u doba austriske uprave, tako i za vrijeme naše uprave. – U Oblasnoj upravi se primijetilo poboljšanje radom, od kad su došli u nju na službu učitelj Andrija Jovanović i vojvoda Petar Vojvodić. – Izvještaji komisija su poslani na Cetinje Ministarstvu vojnom na nadležnost.

Izvršena je kontrola i u Carinarnici i našlo se, da je u carinarnici rađeno pravilno i ispravno.

I ako je ova komanda tačno izvijestila Vrhovnu komandu o boju naše izvidnice na dan 24. t.mj, ipak su i Vrhovna komanda i Cetinjski Vjesnik u svojim izvještajima iznijeli, da je tada poginulo 30 neprijateljskih vojnika, što nije bilo tačno.

30. XI 1914. g. – Preduzete su mjere za popravku puta Brajići – Cetinje, ali taj posao nekako slabo ide, osobito na dijelu od Đurđeva ždrijela do Obzovice.

Na frontu dosta mirno. Grabovac i Goražda pođekada gađu naše položaje, ali bez štete po nas. Ratni brodovi krstare kao i do sada, obično torpednjače, a veće lađe ostaju u Zalivu.

Od sutra vojnički tajin u hljebu biće po 500 hrama dnevno i u mesu po 750 grama. Tim je količinama hljeba smanjena za 250 gr a količina mesa povećana za 250 gr.

2. XII 1914. g. – Naredbom Vrhovne komande od danas odobrava se dalji boravak Komande odreda u Budvi do drugog naređenja.

Usljed jako uzburkanog mora počele su se otkidati postavljene u moru mine. Jedna je eksplodirala na obali Donjeg Grblja.

Srbijanska vojska je očistila zemlju od neprijatelja i svečano ušla u Beograd.

Sandžačka vojska je zauzela Višegrad.

Zbog neuspjeha u Srbiji general Potjorek, komandant Balkanske vojske, smijenjen je sa svog položaja. Ovako glase izvještaji.

6. XII 1914. g. – Imendan Nj. V. kralja Gospodara proslavljen je na svečan način.

11. XII 1914. g. – Stanje nepomijenjeno.

Na Bojanskom ostsjeku Arbanasi stalno čine neprilike, ali ih još dosta prilično trpimo. Danas su gađali naš parobrod DRIN.

Komandant odreda sa nekoliko oficira pošao službenim poslom na Cetinje.

Neprijatelj se stalno utvrđuje u Boki. Gradi šančeve, plete bodljikavu žicu ispred njih itd.

15. XII 1914. g. – Vrijeme se proljepšalo te je neprijateljski avion prošetao do Bara, ali nije ništa bacao.

Vrhovna komanda br. 0.2623 od danas izvještava, da se može suditi prema izvjesnim znacima, da će neprijatelj preduzeti ozbiljniju akciju protiv hercegovačkog i Lovćenskog odreda. – Preporučuje se obazrivost, prikupljanje podataka o neprijatelju, kako u neposrednoj blizini, tako i u dubljoj pozadini. Obratiti

osobitu pažnju, da se odred sačuva od iznenadnog napada.

U izvršenju gornje naredbe odmah su preduzete shodne mjere. Komandantima kolona i artiljeriskih ostsjeka sve je objašnjeno i na sve im je skrenuta pažnja.

Vrhovna komanda izvještava, da je neprijatelj napao svom žestinom Hercegovački odred i skreće nam pažnju, da budemo u pripravnosti.

Prema dobijenom izvještaju, Rusi su do 10. t. mj. zarobili Njemaca – 1140 oficira i 131.737 nižih činova; Austrijanaca 2138 oficira i 221.447 nižih činova. Svega oficira 4326 i 453.184 nižih činova.

16. XII 1914. g. – Jutros su se pojavljivale neke izvidnice na Kozmaču u blizini Grabovca. Patrole su dolazile do naših mrtvih straža, - sukoba nije bilo.

Prema izvještaju Vrhovne komande sukob na frontu hercegovačkog odreda (v. 15. XII t. g.) svršio se povoljno za nas.

Komandant odreda vratio se sa Cetinja.

18. XII 1914. g. – Radi pregleda položaja triju odredskih kolona i davanja potrebnih upustava, određene su tri grupe oficira iz štaba odreda koje će pregledati: a) komandant odreda front ljevokrilne kolone; b) šef štaba kom. Lompar front srednje kolone i v) I ađ. štaba kom. Martinović front desnokrilne kolone. – Grupe su jutros otputovale na određena mjesta.

Inače, na frontu odreda nema važnijih promjena. – Neprijatelj ispali po koji metak i to je sve.

Kao božićni dar poslano je svakom crnogorskom vojniku po 4 perper.

Iz našeg odreda dosada je predano na suđenje vojnom sudu oko 40 lica.

24. XII 1914. g. – Danas na badnji dan neprijateljski avion posjetio je Cetinje i bacio 3–4 bombe, pričinivši nešto materijalne štete.

Počeka da isplovi iz Boke po koja ratna lađa, prokrstari i vrati se u Zaliv. Proleti i avion i vrati se u svoju bazu.

25. XII 1914. g. – Božić je proslavljen skromno.

Neprijatelj je htio da nas danas bar s nekim malo uznemiri.

Oko 3 sata podne počeo je gađati naše položaje u Donjem Grblju kako sa ratnih lađa, tako i sa Grabovca. Odmah iza te pripreme primjećena su neka neprijateljska odjeljenja u pravcu Kozmače 2909 i u pravcu sela Vranovića, istočno do Kozmače. Bilo je malo pušaranja a artiljeriska paljba se produžila do mraka. Gubitaka nijesmo imali.

Na Kozmaču se vidi oko jedna četa ljudi a kod crkve Sv. vare (k 167) 10–15 ljudi. U blizini se vidi nekoliko konja, što navodi na misao, da su tu brdski topovi ili mitraljezi.

Naše su pretstraže pojačane i dovedena im je rezerva, a ostatak bataljona je u pripravnosti.

Komandant brigade komandir Miloš Lekić, na osnovu izvještaja komandanta Gornjo-crmničkog bataljona komandira Vujačića, izvještava da je na položajima kod sela Vranovića i crkve Sv. Vare zamrkao jedan neprijateljski bataljon.

Naša artiljerija je gađala sa Kolužunjskih Kosa iz 12 sm francuskih dalekobojnih topova. Neprijatelj je odvrćao, ali gubitaka kod nas nije bilo. Mi sada gađemo iz francuskih topova bezdimnim barutom.

26. XII 1914. g. – usljed jučerašnjeg neprijateljskog pokreta jutros rano u 4 časa otputovao je komandant odreda u selo Trešnjice i tu očekivao da li će neprijatelj preduzeti štogod ozbiljnije. Oko 10 časova prešao je kod bataljona Gornjo-crmničkog i tu se zadržao jedan do dva časa i vratio se u selo Kovače. Kako do 4 po podne neprijatelj nije ništa preduzeo, komandant se vratio u svoju komandu u Budvu.

Kako izgleda neprijatelj se još prošle noći povukao u pravcu Grabovca sa položaja, na kojima je bio sinoć zamrkao. Radi sigurnosti, trupe ljevokrilne i srednje kolone su u pripravnosti.

Neprijatelj je oko 5 sati po podne gađao artiljeriski položaj na Koložunjskim Kosama, e se namještao jedan 12 sm francuski dalekobojni top i ubio jednog a ranio jednog našeg vojnika.

Na desnom krilu našeg odreda neprijatelj je sa utvrđenja obasipao vatrom naše položaje više sela Zalaza pa do Vališta. Čula se i jaka puščana i mitraljeska paljba. Na velikim Zalazima jedan je vojnik teško ranjen od šrapnela.

Oko 8 časova u večer čula se puščana paljba oko Dobrote i Škaljara.

Oko 10 časova u večer sve je bilo mirno.

Neprijatelj je otvarao artiljerisku paljbu i sa utvrđenja Glogovac i Stepen sjevero-istočno od Perasta.

Prema izvještajima: U Srbiji nema više neprijateljske vojske osim zarobljenika: Francuzi se kreću naprijed centimetar po centimetar, pođekada i nazad; Rusi na Mlavskom pravcu tuku Njemce, ali u okolini Lodva ne ide baš najbolje; u Galiciji i Bukovini produžuje se rusko nastupanje; na Kavkaskom frontu Rusi su razbili potpuno 9-i turski korpus, sa komandantom Hasan-pašom i 3 divizijara; zarobljen je i štab 10-og korpusa, koji je u neredu otstupio.

29. 1914. g. – Poslije dolaska brigade Raičevića na Njeguše nađeno je, da jedan bataljon ove brigade zauzme položaje, koje je držao Cetinjski bataljon; Cetinjski da zauzme položaje Ceklinskog, a ovaj da pređe u Goroviće.

Brigadir Vukotić da pojača front Njeguško-čekličkog bataljona sa 2 mitraljeza GATLING.

30. XII 1914. g. – Vrhovna komanda traži, da joj se ubuduće šalju tačniji izvještaji o sukobima o borbama, koje bi se sa neprijateljem vodile. Daje primjedbu na upotrebu riječi i izraza, kao što je: JAKO PREPUCAVANJE; OGROMNE NEPRIJATELJSKE MASE; OGORČENA OČAJNA BORBA; SILNA VATRA itd. i to baš u onim slučajevima, kada se poslije takve borbe vidi jasno da neprijatelj nije napadao sa ogromnim masama, niti da su borbe bile očajne i ogorčene, niti da je bilo žrtava, odgovarajućih takvim borbama. Vidi se, da je u onom trenutku stanje bilo pretstavljeno u jačim i težim bojama, pa prema tome i odnosni izvještaj, što može imati hrđavih posljedica na davanje potrebnih naređenja i uopšte na tok vojnih poduhvata.

Ova naredba je poslana svima odredima. Koliko se sjećam, u našim izvještajima nije bivalo riječi o ogromnim neprijateljskim masama pa ni ogorčenim očajničkim borbama.

31. XII 1914. g. – Nema ništa novo. Neprijatelj ne pokazuje više djelatnosti, nego li obično. Sjedi zatvoren u svojim utvrđenjima i mnogo nas ne uznemirava, kao ni mi njega. Zašto da sebe i nas uznemirava, kada ne misli još ništa ozbiljnijeg preduzimati? Zašto mi da trošimo ljudstvo i municiju kada znamo unaprijed, da bi to bilo uzaludno? Ovdje ne igra ulogu ni strah, ni neznanje, ratne vještine, već čisti razum i logika u vezi te iste ratne vještine, jer ni ljudstvo, ni ratni materijal – poglavito oruđa i municiju – nijesmo mogli popunjavati iz rezerva, kojih naša mala i siromašna zemlja nije imala.

Ipak, na završetku ove 1914. godine, možemo reći, da smo mi najviše osvojili neprijateljskog zemljišta. Mi smo na neprijateljskom zemljištu u Primorju, Foči, Čajniču i dr. mjestima, dok su Njemci zauzeli Belgiju i nekoliko francuskih oblasti kao i nekoliko ruskih gubernija. Istina, Rusi su u Galiciji,

ali nijesu ni to čvrsto osvojili. Uspijevaju i na Kavkazu. Srbija je očišćena od neprijatelja ali dalje nije pošla. Najmanja saveznica je najviše osvojila!

(nastaviće se)

ZAPISANO JE (16)

Branislav Borilović

In the sixteenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi VII

Da je glavna objedinjavajuća snaga koja je držala na okupu jedinstvo Crne Gore bio opštelnogorski zbor. Zbor je donosio odluke koje su bile obavezne za „cio“ narod Crne Gore. Prema podacima, svaki Crnogorac je imao pravo pristupa na zbor. Dolazak na zbor smatrao se moralnom obavezom, kao pitanje časti. Ko nije dolazio na zbor smatran je „nikogovićem“. Najčešća mjesta okupljanja bila su na Cetinju, na Gradcu i na Brajićima. Zabilježeno je da je u julu mjesecu 1717. godine na Cetinju opštelnogorskom zboru prisustvovalo 2 000 ljudi.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 190–192.

Da je prvi Crnogorac sa titulom guvernadura bio Vukadin Vukotić, sin vojvode Vukote. Tom titulom se potpisao 1730. godine prilikom sklapanja ugovora između Katunske nahije i mletačkih predstavnika u Kotoru.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, str. 196.

Da je Ljubomir Nenadović (srpski književnik, diplomata i političar, prim. B.B.) rekao da Crnogorke „koje rađaju junake, nisu robovi ni u kući, ni na putu, ni na sudu“.

Nenadović, Ljubomir P: *Odabrane strane*, Beograd, 1926, str. 93.

Da su primorci znajući sve prednosti Lovćena govorili „ko jedno ljeto na planini provede, dva ljeta sebi produži život“.

Nenadović, Ljubomir P: *Odabrane strane*, Beograd, 1926, str. 101.

Da je Ljubomir Nenadović boraveći u Carigradu zabilježio da je u tom gradu radilo oko 4 000 Crnogoraca koji su svojim trudom zarađivali lijep novac. Od tog novca su prehranjivali svoje porodice u domovini. Bili su organizovani i imali su svoga starješinu koji se zvao Hrvatbaša, „što će reći glavlar Hrvata, jer u Carigradu Crnogorce ne zovu drugačije nego Hrvatima“.

Nenadović, Ljubomir P: *Odabrane strane*, Beograd, 1926, str. 97.

Da je na osnovu plana ruskog inženjera V. Varmana 1885. godine iskopan kanal od Blata do mora dugačak četiri kilometra i da je tada isušeno oko 5.000 rala ulcinjske zemlje. (Taj kanal se danas zove Port Milena, prim. B.B).

Istorijski zapisi, Podgorica, knj. XXVII, br. 34, str. 329.

Da je Đurđe Crnojević u svom testamentu iz 1499. godine preporučio svojoj ženi da povrati crkvu sv. Bogorodice na Cetinju i sve one svete stvari. Dalje joj je rekao napuštajući

Cetinje „da dobro čuva i vaspitava decu“ a skrenuo joj je pažnju i kako će dobiti prćiju njegovih sestara koje nemaju poroda.

Tomović, Božidar S.: *Nasledno običajno pravo u Crnoj Gori*, Beograd, 1926, str. 53.

Da je vijest o Hercegovačkom ustanku 1875. godine dovela na Cetinje veliki broj stranih novinara. Zabilježeno je da je tih dana na Cetinju bilo novinara iz gotovo svih uglednih svjetskih glasila kao što je *La Republique Francaise*, zatim novinar bečkog *Prese*, praške *Politike*, američkog *Illinoisa*, srpskih i hrvatskih glasila.

Vuković, Gavro vojvoda: *Hercegovački i Vasojevički Ustanak 1875 i 1876. godine*, str. 71.

Da je Sekula Dobričanin pišući o Moračkom plemenu zapisao: „Da su Turci zbog teških pogibija sa Moračanima skovali poslovicu „Lako je ući u Moraču, al je teško izaći uz Rzaču“. (Rzača je pritoka rijeke Morače sa vrletnim obalama, prim. B.B).

Dobričanin, Sekula: *Na stazi službovanja*, Beograd, 1930, str. 183.

Da je selo Baošići „sa svojim rujinama starog zamka, po kome se priča, da Balšići iz ovog mjesta svoje poreklo vode“.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, 1896, knj. 16, str. 210.

Da je „ime Kotoru došlo po izgledu, jer je kao kakav kotar ili kotao“.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, 1896, str. 211.

Da je u bici kod Đunisa (dio grada Kruševca, prim. B.B) 29. X 1876. godine srpska vojska doživjela težak poraz. Združenim jedinicama komandovao je ruski general Mihail Černjajev. Ogorčen slabim držanjem vojske telegrafisao je Peterburgu „da

su svi Srbi pobjegli, a svi Rusi izginuli a da su se jedino Crnogorci borili kao lavovi“.

Matica, Cetinje, 2022, br. 89, str. 65.

Da se na Cetinju u periodu od 10. do 13. avgusta 1956. godine održao „III Jugoslovenski radio festival pjesme naroda Jugoslavije“. Festival je održan na Ljetnoj pozornici pod Orlovim kršem kako stoji u katalogu. Pokrovitelj festivala bio je predsjednik Skupštine NR Crne Gore Blažo Jovanović. Počasni Odbor su pored ostalih sačinjavali: Vuko Radović (slikar, član CANU, učesnik 13-julskog ustanka i jedan od osnivača ULCG, prim. B.B), Mirko Tepavac (učesnik Narodnooslobodilačke borbe i društveno-politički radnik SR Srbije i SFR Jugoslavije, prim. B.B) Branko Nilović (učesnik Trinaestojulskog ustanka, član CKSK Crne Gore, direktor RT Titograd, gradonačelnik Titograda, poslanik Skupštine Crne Gore, prim. B.B) i još 14 članova. U Odboru za program su bili imenovani: Nikola Hercigonja (poznati jugoslovenski kompozitor i muzikolog, prim. B.B), Jovan Vukmanović (poznati crnogorski etnolog, prim. B.B) Đorđe Karaklajić (srpski kompozitor, dirigent, aranžer, muzički urednik Radio Beograda, prim. B.B) i još 9 članova. Na festivalu su uzeli učešće najpoznatiji pjevači sa prostora bivše Jugoslavije među kojima i Ksenija Cicvarić, Jusuf Jakupović, Nada Mamula, Zaim Imamović, Danica Obrenić, Nedžmija Pagaruša kao i poznata harmonikašica Radmila Živković. Katalog prate i tekstovi poznatih muzičkih staralaca sa prostora bivše Jugoslavije koji govore o njihovom muzičkom nasljeđu.

Da je Đorđe Karađorđević unuk kralja Nikole provodeći dečake dane na Cetinju primijetio da ga cetinjska deca sa kojom se svakodnevno igrao oslovljavaju Srbijancem. Sve mu to nije bilo jasno pa je pitao đeda da mu objasni kako je to on Srbijanac. Njegovu nedoumicu brzo je razriješio đed Nikola rekavši „Ne, ti nijesi

Crnogorac“. Đorđu ništa nije bilo jasano pa je ponovo zapitao đeda „Kako to, đede? Uslijedio je đedov odgovor „Mi smo Crnogorci, jer smo rođeni ovđe, a roditelji su nam bili Crnogorci“. „I ja sam rođen ovđe rekao je Đorđe a mati mi je Crnogorka“. Đed Nikola ga je sjeo na koljena poljubio i rekao „Rođen si ovđe i mati ti je bila Crnogorka, ali ti je otac Srbijanac, pa si i ti Srbijanac“. Đedovim odgovorom Đorđe je još više bio zbunjen pa ga je đed pogladio po kosi i rekao „Treba da budeš ponosan što si Srbin. Srpski narod je dobar i hrabar. Tvoji preci su ginuli za Srbiju. Donekle je Đorđe bio zadovoljan odgovorom ali mu i dalje nije bilo jasno da ne pripada crnogorskom kršu pa je đed ponovo pri-
grlio svog unuka i rekao da će mu pričati o Srbima i Srbiji i da će biti radostan što pripada tom rodu „baš kao da si pravi Crnogorac“.

Karadorđević, Đorđe: *Istina o mom životu*, Beograd, 1969. str. 50.

Da je poznati crnogorski historičar Zvezdan Folić baveći se muslimanskim življem u Crnoj Gori zapisao da je „jedan broj muslimana 1912. godine sa prostora Bara i Ulcinja učestvovao u skoro svim borbama oko Skadra“, dok su ostali obavljali poslove intendantske službe.

Matica, Podgorica, br. 90, ljeto 2022, str. 210.

Da je Ivan-beg Crnojević imao u svojoj vlasti „sav Grbalj do mora, solila u Krtoljskom polju, pa i Paštroviće“.

Medaković, V. M. G: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 5.

Da je Ivan-beg „sagradio malu tvrđavu na Orlovom kršu, od kud da brani svoju prijestonicu i svoju podignutu i ukrašenu zadužbinu“.

Medaković, V. M. G: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 5.

Da je Milorad Medaković govoreći o crkvi na Ćipuru koju je podigao kralj Nikola rekao da je mala i da mu se dopada ali zamjera što je zvonik „izveden po zapadnoj arhitekturi“.

Medaković, V. M. G: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 6.

Da je Medaković pišući o izgradnji puta Cetinje – Kotor zabilježio i neka druga razmišljanja vezana za trasu puta. Pojedini građevinci su predlagali da se treba ići trasom od Goražda mjesta iznad Kotora pa stranom do na vrh Maina, a odatle preko Brajića na Cetinje. Tom trasom bi se izbjegle lovcenske serpentine.

Medaković, V. M. G: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 21.

Da je Medaković došavši na Cetinje odsjeo u hotelu „Grand“. O samom gradu i o tome što valja posjetiti raspitao se kod hotelskog osoblja pa su mu između ostalog kazali da čak ne mora ni hotelsku sobu zaključavati jer mu zasigurno ništa neće faliti. Ubrzo se u to i uvjerio kada je zaboravio novčanik „buđelar“ u hotelskoj sobi. Bio je prilično uznemiren jer je u novčaniku imao pozamašnu sumu novca sa kojom je namjeravao provesti neko vrijeme na Cetinju, a novac mu je bio potreban i za povratak. U sobu je ušao sa velikim strahom da li će naći prazan svoj novčanik. Ne malo je bio iznenađen kada je ugledao svoj novčanik na istom mjestu đe ga je zaboravio potpuno netaknutog. Brzo je prebrojao novac i utvrdio da je hotelsko osoblje bilo u pravu kada su mu rekli da ne mora za sobom zaključavati vrata.

Medaković, V. M. G: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 24.

Da je poznati crnogorski književnik i akademik Ćedo Vuković u predgovoru knjige „Cetinjska čitaonica“ zapisao sljedeće „Knjiga je kod nas bila domaće čeljad, iz hramova je prelazila u

domove kao kandilo. I nije čudo što je tamo pri Komovima rečeno „Kad gori kuća, najprije iznosimo kolijevku, pa knjigu“.

Martinović, Dušan: *Cetinjska čitaonica (1868–1915; 1928–1940) Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945–1998)*, Cetinje, 1998, str. 7.

Da su se prilikom gradnje hrama sv. Jovana Krsitelja u Baru propustom investitora i opštinske inspekcije utopila dva dječaka. Poslije intenzivnih kiša koje su tih dana padale napravljen je svojevrsni nezaštićeni „bazen“ koji je bio ozbiljna prijetnja građanima Bara. U punom „bazenu“ jami dubine 3 metra utopila su se braća blizanci od 11 godina Miodrag i Vlado Novakov.

Monitor, petak, 16. XI 2007, str.

Da je njemački doktor Šreder pratio operacije crnogorske vojske u balkanskim ratovima, pa je tako zapisao da je naišao u okolini Dečića na Crnogorca koji je iako teško ranjen potpuno ravnopravno učestvovao u ratnim operacijama kao da se ništa nije desilo. Po njegovom opisu ranjenik ne marči za prostrelnu ranu koju je zadobio na glavi nastavio je da se bori još puna četiri sata. Pošto su ljekari konstatovali tešku povredu, on je upućen na liječenje u Podgoricu đe su mu trebala još puna dva sata hoda da bi stigao do prve bolnice. Poslije kraćeg zadržavanja u Podgorici prebačen je u cetinjsku bolnicu na daljnje liječenje. Iako nedovoljno oporavljen ponovo se vratio na front kod Taraboša ali ovoga puta i bez govora jer je povreda bila tako razorna da je izgubio moć govora. Stanje mu se ponovo pogoršalo pa je prebačen uz pomoć italijanskog Crvenog krsta u Bolonju (Nigrisoli) đe mu je pokušana ekstrakcija zrna iz lijeve hemisfere. Operacija je uspjela ali nažalost, i pored uspješne intervencije crnogorski ranjenik je preminuo.

Šreder fon Herman: *Zapažanje vojnog ljekara prilikom boraka u Crnoj Gori*, Cetinje, 2007, str. 52.

Da su se Malisori kako ih naziva dr Šreter liječili najviše narodnom medicinom. Kaže da su protiv reumatizma upotrebljavali mast od pelikana „živi na vodi a nikad ne obolijeva od reumatizma“. Pijanstvo su liječili uljem „da se vino ne bi popelo u glavu“. Frakture lobanje su tretirali „debridmanom rane“ a mjesto zavoja su na glavu stavljali polovine tikve i ta metoda je davala dobre rezultate. U ovom dijelu knjige iscrpno je govorio i o klimatskim uslovima u Crnoj Gori.

Šreder fon Herman: *Zapažanje vojnog ljekara prilikom boravka u Crnoj Gori*, Cetinje, 2007, str. 100.

Da je učitelj Andro u knjizi *Riječka nahija* zapisao da stanovništvo nahije govori samo južnim narečjem. Dalje kaže da narod zove svoj jezik „naškim“ i da ga „malo ko zove srpskijem“. Na kraju saopštava „tako svoj jezik zovu Crnogorci“.

Jovičević, Andrija: *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Beograd, 1910, str. 712.

Da je grof Vladimir Bobrinski prošao jugoslovenskom obalom pa je tako stigao preko Boke Kotorske do Cetinja. Putujući od Kotora do Cetinja ne malo je bio iznenađen vidjevši sa Bukovice nepregledni pojas brda koja su ga podsjetila na more. Vidjevši tu nesvakidašnju ljepotu uskliknuo je „pa to je pravo kameno more“.

Bobrinski, V, grof: *Sa puta po Jugoslaviji*, Beograd, 1919, str. 32.

Da su Zečani 1042. godine u bici na Rumiji do nogu potukli Vizantinca čime su na duži period usmjerili istorijski put zetske države. Po nekim podacima u toj bici poginulo je oko 30.000 Vizantinaca zahvaljujući sjajnoj taktici koju je primijenio knez Vojislav. Poslije ove velike pobjede Raška, Hum i Bosna priznali su vrhovnu vlast Zete, a Vizantija je i ekonomski i politički istisnuta sa Balkana.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 15.

Da je papa Grgur VII „poslao Mihailu (Vojislavljević, umro 1081. godine, prim. B.B) naročitog delegata sa kraljevskom krunom i Mihailo je svečano krunisan za prvog kralja Zete 1077. godine“. Znajući veličinu i uticaj Mletačke republike Mihailo je zamolio papu da „obnovi Dukljansku biskupiju u Zeti, koja je postojala u Duklji do VI vijeka“. Nažalost to priznanje nije doživio Mihailo već njegov sin Bodin (1081–1101) kada je papa osnovao Barsku nadbiskupiju 1089. godine.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 17–18.

Da je crkva u Zeti „i pored svih nastojanja i sistematske akcije iz Raške, odnosno Srbije, od Save Nemanjića, pa dalje, da se pravoslavizira, bila pod snažnim uticajem rimske propagande u duhu katoličanstva“, dok je Raška odnosno Srbija ostala vjerna uticaju iz Carigrada.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 23.

Da su Grbalj i Paštrovići bili u sastavu države Ivana Crnojevića sve dok nije došlo do sukoba sa Mlečićima oko solana koje su pripadale Ivanovoj državi. Sukob se završio nagodbom s tim što je Ivan dobio sona polja a Mlečići Grbalj i Paštroviće.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 49.

Da se oblast Gornje Zete koje sačinjavaju Katunska, Riječka, Crmnička i Lješanska nahija nazivaju krajem XV imenom Crna Gora. Crna Gora pod imenom Montenegro prvi put se pominje

1496. godine u istorijskim izvorima će je označena kao Montana negra.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 60.

Da je za odbranu Herceg Novog septembra mjeseca 1687. godine svoje živote dalo 1500 Crnogoraca i 170 Mlečana. Crnogorci i Mlečani grad su držali u opsadi mjesec dana iako su ga čuvale jake turske snage predvođene Sulejman-pašom i Hercegovačkim pašom Huseinom Murvetovićem. Crnogorsku vojsku lično je predvodio vladika Visarion Borilović – Bajica.

Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 83.

Da je poznati cetinjski pjesnik Aleksandar-Leso Ivanović svoje prijateljstvo sa Šabanom pretočio u sada već kultnu pjesmu „Kari Šabanovi“. Šaban je bio ciganin-čergar koji je na Cetinje dolazio sa ranim proljećem, a u gradu bi ostajao do prvih većih jesenjih kiša kad bi odlazio u mjesta koja su mu bila ugodnija za život. Bio je vrijedan i pošten čovjek vodeći uvijek računa da ne naruši skladan odnos građana Cetinja i njegove zajednice. U gradu su bili na usluzi kako Cetinjanima tako i građanima okolnih mjesta, najčešće radeći na poslovima kalaisanja posuđa.

Po pričanju Cetinjanina Dimitrija-Polija Lekića (lično poznao Šabana) njegov „rasklimatani“ kar svojom škripom točkova izdaleka je najavljivao ulazak u grad. Ulaskom u grad obično bi prošao pored Lesovog stana, zaustavio se ispod njegovog prozora i onim prepoznatljivim naglaskom pitao ga za zdravlje i hoće li imati vremena za jednu kafu. Naravno da je ispijanje kafe zavisilo od Lesovih obaveza ali skoro uvijek pjesnik je nalazio vrijeme za Šabana. Popili bi kafu, malo proćaskali i otišli svako svojim poslom ubijeđeni da su jedan drugog obogatili iskrenim ljudskim razgovorom.

Da je Ilija Garašanin (srpski državnik, predsjednik Vlade, ministar unutrašnjih poslova, tvorac Načertanija, prim. B.B) uputio Milanu Piroćancu (srpski političar, pravnik i publicista, prim. B.B) novopostavljenom sekretaru knjaza Nikole smjernice kako da se ponaša u Crnoj Gori. Savjetovao mu je da posebno radi na tajnom ugovoru koji je „potpisan između knjaza srpskog i knjaza crnogorskog“ oko „sajedinjenja Crne Gore sa Srbijom“. Posebno da pronikne u „tajne misli i težnje kako knjaževе tako i njegove okoline“. Kaže mu da nikad ne pokaže prezrenje prema običajima crnogorskim niti prema onome što njima znači posebno, da radi na „suvravanju Srbskog naroda sa Crnogorskim“. Posebno mu skreće pažnju na državna akta bilo ona tajna ili javna „ukoliko Vam se ova posljednja htenu poveriti“. Dalje kaže da „ustroji urednu arhivu ako je do sad nemaju, razdvojivši tajna akta za sebe a javna za sebe“.

Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu 1856–1878, knj. I, 1856–1866, Beograd, 1983, str. 538.

Da je Miroslav Krleža sa suprugom Belom prvi put posjetio Cetinje i Njegošev grob na Lovćenu 20. jula 1930. godine. Krležina supruga Bela je na Njegošev grob položila „rukovet svježeg cvijeća, po svom protokolu od pjesnika pjesniku“. Poslije posjete Lovćenu Krleža je nastavio put do Prokletija, Durmitora i na kraju je obišao Boku odnosno Perast. Sljedeća Krležina posjeta Cetinju bila je 28. septembra 1966. godine kada je dobio Njegoševu nagradu.

Ovdje, Titograd, 1991, br. 274, str. 44.

Da je Ćemovsko polje „dugačko 11 km, široko do 7 km, a površina mu je 55,5 km². Nazvano je po arnautskom imenu reke Cijevne“ (Cem Selcit, prim. B.B).

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV knj, S-Š, str. 656.

Da je 25. X 1648. godine po pisanju kotorskog biskupa Vićentija Buće u kotorskoj biskupiji živjelo „U Ljušticu 100 pravoslavnih i 30 katoličkih kuća, u Krtolama 50 pravoslavnih i 20 katoličkih kuća, dok su u Župi svi pravoslavni“.

Jačov, Marko: *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Beograd, 1983, str. 59.

Da je u Izveštaju kotorskog biskupa Kotor 1675. godine imao 2.500 stanovnika. U Izveštaju se kaže da je grad mnogo stradao od zemljotresa 6. aprila 1667. godine. Tada je razrušena i katredala sv. Tripuna.

Jačov, Marko: *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Beograd, 1983, str. 80.

Da je 21. X 1688. godine Marin Drago, kotorski biskup, izvjestio „Rimsku kuriju da mu je cetinjski episkop Visarion Borilović donio pismo patrijarha Arsenija Černojevića s molbom da ga dostavi papi“. U drugom pismu od 27. IX 1689. godine Andrija Zmajević, barski nadbiskup izvještava da u njihovoj nadbiskupiji živi veliki broj hrišćana (šizmatika) i manji broj Turaka. Duhovnu jurisdikciju nad pravoslavnim stanovništvom ima cetinjski episkop. U tom periodu u nadbiskupiji živjelo je oko 2.000 katolika.

Jačov, Marko: *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Beograd, 1983, str. 152–153.

Da je jedan od najvećih poznavalaca Njegoševog djela, Vladimir Osolnik na otvaranju Njegoševog spomenika u Ljubljani rekao da je prijateljstvo Slovenaca i Njegoša bilo veliko. Pominje Jerneja Kopitara, pjesnika Stanka Vraza i poznatog pravnika i slavistu Franka Miklošiča koje naziva ne samo njegovim prijateljima nego i poštovaocima. Dalje kaže: „Kopitar ga je nazvao slovenskom Davidom, Vraz mu je prvi pripisao slavno

pjesničko ime, a Miklošič mu je kao cenzor odobrio štampanje Gorskog vijenca“. Jedan Slovenac po imenu Anton Debeljak mu je „posvetio i pjesmu Crnogski prometej“.

Vijesti, Podgorica, 20. V 2014. 06:58h

Da se Crvena Hrvatska odnosno Gornja Dalmacija protezala od Dalme (Duvna) do grada Bambalone odnosno Diraha (Drača). „I kao što je za Donju Dalmaciju Salonitansku crkvu učinio metropolijom, tako su za Gornju po starom pravu Dukljansku crkvu učinili metropolijom... Crkve u gradove Antibar (Bar), Budva, Kotor, Ulcinj, Svač... potpadoše pod ovom upravom.

Sklavorum Regnum Grgura Barskog (Ljetopis popa Dukljanina), Bar, 1999, str. 50.

Da je „otac vladike Petra II, gospodara Crne Gore i Brda, Tomo Markov Petrović, licem na Boži-dan 26. dec. preselio u vječnost u nemoćnoj i rijetkoj starosti“. Umro je u 105 godini. Imao je tri brata : Stijepa Markova, Petra I, i Sava Markova. Sve ih je nadživio, kao i tri sina i pet unuka. Umro je bez „ide ikoga“ jer su mu tri sinovca izbjegla u Austriju. O njegovoj smrti pisao je i *Agramer Zeitung* (list koji je izlazio u Zagrebu na njemačkom jeziku, prim. B.B).

Milović, Jevto M: *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, 1984, str. 18–19.

Da je lord Viljem Barnet posjetio 1829. god. Crnu Goru. Na Njegušima je upoznao Rada Tomova (Petar II) koji ga je toliko opčinio da ga je htio povesti sa sobom u London da ga tamo „vaspitava“. Crna Gora i Crnogorci su mu se dopali pa je obećao da će ponovo doći „kroz godinu dana“.

Milović, Jevto M: *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, 1984, str. 24.

Da se na prostoru Mrkovića (crnogorsko pleme koje se nalazi južno od Bara) u XV v. nalazila župa Prapatna sa prijestonicom zetskog kneza Vojislava. Ovo pleme se prvi put pominje pod nazivom Mrkovići početku XV vijeka, 1409. godine. Bili su mnogo cijenjeni od strane Mletačke republike pa su uživali njihove privilegije kao i Paštrovići. Marjan Bolica plemić iz Kotora ih pominje kao pravoslavne hrišćane koji su 1717. godine pomagali Crnogorcima pri neuspjeloj opsadi Bara. Zbog tog događaja, a od straha turske odmazde, počeli su da primaju islam. Već 1760. godine u Mrkovićima je podignuta i prva džamija.

Vujović, Luka: *Mrkovički dijalekt*, Podgorica, 2012, str. 15–16.

Da je po padu Prečiste Krajinske 1479. godine pod tursku vlast krst sv. Vladimira preuzeo jedan Kuč koji je živio u manastiru. Pošto su se njegova dva sina poturčila bio je primoran da krst na čuvanje povjeri svojoj šćeri koja je bila udata u familiji Rađen. Tako je krst sv. Vladimira došao u selo Velje Mikuliće, đe se i danas čuva u familiji Androvića.

Crnogorske planine, Cetinje, 1997, str. 34–35.

Da je o vjerskoj toleranciji koja na prostoru barske opštine ima vjekovno utemeljenje, najbolje govorio pop Vuko Popović koji kaže: „Ima kuća u kojima je rišćanin i Turčin zajedno, i kad dopane red da se krsti nose, nose ga i ovaj Turčin (zašto su nekad bili svi rišćani) i to krož selo do na vrh Rumije, đe izlazi svake godine s krstima. Ove mješavine ima ponajviše u plemena Mrkovića i Šestana.

Popović, Vuk: *Pisma VII*, Beograd, 1913, str. 267.

Da je Antonio Baldači obilazeći barski kraj zapisao da u Dobrim Vodama žive: „divni tipovi ljudi“. Kaže da su to Albanci muslimani iz čijih se „fizionomija čita neukrotiv i hra-

bar karakter ovih ponosnih Šiptara, koji su u svoje vrijeme ulivali strah moćnom polumjesecu, kada ih je pridobio Skenderbeg. O njihovim ženama je rekao „da su divne“ i da u gostoprinstvu nemaju ravnih.

Crnogorske planine, Cetinje, 1997, str. 41.

Da je kotorski plemić Bolica Lovćen nazivao „po italijanski Monte Sella“ i zapisao da je bogat izvorima i da se na lovćenskim padinama napasa veliki broj sitne i krupne stoke. Za narod koji provodi ljeta na Lovćenu kaže da su vrijedni i da proizvode pored ostalih poljoprivrednih proizvoda i ječam, raž i ovas. Kaže da je Lovćen bogat i divljim životinjama pa pominje, medvjede, divlje svinje, vukove, risove, lisice ali da je bogat i ljekovitim biljem. Obišao je i selo Cuce pa kaže da proizvode: „meku smolu, zvanu katran, koju trgovci većim dijelom šalju u Veneciju“.

Crnogorske planine, Cetinje, 1997, str. 65–66.

Da je Bolica ostavio još jedan dragocjen zapis koji je vezan za prostor Skadarskog jezera. Naime, bio je jako iznenađen saznanjem da kod lokalnog stanovništva postoji zabrana lova na ptice u formi zakona. Kaže da zakon predviđa „globe od 300 aspri što čini 4 dukata za svaku ubijenu pticu, i oduzimanje oružja“. Priča da je gledao kako se love ptice uz pomoć jastreba: „skine sa njega zvonca, postavi ga u lađu i vesla pa kad ugleda ptice krikom ih poplaši i zatim pušta na njih jastreba. Na taj način za kratko vrijeme ulovi 20–30 pataka.

Crnogorske planine, Cetinje, 1997, str. 68–69.

Da je još 1895. godine knjaz Nikola razmišljao da „povisi svoju titulu“. Ta razmišljanja podijelio je sa uglednim cavtatskim pravnikom Valtazarom Bogišićem koji je prihvatio ponudu i zdušno radio na ovaploćenju ideje. Sve se to vidi iz pisma koje je iz Pariza uputio Bogišić knjazu Nikoli i iz kojeg saznajemo da

je odabrao titulu koja u potpunosti odgovara knjaževskoj porodici. Upozorava ga da za ovu titulu mora dobiti pristanak Velikih Sila. Iz teksta saznajemo da je pokrenuta inicijativa u tom pravcu u kojoj dalje čitamo: „Kako neki listovi saznaju, Knjaz Nikola se prije, nego što mu je ponuđen naslov Kraljevsko Visočanstvo obratio svima dvorovima i pitao ih, da li bi imali što protiv toga, ako on taj naslov primi“. Po svojoj prilici ubrzo je dobio potrebno odobrenje jer je Državni Savjet podnio 16. avgusta 1900. godine „adresu u kojoj ga mole da primi titulu Kraljevsko Visočanstvo“.

Zapisi, 1935, str. 15.

Da je vojvoda Mirko Petrović „koncem 1862. godine bio posred Beča“. Učena hrvatska mladež ga je dočekala i pozdravila a na skupu je govorio g. Franjo Jelačić koji je tom prilikom održao prigodnu besjedu. U pozdravu je rekao: „Štogađ je naroda hrvatskoga – med Dunajem i Sinjim morem – sve se Tobom, vojvodo nad sve vojvode diči, Tebi se veseli spominjuć u ugodnom razgovoru i pjevajuć u plemenitoj pjesmi nedobitnu slavu Tvoju, koja se ori širom biela svijeta od jednoga, kraja do drugoga. Ako je itko u ovom carskom gradu danas veseo i ponosit, to smo veseli i ponosni mi Hrvati, dočuvši, da Ti sokole – ptico, vojvodo nad sve vojvode, ta naše gore listu, ovutaj prolijetaš. I nehotice nas noge k Tebi nose, da Te gledamo, da te se nagledamo: duša nam se ugrijala, srce nam se Tobom razigralo; jer dočim mi ovdje u Beč o nauci i o knjizi nastojimo, Tebe uprav eto sa bojnoga polja, gdje si knjigu napisao, da je ljepše u Hrvatah neima, napisao desnicom i krvavicom sabljom.... (Tekst je ilustriran slikom velikog vojvode Mirka, prim. B.B).

Naše gore list, Zagreb, 1863, str. 45.

Da je Miroslav Čosović listajući zagrebačku novinu *Naše gore list* naišao na podatak koji glasi: „... da se za Srbstvo malo znalo

u Crnojgori koliko i za Francuzstvo“. (U tekstu se dalje kaže „da su se Crnogorci koji su bili na radu u Carigradu zvali Hrvatbaše“, prim. B.B).

Naše gore list, Zagreb, 15. III 1863, str. 63.

Da su se u ranu zoru 21. januara 1916. godine u Medovi sreli ded i unuk, kralj Nikola i kralj Aleksandar Karađorđević. U taj mali albanski gradić prvi je došao kralj Nikola sa pratnjom i sinom Petrom kojemu se obratio i raportirao armijski đeneral srpske vojske Milan Nedić. Na Nedićev raport kralj Nikola je odgovorio pitanjem „Gde je Sandro“. Nedić mu je odgovorio da je kralj u Lješiu i da je predviđeno da dođe u Medovu. Po pisanju Nedića, ded i unuk su se sreli u ranim jutarnjim časovima oko 6 sati. Susret je bio dirljiv „Ded je zagrljio obema rukama svoga unuka i duže ga zadržao u zagrljaju. Oči su mu bile pune suza. Zašto je tako slab, pitao je ded unuka“. Razgovor su nastavili na terasi đe se odigrala „jedna istorijska scena koja beleži granicu dva sveta“. Sedeći na terasi kod carinarnice njih dvoje dugo su razgovarali „S vremena na vreme osećalo se da razgovor uzima živi zamah. Lice blaženopočivšeg Aleksandra zamračilo se na mah, koža mu se na čelo nabirala, blede usne podrhtavale su s vremena na vrijeme. Nešto se krupno događalo između deda i unuka. Poslije razgovora kralj Aleksandar je pozvan na italijanski torpiljer kako bi se ukrcao za Brindizi (Italija). Aleksandar je odbio poziv i rekao da ne ide za Brindizi već sa svojom vojskom za Drač. Ded, kralj Nikola je pokušao da ubijedi Aleksandra da bi bilo bolje da ide za Italiju s obzirom da je izgledao bolesno i iscrpljeno đe će mu italijanski kralj pomoći i oko liječenja. Pošto dedovo ubjeđivanje nije uslišeno, unuk mu se zahvalio ali on je ipak odlučio da ide sa svojom vojskom uz riječi da je „sudbina njihova i moja sudbina“. Na rastanku su se još jednom „zagrlili i izljubili“ kao da su znali da se više nikada neće videti. Kralj Nikola se uputio ka italijanskom torpiljeru pa „kada je bio

na pola mosta, htjede se vratiti. Nije mu se napuštala crnogorska zemlja. Plakao je. Njegovi velikodostojnici molili su ga pa ga i primoravali da se ukrca. Opirao se je. Ipak pođe napred, dođe do kraja mostića. Tu zastade. Zatražio je grudu zemlje crnogorske da je poljubi. Učinjeno mu je po želji. Oni Crnogorci koji su ostali na obali dugo su plakali „kao deca“.

Nedić, Milan Đ: *Srpska vojska na albanskoj Golgoti*, Beograd, 1937, str. 224–229.

Da je 10. I 1919. godine Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije donijela Zakon o izjednačavanju starog i novog kalendara. No, nasuprot očekivanju da će ovaj Zakon donijeti red u ovoj oblasti to se nije desilo. Naime, građani pravoslavne vjeroispovijesti „smatrali su neotuđivim delom svog nacionalnog identiteta, tzv. Srpsku Novu godinu, poznatu i kao tzv. Pravoslavnu novu godinu“. U novoj državnoj zajednici (ujednjenje SHS 1. XII 1919. godine) je „nastala potreba da se na čitavoj teritoriji novoustanovljene južnoslovenske kraljevine utvrdi i u primenu pusti jedinstveni kalendarski sistem“. „I nasuprot očekivanju da će pravoslavno stanovništvo Kraljevine, koji su činili znatnu većinu, nastaviti da Novu godinu proslavlja po svom dotadašnjem (tzv. julijanskom) kalendaru, to se nije desilo sve do 1923. A tada je na scenu po ko zna koji put stupio srpski inat“. Naime, došlo je do negodovanja nepravoslavnog stanovništva posebno iz Zagreba da privreda trpi zbog dvostrukih praznika pa je pravoslavno stanovništvo uzvratilo „javnim demonstracijama odanosti starom i u svetovnoj sferi zvanično odbačenom tzv. julijanskom kalendaru“. Inat je ispoljen time što su u beogradskoj „Kasini“ organizovali prvo javno obilježavanje Nove godine po starom, tzv. julijanskom kalendaru. Tako je početkom 1923. godine organizovana proslava „tzv. Srpske, odnosno Pravoslavne Nove godine“ koja se proslavljala dvije nedelje kasnije a to je 13. januara. Slično je bilo i sa proslavom

„tzv. crkvene nove godine“ koja se ne „obilježava 1. januara već se to stoljećima čini 1. septembra (dan kada se molitveno proslavlja Prepodobni Simeon Stolpnik), što je istorijsko nasleđe mnogovekovnog i veličanstvenog Romejskog, odnosno Vizantijskog carstva“. Dakle, ako se pogleda „kalendar Srpske pravoslavne crkve, kao i još neke njene pomesne istočnohrišćanske sestrinske crkve, ali i drevna atonska monaška zajednica, 31. decembar, odnosno 1. januar po tzv. julijanskom kalendaru nisu dani kada se proslavlja Nova godina. Stoga ovaj relativno nov običaj, kojem je znatan deo naših sunarodnika toliko odan, ne bismo mogli nazivati Pravoslavnom Novom godinom. Činjenica da i pravoslavni Rusi, ali i vernici Jerusalimske i Gruzijske patrijaršije, Kijevske mitropolije koja djeluje u okviru RPC, kao i drevna monaška zajednica na Svetoj Gori Atonskoj, i dalje koriste tzv. julijanski kalendar, sprečava nas da proslavljanje Nove godine u dane 13\ 14. januara prema tzv. gregorijanskom kalendaru nazivamo isključivo Srpska Nova godina“.

Ristić, Dejan: *Zablude Srpske istorije*, Beograd, 1021, str, 30–35.

Da Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ sa Cetinja u svojim fondovima čuva bogatu zbirku almanaha i kalendara. Sa ovom vrstom književne građe Crna Gora se susrijeće već u prvoj polovini XIX vijeka. U ovoj vrijednoj građi mogu se naći tekstovi koji snažno govore o našoj prošlosti i mijenama kroz koje je prolazilo crnogorsko društvo. Nešto što je zajedničko i što povezuje sve ove književne listove jesu kalendari koji su objavljeni u svim navedenim publikacijama. U njima su precizno navedeni svi važni datumi vezani za istoriju Crne Gore i Boke. Širem čitalaštvu manje je poznat podatak da su Crnogorci do ujedinjenja 1918. godine Božić slavili baš kao i svi ostali hrišćani 25. decembra, odnosno prosinca kako stoji u mnogim kalendarima. Da je to tako, najbolje pokazuju podaci koje nalazimo u najstarijoj crnogorskoj periodičnoj publikaciji,

a to je Njegoševa *Grlica* koja je počela sa izlaženjem 1835. godine. Svi sljedeći kalendari koji su izlazili u Crnoj Gori i Boki, a bilo ih je na desetine, takođe donose kalendare koji sadrže pomenute podatke. Još jedan podatak snažno podržava ovu tezu, a to je natpis na spomeniku potopljenim Crnogorcima pod Medovo a nalazi se na Cetinju. Na spomeniku piše da se potop desio 24. XII 1916. godine što će reći na Badnji dan.

Autor ovih redaka konsultovao je svu navedenu građu i fotokopirao stranice kalendara iz kojih se vide navedeni podaci koje nijesmo u mogućnosti iz tehničkih razloga (prostor) u ovom tekstu objaviti. U svakom slučaju dobar dio ovih fotokopija dat je jednom relevantnom crnogorskom istoričaru, zahvaljujući kom je ovaj vrijedan materijal gledao svijetlo dana.

S

7 focus

7 The future of the European Federation
Bojan Jovanović

41 vault

41 Montenegrins under the hammer of assimilation
Danilo Radojević

63 monuments

63 Sanctuaries where the dead open the eyes of the living (II)
Velizar Radonjić

77 media

77 Paradigm of the media-political relations
Radenko Ščekić

105 history

105 Đurđ Crnojević and Montenegro in two Ottoman documents from the end of the 15th century
Luka Lopičić

113 For the right, honour and freedom of Montenegro (1918–1926)
Novak Adžić

155 Prince Milo Petrović-Njegoš in Ireland from 1940 to 1978
Alek Barović

185 Montenegro's cooperation with developing countries until the beginning of 1980s
Dragutin Papović

T

N

E

T

N

O

C

The introduction of trade regulations in Montenegro after the Berlin Congress in 1878
Jovan Muhadinović

anthropology 215

The custom of baptismal name (celebration of family saint patron's day) among Catholics in Bar and its surroundings
Ivo Mišur

The anthroponyms of Nahijas of Bjelopavlići and Piperi in the registers for Skadar Sanjak of 1485
Draško Došljak

heritage 247

The Kom Monastery
Petar Lekić

terrorism 261

The Afghanistan war – birth of a global terrorist network
Marko Kusovac

philosophy 273

In search of a balance from the ancient concept of freedom and responsibility
Vlado Jovanović

theatre 285

Everyman Đilas – the memory of socialism
Janko Ljumović

S U M M E R 2 0 2 3

S

297 film

297 Film adaptations of the novels
The French Lieutenant's
Woman and The English
Patient
Žarko Martinović

T

331 fine art

331 Caravaggio – a proletarian
painting genius
Mladen Zadrima

Z

341 portray

341 Montenegrin royal minister Dr
Pero Đurov Šoć
Marina Šoć

E

357 memoirs

357 The war journal of commander
Marko Milovo Martinović
1914–1916
(prepared by Srđa Martinović)

T

485 archive

485 It was recorded (16)
Branislav Borilović

Z

O

C
